

De Nederlandse economie
2002

Verantwoording

Met *De Nederlandse economie* beoogt het Centraal Bureau voor de Statistiek op een prettig leesbare wijze een actueel, breed en samenhangend overzicht te geven van recente sociaal-economische ontwikkelingen in Nederland.

De rode draad in deze publicatie wordt gevormd door de uitkomsten van de nationale rekeningen. Dit stelsel geeft een consistent beeld van de ontwikkelingen op het gebied van bestedingen, productie en financiering. Rond dit centrale thema wordt aandacht besteed aan gerelateerde onderwerpen als arbeid, ondernemerschap, bevolking en milieu. Hierbij staan vooral de niet in geld uit te drukken aspecten van de economische ontwikkelingen centraal. Zo ontstaat een totaalbeeld van de Nederlandse economie.

In deze editie wordt net als vorig jaar aandacht geschonken aan vergelijkingen tussen Nederland en andere EU-landen, de Verenigde Staten en Japan. Verder bevat deze editie een hoofdstuk over beleidsthema's. In dit hoofdstuk komen de onderwerpen onderwijs, innovatie, zorg, vergrijzing en veiligheid, die de laatste tijd sterk in de maatschappelijke belangstelling staan, aan bod.

De Directeur-Generaal van de Statistiek,

Ir. drs. R.B.J.C. van Noort

Voorburg/Heerlen, september 2003.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
2273 XZ Voorburg

Druk

Centraal Bureau voor de Statistiek - Facilitair Bedrijf

Omslag-ontwerp

WAT ontwerpers, Utrecht

Inlichtingen

Tel. 0900 0227 (€ 0,50 per minuut)
Fax: (045) 570 62 68
E-mail: infoservice@cbs.nl

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl

Internet

www.cbs.nl

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2003.

Bronvermelding is verplicht.

Verveelvoudiging voor eigen gebruik of intern gebruik toegestaan.

Prijzen zijn excl. administratie- en verzendkosten.

Prijs: € 14,25

Kengetal: P-19

ISBN 903573215 4

Productnummer: 0514203010

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2001–2002	= 2001 tot en met 2002
2001/2002	= het gemiddelde over de jaren 2001 tot en met 2002
2001/'02	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enzovoort, beginnend in 2001 en eindigend in 2002

In geval van afrondingen kan het voorkomen, dat het totaal niet overeenkomt met de som van de getallen.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

Inhoud

Lijst van gebruikte afkortingen	9
Overzicht van belangrijke sociaal-economische gebeurtenissen in 2002	11
1. Macro-economisch overzicht	15
2. Bestedingen	29
2.1 Consumptie	30
2.2 Investerings	40
2.3 Buitenlandse handel	46
2.4 Bestedingen internationaal	52
2.5 De Nederlandse handel met de tien nieuwe EU-lidstaten	63
2.6 Prijsanalyse	73
2.7 Concurrentiepositie	79
3. Productie	85
3.1 Landbouw, bosbouw en visserij	88
3.2 Delfstoffenwinning	92
3.3 Industrie	95
3.4 Energie- en waterleidingbedrijven	106
3.5 Bouwnijverheid	108
3.6 Handel en horeca	112
3.7 Vervoer en communicatie	116
3.8 Financiële en zakelijke dienstverlening	119
3.9 Overheid	127
3.10 Zorg en overige dienstverlening	128
3.11 Bedrijfstakkenstructuur internationaal	131
4. Productiefactoren	135
4.1 Arbeid	136
4.2 Ondernemerschap	162
4.3 Kapitaal en kennis	170
4.4 Winstgevendheid	178
4.5 Arbeidsongeschiktheid in Nederland	180
4.6 Arbeidsmarkt internationaal	190

5. Ondernemingen, overheid en huishoudens	195
5.1 Niet-financiële vennootschappen	197
5.2 Financiële instellingen	206
5.3 Overheid	213
5.4 Huishoudens	223
5.5 De positie van Nederland ten opzichte van het buitenland	229
5.6 Effectenbezit en -schuld in Nederland	236
5.7 Koopkracht	242
5.8 Overheid internationaal	245
6. Bevolking, economie & ruimte, milieu en regionale ontwikkelingen	249
6.1 Bevolking	250
6.2 Economie en ruimte	261
6.3 Milieu	266
6.4 Regio	277
7. Beleidsthema's	283
7.1 Functionele verdeling van overheidsuitgaven in de Nationale rekeningen	283
7.2 Onderwijs	285
7.3 Innovatie	295
7.4 Zorg	300
7.5 Vergrijzing	307
7.6 Veiligheid	315
Statistische bijlage	325
Lijst van gebruikte begrippen	341
Trefwoordenregister	355
Enkele verwante publicaties	361
Aan deze publicatie werkten mee	363

Lijst van gebruikte afkortingen

ABP	: Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
AEX	: Amsterdam Exchanges
AIQ	: arbeidsinkomensquote
AOW	: algemene ouderdomswet
AWBZ	: algemene wet bijzondere ziektekosten
BBP	: bruto binnenlands product
BNP	: bruto nationaal product
BP	: basisprijzen
BTW	: belasting op de toegevoegde waarde
CAO	: collectieve arbeidsovereenkomst
CIF	: <i>cost, insurance, freight</i>
CPI	: consumentenprijsindex
CPIMU	: consumentenprijsindex Monetaire Unie
ECB	: Europese Centrale Bank
EMU	: Economische en Monetaire Unie
ESR 1995	: Europees Systeem van Nationale en Regionale Rekeningen 1995
EU	: Europese Unie
FOB	: <i>free on board</i>
GWW	: grond-, water- en wegenbouw
HICP	: geharmoniseerde index van consumentenprijzen
HSL	: Hoge Snelheidslijn
I/a-ratio	: inactieven/actieven-ratio
ICT	: informatie- en communicatietechnologie
IHS	: individuele huursubsidie
ILO	: International Labour Organisation
IPCC	: Intergovernmental Panel on Climate Change
IZWh's	: instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens
MP	: marktprijzen
NAMEA	: National Accounting Matrix including Environmental Accounts
OESO	: Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
R&D	: research and development
REB	: regulerende energielasting
RIVM	: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
SBI	: standaard-bedrijfsindeling
SER	: Sociaal-Economische Raad
SNA 1993	: System of National Accounts 1993
SPV	: Special Purpose Vehicles
UMTS	: universal mobile telecommunications system
VUT	: vervroegde uittreding
WAO	: wet op de arbeidsongeschiktheid
WHO	: World Health Organisation
WW	: werkloosheidswet
ZFW	: ziekenfondswet
ZZP's	: zelfstandigen zonder personeel

Overzicht van belangrijke sociaal-economische gebeurtenissen in 2002

Op 1 januari 2002 gaan 12 Europese landen over op de euro als betaalmiddel. De gevreesde problemen bij de conversie van bancaire betalingssystemen blijven grotendeels uit. Ook in Nederland verloopt de omwisselingsoperatie zonder grote moeilijkheden. Wel maakt de Consumentenbond binnen een maand na de invoering melding van forse prijsstijgingen. De discussie over het euro-effect blijft nog lang spelen.

In maart doet Justitie op 45 plaatsen in Nederland invallen bij bouwbedrijven om onderzoek te doen naar mogelijke fraude bij aanbestedingen. Mede naar aanleiding hiervan start in augustus een parlementaire enquête naar de vermeende kartelvorming in de bouw.

In het begin van het jaar maken enkele grote multinationals hun jaarcijfers over 2001 bekend. In enkele gevallen is er sprake van het grootste verlies dat ooit geleden is in de geschiedenis van het bedrijf. De kwartaalcijfers over 2002 laten geen verbetering zien.

Het tweede kabinet Kok stapt op nadat het NIOD-rapport over de val van Srebrenica in 1995 is uitgebracht. Hierop volgt een verhitte verkiezingsstrijd. Op 6 mei wordt Pim Fortuyn in Hilversum vermoord. Fortuyn was sinds enige tijd leider van de nieuwe politieke partij Lijst Pim Fortuyn. Kort na de aanslag wordt Volkert van der G. gearresteerd. Hij wordt gezien als hoofdverdachte voor de moord. Direct na de moord op Fortuyn breken onlusten uit in Den Haag.

Nadat in 2001 een grootscheepse boekhoudfraude was ontdekt bij het Amerikaanse bedrijf Enron, blijkt in 2002 dat de boekhouding bij meer ondernemingen niet klopt. Het grootste financiële schandaal betreft het Amerikaanse telecombedrijf WorldCom. Als dit bekend wordt gaan alle beurzen hard onderuit.

Bij de verkiezingen op 15 mei lijden de coalitiepartijen PvdA, VVD en D'66 grote verliezen. Het CDA en de LPF winnen fors, waarna een nieuwe regering met CDA, VVD en LPF wordt geformeerd onder leiding van premier Balkenende. Deze regering valt na 87 dagen als gevolg van voortdurende onenigheid binnen de LPF-gelederen. Nieuwe verkiezingen worden uitgeschreven. Nederland moet begin 2003 voor de tweede keer binnen een jaar naar de stembus.

De malaise op de aandelenbeurzen duurt in 2002 voort. Mede door de boekhoudschandalen in Amerika verliezen veel beleggers het vertrouwen. In augustus zakt de AEX door de 300 puntengrens. De koers van de euro ten opzichte van de dollar loopt in 2002 op. De gemiddelde wisselkoers van de euro komt in 2002 uit op \$0,95, tegen \$0,90 in 2001, een stijging van 5,6 procent.

President Wellink van De Nederlandsche Bank bepleit loonmatiging vanwege het slechte economische klimaat. Hiermee kan de inflatie worden gedrukt en de Nederlandse concurrentiepositie verbeteren. In het najaar sluiten kabinet en werkgeversorganisaties een Sociaal Akkoord voor 2003. Daarin wordt vastgelegd dat de lonen met hooguit de geraamde inflatie van 2,5 procent stijgen.

Het demissionaire kabinet is voorstander van de uitbreiding van de EU met tien nieuwe lidstaten. De Tweede Kamer gaat hiermee akkoord. De EU besluit dat Malta, Cyprus, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Polen, Hongarije, Estland, Letland en Litouwen per 1 mei 2004 mogen toetreden. Later wordt bezien of ook Turkije aan de eisen voor toetreding voldoet.

De rente op de geld- en kapitaalmarkt is in de loop van 2002 verder gedaald. De gemiddelde geldmarktrente (driemaands Euribor) daalde van 4,26 procent in 2001 naar 3,32 procent in 2002. In een poging de kwakkelende Europese economie een nieuwe stimulans te geven, verlaagt de Europese Centrale Bank de officiële rentetarieven met 50 basispunten. Op de kapitaalmarkt daalde de gemiddelde rente van staatsleningen minder hard van 4,80 procent in 2001 naar 4,65 procent in 2002.

De Amerikaanse president Bush roept de Verenigde Naties in zijn jaarrede op Irak tot ontwapening te dwingen. Het Amerikaanse congres en huis van afgevaardigden stemmen in met een resolutie die president Bush toestaat geweld te gebruiken om Irak te ontwapenen. Bagdad stemt uiteindelijk in met een VN-resolutie waarin Irak een laatste kans krijgt zich te ontdoen van massavernietigingswapens.

Op de laatste beursdag van het jaar sluit de CBS-herbeleggingsindex voor aandelen op een stand van 916,0. Het jaar werd afgesloten met een verlies van 32,8 procent ten opzichte van ultimo 2001. Het totale verlies voor beleggers in Nederlandse aandelen bedroeg 190 miljard euro. Daarmee is 2002 het slechtste beursjaar sinds de Tweede Wereldoorlog. Het is het derde jaar op rij van koersdaling. Het totale koersverlies op aandelen bedraagt over de afgelopen drie jaar ruim 50 procent.

Kerncijfers

1.1 Economische en sociale kernindicatoren voor Nederland

	Eenheid	1999	2000*	2001*	2002*
Macro-economische kerncijfers					
Bruto binnenlands product (volumemutatie)	%	4,0	3,5	1,2	0,2
Netto nationaal inkomen per hoofd van de bevolking (reële mutatie)	%	4,6	2,7	-0,7	-2,2
Consumentenprijs (mutatie)	%	2,2	2,6	4,2	3,3
Werkloze beroepsbevolking	% <i>Beroepsbevolking</i>	4,1	3,7	3,4	4,1
Saldo lopende transacties met het buitenland	% <i>BBP</i>	4,0	4,9	3,5	2,1
Druk op het milieu					
Verandering emissies die bijdragen aan:					
broeikasewffect	%	-4	1	2	0
verzuring	%	-2	-5	-1	-3
vermesting	%	-4	-12	-4	.
gestort afval	%	0	-9	-2	.
Sociale aspecten					
Gemiddelde leeftijd bij overlijden	<i>jaren</i>	75,1	75,2	75,2	75,4
Bevolking met (zeer) goede gezondheid	% <i>totale bevolking</i>	80,0	80,4	80,8	80,6
Personen met hbo/wo als hoogste onderwijsniveau (<65 jaar)	% <i>bevolking 15-64 jr</i>	22,2	22,3	22,1	23,4
Aantal geweldsdelicten	<i>per 100 v.d. bevolking >14 jr</i>	7,9	7,1	8,3	8,4
Demografie bevolking					
Gemiddelde omvang bevolking	<i>1 000</i>	15 809	15 922	16 043	16 148
Migratie-overschot	% <i>totale bevolking</i>	0,26	0,34	0,32	0,17
Gemiddelde huishoudensgrootte	<i>personen</i>	2,30	2,30	2,30	2,29
Demografie bedrijven					
Oprichtingen		30 500	38 500	41 200	39 900
Faillissementen		3 840	4 498	5 834	6 771
Arbeid					
Totaal arbeidsvolume (mutatie)	%	2,3	1,8	1,3	0,2
Banen (totaal, niveau)	<i>1 000</i>	8 400	8 583	8 745	8 799
Werkzame personen	% <i>bevolking 15-64 jr</i>	74,5	75,8	76,6	76,8
Betaalde uren per gemiddelde baan per jaar		1 355	1 351	1 341	1 336
Loonkosten per eenheid produkt marktsector ¹⁾	%	1,9	2,8	5,7	4,7
Arbeidsinkomensquote (AIQ) marktsector ¹⁾	%	82,0	82,3	83,8	84,9
Productie					
Bezettingsgraad industrie	%	84,3	84,6	84,1	82,8
Arbeidsproductiviteit marktsector ¹⁾	%	2,6	2,6	0,2	0,2
Inkomen, bestedingen en besparingen					
Netto beschikbaar inkomen van huishoudens (reële mutatie)	%	1,5	1,1	4,9	1,0
Consumptieve bestedingen (volumemutatie)	%	4,0	3,1	2,3	1,8
Investerings in vaste activa (volumemutatie)	%	7,8	1,4	-0,1	-4,5
Netto nationale besparingen	% <i>netto beschikbaar inkomen</i>	13,6	14,1	11,9	8,6
Overheid					
Vorderingensaldo overheid	% <i>BBP</i>	0,7	2,2	0,0	-1,6
Belasting- en premiedruk	% <i>BBP</i>	41,3	41,3	39,8	39,3
Overheidsschuld, EMU-definitie (ultimo)	% <i>BBP</i>	63,1	55,9	52,9	52,4
Wereldhandel en rentestand					
Groei wereldhandel	%	4,5	10,7	2,2	1,9
Lange rente	%	4,3	5,3	4,7	4,6

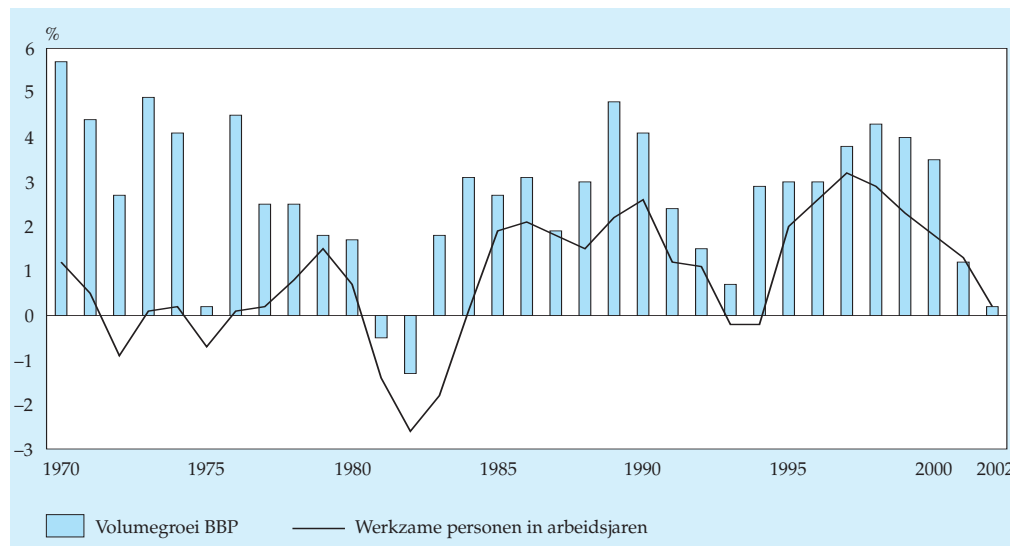
¹⁾ Exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed, overheid, zorg en overige dienstverlening.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002; voor wereldhandel CPB, CEP 2003.

1. Macro-economisch overzicht

De Nederlandse economie is in 2002 nauwelijks gegroeid. De volumegroei van het bruto binnenlands product (BBP) lag met 0,2 procent ver beneden het langjarig gemiddelde van 2,7 procent sinds 1970. 2002 was het tweede magere jaar op rij. In 2001 was de groei al teruggevallen tot 1,2 procent. In de voorgaande zeven goede jaren 1994–2000 groeide de economie met gemiddeld 3,5 procent per jaar. Het wereldwijd uitblijven van economisch herstel zorgde ervoor dat in ons land in 2002 de laagste economische groei werd behaald sinds de recessiejaren 1981 en 1982.

1.1 Procentuele volumegroei BBP en werkgelegenheid in arbeidsjaren, 1970–2002

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Met die groei van 0,2 procent is Nederland in 2002 ver achtergebleven bij het EU-gemiddelde van 1,0 procent. Nederland is samen met onze grootste handelspartner Duitsland hekkensluiter in de Europese Unie. In de tweede helft van de jaren negentig groeide de Nederlandse economie juist sneller dan die van de EU als geheel.

De terugval in de Verenigde Staten, de grootste economie van de wereld, was in 2001 sterker dan in Europa. In 2002 is daar slechts een aarzelend herstel ingetreden. Wereldwijd is het vertrouwen in de economie gedaald. Zowel door de economische ontwikkeling zelf als door boekhoudschandalen. Op de aandelenmarkten daalden de koersen opnieuw zeer sterk. In tweeënhalft jaar ging de helft van de beurswaarde verloren en keerden de koersen terug naar het niveau van eind 1996.

Onder invloed van de zwakke conjunctuur, de waardedaling van de dollar in vergelijking met de euro en de lagere energieprijzen lieten de prijzen van de Nederlandse uitvoer en invoer in 2002 een lichte daling zien. In het binnenland liepen de prijsstijgingen duidelijk terug in het jaar waarin de euro werd ingevoerd. De prijsstijging van het BBP liep terug naar 3,4 procent. De prijsstijging van het BBP is een maatstaf voor de prijsontwikkeling in de gehele Nederlandse economie.

1.2 Aanbod en gebruik van goederen en diensten, 2002*

Aanbod	Volume- mutatie		Gebruik	Volume- mutatie	
	%	mld euro		%	mld euro
Productie (basisprijzen)	-0,3	817	Intermediair verbruik	-0,9	408
Saldo productgebonden belastingen en subsidies ¹⁾	.	50			
Verbruik toegerekende bankdiensten (-)	.	15	<i>Bruto binnenlands product</i>	0,2	445
Invoer	-0,2	256	Uitvoer	0,1	278
			Consumptieve bestedingen huishoudens	0,8	222
			Consumptieve bestedingen overheid	3,8	109
			Investerings in vaste activa	-4,5	92
			Veranderingen in voorraden	.	-1
Totaal aanbod	-0,3	1 108	Totaal gebruik	-0,3	1 108

¹⁾ Inclusief verschil toegerekende en afgedragen BTW.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Export blijft steken op niveau 2001

In de afgelopen twee decennia nam de export van Nederland ieder jaar sneller toe dan het BBP. De toenemende internationale arbeidsverdeling kwam hiermee tot uiting. De export bleef in 2002 echter steken op het niveau van 2001 en viel daarmee weg als motor van de economische groei. Ook in andere EU-landen zakte de exportgroei in onder invloed van de snelle verslechtering van de internationale economie. De Nederlandse export bleef echter achter op die van concurrenten. Nederland exporteerde minder voedings- en genotmiddelen en vooral minder elektronica. Chemische producten, machines en diensten werden meer geëxporteerd. De invoer van ons land is voor het eerst sinds twintig jaar iets gedaald en wel met 0,2 procent. Het handelsoverschot van Nederland blijft onveranderd hoog op ruim 5 procent van het BBP.

De afgelopen tien jaar is de wederuitvoer een steeds groter deel van de export gaan uitmaken. Het betreft goederen die in Nederland worden ingevoerd, slechts een geringe bewerking ondergaan en dan weer worden uitgevoerd. Nederland is aantrekkelijk als vestigingsplaats voor internationale distributie.

De wederuitvoer bestaat voor een groot deel uit elektrotechnische producten als kantoormachines, telecommunicatieapparatuur, computers en onderdelen daarvan. In 2002 nam de wederuitvoer echter niet meer toe. Juist op de markt waar het aandeel wederuitvoer groot is, de elektronica, is internationaal de groeivertraging het grootst.

Kader 1.a

Bijdragen aan de economische groei *Overheidsconsumptie motor van de groei in 2002*

Het BBP is gelijk aan de som van consumptie, investeringen, voorraadvorming en export, verminderd met de import. Wat is nu de bijdrage van de bestedingscategorieën aan de BBP-groei? De tabel brengt dit in beeld. De bijdragen aan de groei zijn berekend met behulp van input-outputanalyse. Daarbij is rekening gehouden met de directe en indirecte effecten van de invoer op de bestedingscategorieën.

Bijdragen aan de economische groei¹⁾

	1998	1999	2000	2001*	2002*
	<i>% BBP volumemutatie</i>				
Consumptieve bestedingen	2,0	2,0	1,0	1,1	1,0
Huishoudens	1,4	1,5	0,7	0,3	0,2
Overheid	0,6	0,5	0,3	0,8	0,8
Investeringen in vaste activa	0,5	1,0	0,0	-0,1	-0,6
Verandering in voorraden	0,1	-0,3	0,0	0,0	-0,2
Uitvoer	1,7	1,3	2,5	0,2	0,0
Bruto binnenlands product	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2

¹⁾ De invoer is toegerekend aan de bestedingscategorieën waarvoor de geïmporteerde producten bestemd zijn.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Opvallend zijn de verschuivingen tussen de verschillende bestedingscategorieën in de bijdrage aan de economische groei. De consumptieve bestedingen van huishoudens waren met hun uitbundige toename de motor van de groei aan het eind van de jaren negentig. De export nam die rol in 2000 over, maar verliest die in 2001 en 2002 aan de overheidsconsumptie. Verder valt de sterk negatief geworden bijdrage van de investeringen op.

Consumptie van huishoudens groeit bescheiden

De consumptieve bestedingen van huishoudens namen in 2002 met 0,8 procent toe. Dit is iets minder dan de 1,4 procent in 2001 en veel minder dan de gemiddeld 4 procent in de vijf jaar daarvoor. Dit verschil in groei komt vooral door de consumptie van duurzame goederen die in die vijf jaar van hoogconjunctuur sterk toenam. Na groeicijfers tussen 5 en 10 procent voor de duurzame goederen in de jaren van hoogconjunctuur resteerde in 2002 slechts een toename van 1,7 procent, die bovendien geheel voor rekening kwam van de aanschaf van personenauto's. De aanschaf van duurzame goederen vertoont traditioneel de grootste fluctuaties. De consument kan zijn beslissing tot aan-

schaf immers gemakkelijk uitstellen, afhankelijk van de beschikbaarheid van middelen of zijn kijk op de algemeen economische of financiële situatie. Ook de groei van de consumptie van diensten vertraagde. Aan communicatie en recreatie werd wel meer uitgegeven maar het groeitempo nam af. Daarentegen werd aan horeca en bank- en verzekeringsdiensten minder uitgegeven. Een langzame maar stabiele groeier is de consumptie van voedings- en genotmiddelen die even snel toenam als de bevolking.

Investerings dalen fors

De sterke vertraging van de economische groei is het duidelijkst terug te zien in de investeringen. Deze daalden met 4,5 procent fors. In 2001 waren de investeringen al vrijwel gestabiliseerd na een onafgebroken groei vanaf 1994. Er is in 2002 vooral minder geïnvesteerd in gebouwen, computers en transportmiddelen. De investeringen in woningen lieten een lichte daling zien. Dit hing samen met een historisch laag aantal opgeleverde woningen. De daling van de investeringen kwam geheel op het conto van bedrijven. De bezettingsgraad van de industrie liep terug. De lage rente is op zich gunstig voor de financiering van investeringen, maar de verslechterde solvabiliteit leidde tot uitstel van investeringen en schuldsanering. Het volume van de overheidsinvesteringen nam nog wel toe met 2 procent, maar dit is veel minder uitbundig dan in voorafgaande jaren. Belangrijke overheidsinvesteringen zijn de uitvoering van eerder gestarte grote infrastructurele werken als de Hoge Snelheidslijn en de Betuwelijn.

Overheidsbestedingen motor van de economische groei

In contrast met de afvlakkende groei bij de meeste andere bestedingscategorieën stond de snelle groei van de overheidsconsumptie. Vooral naar de gezondheids- en welzijnszorg ging meer geld, maar ook naar onderwijs en openbaar bestuur. Zonder de hogere overheidsconsumptie zou de Nederlandse economie in 2002 gekrompen zijn. Het overheidsbeleid werkte typisch anticyclisch uit.

Nog steeds relatief hoge prijsstijging in het binnenland

De binnenlandse prijsstijging zwakte in 2002 duidelijk af nadat in 2001 de hoogste prijsstijgingen sinds 1982 waren opgetekend. De consumptieprijs voor huishoudens steeg met 3,1 procent. De bijdrage van het buitenland en van de belastingverhogingen in 2001 viel weg. Ook de bijdrage van de loonkostenstijging nam iets af. Nederland heeft echter nog steeds een hogere inflatie dan de Europese Unie, maar het verschil is kleiner geworden.

De prijzen van uitvoer en invoer laten een geringe daling zien. Belangrijkste oorzaak zijn de lagere energieprijzen op de wereldmarkt en de doorwerking daarvan op het relatief energie-intensieve Nederlandse exportpakket, waarin de chemie zwaar weegt. Ook de waardestijging van de euro en de stagnerende groei van de internationale handel waren van belang. Doordat de uitvoerprijs vrijwel evenveel daalde als de invoerprijs was er geen ruilvoetverandering en liep de prijsstijging van het BBP terug tot 3,4 procent.

Kader 1.b

Welvaart en BBP

Indicatoren voor het meten van de welvaart

Het bruto binnenlands product (BBP) is een goede maatstaf voor het meten van de economische prestaties van een land, voor zover het gaat om activiteiten die in geld uitgedrukt worden. De berekeningswijze van het BBP is in internationale richtlijnen vastgelegd, waardoor het vergelijken van landen mogelijk is. Productiegroei geeft echter een onvolledig beeld van de ontwikkeling van de welvaart. Voor de welvaart zijn bijvoorbeeld ook vrije tijd, milieu, werkgelegenheid, veiligheid, gezondheid en inkomensverdeling van belang. Daarom wordt het BBP in de praktijk bijna altijd gebruikt in combinatie met andere indicatoren. Een overzicht van economische en sociale kernindicatoren is opgenomen in de tabel kerncijfers, die ook als uitklapbaar blad is opgenomen achter in deze publicatie. Daarnaast zijn dit jaar in hoofdstuk 7 een aantal maatschappelijk belangrijke beleidsthema's beschreven, waar mogelijk ingepast in de Nationale rekeningen.

1.3 Economische kernindicatoren per land, 2002*

	Bruto binnen- lands product	Inflatie (HICP)	Werkloos- heid gestandaardi- seerd	Vorde- ringen- saldo overheid	Bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking, koopkracht- pariteiten
	<i>volume- mutatie (%)</i>	<i>%</i>	<i>% beroeps- bevolking</i>	<i>% BBP</i>	<i>index EU-15=100</i>
Nederland	0,2	3,9	2,8	-1,6	113
Duitsland	0,2	1,3	8,2	-3,6	103
Frankrijk	1,2	1,9	8,7	-3,2	103
Italië	0,4	2,6	9,0	-2,5	102
Verenigd Koninkrijk	1,8	1,3	5,1	-1,3	103
België	0,7	1,6	7,3	0,0	109
Denemarken	1,6	2,4	4,5	1,8	114
Finland	1,6	2,0	9,1	4,7	102
Griekenland	4,0	3,9	10,0	-1,2	67
Ierland	6,0	4,7	4,4	-0,3	123
Luxemburg	0,5	2,1	2,8	2,6	190
Oostenrijk	1,0	1,7	4,3	-0,6	110
Portugal	0,5	3,7	5,1	-2,7	69
Spanje	2,0	3,6	11,3	-0,1	84
Zweden	1,9	2,0	4,9	1,1	102
Eurogebied (12)	0,9	2,3	8,3	-2,3	99
Europese Unie (15)	1,0	2,1	7,6	-2,0	100
Verenigde Staten	2,4	2,4 ¹⁾	5,8	-3,4	140
Japan	0,3	-0,9 ¹⁾	5,4	-7,1	104

¹⁾ Niet-geharmoniseerde index van consumentenprijzen.

Bron: OESO, Economic Outlook, no. 73, 2003; Europese Commissie, EC Economic Data Pocket Book; Eurostat; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Nederland handhaaft vierde plaats binnen Europese Unie

Op de ranglijst van het BBP per hoofd van de bevolking in de EU staat Nederland in 2002 op de vierde plaats. Volgens deze ranglijst, waarbij is gecorrigeerd voor koopkrachtverschillen tussen landen, ligt de welvaart in Nederland 13 procent boven het EU-gemiddelde en 10 procent boven die van onze oosterburen. Nederland bezet daarmee al drie jaar de vierde positie. Nederland zat in de tweede helft van de jaren tachtig nog maar nauwelijks boven het gemiddelde van de Europese Unie. In de tweede helft van de jaren negentig klom Nederland enkele plaatsen door een hogere economische groei dan het Europese gemiddelde. Luxemburg en Denemarken hebben traditioneel een hogere welvaart dan ons land. Ierland is al jaren verreweg de snelst groeiende economie in de Europese Unie en is ons land in 2000 voorbijgestreefd.

Het welvaartsniveau van de tien landen die volgend jaar toetreden tot de EU is ruwweg de helft van het huidige EU-gemiddelde. Negen van de tien zijn armer dan Griekenland, nu het minst welvarende land van de EU.

Productie daalt vooral in bouw en industrie

Het vrijwel verdwijnen van de groei van de Nederlandse economie in 2002 is ook terug te vinden in de productiecijfers voor de meeste bedrijfstakken. Goederenproducenten laten zelfs vrijwel allemaal dalingen zien. De industriële productie was 1,6 procent lager en de bouwproductie zelfs 3,2 procent. De grootste productiedaling (bijna 10 procent) vond plaats in de elektrotechnische industrie. Een industriële bedrijfstak met groei was de chemie. De industrie en de bouw hadden beide te kampen met de geringere investeringsactiviteit in binnen- en buitenland. Na jarenlange sterke groei van de investeringen in gebouwen (winkels en kantoren) is de markt nu omgeslagen en neemt de leegstand toe. In de landbouw liep de productie opnieuw terug en vond geen herstel plaats na de MKZ-perikelen in 2001.

De commerciële dienstverlening, jarenlang de grote groeier in Nederland, boekte met 0,2 procent nauwelijks nog groei. In een aantal bedrijfstakken hiervan daalde de productie zelfs: banken en verzekeringen, horeca, uitzendbureaus en computerservicebureaus. De uitzendbranche staat al onder druk sinds de Flexwet van 1999. Bij de computerservicebureaus is een einde gekomen aan een stormachtige groei van 16 procent per jaar tussen 1995 en 2001. Positieve uitschieters binnen de commerciële dienstverlening zijn post en telecommunicatie (ruim 8 procent groei) en vervoer over water (5,8 procent).

Ruim boven het gemiddelde van de economie presteerden de overheid en vooral de zorgsector. In de gezondheids- en welzijnszorg steeg de productie zelfs met 5,1 procent.

Groei werkgelegenheid valt vrijwel stil

Sinds begin 2001 ligt de economische groei in de buurt van de nullijn. De werkgelegenheid bleef aanvankelijk onverminderd doorgroeien en is pas in 2002 gaan reageren op het nagenoeg stilvallen van de economische groei. De werkgelegenheid van werknemers en zelfstandigen is in 2002 met 15 duizend arbeidsjaren toegenomen, ofwel met 0,2 procent. Deze stijging blijft ver achter bij de groeicijfers van voorgaande jaren. Per bedrijfstak loopt de ontwikkeling van de werkgelegenheid sterk uiteen. In de zorg en bij de overheid samen nam de werkgelegenheid met 2,9 procent toe, in de rest van de economie daalde zij met 0,8 procent. De grootste daling van de werkgelegenheid vond plaats in de industrie, maar ook de bouwnijverheid verschaftte voor het eerst sinds jaren minder werk. De commerciële dienstverlening, met inmiddels een aandeel van 45 procent in de totale werkgelegenheid, liet een lichte daling van de werkgelegenheid zien. Onder meer bij banken, telecommunicatie, computerservicebureaus, horeca en uitzendbureaus nam de werkgelegenheid af. In de landbouw loopt de werkgelegenheid al jaren terug omdat steeds meer boeren hun bedrijf beëindigen.

Het aantal banen is in 2002 met 0,6 procent gestegen. Deze stijging is groter dan die in arbeidsjaren omdat het aandeel deeltijd verder toeneemt. De werkgelegenheids groei ging vooral naar bedrijfstakken als onderwijs en zorg, waar veel in deeltijd wordt gewerkt. De gemiddelde arbeidsduur van een voltijd baan in Nederland staat al een aantal jaren ongewijzigd op 1 720 uur per jaar. Van alle werknemersbanen is 45 procent een deeltijd baan. Daarvan wordt 71 procent bezet door een vrouw. Over een langere periode gezien is de werkgelegenheid verschoven van industrie en landbouw naar diensten. Naar opleidingsniveau neemt het aandeel van laag opgeleide mannen af ten gunste van hoog opgeleide vrouwen.

Arbeidsproductiviteit neemt niet toe in 2002

Voor de economie als geheel is de werkgelegenheids groei in 2002 gelijk aan de productiegroei. Daarmee blijft de arbeidsproductiviteit evenals in 2001 onveranderd. Deze nulgroei van de arbeidsproductiviteit is zeer uitzonderlijk en heeft zich na de oorlog alleen in 1958 en 1987 voorgedaan. De stagnatie in de arbeidsproductiviteitsgroei is niet het gevolg van het wegvallen van innovaties, maar is in hoofdzaak conjunctureel te duiden. De ondernemers hadden in de voorgaande jaren van krapte op de arbeidsmarkt moeite om hun vacatures te vervullen. Het aantal openstaande vacatures liep op tot een top van meer dan 200 duizend aan het begin van 2001. Ondanks de snelle afkoeling van de economie zijn ondernemers nog enige tijd doorgegaan vacatures te vervullen. Hierdoor en doordat er minder nieuwe vacatures ontstonden is het aantal openstaande vacatures vanaf de tweede helft van 2001 gaan dalen. Ook de werkloosheid reageerde vertraagd op de omslag in de economie. Zij daalde in 2001 nog naar een historisch laag niveau van 3,4 procent van de beroepsbevolking. In 2002 is de werkloosheid echter voor het eerst in zeven jaar gestegen,

naar 4,1 procent van de beroepsbevolking. Internationaal gezien is de werkloosheid nog altijd laag, al kroop Nederland dichterbij het EU-gemiddelde. In vergelijking met het buitenland is het aantal arbeidsongeschikten in Nederland zeer hoog. Het aantal zit tegen de 1 miljoen. Het aandeel vrouwen is toegenomen. Bijna dertig procent is gedeeltelijk arbeidsongeschikt. Ook in de recente periode van hoogconjunctuur was de uitstroom naar werk zeer beperkt.

Afnemende loonstijging

In een verslechterende arbeidsmarkt zijn de loonkosten (inclusief sociale lasten voor werkgevers) per arbeidsjaar met bijna 5 procent gestegen. Dit is iets minder dan in het topjaar 2001. De spreiding naar bedrijfstakken is relatief beperkt: de stijging loopt uiteen van ruim 4 procent bij de overheid tot ruim 5 procent in de financiële en zakelijke dienstverlening. De belangrijkste verklaring van het verschil zit in het verschil in groeivoet van de werkgelegenheid. Bij de overheid was er een sterke groei met nieuwe toetreders die minder verdienen dan het gemiddelde van de al aanwezige werkers, terwijl in de financiële en zakelijke dienstverlening de werkgelegenheidsdaling vooral de lager betaalden trof. Ook in voorgaande jaren liepen de loonkostenstijgingen in de onderscheiden bedrijfstakken met elkaar in de pas.

Koopkrachtstijging voor alle groepen

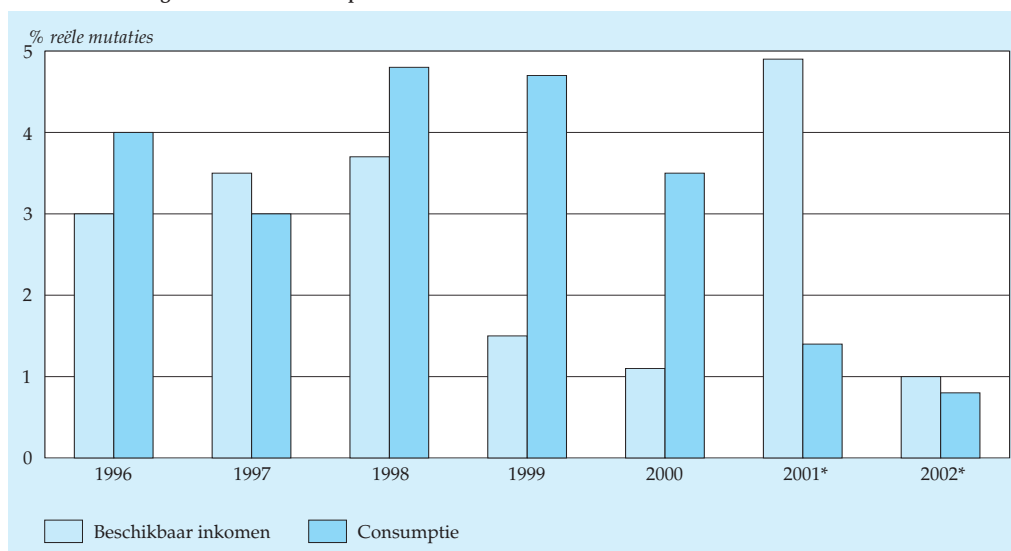
De loonstijging is in 2002 iets hoger dan de inflatie. De uitkeringen volgden in grote lijn de loonontwikkeling. Anders dan in 2001, toen vooral door het nieuw ingevoerde belastingstelsel de koopkracht met liefst 4,4 procent steeg, bleef de koopkrachtstijging in 2002 beperkt tot 0,6 procent. Dit komt overeen met het gemiddelde in de jaren negentig. De spreiding in koopkrachtstijging is beperkt. De lagere inkomens gingen er iets meer op vooruit dan andere groepen. Uitkeringsontvangers en mensen met een pensioen gingen er een fractie meer op vooruit dan loontrekkers.

Consumptiegroei in lijn met inkomensgroei huishoudens

In 2002 is het beschikbaar inkomen van huishoudens met 4,1 procent toegenomen. De loonsom steeg met ruim 5 procent, vooral door de aanhoudend hoge loonstijging, en het inkomen van zelfstandigen met bijna 3 procent. Reëel steeg het beschikbaar inkomen van huishoudens met 1 procent. Dit cijfer is iets hoger dan de bescheiden volumegroei van 0,8 procent van de consumptie van huishoudens. De groei van het beschikbaar inkomen was dus voldoende om de groei van de consumptieve bestedingen van huishoudens te financieren. In 2001 kon de bescheiden volumegroei van de consumptie bij sterk stijgende reële inkomens nog worden toegeschreven aan de vermogenseffecten van de ingezakte aandelenkoersen en het afnemende vertrouwen. In 2002 daalden de koersen en het vertrouwen opnieuw sterk maar dit leidde niet tot een duidelijk neerwaarts effect op de consumptie. De groei van het beschikbaar inkomen bood ruimte voor een groei van de vrije besparingen van huis-

houdens met 0,4 miljard. De vrije besparingen van huishoudens waren daarmee in 2002 opnieuw positief. In 2000 waren de besparingen negatief en werd met geleend geld geconsumeerd.

1.4 Ontwikkeling inkomen en consumptie huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Bij de keuze van hun besparingen gingen de huishoudens voorzichtig te werk. Zij verkochten per saldo aandelen en zetten hun geld vooral op risicoloze spaarrekeningen. De spaartegoeden stegen liefst 16 miljard in 2002.

Winstgevendheid onder druk

De winstgevendheid van de productie in de marktsector verminderde in 2002 opnieuw. De combinatie van een nog steeds hoge loonstijging met een stagnerende arbeidsproductiviteit leidde tot een loonkostenstijging per eenheid product van bijna 5 procent. De binnenlandse afzetprijzen stegen duidelijk minder, de exportprijzen daalden zelfs. De arbeidsinkomensquote van de marktsector liep dan ook op van 84 naar 85 procent. De winstgevendheid verminderde vooral in de chemie, de metaal- en elektrotechnische industrie en opvallend sterk ook voor de ondernemers in de landbouw. Beter verging het de voedings- en genotmiddelenindustrie en de aannemers in de bouw. Buiten de marktsector zijn de aardgasbaten teruggelopen door lagere prijzen. De lagere winstgevendheid van bedrijven was een factor bij het lagere niveau van de investeringen. Een ander teken van verminderde winstgevendheid is de toename van het aantal faillissementen.

Verliesgevende activiteiten in het buitenland zorgen voor daling nationaal inkomen

De groei van het netto nationaal inkomen, het totale inkomen van Nederlandse ingezetenen, bleef in 2002 ver achter bij de groei van het BBP. Dit kwam vooral doordat de buitenlandse activiteiten van Nederlandse bedrijven minder winstgevend waren. In een aantal gevallen leverden ze zelfs zwaar verlies op. Dit alles werd in de hand gewerkt door de koersstijging van de euro ten opzichte van de dollar. Nederland is hoofdzetel van een aantal grote concerns die veel activiteiten in het buitenland hebben. Omgekeerd zijn de gezamenlijke belangen van buitenlandse concerns in Nederland veel kleiner. Opvallend is dat deze belangen van buitenlandse concerns in Nederland nu duidelijk winstgevend zijn dan omgekeerd. Het nationaal inkomen in Nederland blijkt relatief kwetsbaar bij tegenwind. Gecorrigeerd voor prijsstijgingen is het nationaal inkomen in 2002 zelfs gedaald.

Overheidstekort loopt snel op

In 2002 is het overheidstekort opgelopen naar 1,6 procent (7,1 miljard) van het BBP. Na de relatief hoge overschotten in 1999 en 2000 werd het vorderingensaldo van de overheid in 2001 net negatief. In 2002 schoot het saldo verder in de min. De overschotten bij de sociale verzekeringsinstellingen uit eerdere jaren zijn omgeslagen naar een tekort van 1,8 miljard, het tekort van de centrale overheid liep op naar 4,6 miljard en de lagere overheden kenden in 2002 een vorderingentekort van 0,7 miljard. Voor het eerst sinds begin jaren tachtig hebben alle drie overheidslagen daarmee een negatief saldo.

De matige economische ontwikkeling werkte door in de inkomsten. Zo daalde de opbrengst van de vennootschapsbelasting en de dividendbelasting ten opzichte van 2001 door het teruglopen van de winsten van bedrijven en drukte de verminderde economische groei de meeste andere belastingopbrengsten. De totale belasting- en premiedruk daalde van 39,8 procent van het BBP in 2001 naar 39,3 procent in 2002. Verder kwam er minder geld binnen uit niet-belastingmiddelen als aardgasbaten en de winstuitkeringen van De Nederlandsche Bank en de Nederlandse Spoorwegen.

Beleidsintensivering zorgden voor een sterke stijging van de overheidsuitgaven. Vooral de uitgaven aan de collectief gefinancierde gezondheidszorg droegen hieraan bij met een stijging van 13 procent. Verder stegen de directe overheidsbestedingen aan onderwijs en veiligheid. De werkgelegenheid bij de overheid nam toe met 2,8 procent. De rente-uitgaven dalen gestaag: niet alleen door de overschotten van de afgelopen jaren, maar ook bij aflossing van hoogrentende leningen die vervangen werden door leningen tegen een lagere rente. Door de hogere tekorten bij de overheid steeg de EMU-schuld van de Nederlandse overheid in 2002 met 6 miljard euro. De tekorten werden in 2002 vooral kortlopend gefinancierd. Als percentage van het BBP bleef de Nederlandse EMU-schuld echter nog steeds dalen. Ultimo 2002 bedraagt de EMU-schuld 52,4 procent van het BBP. De sterke daling van de afgelopen jaren vlakt daarmee af.

Ook internationaal kwam door het gure conjuncturele klimaat een einde aan een decennium van verbeterende overheidstekorten en overschotten. Alom vielen de belastingopbrengsten tegen. De meeste EU-landen hebben in 2002 weer een tekort. In Duitsland en Frankrijk overschreed het tekort de grens van 3 procent van het BBP. Dit percentage wordt in het stabiliteitspact als bovengrens voor het begrotingstekort aangehouden. Aan de jarenlange daling van de EMU-schuldquote in Europa kwam voorlopig een einde. Ook in de Verenigde Staten verslechterden de overheidsfinanciën, in Japan waren ze al slecht.

Daling aandelenkoersen tast vermogens verzekeraars en pensioenfondsen aan

De aandelenkoersen daalden in 2002 met 35 procent. Daarmee is 2002 het slechtste beursjaar sinds de Tweede Wereldoorlog. Het is het derde jaar op rij van koersdaling. Het totale koersverlies op aandelen bedraagt over de afgelopen drie jaar ruim 50 procent. Op de top waren de koersen van vooral ICT-gerelateerde aandelen gebaseerd op hoge toekomstige winstverwachtingen die niet uit zijn gekomen. Bedrijven gingen de financieringslasten van de hoge, nog niet rendabele investeringen als een loden last voelen. De koersdaling zette door omdat het verwachte herstel telkens verder vooruit schoof en werd versterkt door boekhoudschandalen die het vertrouwen ondermijnden. Verzekeraars, pensioenfondsen en huishoudens hadden in de periode van oplopende koersen een steeds groter deel van hun vermogen in aandelen belegd. In 2002 zijn grote koersverliezen geleden. Verzekeraars en pensioenfondsen verloren 62 miljard euro. De huishoudens in Nederland verloren zelfs bijna 73 miljard op hun aandelen. In tegenstelling tot huishoudens bleven de institutionele beleggers aandelen kopen, al belegden zij ook meer in obligaties. De dekkingsgraad van pensioenfondsen, het vermogen om aan toekomstige pensioenverplichtingen te voldoen, is in 2002 verder afgenomen. Om de dekkingsgraad te verbeteren hebben sommige pensioenfondsen al ingrijpende maatregelen genomen: de pensioenpremies zijn sterk gestegen en indexaties van pensioenen beperkt. De pensioenpremies zitten toch al op een trendmatig stijgende lijn vanwege de opdoemende vergrijzing. De opwaartse druk wordt versterkt door het actueel slechte rendement op beleggingen in aandelen. Ook versobering van pensioenarrangementen wordt overwogen, zoals een overgang van een eindloonstelsel naar een middelloonstelsel of een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd.

Kader 1.c

Lange termijn groei 2,7 procent

Macro-economische tijdreeksen nu beschikbaar voor de periode 1969–2002

Voor tijdreeksanalyse en econometrische modellenbouw zijn lange tijdreeksen nodig. Door revisie van de Nationale rekeningen zijn lange tijdreeksen ontstaan. De revisie van de Nationale rekeningen betekent een verbeterde beschrijving van de economie en een betere internationale vergelijkbaarheid. De revisie is in 1999 uitgevoerd voor het jaar 1995. De revisie is nu vrijwel integraal teruggerekend naar 1987 en voor alle grote en belangrijke cijfers tot 1969. Daarmee is een nieuwe tijdreeks van 33 jaar ontstaan, die nu in alle papieren en elektronische publicaties is opgenomen.

In deze periode van 33 jaar bedroeg de economische groei gemiddeld 2,7 procent per jaar. De werkgelegenheid nam toe van 4,9 miljoen naar 6,5 miljoen arbeidsjaren. Dat is een stijging van 32 procent ofwel 0,8 procent per jaar. Deze stijging voltrok zich vrijwel geheel sinds de tweede helft van de jaren tachtig. De loonstijging was gemiddeld 5,6 procent, de BBP-prijsstijging 4,0 procent en de consumptieprijsstijging eveneens 4,0 procent. Zoals te zien in grafiek 1.1 verschilde de economische groei niet sterk tussen de eerste en de tweede helft van de periode van 33 jaar (namelijk 2,5 procent tegen 2,8 procent) maar was de arbeidsproductiviteitsgroei in de eerste helft veel groter dan in de tweede helft. In de tweede helft was ook de loonstijging gematigder.

Het volume van de uitvoer is in deze 33 jaar met gemiddeld 5,3 procent per jaar gestegen. Dit is het dubbele van de BBP-groei. De invoer bleef hier met gemiddeld 4,7 procent iets achter. Hieruit blijkt de sterke internationalisering van de Nederlandse economie. Alleen in 1974, 1975, 1977 en 2002 steeg de uitvoer minder dan het BBP. De prijsstijging van de uitvoer en van de invoer met 2,6 respectievelijk 2,8 procent per jaar zijn juist lager dan de BBP-prijsstijging.

De samenstelling van de werkgelegenheid is in deze periode sterk veranderd. In de landbouw en in de industrie is de werkgelegenheid nu ongeveer 30 procent lager, in de dienstensector meer dan 80 procent hoger. In de financiële en zakelijke dienstverlening en de zorg is de werkgelegenheid zelfs meer dan verdubbeld.

Gemiddeld had de overheid een tekort van 2,4 procent van het BBP. Het grootste tekort werd met 6,2 procent genoteerd in 1982. Alleen in 1973, 1999 en 2000 had de overheid een vorderingenoverschot. Er is een duidelijke samenhang tussen tekort en economische groei. Bij afnemende economische groei loopt het tekort op, bij aanhoudende economische groei verbetert het. Van 1980 tot en met 1995 was het overheids-tekort vrijwel steeds hoger dan de nu geldende bovengrens van 3 procent van het BBP. De EMU-schuld als percentage van het BBP bereikte dan ook een top van 78 procent in 1993.

Uitstoot broeikasgassen stabiel

De uitstoot van broeikasgassen is in 2002 vrijwel gelijkgebleven. Het belangrijkste broeikasgas is CO₂. De emissie van broeikasgassen in Nederland lag in 2002 circa 5 procent hoger dan het ijkpunt 1990. Volgens de overeenkomst van Kyoto zou de uitstoot aan het eind van dit decennium juist verminderd moeten zijn. De groei van de uitstoot blijft inmiddels wel ruim achter bij de gecumuleerde economische groei van 35 procent sinds 1990. Bij andere milieu-indicatoren valt in 2002 een daling op te tekenen. Bij de vermessing, het afval en de ozonlaagaantasting gaat het om een voortzetting van sterke dalingen in

eerdere jaren. De productiewijze in Nederland is zichtbaar milieuvriendelijker geworden. Bij de verzuring verloopt de daling trager.

Het aandeel van duurzame energie in het elektriciteitsverbruik is in 2002 sterk toegenomen tot 13 procent. Een snel groeiend aantal huishoudens kiest voor groene stroom. Driekwart van deze groene stroom moet uit het buitenland geïmporteerd worden en komt uit biomassa en waterkracht. De binnenlands geproduceerde groene stroom komt in hoofdzaak uit afvalverbranding en voor een kleiner deel uit de wind.

Economie krimpt in vier provincies

Geen enkele provincie kon zich in 2002 onttrekken aan de sterk teruggevallen groei. De verschillen in economische groei tussen de provincies waren in 2002 beperkt. Vooral de provincies buiten de Randstad, met een relatief groot aandeel nijverheid, deden het echter minder dan landelijk. In Noord-Brabant, Limburg, Friesland en Drenthe is de economie zelfs licht gekrompen. Flevoland, traditioneel de topper vanwege de grote bevolkingsgroei, en Groningen waren in 2002 de provincies met de hoogste economische groei. Ook zonder de daar opgevoerde gasproductie scoort Groningen relatief goed. Noord-Brabant zit vooral laag door de achterblijvende metaal- en elektrotechnische industrie. De andere topper van de voorgaande zes jaar, Utrecht, zat in 2002 in de middenmoot wegens de groeivertraging bij de commerciële diensten.

Het woon-werkverkeer vindt voor het grootste deel plaats per auto. De verkeersintensiteit op de autosnelwegen nam in 2002 verder toe. Er waren echter minder files, vooral door het openstellen van spitsstroken.

Immigratie loopt terug bij oplopende werkloosheid

Het aantal inwoners van Nederland is in 2002 met 87 duizend (0,5 procent) toegenomen en is uitgekomen op 16,2 miljoen. De toename is duidelijk minder dan in de afgelopen jaren. Het geboorteoverschot bleef met 60 duizend ongeveer stabiel, maar het immigratieoverschot is scherp gedaald. De emigratie, waaronder die van mensen die pas recent in Nederland waren, ging sterk omhoog en de immigratie viel terug. De omslag in de immigratie valt opnieuw samen met de omslag in de werkloosheid. De immigratie is hoger bij lage werkloosheid en neemt af bij stijgende werkloosheid en reageert daarmee vertraagd op de economische groei.

De demografische trend voor de toekomst is afnemende bevolkingsgroei en toenemende vergrijzing. De groei van de potentiële beroepsbevolking zwakt steeds verder af en verdwijnt in het komende decennium. De vraag naar zorgvoorzieningen neemt toe.

Kader 1.d

Nederland staat er beter voor: een vergelijking tussen 1993 en 2002

Het laatste jaar met een economische groei onder de 1 procent is 1993. Hoe verhoudt 2002 zich ten opzichte van 1993? De bevolking van Nederland is sinds 1993 met 5,6 procent ofwel 858 duizend gestegen. Zowel het volume van de productie als van de consumptie is bijna 30 procent hoger. Het consumptieniveau van de gemiddelde Nederlander is dus reëel met 23 procent gestegen. Aan duurzame goederen wordt nu per persoon zelfs 37 procent meer uitgegeven. Bovengemiddelde groeiers zijn daarbij huishoudelijke apparatuur (69 procent) en auto's (42 procent). De woningvoorraad is met meer dan 10 procent gegroeid. De woningen zijn gemiddeld groter en beter uitgerust. De arbeidsparticipatie is opgelopen, voor het overgrote deel bij vrouwen. De werkloosheid steeg in beide jaren, maar is nu veel lager. De winstgevendheid van het bedrijfsleven is in 2002 bijna teruggezak naar het niveau van 1993. Dit is voor een deel wellicht toe te schrijven aan verbeterde marktwerking maar toch vooral aan de tegenwind van de laatste jaren en de loonkostenstijging die nu hoger ligt. Ook de inflatie is in 2002 hoger. Het overheidstekort is lager dan in 1993 maar stijgt in rap tempo. Door de lage tekorten en zelfs enkele jaren met overschotten is wel de EMU-schuld sterk teruggelopen.

Vergelijking 1993 en 2002*

	1993	2002*
BBP per hoofd (prijzen 2002) x 1 000 euro	22,5	27,5
Consumptie per hoofd (prijzen 2002) x 1 000 euro	11,1	13,7
Arbeidsparticipatiegraad (%)	61	68
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	7,5	4,1
Overheidssaldo (% BBP)	-2,8	-1,6
Overheidsschuld (% BBP)	80,0	52,4
Arbeidsinkomensquote (%)	85,7	84,9
Consumptieprijsstijging (%)	2,1	3,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tot besluit

Het jaar 2002 gaat de boeken in als het tweede jaar op rij waarin de economie nauwelijks groeide. De dip is groter dan in de jaren 1992 en 1993, maar nog niet zo diep als aan het begin van de jaren tachtig. De doorwerking van de aanhoudend lage groei werd in 2002 op verschillende terreinen zichtbaar. De investeringsactiviteit verminderde. Op de arbeidsmarkt ging de werkloosheid stijgen. Tegenvallende belastinginkomsten duwden de overheidsfinanciën naar een tekort. Het eerste halfjaar van 2003 laat volgens de eerste cijfers geen herstel van de Nederlandse economie zien waardoor deze trends zich vooralsnog voortzetten. De werkloosheid is inmiddels meer dan 5 procent. Een herstel van de economische groei leidde in het verleden eerst tot een verhoging van de bezettingsgraad en arbeidsproductiviteit en pas daarna tot een lagere werkloosheid. Bij vergelijking met 1993, het vorige jaar met een economische groei onder de 1 procent, blijkt Nederland er op een aantal punten beter en welvarender voor te staan.

2. Bestedingen

De waarde van het bruto binnenlands product (BBP) in 2002 bedroeg 445 miljard euro en was daarmee 3,6 procent hoger dan een jaar eerder. De waarde-stijging in 2002 was opgebouwd uit een prijsstijging van 3,4 procent en een volumegroei van 0,2 procent. De volumegroei van het BBP geldt als maatstaf voor de economische groei in een land. De BBP-groei in Nederland is in twintig jaar niet meer zo laag geweest (zie ook tabel 2.1).

Vanuit de bestedingenkant van de economie bezien is het BBP de optelsom van de consumptie, de investeringen (inclusief veranderingen in de voorraden) en het saldo van in- en uitvoer van goederen en diensten.

De consumptie van de overheid liet in 2002 een sterke volumegroei zien en leverde de belangrijkste bijdrage aan de economische groei. De consumptie van huishoudens nam echter slechts bescheiden toe. Daarentegen waren de investeringen aanzienlijk lager dan in 2001.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de ontwikkeling van deze afzonderlijke variabelen. Daarnaast zal ook aandacht worden besteed aan de uitbreiding van de EU met 10 nieuwe toetreders, aan een analyse van de prijsontwikkeling in 2002 en aan de internationale concurrentiepositie van Nederland.

2.1 Ontwikkeling van het bruto binnenlands product (internationaal)

	1999	2000	2001*	2002*
	% volumemutaties			
Nederland	4,0	3,5	1,2	0,2
België	3,2	3,7	0,8	0,7
Frankrijk	3,2	4,2	1,8	1,2
Italië	1,7	3,1	1,8	0,4
Verenigd Koninkrijk	2,4	3,1	2,1	1,8
Duitsland	2,0	2,9	0,6	0,2
EU-15	2,8	3,5	1,6	1,0
Verenigde Staten	4,1	3,8	0,3	2,4
Japan	0,1	2,8	0,4	0,3

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

2.1 *Consumptie*

Consumptiegroei valt verder terug

De volumegroei van de consumptie door huishoudens en de overheid samen bedroeg in 2002 1,8 procent. Dit is de kleinste toename sinds 1994. De tweede helft van de jaren negentig liet nog een sterke consumptiegroei zien, met een top in 1998 (4,4 procent). Sindsdien loopt de volumegroei van de consumptie voortdurend terug.

Ondanks de afzwakkende volumegroei spelen de consumptieve bestedingen nog altijd een belangrijke rol als aanjager van de economie. Daarbij waren het in 2001 en 2002 vooral de bestedingen van de overheid die de kar trokken. De overheid stak het meeste geld in medische zorg, welzijn en onderwijs. De volumegroei van de overheidsconsumptie in 2001 en 2002 was de hoogste sinds 1987. Bij de consumptie van huishoudens is een tegengestelde ontwikkeling zichtbaar. Daar is de groei de laatste twee jaar juist betrekkelijk laag uitgevallen. In 2002 was het volume 0,8 procent groter dan een jaar eerder, tegen 1,4 procent in 2001.

In de tweede helft van de jaren negentig was de groei van de gezinsconsumptie over het algemeen hoger dan die van de overheidsconsumptie. Toen maakten de groei van het besteedbaar inkomen van huishoudens en de toename van de werkgelegenheid een robuuste groei van de bestedingen van huishoudens mogelijk. Forse waardeinstijgingen van eigen huizen en koerswinsten behaald op de effectenbeurs betekenden een extra stimulans voor de consumptie.

Kader 2.a

Consumptie onder de loep *De consumptiebegrippen nader bezien*

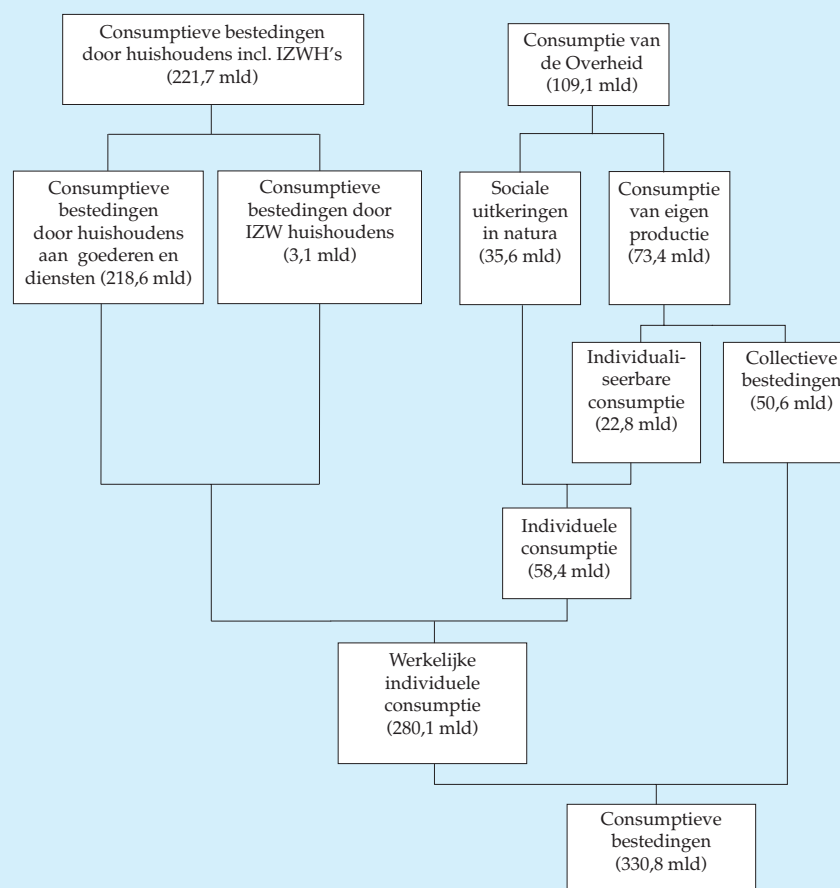
De *consumptieve bestedingen door huishoudens* omvatten alle uitgaven aan goederen en diensten die de huishoudens zelf voor hun rekening nemen. Goederen als voeding en kleding worden meestal aangekocht via de detailhandel (zoals de supermarkt en specialzaak) terwijl diensten als horeca- en vervoersdiensten worden afgenomen van bedrijven en (overheids)instellingen als hotels en de spoorwegen.

Bij het bedrag dat gezinnen zelf besteden wordt nog een doorgaans relatief klein bedrag opgeteld. Dat is de geldstroom die via de 'instellingen zonder winstoogmerk werkzaam ten behoeve van huishoudens', de *IZWh*, loopt. Hieronder vallen onder meer sportverenigingen, vakbonden en organisaties op religieuze grondslag. Zij financieren hun activiteiten uit contributies van leden en bijdragen van donateurs. De uitgaven van deze instellingen komen uiteindelijk ook weer ten goede aan de huishoudens.

De *consumptie door de overheid* bestaat uit *individuele* en *collectieve* uitgaven. De *collectieve* bestedingen hebben betrekking op zaken van algemeen belang zoals uitgaven voor defensie, justitie en openbaar bestuur.

Daarnaast verstrekt de overheid individuele bijdragen aan personen die een beroep doen op goederen en diensten die verstrekt en gefinancierd worden via de sociale verzekeringen en voorzieningen. Deze bijdragen worden omschreven als *sociale uitkeringen in natura*, die voor een belangrijk deel voortkomen uit regelingen conform de Ziekenfondswet en de AWBZ. Ook de individuele huursubsidies vallen hieronder. Ten slotte neemt de overheid naast de sociale uitkeringen in natura ook nog andere uitgaven voor haar rekening die het individu ten goede komen, de zogenaamde *individualiseerbare consumptie*. Het betreft hier onder meer uitgaven voor onderwijs en welzijn.

Schematische voorstelling van de consumptieve bestedingen
(tussen haakjes de waarden van 2002 in miljarden euro)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Het totaal van de consumptie door huishoudens, de consumptie door IZWH en de individuele consumptie door de overheid vormt de post *werkelijke individuele consumptie*. Dit begrip omvat alle goederen en diensten die huishoudens verwerven voor consumptieve doeleinden, ongeacht de financieringswijze. De consument heeft dus 'profijt' van deze producten. De som van de werkelijke individuele consumptie en de collectieve bestedingen vormt uiteindelijk het totaal van de consumptieve bestedingen.

Consumptiebegrippen						
	2001*	2002*	2002*			
			waarde	prijs	volume	
	mld euro		% mutatie t.o.v. 2001			
1	Consumptieve bestedingen totaal (2+5)	313,4	330,8	5,5	3,7	1,8
2	Consumptieve bestedingen door huishoudens en IZWh's w.v.	213,1	221,7	4,0	3,1	0,8
3	door huishoudens	210,2	218,6	4,0	3,1	0,8
4	door IZW huishoudens	2,9	3,1	6,1	4,0	2,0
5	Consumptieve bestedingen door de overheid w.v.	100,3	109,1	8,8	4,8	3,8
6	individueel	52,9	58,4	10,4	5,8	4,3
7	collectief	47,4	50,6	6,9	3,7	3,1
8	Werkelijke individuele consumptie door huishoudens (2+6)	266,0	280,1	5,3	3,7	1,5

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De consumptie door huishoudens inclusief IZWh had in 2002 een omvang van 222 miljard euro. De individuele consumptie van de overheid kwam uit op 58 miljard euro, de collectieve bestedingen van de overheid bedroegen 51 miljard euro. Het totaal van de consumptieve bestedingen kwam hiermee uit op 331 miljard euro.

Consumptiegroei in 2002 in lijn met inkomensgroei huishoudens

Het beschikbaar inkomen van huishoudens nam in 2002 toe met 4,1 procent ofwel 9,0 miljard euro. De reële groei bedroeg 1,0 procent. De consumptieve bestedingen van huishoudens namen toe met 8,6 miljard. In waarde is dit een stijging van 4,0 procent, in volume van 0,8 procent. De groei van de consumptie liep daarmee, anders dan in voorafgaande jaren, keurig in de pas met de inkomensgroei. In 2001 bleef de consumptiegroei ver achter bij de toen zeer grote koopkrachtstijging die voor een belangrijk deel het gevolg was van de belastingverlaging. In de jaren 1998–2000 was de situatie omgekeerd. Zoals te zien in grafiek 1.4 overtrof toen de consumptiegroei de toename van het beschikbaar inkomen.

De uitbundige consumptiegroei in de tweede helft van de jaren negentig kwam mede tot stand door vermogenswinsten. Eigen woningbezitters zagen hun huizen snel in waarde toenemen. Ook op de effectenbeurs werden soms flinke vermogenswinsten gerealiseerd. In 2001 was er sprake van een omslag, de grote koersverliezen op aandelen hadden een negatief effect op de consumptie. In 2002 daalden de koersen verder, maar een verder effect op de consumptie bleef achterwege.

Het jaar 2002 is voor beleggers teleurstellend verlopen. De magere resultaten maakten van 2002 het slechtste beursjaar na de Tweede Wereldoorlog. Dit had negatieve gevolgen voor de vermogenspositie van huishoudens. In totaal bedroeg het koersverlies op het directe aandelenbezit in 2002 bijna 73 miljard euro. In 2001 was er ook al sprake van een fors koersverlies (39,4 miljard). Huishoudens verkochten per saldo aandelen.

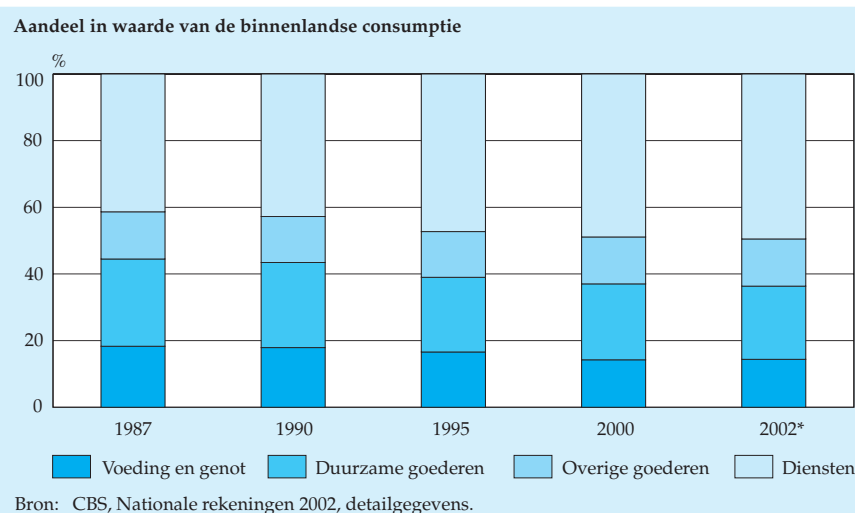
Uit het Consumenten Conjunctuur Onderzoek van het CBS komt naar voren dat huishoudens conjuncturele tegenwind ervaren. Zowel het vertrouwen van de consument in de algemene economische situatie als de koopbereidheid is na 2000 fors teruggelopen. In 2000 bereikte het vertrouwen nog een hoogtepunt. Sindsdien oordelen consumenten echter vrijwel elke maand negatiever over hun eigen financiële situatie. Ook vinden ze de tijd steeds minder gunstig voor het doen van grote aankopen.

Wel staat men positief tegenover risicomijdend sparen, een stemming die zich daadwerkelijk heeft vertaald in oplopende spaartegoeden. In 2002 is 16 miljard euro bijgeschreven op spaartegoeden van particulieren (inclusief bedrijfsspaarregelingen). Ook in 2001 legden de huishoudens al een opmerkelijke spaarzin aan de dag. Toen nam het spaartegoed met 17 miljard euro toe. In 2001 werd een nieuw belastingstelsel ingevoerd, waarvan lastenverlichting prominent deel uitmaakte. In plaats van extra te consumeren hielden de huishoudens de hand op de knip, er werd vooral meer gespaard.

Kader 2.b

Andere tijden, andere zinnen

In 2002 is de verdeling tussen goederen en diensten in de consumptie nagenoeg fifty-fifty. Het aandeel van de diensten is in de laatste 15 jaar flink toegenomen. In 1987 bestond de binnenlandse consumptie nog voor bijna 60 procent uit goederen. Deze ontwikkeling werd onder andere veroorzaakt door de snelle groei van de uitgaven aan vervoer en communicatie sinds de tweede helft van de jaren negentig. In navolging van het zakelijk gebruik kwamen mobiele telefonie en toegang tot internet toen op grote schaal voor de particuliere markt beschikbaar. Ook de uitgaven aan financiële en zakelijke diensten nemen een steeds groter deel van de binnenlandse consumptie voor hun rekening. Diensten hebben doorgaans een hogere prijsstijging dan goederen. Ook dit heeft bijgedragen aan een hoger aandeel van diensten.

Het uitgavenpatroon van de consument is van een aantal factoren afhankelijk: de algemene economische situatie, de individuele financiële situatie van de consument en ook zijn (subjectieve) beleving ervan. Bij goederen met een hoge inkomenselasticiteit treden in de loop van de tijd de grootste fluctuaties op. In tijden van economische voorspoed wordt relatief meer uitgegeven aan duurzame consumptiegoederen (met name vervoermiddelen), vakantie en uitgaan. Bij goederen met een lagere inkomenselasticiteit (zoals voeding) is de ontwikkeling gelijkmatiger. Dit leidt tot een daling van het aandeel van voeding.

Naast afhankelijk van de economische situatie is het uitgavenpatroon van de consument ook onderhevig aan veranderingen in voorkeur in de loop van de tijd. De vraag waarop consumenten het eerst zouden bezuinigen bij een eventuele daling in hun netto inkomen, die zich overigens in 2002 niet heeft voorgedaan, wordt in 2002 duidelijk anders beantwoord dan begin jaren tachtig. Bijna de helft van de huishoudens koos in die tijd voor duurzame goederen als bezuinigingspost, dertien procent koos voor vakantie en uitgaan en tien procent voor voeding, drank en tabak. De auto stond toen bovenaan de lijst. Een kwart van de huishoudens gaf destijds aan daarop het eerst te bezuinigen. In 2002 kiest nog veertig procent in eerste instantie voor duurzame goederen als mogelijke bezuinigingspost. De auto blijft echter langer buiten schot, daarvoor kiest nu nog slechts tien procent. Nog maar zeven procent van de huishoudens geeft aan de uitgaven aan voeding te verminderen. Daarentegen noemt nu negentien procent bestedingen in de sfeer van vakantie en uitgaan als eerste bezuinigingsoptie.

Goederenconsumptie groeit harder dan dienstenconsumptie

De terugval in de volumegroei van de consumptie door huishoudens die zich vanaf begin 2001 aftekende heeft zich in 2002 voortgezet. De consumptie van goederen herstelde zich in 2002 weer enigszins, na een bescheiden groei een jaar eerder. De volumegroei van de bestedingen van diensten liep evenwel verder terug. Duidelijk zichtbaar is dat huishoudens in economisch mindere tijden hun bestedingen minder snel opvoeren en de samenstelling aanpassen.

Aan voedings- en genotmiddelen is in 2002, voor prijsveranderingen gecorrigeerd, 0,7 procent meer besteed. In 2001 nam het volume van deze bestedingen slechts marginaal toe (0,2 procent). De volumegroei van 2002 liep in de pas met die in de jaren vóór 2001. De consumptie van voedings- en genotmiddelen steeg ook tijdens de hoge consumptiegroei eind jaren negentig met ongeveer 1 procent. De groei loopt in 2002 in de pas met de bevolkingsgroei. De consumptie van duurzame goederen profiteerde eind jaren negentig het meest van de aantrekkende bestedingen, met een volumegroei van 5 tot 10 procent per jaar. De bestedingen aan deze consumptie categorie zijn veel conjunctuurgevoeliger dan die aan voeding. Bij de duurzame goederen is de groei veel minder uitbundig dan in de voorgaande jaren. Na een zeer geringe stijging in 2001 is er in 2002 weer sprake van een aantrekkende volumegroei tot 1,7 procent. Binnen deze consumptie categorie was er sprake van een gemengd beeld. De sterkste volumetoename (9,7 procent) deed zich in 2002 voor bij de vervoermiddelen. Een deel van de stijging is toe te schrijven aan het afschaffen van de premies op schone en zuinige auto's per 1 januari 2003, die zorgde voor anticipatieaankopen aan het eind van 2002. Ook aan huishoudelijke apparaten is voor prijsverandering gecorrigeerd veel meer besteed (3,9 procent). Aan textiel, kleding, schoenen en lederwaren is in volume ongeveer een half procent minder uitgegeven dan in 2001. Duidelijk lager dan in 2001 waren de bestedingen aan woninginrichting en huishoudelijke artikelen als glas, bestek en aardewerk. Al met al was het volume van de bestedingen aan alle goederen samen, waartoe ook het energieverbruik en motorbrandstoffen gerekend worden, in 2002 1,1 procent hoger dan een jaar eerder.

2.2 Consumptieve bestedingen door huishoudens

	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	% volumemutaties				mld euro
Voedings- en genotmiddelen	1,0	1,3	0,2	0,7	31 432
Duurzame consumptiegoederen	8,3	5,6	0,4	1,7	47 980
Overige goederen	2,6	1,5	1,9	0,4	30 900
Goederen	4,6	3,3	0,8	1,1	110 312
Diensten	4,8	3,7	1,7	0,8	108 174
Binnenlandse consumptie huishoudens	4,7	3,5	1,2	0,9	218 486
Consumptie niet-ingezetenen in Nederland (-)	3,0	4,3	-7,0	2,3	5 959
Consumptie Nederlanders in het buitenland (+)	4,8	5,0	0,6	-0,1	9 162
Nationale consumptie huishoudens	4,7	3,5	1,4	0,8	221 689

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Opvallend laag is de volumegroei van de dienstenconsumptie (0,8 procent). Deze is nog maar de helft van die in 2001 (1,7 procent). De voor prijsverandering gecorrigeerde bestedingen bij de horeca waren lager dan een jaar eerder en ook aan financiële en zakelijke diensten bij banken en verzekeringsmaatschappijen werd minder uitgegeven. Verder is de volumegroei van de uitgaven aan vervoersdiensten en communicatie verder afgezwakt, tot 3,2 procent in 2002. Een jaar eerder bedroeg de toename nog 8,7 procent. De bestedingen aan vervoer en communicatie kenden op hun hoogtepunt in 1999 een volumegroei van 18,7 procent. Dit hing samen met de stormachtige entree van de mobiele telefonie op de markt voor niet-zakelijke gebruikers.

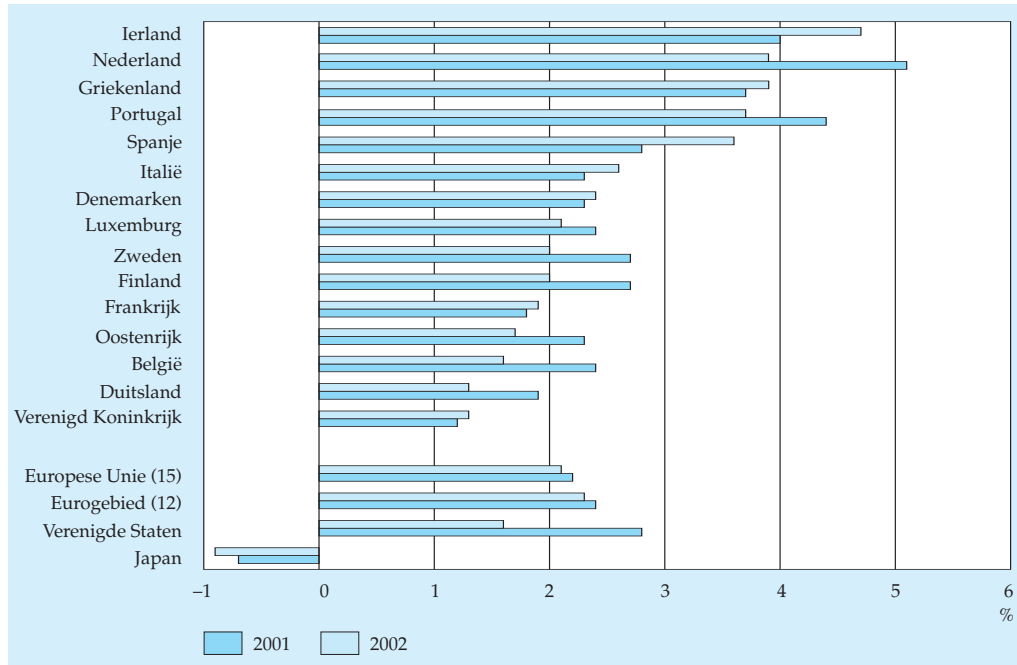
Bij de huisvesting (de betaalde huur door huurders plus toegerekende huur eigenaar bewoners) is er al sinds 1999 sprake van een afvlakkende volumegroei. In 2002 komt de groei uit op 1,1 procent, dit is het laagste groeipercentage in tenminste 15 jaar. Belangrijkste oorzaak is de daling van het aantal opgeleverde woningen in vergelijking met de jaren negentig. Uit de cijfers blijkt dat de volumestijging bij de eigen woningen in 2002 aanzienlijk hoger lag dan bij de huurwoningen. De prijsstijging bij de eigen woningen was ongeveer gelijk aan die in 2001, namelijk 2,9 procent. Ook de gemiddelde jaarlijkse huurverhoging bedroeg in 2002 bijna 3 procent.

Inflatie in Europa licht gedaald

In Nederland is de meest gebruikte maatstaf voor inflatie de consumentenprijsindex (CPI). Voor internationale vergelijking is binnen Europa een speciale prijsindex geïntroduceerd, de 'geharmoniseerde index van consumentenprijzen' (HICP). Met deze index kan de ontwikkeling van de consumentenprijzen in de verschillende lidstaten worden vergeleken. De consumentenprijsindex van de monetaire unie (CPIMU) geeft de gemiddelde prijsontwikkeling weer in de twaalf landen die meedoen aan de Europese monetaire Unie (EMU). De CPIMU vormt het officiële richtsnoer voor het monetaire beleid van de Europese Centrale Bank (ECB). Een doelstelling van de ECB is om prijsstabiliteit te waarborgen. Hiervoor is een doelstelling geformuleerd om de inflatie (mutatie van de CPIMU) op jaarbasis rond de 2 procent te houden.

In de meeste landen van de EU lag de inflatie in 2002, het jaar van de introductie van de euro, iets lager dan een jaar eerder. Het inflatiecijfer van de gehele EMU kwam in 2002 uit op 2,3 procent. Voor de hele Europese unie kwam de geldontwaarding uit op 2,1 procent. De inflatie nam sterk af in Nederland en Portugal. Desondanks bleef de inflatie in deze landen relatief hoog. Andere forse dalers waren Finland, België en Duitsland. Dat laatste land had in 2002, samen met het Verenigd Koninkrijk, de laagste inflatie van heel Europa, namelijk 1,3 procent. De landen waar de inflatie in 2002 het snelst opliep waren Spanje en Ierland. Ook Frankrijk en Italië hadden in 2002 te maken met een lichte stijging van de geldontwaarding. Ierland had in 2002 de hoogste inflatie van de gehele Europese unie en nam daarmee het stokje over van Nederland. Uit grafiek 2.3 blijkt verder dat de inflatiecijfers van de meeste Europese landen in 2002 dichterbij elkaar zijn komen te liggen.

2.3 Inflatie, volgens HICP

Bron: EUROSTAT, New Cronos database.

In Japan heeft men te maken met andere problemen. In plaats van geldontwaarding wordt het geld in Japan steeds meer waard. In Japan is er vanaf 1999 sprake van deflatie. In 2002 daalden de consumentenprijzen in Japan met 0,9 procent, tegenover 0,7 procent een jaar eerder. De voortdurende deflatie wordt veroorzaakt door de aanhoudende economische malaise in Japan. In de Verenigde Staten is de geldontwaarding in 2002 fors afgenomen. De inflatie kwam uit op 1,6 procent, ruim een procent lager dan een jaar eerder. Daarmee kwam de inflatie in de VS voor het eerst sinds 1998 weer onder het niveau van de EU. De berekening van de inflatie voor de Verenigde Staten en Japan wijkt overigens iets af van de Europese aanpak, waardoor de uitkomsten niet helemaal onderling vergelijkbaar zijn.

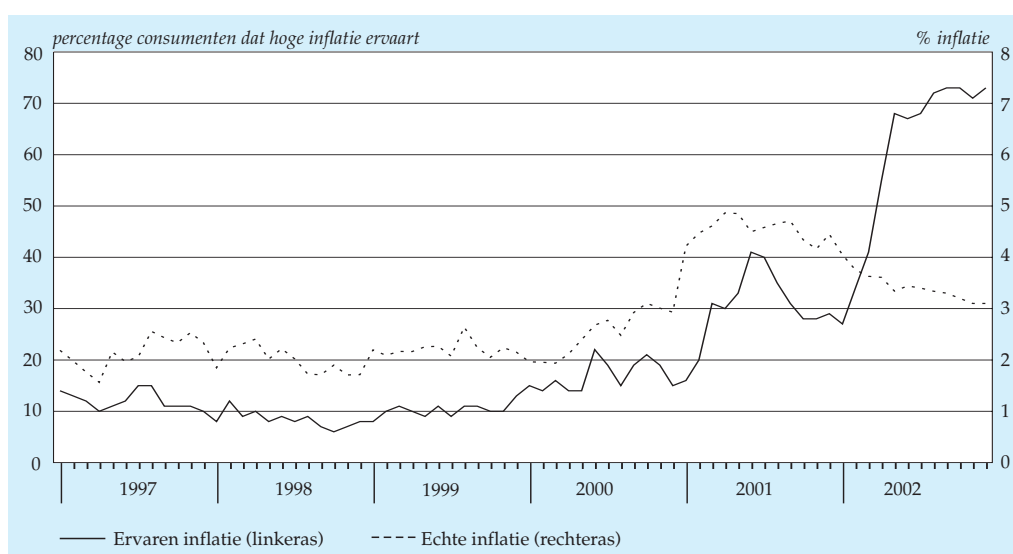
Inflatiegevoel bij consument hoog na euro-introductie

De consumentenprijzen in ons land zijn in 2002 gemiddeld 3,4 procent gestegen. Dat is een stuk minder dan in 2001, toen een prijsstijging van 4,5 procent werd gemeten. Toch is de inflatie in 2002 één van de hoogste van de afgelopen twintig jaar. Sinds 1982 was de inflatie alleen in 2001 en 1991 hoger.

De inflatie was in 2001 en 2002 verschillend opgebouwd. In 2001 was de invloed van consumptiegebonden en productgebonden belastingen erg groot door de verhoging van BTW en Ecotaks. In 2002 was de invloed hiervan juist zeer klein. In de afgeleide reeks van de CPI is het effect van deze belastingen

en subsidies geëlimineerd. De prijsstijging op jaarbasis in de afgeleide reeks in 2002 bedroeg 3,4 procent. Dat is bijna even hoog als de 3,6 procent in 2001. Het hoogste maandcijfer van de afgeleide reeks werd bereikt in januari 2002, toen de prijzen volgens deze reeks 4,1 procent hoger lagen dan een jaar eerder. Enige relatie tussen deze hoge inflatie en de invoering van de euro is zeker niet uit te sluiten, maar het is niet mogelijk het aandeel van het euro-effect in de inflatie apart te meten. Bovendien zijn ook andere oorzaken voor de hoge inflatie in deze jaren aan te wijzen, zoals loonkostenstijging, (doorwerking van) hoge energieprijzen en slechte oogsten.

2.4 Echte inflatie en ervaren inflatie

Bron: CBS, detailgegevens.

In de loop van 2002 is de inflatie duidelijk afgenomen. In december stond het inflatiecijfer 0,9 procentpunt lager dan in januari. De consumenten hebben de prijsontwikkeling sinds de invoering van de euro echter duidelijk anders ervaren. In het Consumenten Conjunctuur Onderzoek wordt de consument gevraagd of naar zijn ervaring de prijzen in de afgelopen 12 maanden vrijwel gelijk zijn gebleven, of zwak, matig, dan wel sterk zijn gestegen. Vanaf begin 2002 treedt een sterke kentering op in de antwoorden. In 2001 vond nog 16 procent van de consumenten dat de prijzen vrijwel gelijk waren gebleven, maar in 2002 daalt dat naar 4 procent. Ook het aantal consumenten dat slechts een zwakke prijsstijging ervaart neemt sterk af. Het aantal consumenten dat meent dat de prijzen sterk zijn gestegen verdubbelt daarentegen van 30 procent in 2001 naar gemiddeld 60 procent in 2002. Vanaf mei 2002 ligt het percentage consumenten dat meent dat de prijzen sterk zijn gestegen, zelfs rond 70 procent.

In eerdere jaren was er een vrij sterke correlatie tussen de gemeten prijsstijgingen en het aantal consumenten dat een sterke prijsstijging zegt te ervaren. In 2002 is die samenhang duidelijk verstoord. Een eenduidige verklaring voor dit verschil in verloop tussen de gemeten en de ervaren inflatie is er niet. Mogelijk speelt mee dat, zeker in het begin van het jaar, de prijsstijgingen het hoogst waren bij dagelijkse uitgaven, die bovendien in contant geld werden afgerekend. Relatief lage stijgingen van de prijzen voor benzine, elektronische apparaten of van de huur vallen de consument wellicht minder op.

Het verschil tussen het verloop van de gemeten en de ervaren inflatie is overigens zeker geen typisch Nederlands verschijnsel. Voor de eurozone is een vergelijkbaar resultaat gevonden¹⁾. De resultaten van het Europese Consumenten Conjectuur Onderzoek en het verloop van de geharmoniseerde consumentenprijsindex vertonen een sterk samenhangend verloop tot januari 2002. Vanaf die maand loopt de ervaren inflatie in Europa echter sterk op, terwijl de gemeten inflatie in de eurozone ongeveer is gestabiliseerd.

Overheidsconsumptie belangrijkste stimulans voor BBP-groei

De groei van de totale overheidsconsumptie kwam in 2002 uit op 3,8 procent. Dit is licht lager dan de volumetoename van 4,2 procent in 2001. De groei van de overheidsconsumptie lag in 2001 en 2002 aanzienlijk hoger dan in de periode ervoor. In 2001 was zelfs sprake van de grootste groei van de overheidsconsumptie sinds 1987. De bijdrage van de overheidsconsumptie aan de groei van het BBP was in 2002 opnieuw hoog. Omdat tegelijkertijd andere bestedingscategorieën het lieten afweten, was de bijdrage van de overheid extra belangrijk. In 2002 zou de Nederlandse economie zelfs gekrompen zijn als de groei van de overheidsconsumptie niet zo groot was geweest.

De totale overheidsconsumptie kwam over 2002 uit op 109 miljard euro (zie ook schema kader 2.a). Hiervan werd vorig jaar 51 miljard uitgegeven aan zaken van algemeen belang zoals defensie, justitie en openbaar bestuur (collectieve overheidsconsumptie). Daarnaast werd geld uitgegeven aan gesubsidieerd onderwijs en aan welzijn (individualiseerbare overheidsconsumptie). Ten slotte vallen ook de sociale uitkeringen in natura onder de overheidsconsumptie. Hiervan werd in 2002 het overgrote deel (87 procent) verstrekt op grond van de Ziekenfondswet (ZFW) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ).

¹⁾ Eurostat news release 69/2003 d.d. 18 juni 2003, Annex: Euro chance-over effects.

Waarestijging overheidsconsumptie in 2002 hoog

De waarestijging was voor alle drie de onderdelen van de overheidsconsumptie hoog. Gemiddeld kwam de toename op 8,8 procent uit.

Voor de uitkeringen in natura stegen sterk. De verstrekkingen op grond van de ZFW liepen met 11,4 procent op en die op grond van de AWBZ zelfs met 14,2 procent.

De uitgaven in het kader van de Ziekenfondswet hadden voor 53 procent betrekking op ziekenhuisverpleging, voor 19 procent op farmaceutische hulp en voor 28 procent op overige medische verstrekkingen. Bij de huisartsenzorg deden zich bovengemiddelde kostenstijgingen voor, die veroorzaakt werden door hogere tarieven voor avond-, nacht- en weekendconsulten. Een minder dan gemiddelde stijging deed zich voor bij de verstrekkingen aan verloskundige hulp. Dit is opmerkelijk daar het aantal geboortes in 2002 niet noemenswaardig afweek van dat in 2001. Een verklaring hiervoor kan de toename van het aantal geboortes in ziekenhuizen zijn.

De verstrekkingen in het kader van de AWBZ waren voor 55 procent bestemd voor verpleeg- en verzorgingshuizen en thuiszorg. Ook de geestelijke gezondheidszorg en de gehandicaptenzorg hadden, met ieder ongeveer 20 procent, een groot aandeel hierin. De sterke uitgavenstijging in 2002 stond vooral in het teken van de bestrijding van wachtlijsten, terwijl ook de uitgaven voor persoonsgebonden budgetten sterk stegen.

Bij alle drie de onderdelen van de overheidsconsumptie was de prijscomponent bij de waardeontwikkeling in 2002 relatief hoog. De sociale uitkeringen in natura gingen met 5,8 procent in prijs omhoog. Bij de individualiseerbare overheidsconsumptie had de prijsontwikkeling van het onderwijs een grote invloed op de prijsmutatie van 5,8 procent. Bij de collectieve overheidsconsumptie stegen de prijzen het minst met 3,7 procent.

2.2a Investerings naar type

Forse daling investeringen

De investeringen in vaste activa daalden in 2002 fors met 4,5 procent, na een nulgroei in 2001. Het is voor het eerst sinds 1993 dat er sprake is van een daling. De daling van de investeringen is het gevolg van de economische terugval. Door een afname van de vraag is er minder behoefte aan een uitbreiding van de capaciteit, hetgeen de investeringen negatief beïnvloedt. In 2002 is minder geïnvesteerd in woningen, bedrijfsgebouwen, wegvervoermiddelen en computers. Tijdens de ICT-hausse, die tot 2000 aanhield, vonden forse investeringen in computers plaats. Sindsdien dalen de investeringen in computers. Opmerkelijk is de lichte daling van de investeringen in infrastructuur (-0,8 procent), na jaren van forse groei.

De daling van de investeringen in 2002 kwam geheel voor rekening van bedrijven en huishoudens. De groei van de investeringsuitgaven door de overheid viel na jaren van forse groei terug naar 2,0 procent. De overheid investeerde in 2002 vooral veel in infrastructurele werken.

In woningen is in 2002 voor 3,7 procent minder geïnvesteerd. De grootste investeringen in woningen worden gedaan door huishoudens en woningbouwcorporaties.

2.5 Investerings in vaste activa (bruto) naar type van activa

	1990	1995	2000	2001*	2002*	2002*
	% volumemutaties					mld euro
Woningen	-3,3	1,3	-0,3	0,8	-3,7	26,4
Bedrijfsgebouwen	4,2	2,0	9,3	2,2	-5,6	16,0
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	5,5	0,3	11,2	4,8	-0,8	11,5
Vervoermiddelen	4,0	14,5	4,2	-3,8	-8,8	9,2
Machines en installaties	2,2	5,6	-7,7	-3,3	0,7	15,1
Computers	17,3	19,6	-4,7	-1,7	-10,9	3,5
Overige materiële vaste activa	7,6	3,0	0,3	-1,0	-5,3	4,7
Immateriële vaste activa	11,6	-7,0	6,1	6,1	-5,9	7,0
Overdrachtskosten op grond	5,1	-9,2	3,3	-0,3	-9,8	1,3
Af: verkoop van gebruikte vaste activa	22,3	-5,3	12,2	16,8	11,7	3,1
Investerings in vaste activa (bruto)	2,5	4,1	1,4	-0,1	-4,5	92,2
Particuliere sector (bedr. en huishoudens)	2,3	4,1	0,6	-1,1	-5,7	77,6
Overheid	4,1	4,3	6,3	6,2	2,0	14,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Daling investeringen in gebouwen, computers en vervoermiddelen

De totale investeringen in vaste activa daalden in 2002 met 4,5 procent. De sterkste daling in 2002 deed zich voor bij de investeringen in woningen, bedrijfsgebouwen, wegvervoermiddelen en computers. De investeringen in machines en installaties, schepen, treinen en trams stegen in 2002. Het cijfer van de investeringen in 2002 is positief beïnvloed door het in gebruik nemen van twee grote investeringsprojecten in de chemische industrie. Wanneer deze (incidentele) projecten buiten beschouwing gelaten worden, daalden de investeringen in vaste activa met 5,5 procent. Onder grote projecten wordt hier verstaan: kostbare installaties waar meerdere jaren aan gebouwd is, zoals bijvoorbeeld een raffinaderij of elektriciteitscentrale.

De investeringen in zakenauto's daalden in 2002 met 10,5 procent ten opzichte van een jaar eerder. Het is negen jaar geleden dat de investeringen in zakenauto's zo fors daalden. In de tweede helft van de jaren negentig groeiden de investeringen in zakenauto's nog met 12 tot 19 procent.

De investeringen in overige wegvervoermiddelen (bijvoorbeeld vrachtauto's en autobussen) daalden in 2002 sterk met 11,1 procent. Dit is het derde jaar op een rij dat deze investeringen sterk teruglopen.

In treinen en trams is fors meer geïnvesteerd in 2002. De uitgaven namen toe van 153 miljoen euro in 2001 tot 323 miljoen euro in 2002. Er zijn nieuwe treinen, trams en tweedehands treinen in gebruik genomen. Volgens de huidige investeringsplannen van vervoerbedrijven zullen de investeringen in treinen en trams de komende jaren verder toenemen.

In vliegtuigen is voor ongeveer 140 miljoen euro minder geïnvesteerd dan in 2001, dit is een afname van 30,7 procent in volume. De investeringen in de luchtvaart staan onder druk door de afname van het vliegverkeer in 2001 en 2002. Dit werd veroorzaakt door de aanslagen van 11 september 2001 en de verslechterende economische situatie.

In 2002 is het aantal gereedgekomen woningen gedaald naar 66,7 duizend. Dit is het laagste aantal sinds het begin van de jaren vijftig. Het aantal verleende bouwvergunningen steeg echter wel, voor het eerst sinds 1996. In woningen is in 2002 voor 3,7 procent minder geïnvesteerd. In 2000 daalden de investeringen in woningen voor het eerst sinds jaren. Het groeicijfer van de investeringen in woningen wordt beïnvloed door de overdrachtsbelastingen, die tot de investeringen in woningen gerekend worden. Overdrachtsbelastingen welke geïnd worden bij transacties van al bestaande ('oudbouw') woningen zorgen voor fluctuaties in het groeicijfer van investeringen in woningen. Overdrachtsbelastingen hadden in 2002 een aandeel van een kleine 14 procent in de investeringen in woningen en droegen negatief bij (-0,4 procentpunt) aan de investeringen in woningen.

Investerings in bedrijfsgebouwen daalden met 5,6 procent, dit is de eerste daling na jaren van forse groei. In de afgelopen jaren groeiden de investeringen in bedrijfsgebouwen tussen de 8 en 9 procent. In 2001 viel de groei terug tot 2,2 procent. Het lijkt erop dat de markt voor bedrijfsgebouwen voorlopig verzadigd is. Investerings in woningen en gebouwen werden in 2002 gekenmerkt door sterke prijsstijgingen. Deze prijsstijgingen zijn veroorzaakt door een stijging van kosten van materialen, lonen en winsten.

De investeringen in grond-, water- en wegenbouw daalden in 2002 licht. Megaprojecten (zie kader 2.c) zorgen voor een aanhoudend hoog investeringsniveau. Evenals in voorgaande jaren wordt er gewerkt aan een aantal megaprojecten, zoals de Betuwelijn en HSL. In de nabije toekomst zijn geen nieuwe megaprojecten gepland.

Kader 2.c

Mega-investeringsprojecten in infrastructuur

Onder mega-investeringsprojecten in infrastructuur wordt hier verstaan omvangrijke projecten die zich vaak over een aantal jaren uitstrekken. Voorbeelden van deze mega-investeringsprojecten zijn de Betuwelijn en de Hoge Snelheids Lijn (HSL). Deze projecten in de infrastructuur worden veelal vanuit de overheid gefinancierd.

De laatste jaren wordt er gewerkt aan een aantal grote projecten. Zo werd er in de jaren 1998 en 1999 gewerkt aan dijkverzwaringen, de Westerscheldetunnel en metrolijnen. Vanaf 2000 is begonnen met de megaprojecten Betuwelijn en de Hoge Snelheids Lijn (HSL). Deze projecten duren vermoedelijk tot 2007 en gaan gepaard met grote investeringsuitgaven.

De Betuwelijn wordt een goederenspoorlijn met twee sporen en een lengte van 160 kilometer. Deze verbindt de Rotterdamse haven met de Duitse grens. Voor de realisatie van de Betuwelijn worden grote infrastructurele werken uitgevoerd zoals de aanleg van tunnels en viaducten. De uitvoering van de Betuwelijn vergt een investering (beschikbaar budget) van 4,7 miljard euro.

De HSL is een snelle treinverbinding die Amsterdam met de Belgische grens (bij Antwerpen) verbindt. Deze hogesnelheidslijn moet de Randstad met een aantal Europese steden in zuidelijke richting verbinden en een aansluiting vormen op het Europese spoorweginet. Deze hogesnelheidslijn zal een milieuvriendelijk alternatief zijn voor het personenvervoer over de weg of door de lucht. Voor de aanleg van de HSL is een investeringsbedrag gereserveerd van 4,6 miljard euro.

De investeringen in machines en installaties stegen in 2002 licht met 0,7 procent, na een daling van 3,3 procent een jaar eerder. Het cijfer is echter sterk beïnvloedt door de eerder genoemde investeringsprojecten in de chemische industrie. Zonder deze incidentele projecten was er bij deze investeringscategorie sprake van een forse daling (-5,1 procent).

2.2b Investerings naar bestemming

Verschuiving van industrie naar diensten

De structuur van de investeringen naar bestemming is door de jaren heen veranderd. De stormachtige ontwikkelingen in de informatietechnologie (IT) hebben voor toenemende investeringen bij de IT-bedrijven gezorgd. Daarnaast is er ook sprake van een toename van de investeringen bij de bedrijfstakken die relatief veel IT toepassen in hun productieproces zoals de telecommunicatiebedrijven en de financiële en zakelijke dienstverlening. Verder neemt door de groei van de dienstensector de vraag naar bedrijfsgebouwen en lease-auto's de laatste jaren fors toe. De investeringen door leasebedrijven zijn bijvoorbeeld vanaf 1995 in waarde verdubbeld. De investeringen door de traditionele bedrijfstakken als de chemische en voedings- en genotmiddelenindustrie stijgen daarentegen minder snel dan de totale investeringen. Het aandeel van deze bedrijfstakken in het totaal is daarom teruggelopen.

2.6 Investerings in vaste activa (bruto) naar bedrijfstakken

	1970	1980	1990	1995	2000	2001*	2002*
<i>aandelen in % van het totaal</i>							
Landbouw, bosbouw en visserij	4,6	5,3	5,1	4,0	3,9	3,8	4,0
Delfstoffenwinning	1,9	2,4	2,1	2,0	1,2	1,3	1,8
Industrie	18,9	12,4	15,2	12,4	10,2	9,4	9,9
Energie- en waterleidingbedrijven	5,2	3,8	2,5	3,9	1,9	1,9	2,0
Bouwnijverheid	1,9	1,8	1,7	1,5	1,8	1,8	1,7
Handel, horeca en reparatie	8,3	7,6	8,0	7,2	7,9	7,9	7,5
Vervoer, opslag en communicatie	7,2	8,5	10,8	10,5	13,2	13,2	13,0
Financiële en zakelijke dienstverlening	31,7	38,7	38,2	41,5	45,0	45,7	44,5
w.v. Exploitatie onroerend goed	25,1	32,2	26,5	29,2	28,0	29,2	29,8
Overheid	17,4	15,7	13,0	12,5	12,2	12,6	13,2
Zorg en overige dienstverlening	5,1	5,9	6,5	7,5	5,4	5,5	5,8
Verkoop van gebruikte vaste activa (-)	2,2	2,1	3,0	2,9	2,7	3,0	3,4
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Index totale investeringen, voorafgaand peiljaar = 100		224,4	151,7	112,2	145,0	104,6	99,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

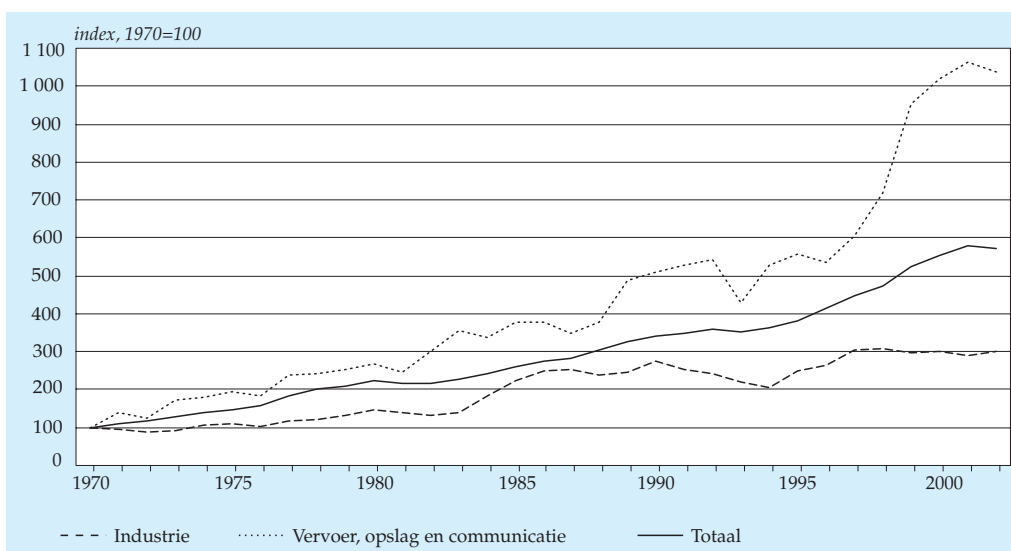
De investeringen door de industrie vormen 10 procent van het totaal. Het aandeel van de investeringen door de industrie is door de jaren heen sterk gedaald. In 1970 was dit aandeel met 19 procent nog bijna twee keer zo groot. De daling is onder andere een gevolg van de snelle groei van de dienstensector, waardoor het relatieve aandeel van de industrie afnam. In 2002 was er voor het eerst sinds 1997 weer sprake van een stijging van het aandeel van de investeringen door de industrie.

De bedrijfstakken die een steeds groter aandeel in de investeringen hebben zijn de vervoer-, opslag- en communicatiebedrijven. Het aandeel van deze groep steeg van 7 procent in 1970 naar 13 procent in 2002. Hierin speelden voornamelijk investeringen van de telecommunicatiebedrijven een rol. Tussen 1997 en 1999 steeg de waarde van de investeringen door telecommunicatiebedrijven met gemiddeld 40 procent per jaar. Er is veel geïnvesteerd in de aanleg en vervanging van kabelnetwerken, het mobiele telefoonverkeer en het gebruik van internet. Vanaf 2000 is het groeitempo van deze bedrijfstak echter sterk teruggelopen. In 2002 was er voor het eerst sinds 1993 sprake van een daling van de investeringen van telecommunicatiebedrijven.

In grafiek 2.7 is de ontwikkeling van de investeringscategorïën industrie en vervoer, opslag en communicatie uitgezet tegen de totale investeringen. Hieruit blijkt duidelijk dat de investeringen in de industrie vanaf 1970 minder snel zijn gegroeid dan de totale investeringen. Na 1996 was er zelfs sprake van een nulgroei van de investeringen in de industrie.

De investeringen in vervoer, opslag en communicatie laten een heel ander beeld zien. Groeiden de investeringen van deze bedrijfstak al vanaf 1970 bovengemiddeld, met name in het tweede deel van de jaren negentig was er sprake van een spectaculaire toename. Het betrof hier met name investeringen door telecombedrijven in kabelnetwerken, mobiele telefonie en internet.

2.7 Ontwikkeling investeringscategorïën vanaf 1970

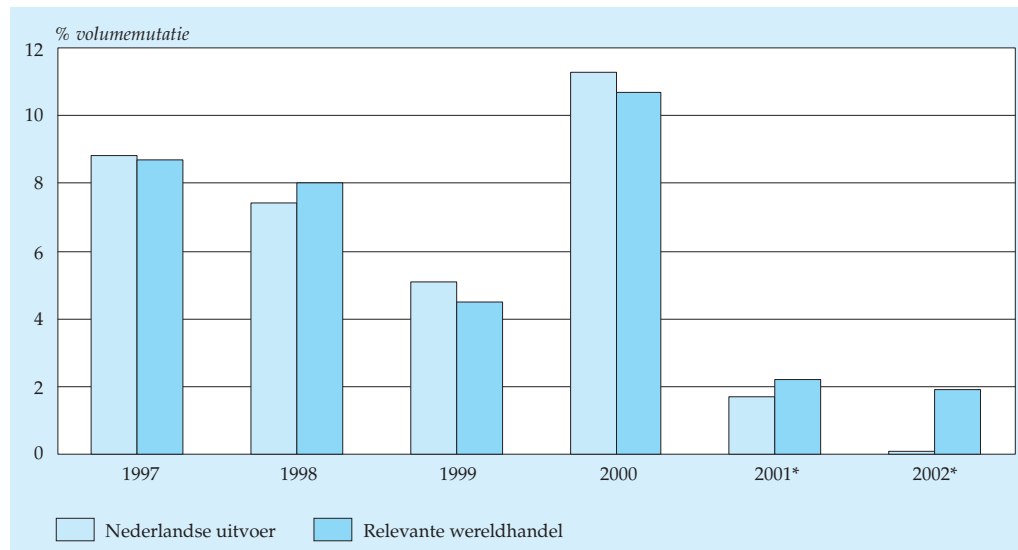
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Het aandeel van de financiële en zakelijke dienstverlening exclusief de exploitatie van onroerend goed is toegenomen van 7 procent naar 15 procent. Vanaf 1985 steeg het aandeel van de financiële en zakelijke dienstverlening door een toename van de investeringen door banken en verzekeraars. Vanaf 1995 namen ook de investeringen door leasebedrijven sterk toe. De laatste jaren was er een grote vraag naar lease-auto's. Deze toenemende vraag weerspiegelt de groei van de zakelijke dienstverlening die veel van deze lease-auto's afneemt. Door de minder gunstige economische omstandigheden zijn de investeringen door leasebedrijven echter in het afgelopen jaar fors gedaald.

2.3 Buitenlandse handel

Voor de internationale handel was 2002 een matig jaar. De neerwaartse lijn, die in 2001 is begonnen, zette door. Oorzaak van de tegenvallende handel is de slechte mondiale economische situatie. De Nederlandse exporteurs konden zich niet aan deze negatieve invloed onttrekken. Ook begon in de loop van 2001 de koers van de euro ten opzichte van de dollar te stijgen, een stijging die in 2002 aanhield. Hierdoor werden Nederlandse producten voor landen buiten de EU duurder. Nederland deed het in 2002 slechter dan het EU-gemiddelde. Dit komt door een verdere verslechtering van de concurrentiepositie van Nederland. Door de sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product werden Nederlandse producten voor buitenlandse afnemers minder aantrekkelijk. Dit leidde in 2002 tot een duidelijk achterblijven van de Nederlandse export bij de relevante wereldhandel. De relevante wereldhandel is de invoergroei van de landen waarnaar Nederland exporteert. Het gewicht van deze landen is gelijk aan hun belang voor de Nederlandse export. De uitvoer van goederen en diensten steeg in 2002 nauwelijks (0,1 procent), terwijl de groei in 2001 nog 1,7 procent bedroeg. Het invoervolume daalde in 2002 met 0,2 procent, tegenover een stijging van 2,4 procent een jaar eerder.

2.8 Exportprestaties Nederland

Bron: CPB; CBS, Nationale rekeningen 2002.

In 2002 lieten uit- en invoer de laagste groeipercentages van de laatste 20 jaar zien. Bij de invoer was zelfs sprake van een kleine krimp van het volume. Doordat de in- en uitvoerprijzen zich nagenoeg gelijk ontwikkelden daalde de waarde van de uitvoer wat minder dan de waarde van de invoer. Het saldo op de handelsbalans van goederen en diensten nam hierdoor licht toe. Het overschot op de handelsbalans liep in 2002 op tot 22,7 miljard euro.

Ondanks de nulgroei bij zowel uitvoer als invoer was er in bepaalde sectoren wel sprake van groei. Vooral in twee sectoren waarin Nederland traditioneel sterk in vertegenwoordigd is (aardolieproducten en chemie) was sprake van volumegroei. De grootste volumedalingen (bij in- en uitvoer) vonden plaats bij de elektrotechnische producten, delfstoffen en transportmiddelen.

2.9 Volume- en prijsmutaties van de in- en uitvoer

	2000	2001*	2002*	2000	2001*	2002*
	volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Uitvoer goederen uit Nederlands product	8,4	0,9	-0,8	11,3	1,6	-1,4
Weder-uitvoer goederen	17,2	2,3	-0,2	6,3	0,4	-1,4
Uitvoer goederen	11,9	1,5	-0,5	9,2	1,1	-1,4
Uitvoer diensten	8,7	2,6	3,1	3,6	3,7	1,9
Totaal uitvoer goederen en diensten	11,3	1,7	0,1	8,2	1,6	-0,8
Invoer goederen	10,6	1,7	-1,1	9,5	-0,2	-1,2
Invoer diensten	10,3	5,9	3,7	3,3	3,3	1,9
Totaal invoer goederen en diensten	10,5	2,4	-0,2	8,3	0,5	-0,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Ruilvoet

De ontwikkeling van de verhouding tussen uitvoerprijzen en importprijzen noemt men de ruilvoet. Als de uitvoerprijzen sterker stijgen dan de importprijzen dan verbetert de ruilvoet, omgekeerd geeft een sterkere stijging van de importprijzen een verslechtering van de ruilvoet aan. In 2002 is er een minimale verslechtering geweest van de ruilvoet. De prijzen van de uitvoer zijn ten opzichte van het jaar 2001 met 0,8 procent gedaald, bij de invoer was de prijsdaling 0,6 procent. Dit geeft een verslechtering van de ruilvoet met 0,2 procent. In 2001 bedroeg de ruilvoetwinst nog 1,1 procent.

De ruilvoetverslechtering kan voor een groot deel worden toegeschreven aan het grote verschil in de ontwikkeling van de in- en uitvoerprijzen van aardolie, aardgas en aardolieproducten. De uitvoerprijs nam af met ruim 13 procent terwijl de importprijs slechts met 3 procent daalde. Deze ontwikkeling werd vooral veroorzaakt door de prijsontwikkeling van aardolie en de daaraan gekoppelde aardgasprijs. De daling van de aardolieprijs in 2001 werd met vertraging doorberekend in de uitvoerprijzen van aardgas.

Afname export van Nederlandse goederen

Het volume van de export van in Nederland geproduceerde goederen vertoonde in 2002 voor het eerst in jaren een afname. De afname met 0,8 procent staat in schril contrast met de aanzienlijke groei in 2000 van 8,4 procent. Een van de zwaargewichten van het Nederlandse exportpakket, de chemische producten, ontwikkelde zich nog redelijk gunstig met een volumetoename van 3,3 procent. Bij de export van chemische producten is er de laatste jaren sprake van een aanhoudende forse volumegroei. Bij de andere zwaargewicht, de voedings- en genotmiddelen, heeft zich na jaren van groei een kentering afgetekend, namelijk een daling van 1,5 procent.

De uitvoer van de in Nederland geproduceerde elektrotechnische producten liep in 2001 en 2002 fors terug. Binnen deze groep zorgden vooral de optische artikelen en de elektrische componenten voor de daling. Dit hangt samen met de wereldwijde malaise in de ICT-sector.

2.10 Uitvoer van goederen naar soort, 2002*

	Nederlands product				Wederuitvoer			
	waarde	waarde	prijs	volume	waarde	waarde	prijs	volume
	<i>mld euro</i>	<i>% mutatie t.o.v. 2001</i>			<i>mld euro</i>	<i>% mutatie t.o.v. 2001</i>		
Landbouw- en visserijproducten	10,8	1,7	1,6	0,1	3,7	-2,1	3,1	-5,1
Aardolie, aardgas en ov. delfstoffen	6,4	-11,2	-13,4	2,5	0,5	-43,0	-2,9	-41,3
Voedings- en genotmiddelen	27,7	0,8	2,3	-1,5	2,8	2,7	-3,2	6,1
Textiel, kleding en leder	2,1	-0,5	1,2	-1,7	5,6	3,4	0,7	2,7
Hout en bouwmaterialen	1,9	-3,1	0,3	-3,4	1,0	-7,8	1,6	-9,2
Papier, papierwaren en uitgeverij	4,8	0,3	-0,2	0,5	1,1	-2,9	-2,7	-0,2
Aardolieproducten	10,6	-8,9	-8,6	-0,4	2,2	20,5	-6,3	28,6
Chemie, rubber, kunststofproducten	28,5	-0,2	-3,4	3,3	13,2	4,0	-0,2	4,2
Metaalproducten	8,0	-1,5	-0,9	-0,6	4,9	1,2	-0,9	2,1
Machines	7,6	1,7	1,5	0,2	6,5	2,5	0,6	1,9
Elektrotechnische producten	9,5	-12,1	-0,3	-11,8	42,2	-5,9	-2,6	-3,4
Transportmiddelen	9,7	1,5	1,9	-0,4	5,3	-2,5	-0,2	-2,3
Overige goederen	6,5	-2,7	2,0	-4,6	3,5	17,3	0,2	17,1
Totaal	134,0	-2,1	-1,4	-0,8	92,5	-1,6	-1,4	-0,2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Penetratiegraad van invoer blijft stabiel

Het belang van ingevoerde goederen op de binnenlandse markt is de laatste drie jaren op hetzelfde niveau gebleven. Het aandeel van de invoer binnen de totale binnenlandse inkopen van goederen, de penetratiegraad, schommelt vanaf 2000 rond de 57 procent. Voorafgaand aan deze drie jaren was er echter wel sprake van een toenemende penetratie van de invoer.

Deze 'pas op de plaats' van de penetratiegraad verhult de onderliggende verhoudingen. De volumeontwikkeling van de invoer daalde een vol procent minder dan die van de aankopen van binnenlandse producten. Dit heeft te maken met de prijsontwikkeling. De invoerprijs zakte met 1,1 procent terwijl de binnenlandse prijzen een daling lieten zien van 0,2 procent.

De aankopen uit binnenlandse productie daalden over de hele linie, behalve voor de transportmiddelen. Daarentegen liet de invoer bij een aantal productgroepen een positieve volumegroei zien, vooral bij de voedings- en genotmiddelen, aardolieproducten en computers.

De prijzen van de invoer en binnenlandse afzet bewogen zich voor de meeste productgroepen in dezelfde richting. Er waren een aantal uitzonderingen. Bij de landbouw was de prijsontwikkeling van de invoerprijs veel hoger dan die vanuit binnenlandse productie. Dit heeft vooral te maken met producten die afkomstig zijn uit tropische gebieden. Verder was opvallend dat bij de hele metaalsector (inclusief machines) de prijsstijging van ingevoerde producten beduidend lager lag dan die van binnenlandse afkomst.

Kader 2.d

Wederuitvoer

Van wederuitvoer is sprake als goederen Nederland ingevoerd worden om daarna, soms na een kleine bewerking, weer uitgevoerd te worden naar andere landen. Een voorwaarde voor de classificatie als wederuitvoer is dat de goederen Nederlands eigendom worden. Als de weer uitgevoerde goederen geen Nederlands eigendom worden spreekt men van doorvoer. Doorvoer wordt niet gezien als een onderdeel van de Nederlandse uitvoer, er wordt door Nederland alleen aan de transportkosten verdiend.

De totale waarde van de wederuitvoer is de laatste decennia spectaculair gestegen. Van ruim 46,4 miljard euro in 1995 tot 94,0 miljard euro in 2001. Veel van deze stijging heeft te maken met het toenemen van de internationale handel. Vorig jaar daalde de waarde van de wederuitvoer licht tot 92,5 miljard euro. De kleine terugval in 2002 is vooral een gevolg van het afnemen van de internationale handel in computers en andere ICT-producten. Het aandeel van de wederuitvoer in de totale uitvoer van goederen is toegenomen van 32,1 procent in 1995 naar 40,9 procent vorig jaar.

De toename van de wederuitvoer van de laatste decennia kan worden toegeschreven aan de sterke positie van Nederland als distributieland. Voor buitenlandse ondernemingen is Nederland aantrekkelijk als distributiecentrum voor de rest van Europa en Noord-Afrika. Elektronische producten hebben in het goederenpakket van de wederuitvoer een groot aandeel. Vooral in de afgelopen jaren nam de handel in ICT-goederen (computers e.d.) sterk toe.

Tot 2000 steeg het aandeel van de wederuitvoer in de totale export snel. In 2001 en 2002 was er sprake van een stabilisatie. Dit werd veroorzaakt door de economische terugval van de laatste jaren. Deze manifesteerde zich in het bijzonder in de ICT-sector. Na de hoge investeringen rond de millenniumwisseling zijn de investeringen in ICT-goederen ver teruggefallen.

2.11 Uitvoer van goederen naar de Europese Unie

	Uitvoer				Procentuele verdeling			
	1995	1997	2001*	2002*	1995	1997	2001*	2002*
	<i>mld euro</i>				<i>aandelen in % van het totaal</i>			
Landbouw- en visserijproducten	9,7	9,9	12,2	12,1	6,7	5,8	5,3	5,3
Aardolie, aardgas en ov delfstoffen	3,5	4,3	7,8	6,7	2,4	2,5	3,4	2,9
Voedings- en genotmiddelen	19,3	20,4	23,9	24,0	13,3	11,9	10,3	10,6
Textiel, kleding en leder	5,0	5,5	6,5	6,7	3,5	3,2	2,8	2,9
Hout en bouwmaterialen	2,2	2,3	2,6	2,5	1,5	1,3	1,1	1,1
Papier, papierwaren en uitgeverij	4,4	4,2	4,8	4,8	3,0	2,4	2,1	2,1
Aardolieproducten	4,7	6,9	11,4	10,0	3,2	4,0	4,9	4,4
Chemie, rubber, kunststofproducten	23,2	24,8	31,4	31,8	16,0	14,5	13,6	14,0
Metaalproducten	8,1	8,7	10,7	10,4	5,6	5,1	4,6	4,6
Machines	6,0	6,6	8,7	8,7	4,1	3,8	3,8	3,9
Electrotechnische producten	17,4	25,0	41,6	38,1	12,0	14,6	18,0	16,8
Transportmiddelen	6,6	8,3	11,2	11,1	4,6	4,8	4,9	4,9
Overige goederen	4,6	5,0	6,4	6,9	3,2	2,9	2,8	3,0
Totaal naar EU	114,7	131,9	179,3	173,7	79,3	76,9	77,6	76,7
Totaal naar rest van wereld	30,0	39,7	51,6	52,8	20,7	23,1	22,4	23,3
Totaal uitvoer goederen	144,7	171,6	230,9	226,5	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Nederland en de EU

Het belang van de Europese Unie als afzetgebied voor Nederlandse goederen-exporteurs neemt de laatste decennia af. Dit ondanks de verdergaande Europese integratie. Bij de traditionele handelspartners Duitsland en België is de daling het grootst. Het dalende aandeel van de uitvoer naar de EU wordt nagenoeg goed gemaakt door een stijging van de export naar de tien nieuwe toetreders. Toch wordt het leeuwendeel van de Nederlandse export van goederen in de EU afgezet. In 2002 was dat nog 76,7 procent, tegen ruim 80 procent in 1990. Vooral het aandeel van de voedings- en genotmiddelen en de chemie in de uitvoer naar de EU liep terug. Daar staat tegenover dat het aandeel van de elektrotechnische producten binnen de uitvoer naar de EU sterk steeg.

2.12 Uitvoer en invoer van goederen naar land

	Uitvoer				Invoer			
	1990	1995	2001*	2002*	1990	1995	2001*	2002*
	<i>aandelen in % van het totaal</i>				<i>aandelen in % van het totaal</i>			
Europese Unie (15)	80,4	79,4	77,6	76,7	67,7	64,0	54,6	56,8
w.v.								
Frankrijk	11,2	11,1	10,3	10,0	7,7	7,0	5,8	5,9
België en Luxemburg	14,6	12,9	12,1	12,2	14,0	11,2	9,5	11,1
Duitsland	27,7	28,6	25,6	24,4	25,6	22,2	18,4	19,4
Italië	6,6	5,5	6,2	6,1	3,7	3,4	2,8	3,0
Verenigd Koninkrijk	10,2	9,7	11,1	10,9	8,2	9,6	8,9	8,0
Overige landen EU	10,1	11,6	12,2	12,1	8,5	9,7	9,2	9,3
Overig West-Europa	4,1	3,5	3,5	3,8	3,3	3,8	4,0	3,8
Oost-Europa	1,0	2,8	3,9	4,5	2,3	2,7	4,0	4,4
Afrika	2,3	1,7	1,6	1,7	2,8	2,2	2,5	2,3
Noord-Amerika	4,5	3,7	4,8	5,3	8,6	9,3	10,3	9,1
Midden- en Zuid-Amerika	1,0	1,4	1,3	1,3	2,6	3,0	3,0	3,1
Azië	5,5	6,6	6,4	6,7	12,3	15,6	21,2	20,1
Australië en overige landen	1,2	0,9	0,9	0,9	0,4	0,3	0,5	0,4
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Bij de invoer van goederen is de daling de laatste decennia vanuit de EU-landen veel geprononceerder. In 1990 maakte de invoer uit de EU nog 67,7 procent uit van de totale invoer van goederen, in 2002 was dat nog maar 56,8 procent. Hier zien we bij de invoer uit alle oorspronkelijke lidstaten een daling. Het aandeel van de nieuwe toetreders neemt gestaag toe. Het aandeel van de invoer uit Oost-Europa is sinds 1990 nagenoeg verdubbeld. In de laatste tien jaar is de samenstelling van het invoerpakket uit Europa weinig veranderd.

Het handelssaldo met de EU maakte van 1999 op 2000 een grote sprong van 38 miljard naar 60 miljard euro. In 2001 nam het handelssaldo verder toe tot 68 miljard, waarna in 2002 een afname tot 61 miljard euro volgde. Nederland had in 2002 met nagenoeg alle EU-partners een positief handelssaldo, alleen Ierland vormde een uitzondering.

Het belangrijkste gebied voor Nederlandse exporteurs en importeurs van goederen buiten de EU is Azië. De groei van de handel met Azië is zeer respectabel. Zowel bij de invoer als de uitvoer betreft het hier vooral elektrotechnische producten. In tegenstelling tot de EU is met de landen buiten de EU sprake van een flink handelstekort. Dit handelstekort liep in 1999 van 30 miljard euro op tot 47 miljard in 2001 om vervolgens te dalen tot 39 miljard in 2002. De sterk toegenomen invoer uit met name Azië heeft te maken met de wederuitvoer van elektrotechnische producten.

2.13 Uitvoerquota's goederen

	Wederuitvoer goederen				Uitvoer goederen uit Nederlands product			
	1995	2000	2001*	2002*	1995	2000	2001*	2002*
<i>aandelen in % van het totaal</i>								
Landbouw- en visserijproducten	18,5	25,9	26,4	25,6	81,5	74,1	73,6	74,4
Aardolie, aardgas en ov. delfstoffen	7,3	9,1	10,3	6,8	92,7	90,9	89,7	93,2
Voedings- en genotmiddelen	9,2	9,8	9,2	9,3	90,8	90,2	90,8	90,7
Textiel, kleding en leder	65,5	70,1	72,3	73,0	34,5	29,9	27,7	27,0
Hout en bouwmaterialen	29,4	35,3	35,7	34,6	70,6	64,7	64,3	65,4
Papier, papierwaren en uitgeverij	17,0	20,3	18,4	17,9	82,1	79,7	81,6	82,1
Aardolieproducten	13,9	13,2	13,5	17,1	86,1	86,8	86,5	82,9
Chemie, rubber, kunststofproducten	28,0	29,2	30,8	31,7	72,0	70,8	69,2	68,3
Metaalproducten	35,8	38,9	37,5	38,1	64,2	61,1	62,5	61,9
Machines	44,5	45,7	45,9	46,1	55,5	54,3	54,1	53,9
Elektrotechnische producten	70,4	76,3	80,6	81,7	29,6	23,7	19,4	18,3
Transportmiddelen	34,9	43,1	36,4	35,4	65,1	56,9	63,6	64,6
Overige goederen	18,7	27,1	30,5	34,6	81,3	72,9	69,5	65,4
Totaal	32,1	40,7	40,7	40,9	67,9	59,3	59,3	59,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

2.4 Bestedingen internationaal

In economisch opzicht was 2002 een moeilijk jaar. De economische groei in de EU nam verder af en kwam in de meeste landen uit onder de 1 procent. De groei van de in- en uitvoer vertraagde verder, terwijl er aanzienlijk minder werd geïnvesteerd dan in 2001. De groei van de gezinsconsumptie nam in 2002 verder af, terwijl het groeitempo van de overheidsconsumptie juist toenam. In de onderstaande paragraaf zal worden ingegaan op de internationale economische ontwikkelingen.

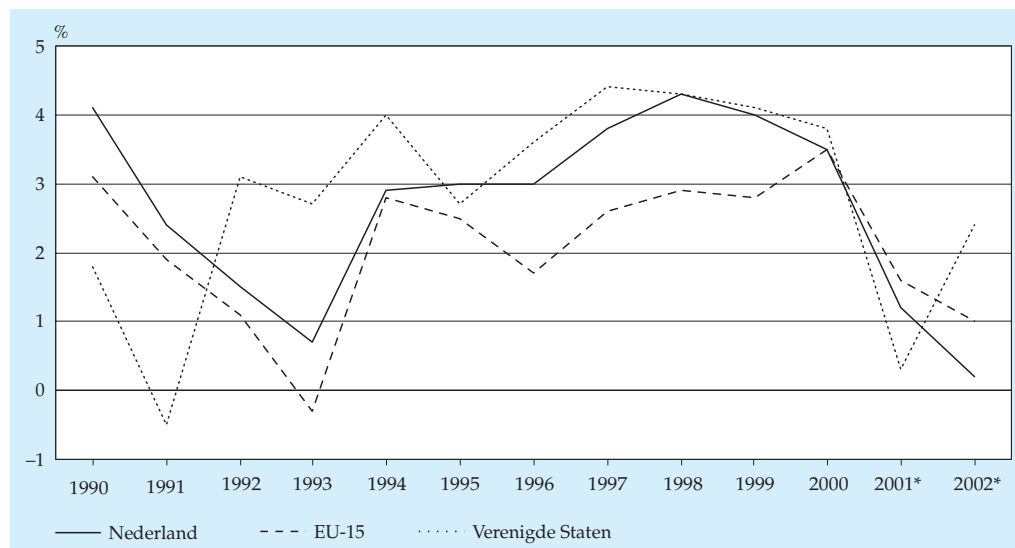
Economische groei loopt verder terug

In 2002 is de economie van Nederland vrijwel niet gegroeid. De volumemutatie van het bruto binnenlands product (BBP) bedroeg slechts 0,2 procent. In 2001 was de groei al sterk teruggevallen naar 1,2 procent. Ook in de rest van Europa was de economische groei in 2002 lager dan een jaar eerder. De groei in de EU als geheel daalde van 1,6 procent naar 1,0 procent. De BBP-groei in Nederland en Duitsland was de laagste binnen de EU. Ook bij onze oosterburen draaide de economie in 2002 erg stroef, waardoor de economische groei uitkwam op 0,2 procent. Voor het tweede achtereenvolgende jaar presteerde het Verenigd Koninkrijk van de beschreven landen binnen Europa het best, de economische groei kwam hier in 2002 uit op 1,8 procent.

In tegenstelling tot de EU ging het in de Verenigde Staten in 2002 aanzienlijk beter dan een jaar eerder. De economische groei kwam in 2002 uit op 2,4 procent, tegen 0,3 procent een jaar eerder. In de VS zijn er tekenen van een economische opleving, terwijl daarvan in Europa nog niets te merken is. In Japan duurde de economische malaise ook in 2002 voort. Voor het tweede opeenvolgende jaar was er sprake van een zeer lage economische groei. In 2002 groeide het bruto binnenlands product met 0,3 procent.

In het begin van de jaren negentig liep zowel in de VS als in de EU de economische groei terug. De economische terugval kwam in de VS en Europa echter niet gelijktijdig. In de Verenigde Staten bereikte de economische groei in 1991 een dieptepunt, in de EU en Nederland gebeurde dit pas twee jaar later, in 1993. In de jaren daarna herstelde de economische groei zich in hoog tempo en met name in de periode 1997–2000 lag de economische groei zowel in de VS als de EU op een hoog niveau. In de periode 1994–2000 lag de economische groei in Nederland telkens boven het EU-gemiddelde. In 2001 sloeg de internationale economische situatie om. In vele landen kwam de economische groei aanmerkelijk lager uit dan een jaar eerder. In de EU daalde de BBP-groei van 3,5 procent naar 1,6 procent, in Nederland van 3,5 procent naar 1,2 procent. In de Verenigde Staten was de terugval nog forser. Hier zakte de volumegroei van het BBP terug van 3,8 in 2000 naar 0,3 procent een jaar later. In 2002 loopt in de EU en Nederland de economische groei verder terug, terwijl in de VS sprake is van een duidelijke opleving.

2.14 Ontwikkeling van het bruto binnenlands product vanaf 1990

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

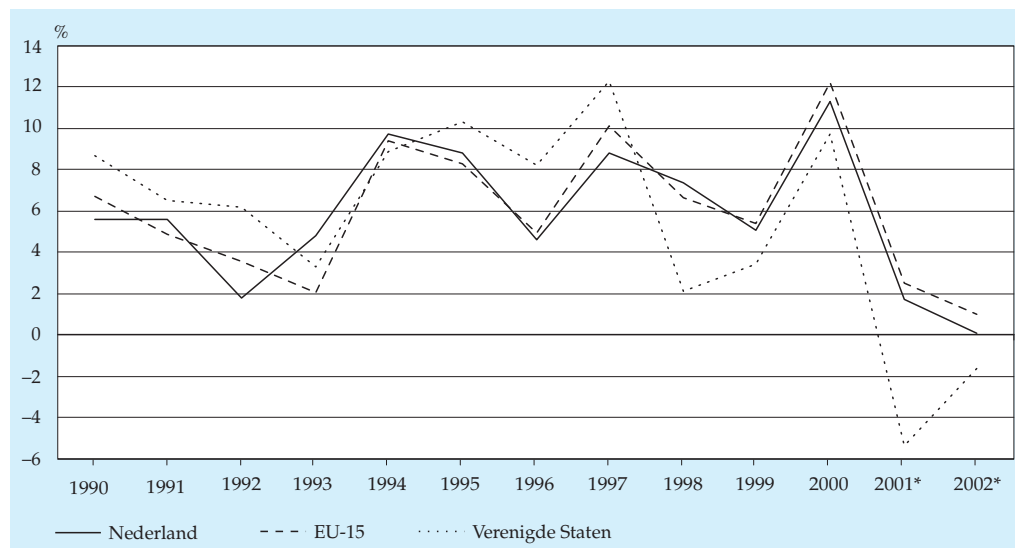
Nulgroei export door slechte economische situatie

De volumegroei van de Nederlandse export is in 2002 uitgekomen op 0,1 procent, het laagste groeipercentage in 20 jaar. Na een aantal goede jaren was er in 2001 al sprake van een fors lagere groei. Mede door het aantrekken van de internationale handel in het tweede halfjaar kwam de exportgroei van de EU over heel 2002 uit op 1,0 procent. Dit is hoger dan in Nederland, maar duidelijk lager dan een jaar eerder. Positieve uitschieter binnen de EU was Duitsland, waar de export in 2002 met 2,6 procent toenam.

In de VS daalde de uitvoer met 1,6 procent, ondanks een aantrekkende export in de tweede helft van het jaar. Japan profiteerde in sterke mate van deze opleving van de wereldhandel. In 2002 groeide de export met 8,1 procent, tegenover een daling van 6,1 procent een jaar eerder.

Na relatief hoge groeicijfers in 1990 viel de exportgroei in de EU en VS vooral in 1992 en 1993 terug. In 1993 bedroeg de exportgroei in de EU 2,0 procent, de VS deed het iets beter met 3,3 procent. Na 1993 herstelde de export zich in hoog tempo. Met name 1997 en 2000 waren zeer goede jaren voor de Nederlandse export, waarbij de exportgroei uitkwam op respectievelijk 8,8 procent en 11,3 procent. Ook in de Verenigde Staten en de EU was er sprake van hoge groeipercentages. Als gevolg van de economische tegenwind nam de groei van de wereldhandel in 2001 sterk af. In 2002 kwam er in dit beeld weinig verandering en kwam het groeipercentage in de meeste landen uit rondom het nulpunt.

2.15 Ontwikkeling van de uitvoer van goederen en diensten vanaf 1990

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; OESO, Quarterly National Accounts, No.1, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

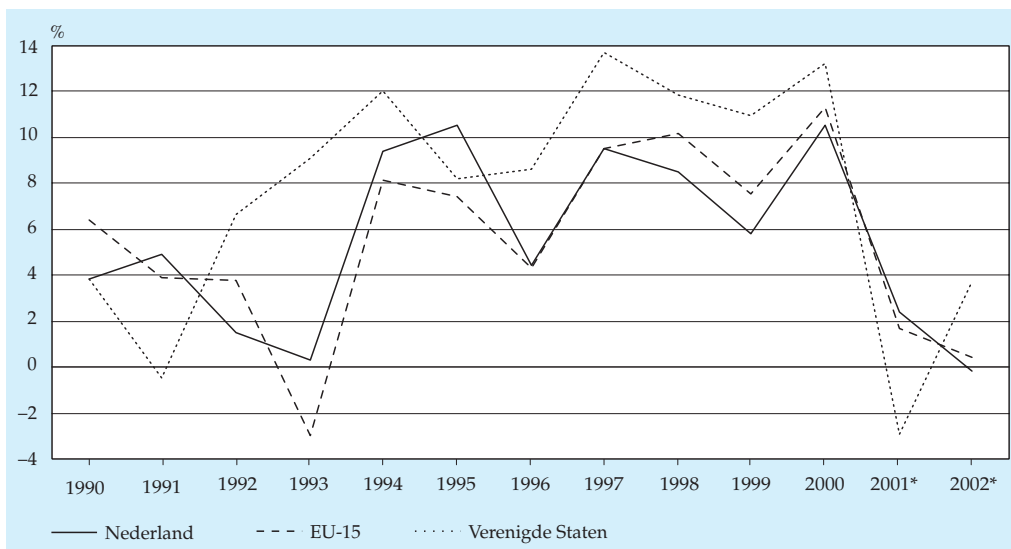
Bij de import is het beeld ruwweg hetzelfde. Na het topjaar 2000, waarin de internationale handel floreerde, was er in 2001 sprake van een scherpe afname van het groeitempo. In 2002 was er in sommige landen zelfs sprake van een daling van het invoervolume ten opzichte van een jaar eerder.

In Nederland daalde in 2002 de invoer 0,2 procent, tegenover een stijging met bijna 2 procent een jaar eerder. In de EU als geheel steeg het importvolume met 0,4 procent, ruim 1 procent minder dan in 2001. In Italië en het Verenigd Koninkrijk groeide de import in 2002 het sterkst (1,5 procent), in Duitsland daalde de import het meest (-2,1 procent).

De VS kende in 2002 een herstel van de import. De invoergroei bedroeg 3,4 procent, tegenover een daling van bijna 3 procent een jaar eerder. In Japan steeg het importvolume in 2002 met 2 procent, tegenover een bescheiden daling in 2001.

In het begin van de jaren negentig viel zowel in de VS als in de EU de importgroei sterk terug. Opvallend is dat de dip in de Verenigde Staten eerder kwam dan in Europa. In 1991 kromp het invoervolume van de VS licht, terwijl in de EU en Nederland nog sprake was van een forse groei. Hierna herstelde de import zich in de VS, maar liep het invoervolume in de EU terug. De ontwikkeling van de invoer verloopt parallel met de BBP-ontwikkeling, in tijden van economische neergang wordt er minder geïmporteerd. Hierna volgde een aantal jaren met zeer forse groeipercentages, waarbij het opvallend is dat de importgroei van de VS in de periode 1992-2000 boven die van de EU en Nederland lag. In 2001 verslechterde de economische situatie, hetgeen resulteerde in een fors lagere importgroei in de EU en Nederland en een daling van het invoervolume in de VS. In 2002 trok de invoer van de Verenigde Staten weer wat aan, terwijl de groei in de EU juist verder afnam.

2.16 Ontwikkeling van de invoer van goederen en diensten vanaf 1990

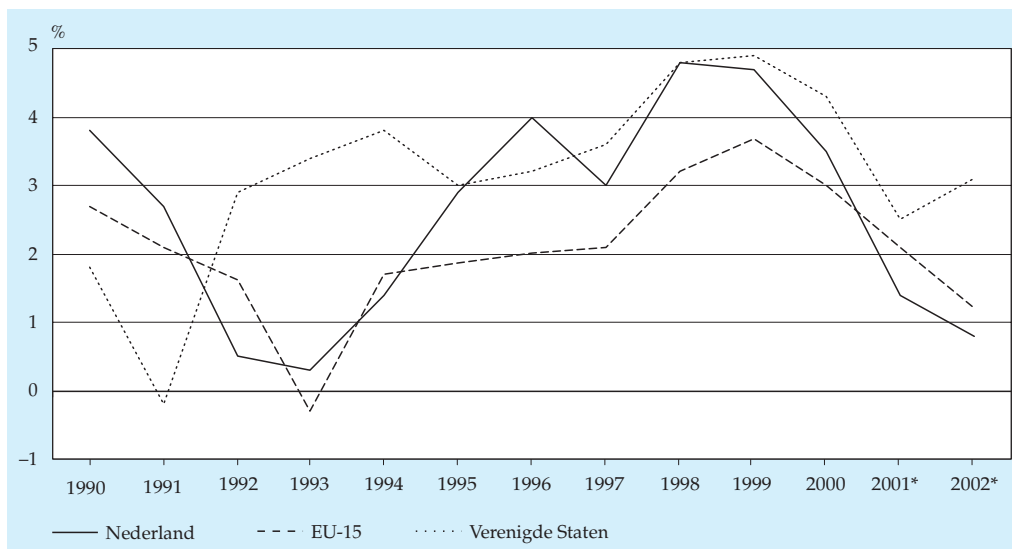
Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; OESO, Quarterly National Accounts, No.1, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Groei huishoudensconsumptie blijft laag

De volumegroei van de consumptieve bestedingen door huishoudens is in 2002 uitgekomen op 0,8 procent. Dit is iets minder dan een jaar eerder toen de groei 1,4 procent bedroeg. Consumenten deden het voor het tweede achterevolgende jaar wat rustiger aan. Ook in de EU als geheel nam de groei van de consumptieve bestedingen verder af tot 1,2 procent. In de VS groeide de huishoudensconsumptie in 2002 met 3,1 procent. Dit is ruim een half procent meer dan een jaar eerder. In Japan liep de groei in 2002 licht terug tot 1,4 procent.

Door de economische dip van begin jaren negentig was de groei van de gezinsconsumptie in die periode vrij laag. In de VS kromp de gezinsconsumptie in 1991 zelfs licht, hetzelfde gold voor de EU in 1993. Hierna herstelde de gezinsconsumptie zich, waarbij met name in 1998 en 1999 hoge groeicijfers werden gerealiseerd. In de VS en Nederland kwam de groei van de gezinsconsumptie in deze jaren uit op bijna 5 procent. Europa deed het met een groei van ongeveer 3,5 procent iets rustiger aan. In 2001 vlakke de groei van de gezinsconsumptie over het algemeen wat af, het sterkst in Nederland. In 2002 nam de groei in de EU en Nederland verder af, terwijl er in de VS juist sprake was van een lichte toename van de groei.

2.17 Ontwikkeling huishoudensconsumptie vanaf 1990

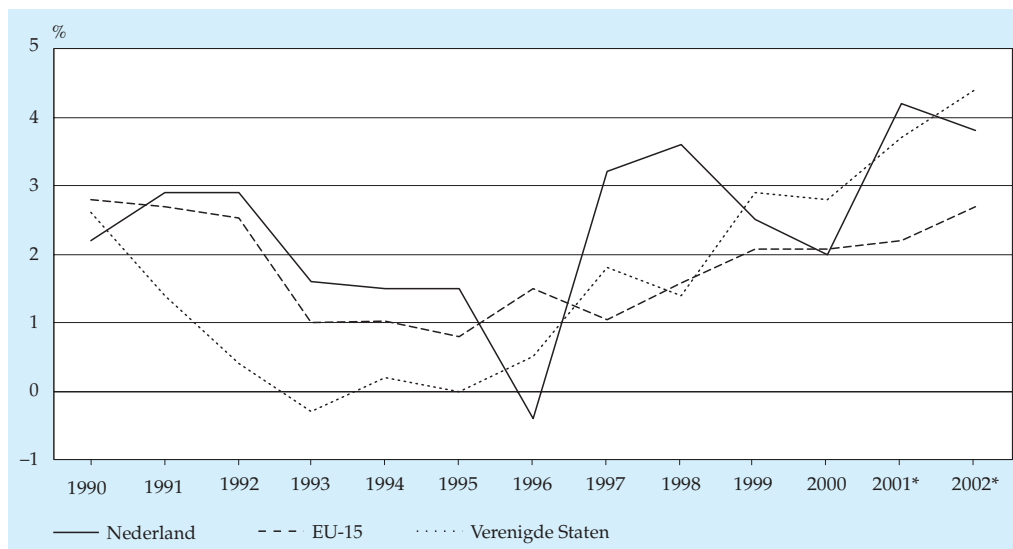

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; OESO, Quarterly National Accounts, No.1, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

In 2002 is de consumptie van de overheid in Nederland met 3,8 procent gegroeid. Dit groeipercentage lag ruim 1 procent boven het EU-gemiddelde. Ook in de Verenigde Staten steeg de overheidsconsumptie fors. De groei van de overheidsconsumptie in de VS vertoont al enkele jaren een stijgende tendens (van 1,4 procent in 1998 naar 4,4 procent in 2002). In Japan bleef de groei van de consumptieve bestedingen door de overheid ongeveer gelijk.

Wanneer de overheidsconsumptie over een wat langere periode wordt bekeken, valt op dat de ontwikkeling in de VS, EU en Nederland in grote lijnen overeenkomt. Na een periode met redelijke groeicijfers zakte de groei in de loop van de jaren negentig terug. Hierna herstelde de overheidsconsumptie zich weer en in 2002 was er overal sprake van een forse groei.

2.18 Ontwikkeling overheidsconsumptie vanaf 1990

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; OESO, Quarterly National Accounts, No.1, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

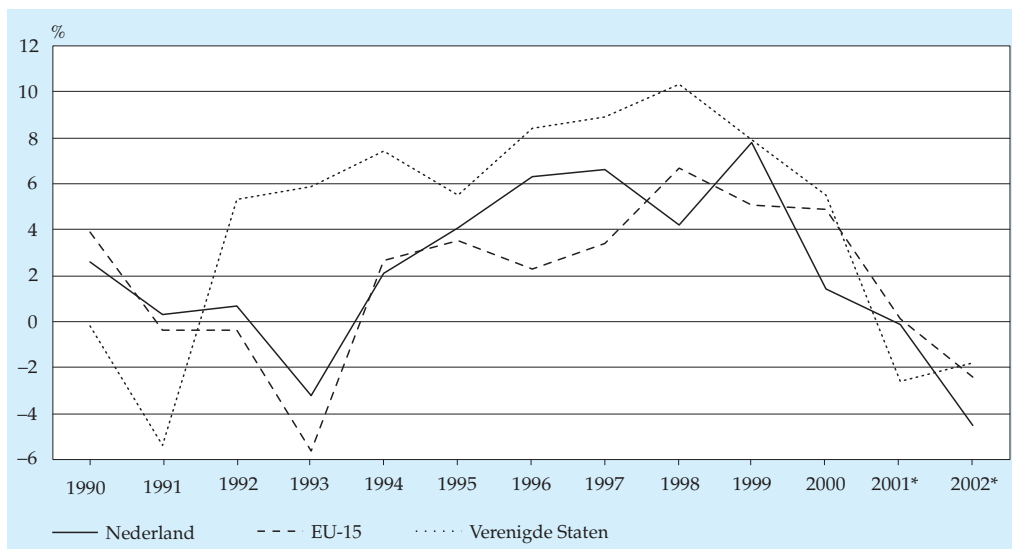
Daling investeringen in 2002

De groei van de investeringen hangt doorgaans nauw samen met de economische situatie. In tijden van sterke economische groei nemen de investeringen fors toe, omdat voor extra groei relatief veel investeringen nodig zijn. In de periode van 1998–2000 leidde de gunstige economische ontwikkeling in de EU en de Verenigde Staten tot een forse stijging van de investeringen in vaste activa. Vanaf 2001 verslechterde het economisch klimaat wereldwijd in snel tempo. Als gevolg daarvan viel de investeringsgroei ver terug. In 2002 is in veel landen zelfs sprake van een forse daling van de investeringen in vaste activa. In Nederland daalden de investeringen in 2002 met 4,5 procent. Daarmee is de daling iets groter dan het EU-gemiddelde dat uitkwam op –2,4 procent.

In Duitsland was de terugval met bijna 7 procent het grootst, Italië deed het met een bescheiden groei op dit punt het best. Ook in de VS en Japan daalden in 2002 de investeringen in vaste activa met respectievelijk 1,8 en 4,0 procent.

Ook op de wat langere tijdsschaal is goed te zien op dat de investeringen versterkt reageren op de economische fluctuaties. In tijden van economische tegenwind dalen de investeringen in vaste activa sterk. Als de economie zich herstelt schieten de investeringen in vaste activa omhoog. Met name in de periode aan het eind van de jaren negentig werd gekenmerkt door een jarenlange, sterke groei van de investeringen. Verder is het opvallend dat over het algemeen het groeipercentage van de investeringen in de VS hoger ligt dan in de EU. Dit is in lijn met de hogere BBP-groei in de VS.

2.19 Ontwikkeling van investeringen in vaste activa vanaf 1990

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; OESO, Quarterly National Accounts, No.1, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Kader 2.e

Opbouw BBP

De nationale rekeningen zijn ondermeer gebaseerd op de gelijkheid van aanbod en vraag naar goederen en diensten. Het aanbod bestaat uit de binnenlands geproduceerde producten (P) en de Invoer (M). De vraag of bestemming bestaat uit de consumptie door huishoudens en overheid (C), de investeringen (I), het intermediair gebruik (IV) en de uitvoer (E). De investeringen omvatten daarbij ook de veranderingen in voorraden. In formulevorm ziet deze gelijkheid er als volgt uit:

$$P + M = C + I + IV + E$$

De gelijkheid kan als volgt herschreven worden:

$$P - IV = C + I + E - M$$

$$BBP = (P - IV) = (C + I + E - M)$$

Het verschil tussen de productie en het intermediair verbruik, is datgene dat een land aan waarde toevoegt in het economisch proces: de *toegevoegde waarde*. Dit staat bekend als het *binnenlands product* van dat land. Het *bruto binnenlands product* (BBP) is het binnenlands product inclusief afschrijvingen. De onderdelen van het rechterlid staan bekend als bestedingscategorieën. In de volgende tabel worden de bestedingscategorieën uitgedrukt als percentage van het BBP.

Samenstelling bruto binnenlands product (internationaal) vanuit bestedingenkant, 2002*

	Consumptieve bestedingen, huishoudens	Consumptieve bestedingen, overheid	Investeringen in vaste activa	Veranderingen in voorraden	Uitvoer van goederen en diensten	Invoer van goederen en diensten
<i>% BBP, lopende prijzen</i>						
Nederland	49,9	24,5	20,7	-0,2	62,6	57,5
België	54,4	22,1	19,6	-0,2	82,3	78,3
Frankrijk	54,8	23,9	19,5	-0,3	27,1	25,0
Italië	60,2	18,8	19,7	0,1	26,9	25,8
Verenigd Koninkrijk	66,0	20,0	15,8	-0,1	25,8	27,6
Duitsland	58,9	19,1	18,4	-0,3	35,5	31,6
EU-15	58,4	20,5	19,5	0,0	34,6	32,9
Verenigde Staten	69,9	15,5	18,6	0,0	9,7	13,8
Japan	57,2	17,8	24,1	-0,5	11,1	9,9

Bron: OESO, Quarterly National Accounts, No. 1, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Flinke verschillen in samenstelling BBP

De samenstelling van het bruto binnenlands product kan per land flink verschillen. In Nederland is het aandeel van de gezinsconsumptie in het BBP met 50 procent relatief laag. Landen met een relatief hoge gezinsconsumptie zijn het Verenigd Koninkrijk en de VS, met een aandeel van respectievelijk 66 en 70 procent. Het aandeel van de overheidsconsumptie en de investeringen ligt in Nederland boven het EU-gemiddelde. Hetzelfde geldt voor het belang van de export en import voor het BBP. In 2002 was het aandeel van de export 63 procent en dat van de import 58 procent van het BBP. In België is het belang van de in- en uitvoer voor het BBP zelfs nog groter. De grote betekenis van de buitenlandse handel voor Nederland en België is toe te schrijven aan het feit dat deze landen als kleine open economieën erg afhankelijk zijn van de wereldhandel.

De grotere landen van de Europese Unie zijn veel minder afhankelijk van de internationale handel. In landen als Frankrijk, Italië en Duitsland ligt het aandeel van import en export grofweg rond de 30 procent. In de EU als geheel bedraagt het aandeel van uitvoer en invoer respectievelijk 35 en 31 procent. Hierbij is echter niet gecorrigeerd voor intra EU-handel. Wanneer de intra EU-handel uit de cijfers wordt gehaald is het aandeel van de buitenlandse handel in het BBP van de EU te vergelijken met dat van de VS en Japan. In deze landen en Japan ligt het aandeel van de in- en uitvoer rond de 10 procent. Dit komt omdat grote economieën over het algemeen meer zelfvoorzienend zijn dan kleine economieën.

Samenstelling import- en exportpakket internationaal vergeleken

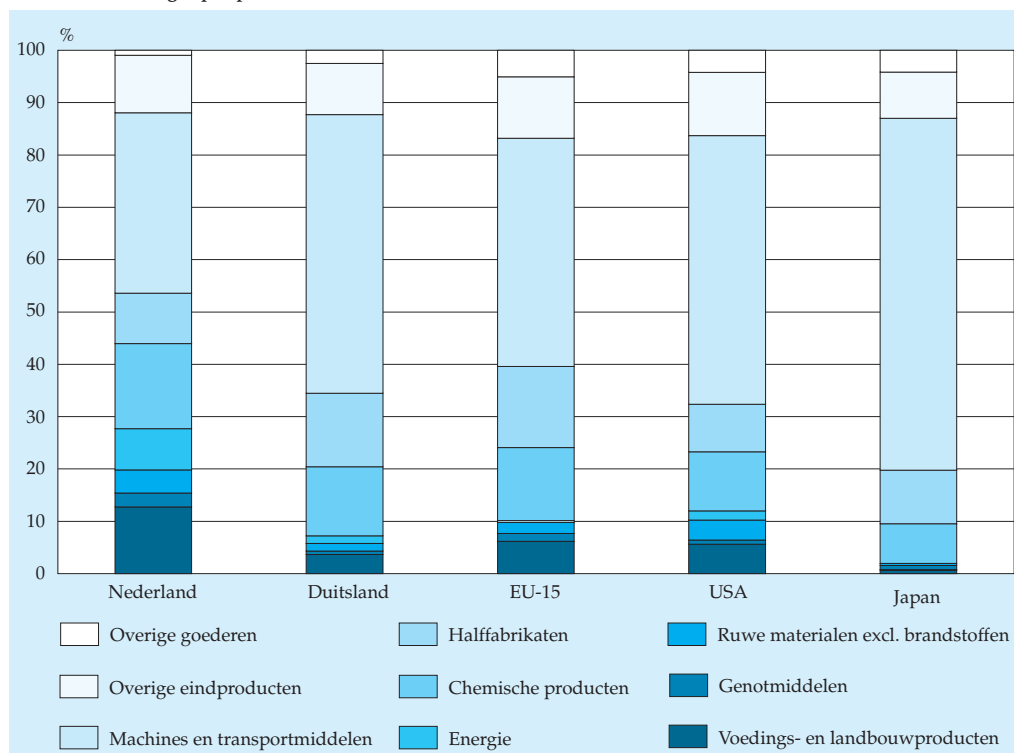
De samenstelling van het import- en exportpakket van een land zegt iets over de sterke en zwakke punten van een bepaald land. Heeft een land een sterke positie in een bepaald product, dan zal dit een relatief groot aandeel in het exportpakket van dit land hebben. Op deze manier kan de samenstelling van de buitenlandse handel worden gebruikt bij het bepalen van de comparatieve voordelen van een land.

Nederlandse export: relatief veel voeding en chemie, weinig machines

In het exportpakket van Nederland nemen machines en installaties met 34,5 procent het grootste aandeel voor hun rekening. Internationaal gezien is dit cijfer echter helemaal niet hoog. In de EU bestaat namelijk bijna 44 procent van het exportpakket uit machines. In de VS en Duitsland bestaat meer dan de helft van de uitvoer uit machines en installaties, terwijl het aandeel van deze categorie in Japan zelfs ruim tweederde bedraagt.

Daarentegen is het aandeel van de voedings- en landbouwproducten in de Nederlandse export internationaal gezien vrij hoog. In 2001 bestond bijna 13 procent van de uitvoer uit voedings- en landbouwproducten. Ook in chemische producten heeft Nederland een sterke exportpositie. In 2001 bestond ruim 16 procent van de uitvoer uit chemische producten, tegenover 14 procent voor de EU als geheel. In tegenstelling tot het exportpakket verschilt het importpakket van Nederland niet veel van de andere in deze analyse opgenomen landen.

2.20 Samenstelling exportpakket internationaal, 2001

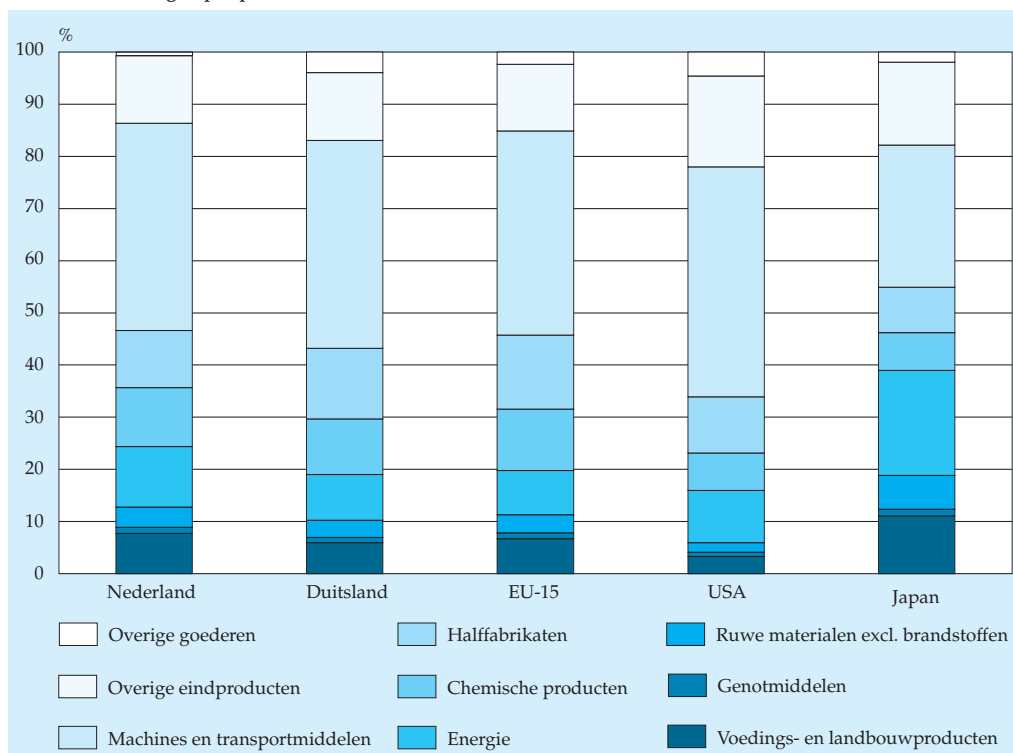

Bron: OESO, International Trade by Commodities Statistics.

Nederland netto importeur energie en machines

Wanneer de samenstelling van in- en uitvoer met elkaar wordt vergeleken kan per goederengroep worden bepaald of een land netto importeur danwel exporteur is. Nederland is een netto exporteur van voedings- en landbouwproducten, terwijl netto machines en transportmiddelen en energie worden ingevoerd. In de EU en Duitsland worden machines en transportmiddelen geëxporteerd, terwijl beide netto importeur van energie zijn. Hetzelfde geldt grofweg ook voor de Verenigde Staten. Opvallend is de samenstelling van de buitenlandse handel van Japan. Zoals hierboven reeds vermeld bestaat meer dan tweederde van de export van dit land uit machines en transportmiddelen. Omdat de import van Japan slechts voor een kwart uit deze goederengroep bestaat is er sprake van een zeer grote netto export van machines en transportmiddelen. Daarentegen is Japan arm aan natuurlijke hulpbronnen en is daarom onder andere netto importeur van voedings- en landbouwproducten, ruwe materialen en energie.

2.21 Samenstelling importpakket internationaal, 2001

Bron: OESO, International Trade by Commodities Statistics.

2.5a De Nederlandse handel met de tien nieuwe EU-lidstaten

Tien nieuwe EU-partners in mei 2004

De Europese Unie zal in mei 2004 met de volgende tien landen worden uitgebreid: Malta, Estland, Letland, Litouwen, Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië en Cyprus. Deze voor het overgrote deel voormalige Oostbloklanden hebben ruim tien jaar gewerkt om aan de toelatingscriteria te voldoen en zijn samen goed voor 80 miljoen inwoners. Vanaf mei 2004 zal de nieuwe Europese Unie bestaan uit 25 landen met in totaal 460 miljoen inwoners.

2.22 In- en uitvoer van Nederland met kandidaat-lidstaten EU, 2001* en 2002*

	Invoer		Uitvoer		Handelssaldo	
	2001*	2002*	2001*	2002*	2001*	2002*
<i>mln euro</i>						
Polen	1 549	1 577	2 587	2 749	1 038	1 172
Hongarije	1 264	1 259	1 178	1 330	-86	71
Tsjechië	930	835	1 295	1 489	365	654
Slowakije	242	281	313	355	71	74
Letland	65	89	176	167	111	78
Slovenië	144	141	329	330	185	189
Estland	168	164	127	146	-41	-18
Litouwen	165	193	191	220	26	27
Cyprus	17	21	123	135	106	114
Malta	15	14	115	98	100	84
Totaal	4 559	4 574	6 434	7 019	1 875	2 445

Bron: CBS, Statistiek buitenlandse handel.

De Nederlandse goederenhandel met de tien nieuwe toetreders is relatief beperkt, ruim 2 procent van onze invoer komt uit deze tien landen terwijl 3 procent van de totale Nederlandse uitvoer naar deze landen gaat. De handel met deze landen is, in tegenstelling tot de totale Nederlandse in- en uitvoer, het afgelopen jaar toegenomen. Nederland heeft in 2002 voor 4,6 miljard euro ingevoerd uit de nieuwe EU-lidstaten. Dit is bijna een half procent meer dan in 2001. De totale Nederlandse invoer is in de vergelijkbare periode met 0,8 procent afgenomen. De uitvoer naar de toekomstige EU-lidstaten bedroeg het afgelopen jaar 7,0 miljard euro. Dit is ruim 9 procent meer dan in 2001. De totale Nederlandse uitvoerwaarde lag in dezelfde periode 0,7 procent lager. Kijken we ter vergelijking ook naar de ontwikkelingen in de handel met de huidige EU dan is in 2002 de Nederlandse invoer uit de Europese Unie met 1,6 procent toegenomen, terwijl de uitvoer naar de EU met 4,2 procent is afgenomen.

Het overschot op de handelsbalans met de tien nieuwe lidstaten is vorig jaar met 0,6 miljard euro toegenomen tot een waarde van 2,4 miljard euro. Bijna de helft van dit overschot wordt gegenereerd uit de handel met Polen. Opmerkelijk is de stijging van het handelsoverschot met Tsjechië. Dit overschot is in 2002 met 0,3 miljard euro gestegen tot 0,7 miljard euro.

In de handel met de nieuwe EU-partners zijn Polen, Hongarije en Tsjechië onze belangrijkste handelspartners. Deze drie landen zijn goed voor 80 procent van de Nederlandse handel met de toekomstige EU-lidstaten.

Polen

Invoer licht gestegen

De Nederlandse invoer uit Polen is in 2002 met 2 procent toegenomen tot 1,6 miljard euro. Dit steekt schril af tegen de stijging van 15 procent in 2001. Vanaf 1995 tot en met 2001 is de invoer uit Polen met gemiddeld 14 procent toegenomen. Ter vergelijking: de totale Nederlandse invoer van goederen is in dezelfde periode met gemiddeld 7,3 procent gestegen en is in 2002 zelfs met bijna 1 procent gedaald. Driekwart van de invoer uit Polen heeft betrekking op de goederengroepen fabrikaten, machines, meubelen en kleding. Ten opzichte van 2001 is dit aandeel nagenoeg gelijk gebleven. Het belangrijkste importproduct is kleding, met name dames- en meisjeskleding. De invoer uit Polen bestaat voor 11 procent hieruit. In vergelijking met een jaar eerder is dit aandeel echter met 1 procentpunt gedaald. Opmerkelijk is de stijging van de invoer van meubelen met bijna een kwart. Aan de invoerkant neemt Polen voor wat betreft belangrijke importlanden een 22^e plaats in.

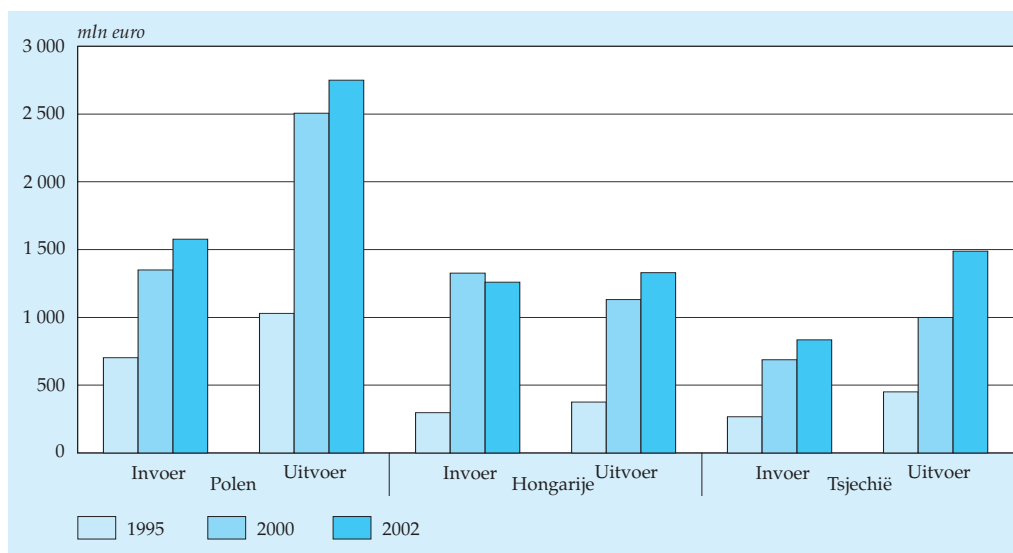
Uitvoer zes procent meer dan in 2001

Nederland heeft in 2002 voor 2,7 miljard euro naar Polen geëxporteerd. Dit is 6 procent meer dan een jaar eerder. De uitvoer naar Polen is in de periode 1995 tot en met 2001 met gemiddeld 17 procent per jaar gestegen. De totale Nederlandse export is in de vergelijkbare periode met gemiddeld 6,9 procent per jaar toegenomen. In 2002 is de totale uitvoer met 0,7 procent afgenomen. Bijna 40 procent van de uitvoer naar Polen bestaat uit de categorie machines en vervoermaterieel. Computers (inclusief onderdelen) zijn het belangrijkste exportproduct, van de uitvoer naar Polen bestaat 12 procent uit computers. Nederland heeft afgelopen jaar voor 333 miljoen euro aan computers uitgevoerd naar Polen. Dit is 3 procent minder dan in 2001. Geneesmiddelen, microprocessors en andere elektronisch geïntegreerde schakelingen zijn eveneens belangrijke exportproducten. Ook hier zien we een daling ten opzichte van een jaar eerder, respectievelijk met zeven en elf procent. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat Nederland niet zozeer als producent, maar meer als internationaal distributeur van verschillende van deze goederen optreedt. Polen is, net als in 2001, de 12^e exportmarkt van Nederland.

Goederenbalans positief

Nederland heeft een positief saldo op de handelsbalans met Polen. Was het overschot in 1995 0,3 miljard euro, zeven jaar later is dit gestegen naar 1,2 miljard euro. Vergelijken we dit met het handelssaldo van 2001, dan zien we een stijging van 134 miljoen euro.

2.23 Handel met Polen, Hongarije en Tsjechië

Bron: CBS, Statistiek buitenlandse handel.

Hongarije

Invoer op hetzelfde niveau als in 2001

Hongarije is van de nieuwe EU-lidstaten, na Polen, de tweede belangrijkste handelspartner. Op de ranglijst van belangrijke landen staat Hongarije voor wat betreft de invoer op de 27^e plaats en voor de uitvoer op de 23^e plaats. De invoer van goederen is in 2002 nagenoeg op hetzelfde niveau blijven steken als een jaar eerder, namelijk op 1,3 miljard euro. De invoer uit Hongarije schommelt sinds 1999 tussen 1,2 en 1,3 miljard euro. Bijna de helft van de Nederlandse invoer uit Hongarije bestaat uit computers (inclusief onderdelen). Een belangrijk invoerproduct is tevens de groep telecommunicatietoestellen (video's, radio's en televisietoestellen) met een aandeel van 12 procent. In vergelijking met een jaar eerder is dit aandeel echter met 6 procentpunten gedaald.

Uitvoer met 13 procent toegenomen

De uitvoer naar Hongarije is in 2002 met 13 procent toegenomen tot een niveau van 1,3 miljard euro. Bijna 20 procent van de Nederlandse export naar Hongarije bestaat uit microprocessors en andere elektronisch geïntegreerde schakelingen. In vergelijking met 2001 is dit aandeel met 2 procentpunten gestegen. Ook computers (inclusief onderdelen) maken met een aandeel van 11 procent een behoorlijk deel uit van de uitvoer. Binnen de chemische producten vormen de geneesmiddelen met een aandeel van bijna 30 procent de belangrijkste groep.

Handelsbalans van negatief naar positief

In 2002 is het saldo op de handelsbalans met Hongarije omgebogen van een tekort van 86 miljoen euro naar een overschot van 71 miljoen. Na twee achtereenvolgende jaren met een handelstekort is er nu sprake van een licht handelsoverschot.

Tsjechië

Invoer fors gedaald

De invoer uit Tsjechië heeft zich in 2002 anders ontwikkeld dan die van de andere nieuwe toetreders. Terwijl de invoer uit de overige nieuwe lidstaten is gestegen of hooguit lichtjes gedaald (Slovenië, Estland en Malta), nam de Nederlandse import uit Tsjechië met 10 procent fors af tot een niveau van 0,9 miljard euro. De afname van de invoer uit Tsjechië wordt veroorzaakt door het nagenoeg helemaal wegvallen van de invoer van computers (-110 miljoen euro). Met een aandeel van 9 procent in de import zijn auto's het belangrijkste importproduct. Ten opzichte van een jaar eerder is de invoerwaarde van auto's met 3 procent gestegen. Tsjechië is 34^e op de lijst van importlanden van Nederland.

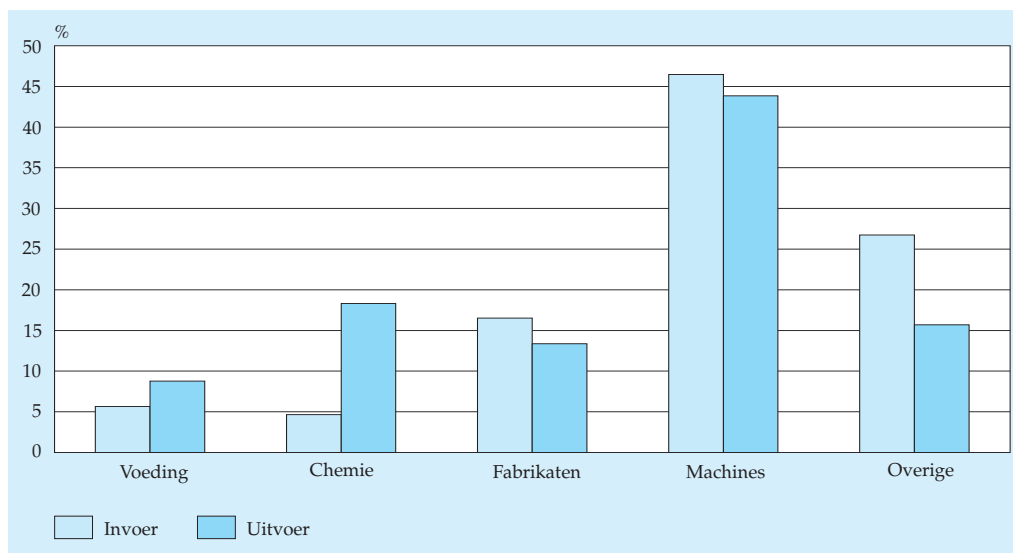
Uitvoer met 20 procent gestegen

Tsjechië is aan de uitvoerkant procentueel juist de grootste stijger van de nieuwe lidstaten. De Nederlandse export naar Tsjechië is in 2002 met 20 procent toegenomen en bereikte een waarde van 1,5 miljard euro. Hiermee staat Tsjechië op de 21^e plaats van belangrijke exportlanden. De export bestaat voor meer dan de helft uit machines. Binnen deze categorie zijn het vooral computers en onderdelen die uitgevoerd worden. Computers maken bijna een kwart uit van de totale uitvoer naar Tsjechië. Hierbij moet wel de aantekening worden gemaakt dat Nederland deze goederen niet produceert maar distribueert. De chemie heeft een aandeel van 16 procent in de uitvoer. Geneesmiddelen, kunststof en (an)organische chemische producten zijn hier de belangrijkste producten. Samen zijn zij goed voor bijna tweederde van de chemie-export naar Tsjechië.

Overschot handelsbalans 0,7 miljard euro

Het overschot op de handelsbalans met Tsjechië lag in de periode 1996 tot en met 2001 steeds tussen de 0,2 en 0,4 miljoen euro. Door de dalende invoer en de stijgende uitvoer is in 2002 het overschot op de handelsbalans met 0,3 miljard euro gestegen tot 0,7 miljard euro.

2.24 Samenstelling handel van Nederland met 10 nieuwe toetreders in 2002

Bron: CBS, Statistiek buitenlandse handel.

Slowakije: 'best of the rest'

Van de overige zeven nieuwe EU-landen is Slowakije de belangrijkste handelspartner. De invoer uit dit land steeg in 2002 met 16 procent tot 281 miljoen euro. Computeronderdelen zijn het belangrijkste importproduct, gevolgd door kleding. De import uit de drie Baltische staten Estland, Letland en Litouwen bestaat voor een belangrijk deel uit aardolieproducten en hout. Tegenover een stijging van de invoer uit Letland en Litouwen met respectievelijk 37 en 17 procent stond een daling van de import uit Estland met 2 procent. De invoer uit Slovenië is ten opzichte van 2001 lichtjes gedaald (2 procent) en had een waarde van 141 miljoen euro. Uit Malta en Cyprus importeert Nederland nauwelijks.

De uitvoer naar Slowakije is in 2002 met ruim 13 procent gestegen tot 355 miljoen euro. Meer dan de helft van de export naar dit land bestaat uit machines. Met name computers, computeronderdelen, microprocessors en andere elektronisch geïntegreerde schakelingen worden naar Slowakije uitgevoerd. De export naar Estland en Litouwen steeg in 2002 met 15 procent tot respectievelijk 146 en 220 miljoen euro. De uitvoer naar Slovenië bleef in 2002 op hetzelfde niveau (330 miljoen euro) als een jaar eerder. Malta en Cyprus zijn ook aan de uitvoerkant het minst belangrijk.

2.5b Vergelijking EU en nieuwe toetreders

De Europese Unie zal per 1 mei 2004 worden uitgebreid met 10 landen. Van deze nieuwe toetreders zijn Hongarije, Tsjechië en Polen verreweg het belangrijkste. Deze landen zijn na de val van de Berlijnse muur begonnen met de transitie van een centrale planeconomie naar een markteconomie. In deze subparagraaf wordt een beeld geschetst van de economische ontwikkeling van deze landen vanaf 1990. Hierbij zullen een aantal economische kenmerken (groei en samenstelling BBP, werkloosheid en inflatie) worden vergeleken met die van de EU en Nederland.

BBP per hoofd

Hongarije, Polen en Tsjechië zijn aanzienlijk minder welvarend dan de landen van de Europese Unie. Wanneer het bruto binnenlands product (BBP) per hoofd van deze landen wordt vergeleken met het EU-gemiddelde blijken er grote verschillen te bestaan. In Tsjechië is het BBP per hoofd gelijk aan 56 procent van het EU-gemiddelde, in Hongarije en Polen ligt dit percentage met respectievelijk 51 procent en 40 procent nog lager. Er kan dus worden gesteld dat deze landen een stuk armer zijn dan de landen van de huidige Europese Unie. Hetzelfde geldt voor de overige nieuwe toetreders, met uitzondering van Cyprus en Slovenië.

2.25 BBP per hoofd, marktprijzen (EU-15=100)

	2000*
Letland	31
Litouwen	36
Polen	40
Estland	41
Slowakije	47
Hongarije	51
Tsjechië	56
Malta	56
Slovenië	68
Griekenland	68
Portugal	73
Cyprus	78
Spanje	82
Verenigd Koninkrijk	100
Frankrijk	101
Zweden	101
Finland	104
Italië	104
Duitsland	105
België	107
Oostenrijk	113
Nederland	113
Ierland	116
Denemarken	119
Luxemburg	194

Bron: Eurostat, New Cronos database.

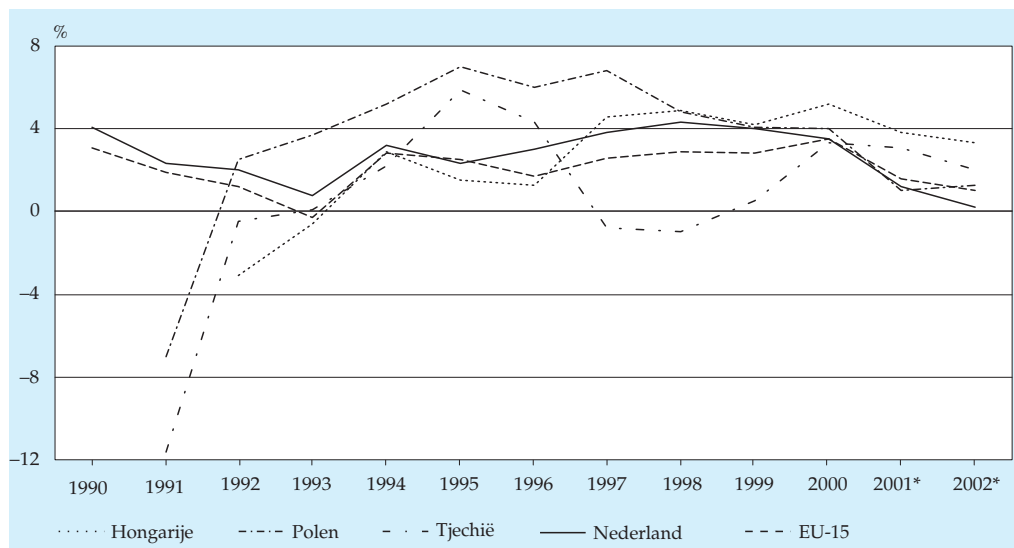
Samenstelling BBP

Naast een lagere levensstandaard hebben de nieuwe toetreders ook een achterstand in economische ontwikkeling ten opzichte van de EU-landen. Dit komt tot uiting in een andere opbouw van de economie. Het aandeel van de landbouw in de economieën van de nieuwe toetreders is over het algemeen groter dan van de EU-landen. Hetzelfde geldt voor de industrie, terwijl het aandeel van de diensten juist veel lager is.

Economische groei

Als gevolg van de transitie ging het in Hongarije, Polen en Tsjechië aan het begin van de jaren negentig economisch gezien zeer slecht. In 1991 krompen de economieën van Polen en Tsjechië met respectievelijk 7 procent en 11,6 procent. Hierna ging het langzaam beter en in 1994 was er in alle drie de landen weer sprake van economische groei. Polen presteerde van de drie duidelijk het best. Tussen 1993 en 2000 lag de economische groei van dit land rond of boven de 4 procent, tussen 1995 en 1998 werden zelfs groeipercentages van 6 procent of hoger gehaald. Ook Hongarije kent vanaf 1997 een periode van relatief forse economische groei. De prestaties van Tsjechië blijven hier duidelijk bij achter. Na twee goede jaren (1995 en 1996) raakte de economie in een recessie met twee achtereenvolgende jaren van economische krimp. Vanaf 2000 lijkt de economie zich te hebben hersteld en ligt de BBP-groei rond de 2 tot 3 procent.

2.26 Economische groei nieuwe toetreders vanaf 1990

Bron: OESO, Historical Statistics 1970–2000; OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Inflatie

De transitie stuwde de inflatie van de betrokken landen fors omhoog. In de eerste helft van de jaren negentig waren inflatiepercentages van boven de 25 procent geen uitzondering. In Tsjechië bedroeg de inflatie in 1991 zelfs bijna 57 procent. Na 1995 lukte het de landen om de inflatie langzaam wat te beteugelen, maar het duurde in Hongarije en Polen tot 2001 voordat de inflatie significant onder 10 procent was gezakt. Tsjechië was succesvoller in het terugdringen van de inflatie. Hier zakte de inflatie reeds in 1994 tot 10 procent. Van 1995 tot 1998 bleef de inflatie rond dit niveau schommelen, waarna vanaf 1999 een verdere daling intrad. In 2002 lag de inflatie in Hongarije, Polen en Tsjechië op een vergelijkbaar niveau als in de EU en/of Nederland.

2.27 Ontwikkeling inflatie nieuwe toetreders vanaf 1990

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*	2002*
	<i>% mutaties</i>												
Hongarije	28,4	34,8	23,7	22,5	18,9	28,3	23,5	18,3	14,2	10,0	9,8	9,2	5,3
Polen	33,2	28,3	19,9	14,9	11,6	7,3	10,1	5,5	1,9
Tsjechië	9,4	56,8	11,1	20,8	10,0	9,1	8,8	8,5	10,7	2,1	3,9	4,8	1,8
Nederland	2,5	3,1	2,8	1,7	2,2	1,6	1,4	1,9	1,8	2,0	2,3	5,1	3,9
EU-15	5,8	5,2	4,5	3,6	3,1	3,1	2,5	1,7	1,3	1,2	2,1	2,2	2,1

Bron: OESO, Historical statistics 1970–2000; OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003.

Werkloosheid

Was er bij de ontwikkeling van de economische groei en de inflatie in Hongarije, Polen en Tsjechië sprake van sterke overeenkomsten, de ontwikkeling van de werkloosheid in deze landen loopt nogal uiteen. In Hongarije lag de werkloosheid vanaf het begin van de jaren negentig rond of boven de 10 procent. Vanaf 1997 begon de werkloosheid langzaam af te nemen tot bijna 6 procent in 2002. Ook Polen kende tussen 1990 en 1995 een hoge werkloosheid van rond de 14 procent. Ook hier begon de werkloosheid daarna langzaam te dalen, maar na 1998 is er weer sprake van een forse stijging tot bijna 20 procent in 2002. Tsjechië had van de drie landen lange tijd verreweg de laagste werkloosheid. In de periode 1991–1996 schommelde de werkloosheid rond de 4 procent. Hierna trad een forse stijging op tot bijna 9 procent in 2000. De laatste jaren is er weer sprake van een lichte daling van de werkloosheid, tot 7,3 procent in 2002.

2.28 Ontwikkeling werkloosheid nieuwe toetreders vanaf 1990

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*	2002*
<i>% mutaties</i>													
Hongarije	.	.	9,8	12,1	11,0	10,4	10,1	8,9	7,9	7,1	6,5	5,8	5,9
Polen	.	.	13,3	14,0	14,4	13,3	12,3	11,2	10,6	13,9	16,1	18,2	19,9
Tsjechië	0,8	4,4	2,7	4,3	4,4	4,1	3,9	4,8	6,5	8,8	8,9	8,2	7,3
Nederland	6,0	5,4	5,4	6,6	7,6	7,1	6,6	5,5	4,2	3,2	2,6	2,0	2,5
EU-15	7,0	7,6	8,6	10,0	10,3	10,0	10,1	10,0	9,4	8,7	7,8	7,3	7,6

Bron: OESO, Historical statistics 1970–2000; OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003.

Investeringsquote

De investeringsquote is het aandeel van de investeringen in het bruto binnenlands product van een land. In tijden van economische voorspoed stijgt de vraag naar goederen (en diensten) hetgeen betekent dat er extra productiecapaciteit nodig is. Het investeringsgedrag van ondernemers is vooral gebaseerd op de toekomstige verwachting omtrent de economie. Hebben ondernemers vertrouwen in de toekomst, dan wordt er meer geïnvesteerd. Zijn de verwachtingen daarentegen somber of onzeker dan worden de investeringen teruggeschroefd of uitgesteld.

De investeringsquoten van Hongarije, Polen en Tsjechië laten vanaf 1990 een uiteenlopend beeld zien. In het begin van de jaren negentig liep in Hongarije en Tsjechië het aandeel van de investeringen in het BBP terug als gevolg van de slechte economische situatie. Na een stabilisatie in 1994 en 1995 werden de gevolgen van de verbeterde economische situatie zichtbaar en begon de investeringsquote te stijgen. In Tsjechië was de omgekeerde ontwikkeling te zien. Hier steeg de investeringsquote tussen 1990 en 1995 van 25 procent naar 32 procent. Vanaf 1996 was echter een kentering zichtbaar waardoor de investeringsquote terugliep tot ruim 26 procent in 2002.

Een verklaring voor de hogere investeringsquote van Tsjechië is het grote aandeel van de industrie in de economie dit land. In de industrie wordt traditioneel veel geïnvesteerd. De daling van de investeringsquote na 1995 kan dan deels ook worden verklaard door het teruglopende aandeel van de industrie in de Tsjechische economie.

2.29 Ontwikkeling investeringsquote vanaf 1990

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*	2002*
	% van het BBP												
Hongarije	.	22,0	20,9	19,9	21,2	20,1	21,4	22,2	23,6	23,9	24,3	23,6	22,3
Polen	21,0	19,5	16,8	15,9	17,9	18,6	20,7	23,5	25,1	25,5	24,9	21,6	.
Tsjechië	25,3	24,1	27,9	28,4	28,7	32,0	31,9	30,6	29,0	27,9	28,3	27,7	26,3
Nederland	22,5	21,9	21,6	20,7	20,3	20,3	21,1	21,5	21,5	22,5	22,1	21,7	20,7
EU-15	22,4	21,9	21,1	19,7	19,6	19,6	19,6	19,5	20,0	20,3	20,8	20,3	19,5

Bron: OESO, Historical statistics 1970–2000; OESO, Quarterly National Accounts, No. 1, 2003; CBS, Nationale Rekeningen 2002.

2.6 Prijsanalyse

Inleiding

In 2002 is de prijs van de consumptieve bestedingen met 3,1 procent toegenomen. Gezien over een langere reeks van jaren is dit aan de hoge kant. De stijging is echter beduidend lager dan in 2001 toen de gemiddelde prijsstijging nog 4,7 procent bedroeg. Voor een deel was dit toen het gevolg van de verhoging van het hoge BTW-tarief van 17,5 procent naar 19 procent. Tabel 2.30 geeft een overzicht van de prijsstijgingen van consumptie, uitvoer en investeringen. Uit deze tabel blijkt dat de prijsstijgingen zowel onderling als in de tijd behoorlijk uiteen kunnen lopen. In deze paragraaf worden met behulp van input-output-analyse de oorzaken van de prijsstijgingen opgespoord en worden de verschillen tussen de bestedingscategorieën verklaard.

2.30 Prijsontwikkeling finale bestedingen

	1998	1999	2000	2001*	2002*
	% prijsverandering				
Consumptie gezinnen	1,7	1,8	3,3	4,7	3,1
Investeringen in vaste activa	2,0	2,5	4,2	4,7	3,8
Uitvoer	-1,4	-0,7	8,2	1,6	-0,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De prijs van goederen en diensten wordt deels vastgesteld op basis van de onderliggende kosten, zoals kosten van intermediaire goederen en diensten en arbeidskosten. Het goedmaken van de kosten van productie is voor een onderneming niet voldoende om te overleven. Er moet 'winst' gemaakt worden. Hier speelt ook de markt een belangrijke rol. Bij gunstige omstandigheden en bekwaam ondernemen zal een hogere prijs gemaakt kunnen worden en kan de winst toenemen. Daarnaast spelen technologische ontwikkelingen (verandering van de verhouding tussen productie en verbruik) en arbeidsproductiviteit een rol bij de vaststelling van prijzen. Stijgt de efficiëntie in het productieproces, dan is de noodzaak om prijsstijgingen van de zogenoemde primaire kostencategorieën door te berekenen in de prijzen van de eindproducten minder groot. Stijgt de arbeidsproductiviteit (dat wil zeggen dat minder arbeid hoeft te worden ingezet bij een gelijkblijvende omvang van de productie) dan hoeft niet de volledige loonstijging te worden doorberekend in de prijzen van de eindproducten.

Ook de overheid heeft invloed op de uiteindelijke prijsstelling via productgebonden belastingen (o.a. accijnzen, BTW) en subsidies (o.a. openbaar vervoer, voedingmiddelen).

Met behulp van input-output-analyse (zie kader 2.f) kunnen de gevolgen van de prijsveranderingen van de zogenoemde primaire kostencategorieën voor de prijzen van de finale bestedingen worden bepaald.

Onderscheiden worden:

- invoer van goederen en diensten;
- beloning van werknemers (incl. sociale lasten);
- exploitatieoverschot van bedrijven;
- (niet-)productgebonden belastingen en subsidies (w.o. BTW).

Tabel 2.31 laat zien dat de prijsontwikkeling van de verschillende kostencategorieën aanzienlijk uiteen kan lopen.

2.31 Prijsontwikkeling primaire kosten

	1998	1999	2000	2001*	2002*
	<i>% prijsverandering</i>				
Invoer	-1,5	0,5	8,3	0,5	-0,6
BTW	1,7	1,6	3	10,6	3,9
Belastingen en subsidies	5,2	7,3	8,4	10,4	-2,8
Beloning werknemers	2,9	3,5	3,7	4,9	4,4
Exploitatieoverschot	-0,1	-1,6	3,9	4,6	2,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De prijsverandering van de invoer wordt in belangrijke mate bepaald door de ontwikkeling van de energieprijzen. In 1998 liet de ruwe aardolie een prijsdaling zien van zo'n 20 à 30 procent. De twee daaropvolgende jaren stegen de prijzen met circa 50 en 80 procent. In 2001 en 2002 was de beweging minder spectaculair met dalingen van 10 procent respectievelijk 6 procent. De markten van afgeleide producten, zoals motorbrandstoffen en grondstoffen voor de chemie, vertoonden een soortgelijk patroon, maar dan gematigder.

Met de vermindering van de groei van de economie is ook de spanning op de arbeidsmarkt afgenomen met als direct gevolg een lagere loonstijging dan in de voorafgaande jaren. Na een versnelling van het prijsverloop van arbeid (incl. sociale lasten) van ca. 3 procent in 1998 naar een top van bijna 5 procent in 2001, liep de loonontwikkeling in 2002 iets terug naar 4,4 procent. In deze analyse is voor de loonontwikkeling de CAO-loonstijging het uitgangspunt.

Bij de (niet-)productgebonden belastingen en subsidies verklaart de eerdergenoemde verhoging van het hoge BTW-tarief in 2001 de forse prijsstijging van de BTW in dat jaar. Normaal gesproken loopt de prijsmutatie in de pas met het prijsverloop van de totale consumptie, immers de consumenten betalen het gros van de BTW. De aanzienlijke prijsstijging van de overige belastingen in de jaren tot en met 2001 werd in belangrijke mate veroorzaakt door de tariefstijging van de regulerende energiebelasting (REB). In 2002 is hieraan een eind gekomen en liepen de tarieven in de pas met de algemene inflatie. De prijsdaling van de belastingen in 2002 werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door de stimuleringsmaatregelen voor energiebesparing, die gefinancierd worden uit de REB.

Het exploitatieoverschot van bedrijven is het bedrag dat van de inkomsten uit de productie resteert na aftrek van de kosten van het intermediair verbruik, arbeid en het saldo van niet-productgebonden belastingen en subsidies. In het exploitatieoverschot zitten nog wel de afschrijvingen. De prijs van het exploitatieoverschot is de resultante van de gemiddelde prijsontwikkeling van de productie en de gemiddelde prijsindex van de genoemde kostencategorieën. De interpretatie van de prijsontwikkeling van het exploitatieoverschot is daardoor enigszins complex.

Als de prijzen van productie en verbruik een identiek verloop hebben, dan is het prijsverloop van het exploitatieoverschot ook daaraan gelijk. Een positieve prijsontwikkeling betekent dan ook niet per definitie dat er sprake is geweest van prijsopdrijving vanuit een 'winstoogmerk'. Omgekeerd geldt voor een negatieve prijsontwikkeling niet per definitie dat de 'winstmarge' is afgenomen.

In tabel 2.32 zijn voor de gezinsconsumptie, de investeringen en de uitvoer de bijdragen van de onderscheiden primaire kostencategorieën aan de prijsstijgingen in procentpunten weergegeven. Zo droeg in 2002 de loonontwikkeling 1,0 procentpunt bij aan de prijsstijging van de gezinsconsumptie. De verschillende bijdragen tellen, op een kleine restpost na (zie kader 2.f), op tot het totaal van de prijsstijging, die in het geval van de consumptie door huishoudens 3,1 procent bedroeg.

In tabel 2.32 is met behulp van gegevens over het arbeidsvolume per bedrijfstak de bijdrage van de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit aan de prijsontwikkeling apart zichtbaar gemaakt. Een toename van de arbeidsproductiviteit levert, ceteris paribus, een negatieve bijdrage aan de prijsstijging.

2.32 Bijdrage aan de prijsmutatie per finale bestedingscategorie

	1998	1999	2000	2001*	2002*
<i>bijdrage in procentpunten</i>					
<i>Consumptie gezinnen inclusief IZWh</i>					
BTW	0,1	0,2	0,3	0,9	0,3
Belastingen en subsidies	0,2	0,2	0,2	0,4	0,1
Invoer	-0,2	0,3	1,2	0,5	0,2
Loonsom	0,8	0,9	1,0	1,2	1,0
Exploitatie-overschot	0,9	0,4	0,9	1,4	1,7
Effect arbeidsproductiviteit (AP)	-0,4	-0,5	-0,3	0,1	-0,1
Exploitatie-overschot (excl. AP)	1,3	0,9	1,2	1,3	1,8
w.v.					
marktsector	0,9	0,4	0,5	0,8	1,5
niet-marktsector	0,4	0,5	0,7	0,5	0,3
Totaal verklaard	1,8	2,0	3,7	4,5	3,3
Rest	-0,1	-0,2	-0,4	0,2	-0,2
Totaal	1,7	1,8	3,3	4,7	3,1
<i>Investerings</i>					
BTW	0,1	0,1	0,2	0,8	0,3
Belastingen en subsidies	0,3	0,5	0,5	0,5	0,1
Invoer	-0,2	0,1	1,3	0,1	0,1
Loonsom	1,0	1,1	0,9	1,7	1,5
Exploitatie-overschot	0,3	0,4	0,9	1,1	1,4
Effect arbeidsproductiviteit (AP)	-0,6	-0,5	-0,5	0,1	0,3
Exploitatie-overschot (excl. AP)	0,9	0,9	1,4	1,0	1,0
w.v.					
marktsector	0,8	0,8	1,1	0,8	1,0
niet-marktsector	0,1	0,1	0,3	0,2	0,1
Totaal verklaard	1,5	2,2	4,0	4,2	3,4
Rest	0,5	0,3	0,2	0,5	0,4
Totaal	2,0	2,5	4,2	4,7	3,8
<i>Uitvoer</i>					
BTW	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Belastingen en subsidies	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Invoer	-1,4	0,3	5,9	0,0	-0,6
Loonsom	0,7	0,8	0,9	1,0	1,0
Exploitatie-overschot	-0,9	-1,8	1,1	0,3	-0,9
Effect arbeidsproductiviteit (AP)	-0,6	-0,6	-0,7	0,0	0,0
Exploitatie-overschot (excl. AP)	-0,3	-1,2	1,8	0,3	-0,9
w.v.					
marktsector	0,0	-0,9	0,9	-0,1	-0,6
niet-marktsector	-0,3	-0,3	0,9	0,4	-0,3
Totaal verklaard	-1,5	-0,6	8,0	1,4	-0,6
Rest	0,1	-0,1	0,2	0,2	-0,2
Totaal	-1,4	-0,7	8,2	1,6	-0,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Consumptie

In 2002 leverde het exploitatieoverschot de grootste bijdrage aan de prijsstijging van de consumptie. Deze bijdrage was duidelijk hoger dan in voorgaande jaren. Vooral het openbaar nut en de horeca leverden met respectievelijk 0,3 en 0,2 procentpunt een relatief grote bijdrage. Bij het openbaar nut is de dalende aardgasprijs niet doorberekend in de prijs voor de consument. Ook bij de horeca is een duidelijke verruiming van de winstmarge zichtbaar. De prijsontwikkeling van de afzet lag in het jaar van de introductie van de euro duidelijk boven die van de kosten.

De bijdrage van de niet-marktsector was in 2002 met 0,3 procentpunt bescheiden. Een bodem in deze bijdrage wordt gelegd door de exploitatie van woningen. Weliswaar was de prijsstijging hier gematigd, maar het gewicht binnen de consumptie is groot. Immers niet alleen de exploitatie van huurwoningen wordt in de nationale rekeningen hieronder geboekt. Ook de toegerekende huur en het daarmee samenhangende exploitatieoverschot voor woningen in eigendom van de bewoners valt hieronder. De bijdrage van woningen aan de prijsstijging van de consumptie van de bedrijfstak exploitatie van onroerend goed is in de afgelopen jaren teruggelopen van 0,5 procentpunt in 1998 tot 0,3 in 2002, onder invloed van de afnemende huurverhogingen.

Vanwege de mindere stijging is de druk vanuit de lonen op de consumptieprijzen in 2002 iets teruggelopen ten opzichte van het vorig jaar. Dit geldt, zoals te verwachten was, in sterkere mate voor de bijdrage van de BTW. Deze loopt weer in de pas met de totale prijsstijging van de consumptie. De rust op de energiemarkt in 2002 betekent dat de bijdrage van de invoer aan de stijging van de consumptieprijs gering was.

Investerings

De prijsstijging kwam in 2002 voor 1,5 procentpunt voor rekening van de lonen. De ontwikkelingen in de bouw waren hier mede debet aan, met een bijdrage van 0,6 procentpunt. Door de daling van de arbeidsproductiviteit in de bouw is er nog een extra opwaartse druk op de prijzen van de investeringen ontstaan. Op enige afstand volgt de loonstijging in de zakelijke dienstverlening met een bijdrage van 0,3 procentpunt.

Ook de bijdrage van het exploitatieoverschot komt voornamelijk op rekening van de bouw (0,6 procentpunt) en zakelijke dienstverlening (0,2 procentpunt). Evenals bij de andere bestedingscategorieën is de bijdrage van de invoer zeer gematigd. De lichte daling komt op naam van de metaalproducten en elektronica die beide prijsdalingen lieten zien.

Uitvoer

Het prijsverloop bij de uitvoer is al twee jaar zeer gematigd. In 2002 daalden de uitvoerprijzen. Een belangrijke verklaring zijn de lagere energieprijzen. De rust op de energiemarkt doet zich ook hier goed voelen. De lonen leverden met 1,0 procentpunt de grootste (positieve) bijdrage aan het prijsverloop van de uitvoer, dezelfde bijdrage als het voorgaande jaar.

De negatieve bijdrage van het exploitatieoverschot komt op naam van de delfstoffenwinning (-0,3), de aardolie-industrie (-0,2) en de chemische industrie (-0,4), bedrijfstakken die geconfronteerd werden met dalende prijzen en een afnemende winstgevendheid.

De bijdrage van -0,6 procentpunt van de invoer komt voor een belangrijk deel op naam van de metaalproducten en elektronica.

Bij vergelijking van de prijsbewegingen van uitvoer en binnenlandse afzet in 2002 valt het grote verschil in de bijdrage van het exploitatieoverschot op. De winstgevendheid van de binnenlandse afzet is gestegen, die van de buitenlandse afzet gedaald.

Kader 2.f

Input-output-analyse

Met input-output-analyse kan een verband gelegd worden tussen de primaire kosten van bedrijven en de finale producten waartoe deze primaire kosten uiteindelijk leiden. Omgekeerd: elke finale bestedingscategorie kan volledig worden opgedeeld in de primaire kosten die zijn gemaakt om de gebruikte goederen en diensten te vervaardigen. Daarbij gaat het niet alleen om de primaire kosten bij de directe productie, maar ook om de primaire kosten in alle voorafgaande fasen in de productieketen.

De primaire kosten zijn:

- invoer van goederen en diensten;
- beloning van werknemers (incl. sociale lasten);
- exploitatieoverschot van bedrijven;
- (niet-)productgebonden belastingen en subsidies (w.o. BTW).

Deze analysevorm biedt de mogelijkheid om een gedetailleerd verband te leggen tussen de prijsontwikkeling van de primaire kosten en de prijsontwikkeling van de finale bestedingen.

Bij de analyse worden de primaire kosten niet alleen gedetailleerd naar kostensoort, maar daarbinnen ook naar productgroepen en bedrijfsklassen.

Bij input-output-analyse worden noodgedwongen enkele vereenvoudigende veronderstellingen gemaakt. In de standaardanalyse geldt de veronderstelling van vaste technische verhoudingen in de productieprocessen van de verschillen bedrijfstakken. Met het oog op prijsanalyse is de veronderstelling dat de gemiddelde prijsverandering van de productie van een bedrijfsgroep geldt voor alle afnemers, van belang. Dit betekent dat aangenomen wordt dat het prijsverloop op de binnenlandse markt gelijk is aan het prijsverloop op de buitenlandse markt. In de praktijk blijkt er echter vaak sprake te zijn van prijsdifferentiatie. Omdat in Nederland input-outputtabellen zowel in lopende als in prijzen van het voorafgaande jaar beschikbaar zijn, is het mo-

gelijk een deel van de gevolgen van de veronderstelling van een uniform prijsverloop teniet te doen.

De effecten van prijsdifferentiatie zijn in het geval van de finale bestedingen te kwantificeren en toe te rekenen aan primaire kostencategorieën. Bij prijsdifferentiatie op invoer goederen en diensten kan het effect toegerekend worden aan de invoer. Bij prijsdifferentiatie op binnenlandse geproduceerde goederen en diensten kan het effect worden toegerekend aan het exploitatieoverschot.

De berekeningswijze laat niet toe om te corrigeren voor prijsdifferentiatie bij het intermediair verbruik. Dit heeft tot gevolg dat er geen volledige verklaring van het prijsverloop van de finale bestedingscategorieën gegeven kan worden. De verschillen worden in de tabellen verantwoord onder de term 'rest'.

Voor de prijsanalyse is uitgegaan van de indexformule van Paasche. Dit houdt in dat de gedetailleerde prijsontwikkelingen worden samengewogen met de waarden van de transacties in het lopende jaar.

2.7 Concurrentiepositie

Nieuwe indicatoren voor het Nederlandse concurrentievermogen

In de afgelopen decennia is steeds meer aandacht besteed aan het concurrentievermogen van landen. Dat heeft drie hoofdoorzaken. Ten eerste maakte de toegenomen internationalisering van de meeste economieën het steeds logischer om de relatieve prestaties van landen met elkaar te vergelijken. Ten tweede was er de snelle opkomst van *newly industrializing countries* (NIC's: na Japan ook de *Aziatische Tijgers* Maleisië, Singapore, Taiwan en Zuid-Korea). Ondernemingen uit die landen veroverden marktaandelen op wereldmarkten die tot dan toe werden gedomineerd door ondernemingen uit Westerse landen. De derde oorzaak is de revolutionaire verschuiving in de wereldexport van *low-tech* naar *high-tech* producten.

Het concurrentievermogen van landen, en het op nationale leest geschoeide industrie- en technologiebeleid, wordt echter 'doorkruist' door multinationale ondernemingen die steeds vaker hun technologie organiseren binnen de eigen organisatie (*internalisatie*) en in principe zoeken naar de meest efficiënte en effectieve geografische spreiding van hun productie, verkopen en R&D-activiteiten (*integratiestrategie*). Consequentie hiervan is dat de inmiddels traditionele metingen van het nationaal concurrentievermogen (zoals vastgelegd in bijvoorbeeld het *Global Competitiveness Report* van het World Economic Forum) moeten worden aangevuld met indicatoren die de genoemde ontwikkelingen blootleggen. Methodologisch probleem hierbij is micro-economische (bedrijfsstrategische) indicatoren te verbinden met macro-economische (nationale) indicatoren.

In deze bijdrage worden drie sets van macro-economische indicatoren besproken, en met gegevens geïllustreerd, die kunnen bijdragen aan een verhoogd inzicht in het nationale concurrentievermogen van Nederland met inachtneming van de strategieën van multinationals. De traditionele kritiek op metingen van 'het' nationale concurrentievermogen, het meest scherp geuit door Paul Krugman, is dat landen niet als ondernemingen kunnen worden opgevat. Landen concurreren niet, ondernemingen wel. Het debat is enigszins in een impasse geraakt, enerzijds door een gebrek aan wederzijds begrip, anderzijds door een gebrek aan adequate meetinstrumenten. Deze bijdrage bewandelt de tweede weg en probeert een analytische en empirische weg uit deze impasse te schetsen. Bij deze analyse wordt gebruikt gemaakt van een nadere interpretatie van Research and Development (R&D) activiteiten en handelsgegevens, en een nieuwe interpretatie van de internationale positie van nationale economieën via een portfolio-benadering.

Het Nederlandse aandeel in de R&D van multinationale ondernemingen

De eerste methode is gebaseerd op een analyse van het aandeel van Nederland in de R&D-activiteiten van multinationale ondernemingen die in Nederland actief zijn. Het gaat daarbij om zowel 'Nederlandse' multinationals met de hoofdvestiging in Nederland als 'buitenlandse' multinationals met de hoofdvestiging elders. De basisveronderstelling is dat multinationals over het algemeen hun R&D voornamelijk in het moederland concentreren. Naarmate dat, bijvoorbeeld door een autonome internationaliseringstendens, steeds minder het geval is, zouden landen het verlies aan R&D bij de eigen multinationals moeten opvangen met het aantrekken van R&D van buitenlandse multinationals. Als er meer R&D vertrekt dan er binnenkomt, dan kan dat wijzen op zwaktes in het *nationale innovatiesysteem*.

Uit gezamenlijk onderzoek van het CPB en het CBS (zie *Kennis en Economie 2002*: blz. 274–285) blijkt dat de 15 grote ondernemingen, die circa de helft van de Nederlandse R&D voor hun rekening nemen, in te delen zijn in drie groepen. De groep met de laagste graad van internationalisering, heeft weliswaar 28 procent van zijn werknemers buiten Nederland, maar de R&D is nagenoeg volledig in Nederland geconcentreerd. De groep met middelmatige internationalisering, heeft een fors deel (69 procent) van zijn werkgelegenheid, en een kleiner maar toch substantieel deel (52 procent) van zijn R&D in het buitenland. Van 'concentratie' in het thuisland is dus geen sprake meer. Dat geldt nog sterker voor de groep met een hoge graad van internationalisering. Deze groep heeft nog 'slechts' 20 procent van de R&D in Nederland, terwijl 13 procent van de werknemers in Nederland te vinden is. Omdat juist in de laatste groep de R&D-intensieve ondernemingen zitten, is deze groep sterk bepalend voor het overall-beeld: het aandeel van de Nederlandse R&D is met 30,7 procent slechts iets hoger dan het Nederlandse aandeel in de werkgelegenheid (24,7 procent).

2.33 Spreiding van R&D en werkgelegenheid bij Nederlandse multinationals

Mate van internationalisering van R&D	Uitgaven aan R&D			Werkgelegenheid		
	Nederland	Wereld	Aandeel	Nederland	Wereld	Aandeel
	<i>mln euro</i>		%	<i>mln euro</i>		%
Laag (n=5)	295,3	296,6	99,6	61,7	85,6	72,1
Midden (n=4)	579,5	1 211,0	47,9	40,6	129,1	31,5
Hoog (n=6)	754,3	3 790,7	19,9	52,6	412,3	12,8
Totaal	1 629,2	5 298,2	30,7	155,0	626,9	24,7

Bron: CPB, MicroScope (EUR en CBS).

Hoe verhoudt zich dit nu tot het gedrag van buitenlandse multinationals in Nederland? Uit tabel 2.34 blijkt dat het gat tussen het Nederlandse aandeel in R&D en dat in werkgelegenheid vele malen groter is. Nederlandse vestigingen van buitenlandse multinationals zijn in termen van werkgelegenheid met 0,7 procent zeer klein ten opzichte van de multinationale ondernemingen waarvan ze deel uitmaken, en hun aandeel in de R&D is met 0,2 procent nog veel geringer. Dit wordt voor een groot gedeelte verklaard door de rol die de Nederlandse vestigingen innemen in de multinationale keten. De Nederlandse bijdrage in de omzet en in de waarde van de productiemiddelen ligt fors hoger, hetgeen typerend is voor kapitaalintensieve eindassemblage die gericht is op doorvoer naar de Europese markt.

2.34 Spreiding van R&D en werkgelegenheid bij Nederlandse vestigingen van buitenlandse multinationals (n=52, 1 999)

	Wereld	Nederland	Aandeel
	<i>mln euro</i>		%
Waarde productiemiddelen	1 580 041,0	48 385,0	3,1
Omzet	2 070 894,0	58 115,1	2,8
R&D	81 124,3	179,0	0,2
	<i>arbeidsjaren</i>		
Werkgelegenheid	6 796 586	47 213	0,7

Bron: MicroScope (EUR en CBS).

Analyse van longitudinale handelscijfers

Het aandeel van bedrijfsinterne handel in internationale handelsstatistieken be- draagt naar schatting ten minste eenderde van alle handelsstromen. Sommige schattingen, zie hierover bijvoorbeeld UNCTAD-publicaties, laten aandelen zien die op kunnen lopen tot tweederde van alle handel. Bedrijfsinterne handel is gebaseerd op bedrijfsinterne overwegingen. De internationale waarde van transacties staat bloot aan 'transferpricing'. Technologische specialisatie tussen landen staat daaraan veel minder bloot, waardoor handelsstromen getypeerd op basis van hun technologische gehalte een aardige indicatie vormen van de internationale positie van landen in de technologische arbeidsdeling van multi- nationals. Door de OECD is een indeling gemaakt van industrieën en goederen naar hun technologisch gehalte. Dat de internationale goederenhandel in de laatste decennia sterk is verschoven in de richting van high-tech goederen blijkt uit tabel 2.35. Van de weergegeven mix van kleine, grote en opkomende landen zagen de meeste landen het aandeel van high-tech exports groeien met tussen de 15 en 20 procentpunten, wat neerkomt op een verdubbeling. Tot de high-tech export worden gerekend producten van de vliegtuig- en ruimtevaart- industrie, geneesmiddelen, kantoormachines en computers, radio, televisie en communicatieapparatuur en medische en optische precisie-instrumenten. Juist bij die landen die door een op export gericht industriebeleid een sterke econo- mische groei hebben doorgemaakt, is de stijging van high-tech exporten opval- lend, met Singapore als uitschieter. Ook in Nederland is het aandeel van high-tech exporten meer dan verdubbeld in de periode 1978–1999, van bijna 13 procent in 1978 tot 32 procent in 1999.

2.35 High-tech exporten als percentage van de totale export

	1978	1980	1985	1990	1995	1999
<i>aandelen in % van het totaal</i>						
Oostenrijk	12,9	10,6	12,4	14,6	13,7	17,1
Zweden	12,2	11,9	15,2	17,3	24,1	30,7
Nederland	12,8	11,4	12,8	16,9	22,8	32,2
Duitsland	13,4	14,0	16,1	16,6	18,4	21,9
Frankrijk	12,2	12,3	16,7	18,5	22,5	26,7
Verenigd Koninkrijk	17,9	19,3	25,1	25,4	31,2	36,6
Japan	21,0	21,8	29,1	33,2	35,5	34,7
Verenigde Staten	25,6	26,2	33,3	35,4	35,1	41,3
Zuid-Korea	13,8	14,5	16,0	26,6	31,3	36,0
Taiwan	18,1	18,5	19,6	27,5	36,1	45,6
Singapore	24,6 ¹⁾	23,5	31,1	45,4	62,4	64,8

¹⁾ Cijfer voor 1979.

Bron: Wereldbank; Nicita, A. and M. Olarreaga (2001), trade and production 1976–1999.

Internationaal gezien neemt Nederland een middenpositie in. Op basis van importen en exporten kunnen landen worden ingedeeld als netto-importeurs of netto-exporteurs van high-tech goederen. Nederland is over de jaren heen steeds een netto-importeur geweest, in tegenstelling tot de VS en Japan.

Portfolio benadering

De derde methode die we behandelen is eveneens gebaseerd op handelscijfers. Maar ook hier moet gewaakt worden voor het 'transferpricing' probleem, waardoor een grote vertekening op kan treden in de relatieve positie, doordat de relatieve waarde van importen en exporten veeleer internationale verrekenprijzen binnen ondernemingen dan tussen landen vertegenwoordigen. Teneinde dit effect enigszins te voorkomen of te compenseren, kan een portfolio-analyse gemaakt worden van industrieën, waarbij gekeken wordt naar de aantrekkelijkheid van de exporterende industrie in termen van relatieve sterkte (marktaandeel), marktgroei en marktomvang. Uit die analyse blijkt dat de portfolio van industrieën, en daarmee de concurrentiepositie, van land tot land sterk verschilt. De portfolio-analyse in tabel 2.36 is een variant van de shift-share analyse. De tabel wijst uit dat Nederland, na Ierland en het Verenigd Koninkrijk, in 1995–1999 van alle EU-landen derde was in exportgroei. Die exportgroei is ontleed in drie componenten die optellen tot 100 procent:

- Positioneel voordeel: de exportstijging veroorzaakt door autonome groei van de internationale markten waarin het land actief is.
- Competitief voordeel: de exportstijging die is gerealiseerd door het vergroten van het marktaandeel.
- Targeting ('picking winner')voordeel: het veroveren van een groter marktaandeel op groeiemarkten, en het afbouwen van de positie op dalende markten.

De relatief sterke stijging van de Nederlandse export is te danken aan een goede score op alle factoren. Het competitieve voordeel is te verklaren uit de succesvolle loonmatiging, en het aantrekken van buitenlandse distributiecentra met een 'doorvoerfunctie' naar Europa. Gegeven de in brede kring gedeelde zorg over het achterblijven van de Nederlandse innovatie, is de score op het 'targeting voordeel' verrassend. Alleen Ierland en het VK scoren hoger, terwijl alom geprezen landen als Zweden en Finland (gezien als een van de meest competitieve landen) bij Nederland achterblijven. Evenzeer opvallend is de positie van Duitsland. De exportgroei van Duitsland komt volledig voort uit de autonome groei van de markten waarin het land een sterke positie inneemt. Over het geheel genomen heeft het land echter te kampen met verlies van marktaandeel, juist ook in de markten met snelle groei. Overigens blijkt uit de analyse (zie de laatste kolom van tabel 2.36) dat de exportgroei sterk samenhangt met juist de 'targeting voordelen', en zeker niet met de posities in traditionele sectoren.

2.36 Veranderingen in exportpositie van EU-landen

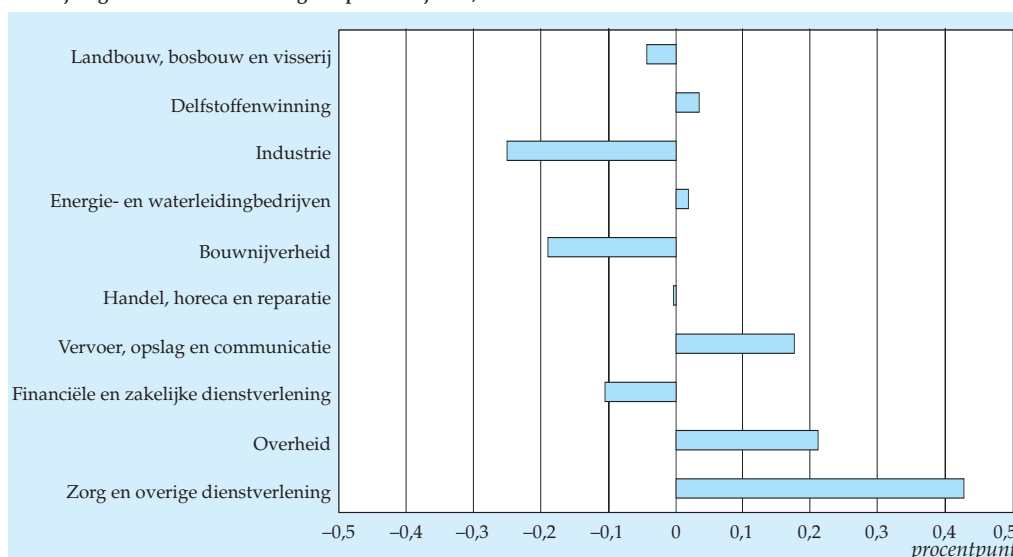
	Exportgroei 1995-1999	Positioneel voordeel	Competitief voordeel	Targeting voordeel
	%			
Ierland	91,4	47,4	32,9	19,7
Verenigd Koninkrijk	50,5	78,3	13,6	8,1
Nederland	48,0	69,3	23,7	7,0
Oostenrijk	38,9	84,0	13,8	2,3
Finland	36,9	70,9	23,5	5,6
Spanje	36,8	92,6	7,5	-0,1
België en Luxemburg	35,5	86,1	11,4	2,5
Zweden	35,0	98,9	1,8	-0,7
Frankrijk	33,3	113,1	-8,6	-4,6
Portugal	33,1	95,5	5,1	-0,6
Duitsland	28,5	144,2	-32,3	-11,8
Italië	24,1	135,7	-25,3	-10,4
Denemarken	22,6	148,7	-35,9	-12,8
Griekenland	5,3	456,7	-274,5	-82,2

Bron: Wereldbank.

3. Productie

Het volume van het bruto binnenlands product (BBP) uitgedrukt in marktprijzen groeide in 2002 met 0,2 procent. De volumegroei van het BBP uitgedrukt in basisprijzen lag met 0,3 procent iets hoger. In het BBP tegen basisprijzen zijn zaken als $\langle \\$I \text{productgebonden belastingen} \rangle$productgebonden belastingen en subsidies en toegerekende bankdiensten niet meegenomen (zie kader 3.a). Het BBP tegen basisprijzen biedt daarom meer aanknopingspunten voor de analyse van de productie. Dit hoofdstuk laat zien hoe deze groei vanuit de productiekant is opgebouwd en in welke mate de verschillende bedrijfstakken hieraan bijdragen. De jaargroei van het BBP was in twintig jaar niet zo laag als in 2002.

3.1 Bijdrage aan de economische groei per bedrijfstak, 2002*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Grafiek 3.1 brengt de bijdragen van de bedrijfstakken aan de economische groei in beeld. De groei was in 2002 vooral te danken aan de bedrijfstakken zorg en overige dienstverlening, overheid en vervoer, opslag en communicatie. Zij droegen gezamenlijk voor ruim 0,8 procentpunt bij aan de economische groei. Zonder deze bijdrage zou het BBP gekrompen zijn. De reële toegevoegde waarde van de industrie daalde. De bijdrage van de bedrijfstakken landbouw, bouwnijverheid en financiële en zakelijke dienstverlening was eveneens negatief, zij het in mindere mate dan de industrie. In 2001 was de economische groei met 1,3 procent nog een vol procent hoger dan in 2002. Toen leverden overheid en zorg ook al een forse bijdrage van in totaal 0,6 procent. De grootste verandering is dat de financiële en zakelijke dienstverlening

destijds een bijdrage leverde van ongeveer 0,4 procent. In 2002 is deze bedrijfstak gekrompen. Ook de industrie en bouwnijverheid leverden fors in. De landbouw had in 2001 door onder andere de MKZ-crisis een moeilijk jaar en herstelde zich in 2002 niet.

In reële termen was de groei het grootst bij de zorg en overige dienstverlening met 3,7 procent, gevolgd door vervoer en communicatie met 2,4 procent en de overheid met 1,8 procent. Het volume van de toegevoegde waarde van de -industrie kromp met 1,6 procent. Dit is de grootste krimp sinds 1993, toen de daling 2,3 procent bedroeg. Met name in de elektrotechnische industrie vielen zware klappen. Lichtpunten waren er vooral in de chemische industrie.

In de totale economie zijn de afzetprijzen sneller gestegen dan de inkoop-prijzen. Ondanks de marginale volumegroei van 0,3 procent nam het BBP gemeten in euro's toe met 4,1 procent. Gemiddeld lag de stijging van de afzetprijzen zo'n 1,2 procent boven die van de verbruiksprijzen. Dit prijsverloop deed zich voor in alle bedrijfstakken met uitzondering van de landbouw en de delfstoffenwinning. Alleen hier waren de afzetprijzen gemiddeld genomen lager dan in 2001 en werd dit niet gecompenseerd door vergelijkbare dalingen van de verbruiksprijzen. In beide bedrijfstakken liep de nominale toegevoegde waarde (het gevormde inkomen) mede hierdoor substantieel terug. Bij de energie- en waterleidingbedrijven (+21 procent) en de zorg en overige dienstverlening (+11 procent) is een opmerkelijke groei van het gevormde inkomen gemeten.

3.2 Bedrijfstakkenoverzicht, 2002*

	Productie			Verbruik			Toegevoegde waarde		
	waarde	prijs	volume	waarde	prijs	volume	waarde	prijs	volume
<i>% mutatie t.o.v. 2001</i>									
Landbouw, bosbouw en visserij	-3,3	-1,7	-1,6	-1,7	-0,1	-1,7	-5,1	-3,6	-1,6
Delfstoffenwinning	-8,0	-8,7	0,7	-0,2	0,8	-1,0	-9,9	-10,9	1,2
Industrie	-1,8	0,2	-2,1	-2,4	-0,1	-2,2	-0,5	1,1	-1,6
Energie- en waterleidingbedrijven	3,8	3,7	0,0	-3,2	-2,7	-0,5	20,9	19,5	1,2
Bouwnijverheid	1,2	5,0	-3,6	-0,6	3,3	-3,8	4,4	7,9	-3,2
Handel, horeca en reparatie	3,7	3,6	0,1	3,2	2,9	0,3	4,1	4,1	0,0
Vervoer, opslag en communicatie	3,4	0,9	2,5	2,9	0,3	2,5	3,9	1,4	2,4
Financiële en zakelijke dienstverlening	3,9	4,5	-0,6	3,0	4,0	-1,0	4,4	4,8	-0,4
Overheid	6,5	4,2	2,2	6,4	3,4	2,9	6,5	4,6	1,8
Zorg en overige dienstverlening	9,3	5,8	3,3	6,4	3,5	2,7	11,0	7,1	3,7
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)	2,4	2,7	-0,3	0,7	1,5	-0,9	4,1	3,9	0,3

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Kader 3.a

Marktprijzen versus basisprijzen De waarderingsgrondslagen van het BBP

Als maatstaf voor economische groei wordt de volumemutatie van het bruto binnenlands product (BBP) tegen marktprijzen gebruikt. Dit cijfer wordt samengesteld volgens internationale richtlijnen, zodat het op deze wijze berekende BBP geschikt is om de economische ontwikkeling van verschillende landen met elkaar te vergelijken.

Het bruto binnenlands product is gelijk aan de som van de toegevoegde waarden van alle bedrijfsklassen. De toegevoegde waarde kan uitgedrukt worden in zowel basis- als marktprijzen. Wanneer bedrijfstakken en -klassen met elkaar vergeleken worden, is de toegevoegde waarde uitgedrukt in basisprijzen de meest zinvolle indicator. Het BBP tegen marktprijzen is namelijk niet uit te splitsen naar bedrijfsklassen, aangezien de door banken geproduceerde toegerekende bankdiensten niet verdeeld worden. Per conventie is bepaald dat het verbruik van de toegerekende bankdiensten op het niveau van de totale economie in mindering wordt gebracht op het BBP. Dit geldt eveneens voor het verschil tussen de toegerekende en afgedragen BTW.

Bruto binnenlands product vanuit de productiekant

	2001*	2002*	% mutatie 2002 t.o.v. 2001		
	<i>mld euro</i>		<i>waarde</i>	<i>prijs</i>	<i>volume</i>
Productie (basisprijzen) (+)	798,3	817,3	2,4	2,7	-0,3
Intermediair verbruik (basisprijzen) (-) ¹⁾	404,9	407,5	0,7	1,5	-0,9
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen) = BBP (bp)	393,4	409,8	4,1	3,8	0,3
Productgebonden belastingen (+)	53,1	53,9	1,6	.	.
Productgebonden subsidies (-)	3,6	3,9	9,4	.	.
Vershil toegerekende en afgedragen BTW (+)	0,2	0,3	74,7	.	.
Verbruik toegerekende bankdiensten (-)	13,9	15,4	10,2	.	.
Toegevoegde waarde (bruto, marktprijzen) = BBP (mp)	429,1	444,6	3,6	3,4	0,2

¹⁾ Exclusief aftrekbare BTW en toegerekende bankdiensten.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De toegevoegde waarde tegen basisprijzen is per bedrijfsklasse het verschil tussen de productie (in basisprijzen) en het intermediair verbruik (in aankooprijzen). Hierbij blijven de productgebonden belastingen en productgebonden subsidies, zoals accijnzen en (aftrekbare) BTW, buiten beschouwing.

3.1 Landbouw, bosbouw en visserij

Inkomen in landbouw lager

Na de BSE-crisis in 2000 en de uitbraken van MKZ in 2001, was 2002 opnieuw een moeilijk jaar voor de landbouw. De prijzen van belangrijke landbouwproducten waren lager en de veehouderij kreeg te maken met de besmetting van veevoer door resten van het hormoon MPA.

De productiewaarde van de bedrijfstak landbouw, bosbouw en visserij is in 2002 met 3,3 procent gedaald in vergelijking met het jaar ervoor. Deze daling was het saldo van een afname van de afzetprijzen met 1,7 procent en een daling van het productievolume met 1,6 procent. Het verbruik per eenheid product bleef constant. Hierdoor daalde het volume van de toegevoegde waarde in 2002 ook met 1,6 procent. De groei in de landbouw, bosbouw en visserij bleef bijna 2 procentpunt achter bij de economie als geheel. In 2001 bleef de volumegroei van de landbouw, bosbouw en visserij nog 5 procentpunt achter bij de BBP-groei. De laatste drie jaren staan in schril contrast met de jaren ervoor. Toen presteerden de landbouw, bosbouw en visserij veel beter dan de economie in zijn totaliteit.

De afzetprijzen van landbouwproducten daalden in 2002 gemiddeld met 2,6 procent. Deze prijsdaling werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door lagere afzetprijzen van melk, aardappelen en varkens. De prijzen van pluimvee daalden ook. Daarentegen stegen de prijzen van runderen en waren tuinbouwproducten 4 procent duurder dan in 2001.

Landbouw, bosbouw en visserij

Aandeel in BBP	Gemiddeld	Gemiddeld	2001*	2002*	2002*
	1991-1995	1996-2000			
	<i>mutaties in %</i>			<i>mld euro</i>	
2,3%					
40,6%					
Uitvoer- quote					<i>arbeidsjaren</i>
Arbeidsvolume					223 400

Het exploitatieoverschot van de landbouw is een goede indicator voor het inkomen van boeren. De hoogte hiervan wordt, naast de nominale ontwikkeling van de toegevoegde waarde, onder meer door subsidies beïnvloed. De boeren ontvingen in 2002 ongeveer 137 miljoen euro minder aan subsidies dan in 2001. Het verschil betrof met name uitgekeerde subsidies ter compensatie voor de geruimde dieren als gevolg van de MKZ-epidemie. Daarnaast steeg de beloning van werknemers fors, waardoor per saldo voor het bruto exploitatieoverschot een daling van bijna 10 procent resteerde. Het bruto exploitatieoverschot van de gehele bedrijfstak (inclusief bosbouw en visserij) kromp met 9,4 procent. Door de toename van de afschrijvingen met 3,3 procent daalde het netto exploitatieoverschot met 16,5 procent.

3.3 Ontwikkeling toegevoegde waarde voor landbouw, bosbouw en visserij, 2002*

	Waarde	Prijs	Volume	Toegevoegde waarde
	% mutatie			mln euro
Akkerbouw	0,0	-2,7	2,8	872
Tuinbouw	4,8	6,3	-1,5	4 293
Veehouderij	-18,7	-18,7	0,0	2 908
Overige Landbouw	-10,9	-15,0	4,8	204
Hoveniers en agrarische dienstverlening	-0,4	6,2	-6,2	1 550
Bosbouw en jacht	-2,3	4,9	-6,8	43
Visserij	-14,7	0,4	-15,0	256
Totaal	-5,1	-3,6	-1,6	10 126

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Het arbeidsvolume nam in 2002 met 1,8 procent af tot 223 duizend arbeidsjaren. Vooral het aantal zelfstandigen daalde. Veel boeren met kleine bedrijven besloten te stoppen omdat ze onvoldoende inkomen uit hun bedrijf konden halen. De afname van het aantal zelfstandigen in 2002 sluit aan op de trend die over een langere periode waarneembaar is. Tussen 1993 en 2002 verminderde het aantal landbouwbedrijven met 25 procent. Gemiddeld worden de agrarische bedrijven wel groter.

Goed oogstjaar

Bij de akkerbouw steeg de productiewaarde met ongeveer 1 procent. Dit werd geheel veroorzaakt door een stijging van het volume. Het volume van de toegevoegde waarde steeg met 2,8 procent. De oogst van suikerbieten, snijmaïs, consumptie- en zetmeelaardappelen was in 2002 goed. De afzetprijzen van met name granen (-11 procent) en consumptieaardappelen (-5 procent) stonden onder druk door een stijging van de Europese productie van deze akkerbouwgewassen. Daarentegen was de afzetpositie van Nederlandse uien goed door tegenvallende oogsten buiten West-Europa. Ook kregen akkerbouwers meer subsidie uit Brussel (+25 procent) op granen en snijmaïs. De prijzen

van het verbruik stegen gemiddeld harder dan die van de productie. Ondanks deze ruilvoetverslechtering kon het exploitatieoverschot voor de akkerbouw het relatief zeer hoge niveau van 2001 vasthouden.

Export van sierteelt naar Duitsland onder druk

In de tuinbouw steeg de productiewaarde met 3 procent. Dit werd volledig veroorzaakt door een stijging van de afzetprijzen van groenten en siergewassen met respectievelijk 1,3 procent en 6 procent. Voor bijna alle belangrijke soorten snijbloemen stegen de prijzen door een toename van de vraag rond de feestdagen. Daarnaast profiteerden producenten van bloemen en planten van hogere exportprijzen. Hierdoor steeg de exportwaarde van sierteeltproducten met 3,5 procent. Opmerkelijk is wel dat de export naar Duitsland, het belangrijkste exportland, onder druk stond. De export van planten stagneerde en de export van snijbloemen daalde zelfs.

Van enkele belangrijke groentesoorten (paprika, komkommer en champignons) daalden de prijzen fors. De lage prijzen van paprika werden veroorzaakt door de buitenlandse concurrentie uit met name Spanje en Israël en een groter aanbod van Nederlandse producenten. De prijzen van champignons stonden onder druk door een flinke toename van de aanvoer uit Oost-Europa. Daarnaast was er op verschillende exportmarkten een overaanbod van champignons. De prijs van tomaten steeg daarentegen met maar liefst 32 procent door het geringe aanbod uit Spanje als gevolg van virusproblemen en een koude winter.

De fruitprijzen daalden met 8 procent. Dit werd volledig veroorzaakt doordat de prijzen van peren onder druk stonden door een groter aanbod ten opzichte van 2001. De perenoogst was in 2002 meer dan twee keer zo groot als de extreem lage oogst in 2001. Daarentegen was de appelproductie in 2002 kleiner door een verdere teruggang van het areaal.

De reële toegevoegde waarde van de tuinbouw daalde met 1,5 procent. Mede door de veel lagere energiekosten nam de nominale toegevoegde waarde wel toe met 4,8 procent. Door hogere loonkosten kon per saldo het inkomen van de tuinders stijgen met 4 procent.

Minder varkens en kippen

Net als in 2001 nam bij de veehouderij de omvang van de veestapel af. Ultimo 2002 waren er in Nederland 3,8 miljoen runderen (+0,1 procent), 11,2 miljoen varkens (-3,2 procent), 114,5 miljoen stuks pluimvee (-8,3 procent) en 1,2 miljoen overige dieren (0,0 procent). De daling van de veestapel werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door de afname van het aantal agrarische bedrijven.

Het productievolume van vee wordt voornamelijk bepaald door de afzet van slachtvee. Het productievolume van varkens en pluimvee daalde met respectievelijk 7,7 procent en 2,7 procent. Daarentegen steeg het productievolume van runderen met 11,4 procent doordat consumenten na de uitbraken van de MKZ in het voorjaar van 2001 in het jaar 2002 weer meer voor rundvlees kozen. Dit ging ten koste van de consumptie van pluimveevlees. De varkens-

sector had in de zomer van 2002 te kampen met de MPA-affaire. Op sommige varkensbedrijven bleek het mengvoer resten van het hormoon MPA te bevatten. Hierdoor mochten de varkensbedrijven die vervuild voer hadden gekocht een tijd lang geen varkens afzetten. Daarnaast kreeg de varkensmarkt in de EU in het vierde kwartaal te maken met extra aanbod uit Denemarken. Dat land exporteert van oudsher veel varkensvlees naar <\$IJapan>Japan. Omdat Japan de minimum importprijzen met bijna 25 procent heeft verhoogd, liep de export naar Japan terug. De Deense varkenssector probeerde in 2002 het marktaandeel in de EU te vergroten. Het productievolume van eieren (-3 procent) en melk (-2 procent) liep eveneens terug. In 2002 daalde het aantal melkveebedrijven met 6 procent. Het hierdoor vrijgekomen melkquotum werd vervolgens voor een deel door andere melkveehouders bijgeleased. De productie van eieren werd kleiner door de afname van de leghennenstapel. Samengevat daalde het productievolume van de totale veehouderij met 1 procent. Door deze afname van het volume en de gemiddeld lagere afzetprijzen (-8 procent) liet de productiewaarde van de veehouderij een daling zien van 8,8 procent.

De afzetprijzen van belangrijke veehouderijproducten lieten per saldo een daling zien in 2002. Alleen de prijs van runderen steeg met 5 procent door een grotere vraag naar rundvlees. Mede hierdoor stond de vraag naar varkens- en pluimveevlees onder druk met als gevolg dat de prijzen voor varkens en pluimvee daalden met respectievelijk 10 en 6 procent. Daarnaast hadden de MPA-affaire en het overaanbod van varkensvlees op de EU-markt een neerwaarts effect op de varkensprijs. De melkprijzen waren in 2002 5 procent lager dan in 2001 door de verlaging van exportsubsidies voor belangrijke zuivelproducten. Daarnaast werd er wereldwijd meer melk geproduceerd. Leghennhouders konden niet profiteren van het afgenomen aanbod van eieren in Nederland (-3 procent) en de EU (-0,5 procent). De prijs van eieren bleef nagenoeg onveranderd.

Het volume van de toegevoegde waarde van de veehouderij bleef gelijk aan dat van 2001. Doordat het verschil tussen de stijging van de verbruiksprijzen en de afzetprijzen 6 procent bedroeg daalde de nominale toegevoegde waarde met bijna 19 procent. Hierdoor stond het inkomen van de veehouderij verder onder druk. Daarnaast viel de subsidie weg die veehouders in 2001 ontvingen uit Brussel ter compensatie voor de vernietigde dieren door de MKZ. Het inkomen daalde met 24 procent fors.

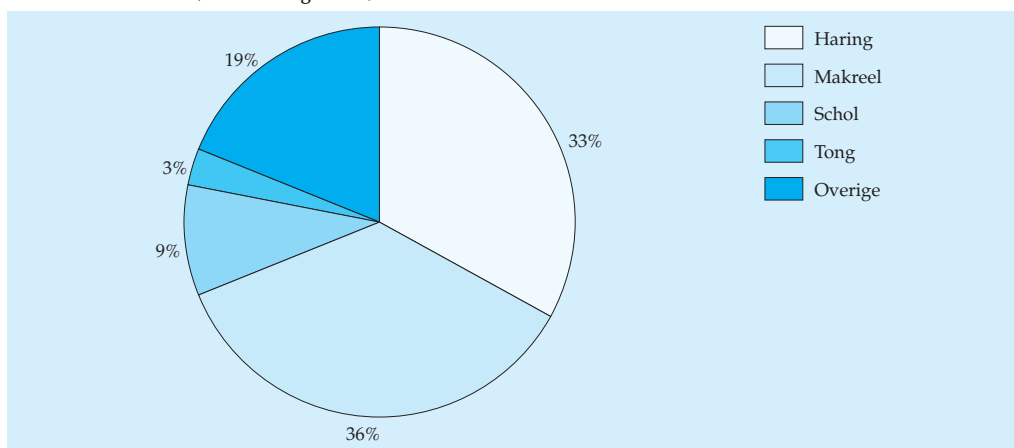
Productiewaarde agrarische dienstverlening omlaag

De productiewaarde van de agrarische dienstverlening en hoveniersbedrijven daalde in 2002 met 1,5 procent. Deze krimp hangt samen met het eenmalig hoge productieniveau in 2001. In dit jaar werd door de Rijksdienst voor Keuring van Vee en Vlees een beroep gedaan op de agrarische dienstverlening voor de bestrijding van de MKZ. Door het wegvallen van deze diensten daalden het productievolume en het volume van de toegevoegde waarde met ruim 6 procent in 2002.

Minder visaanvoer

De productiewaarde van de visserij daalde in 2002 met 11 procent. Deze daling werd volledig veroorzaakt door een forse afname van de visvangst met 12,5 procent. De aanvoer van belangrijke vissoorten (zoals tong, makreel en schol) in de Nederlandse havens daalde over de hele linie. Hierop was de aanvoer van haring met een stijging van ruim 7 procent een uitzondering. Het aandeel van de haringvangst in de productiewaarde van de visserij is echter slechts 4 procent. Mede door ongunstige prijsontwikkelingen daalde het inkomen van de visserij met ongeveer 17 procent.

3.4 Visaanvoer 2002* (% van totaalgewicht)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

3.2 Delfstoffenwinning

Lagere prijzen en minimale productietoename in de delfstoffenwinning

De productie bij de delfstoffenwinning nam in 2002 met slechts 0,7 procent in volume toe. De productiewaarde liet, als gevolg van de dalende aardolieprijzen, een daling van 8 procent zien. Doordat het intermediair verbruik op hetzelfde niveau als in 2001 bleef, daalde de nominale toegevoegde waarde met bijna 10 procent. Het exploitatieoverschot daalde zelfs met meer dan 12 procent.

Delfstoffenwinning

Aandeel in BBP	Gemiddeld 1991-1995	Gemiddeld 1996-2000	2001*	2002*	2002*
2,4%	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	0,7	5,8	20,1	-9,9	10,6
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	1,4	-0,5	5,9	1,2	
Exploitatieoverschot (netto); waarde	-0,1	6,3	25,1	-12,2	8,5
Uitvoerquote					<i>arbeidsjaren</i>
Arbeidsvolume	-0,9	-1,8	-3,6	0,0	8 000

Voor Nederland is de winning van aardgas de belangrijkste activiteit (ruim 80 procent van de productiewaarde in 2002) van de delfstoffenwinning. De aardgasprijzen zijn in 2002 gedaald. Dit komt doordat ze zijn gekoppeld aan de olieprijs, maar veranderingen in de prijs van olie worden met een vertraging van ongeveer een kwartaal doorgevoerd in de prijs van aardgas. Bovendien is in een aantal contracten met grootgebruikers (onder andere de glastuinbouw) de clause opgenomen, dat bij de driemaandelijke herberekening van de gasprijs de gemiddelde stookolieprijs van de afgelopen twaalf maanden wordt gehanteerd. Dit heeft tot doel al te grote prijschommelingen te dempen. Het productievolume van de winning van aardgas nam, ondanks een prijsdaling van 12 procent, af met ruim 3 procent.

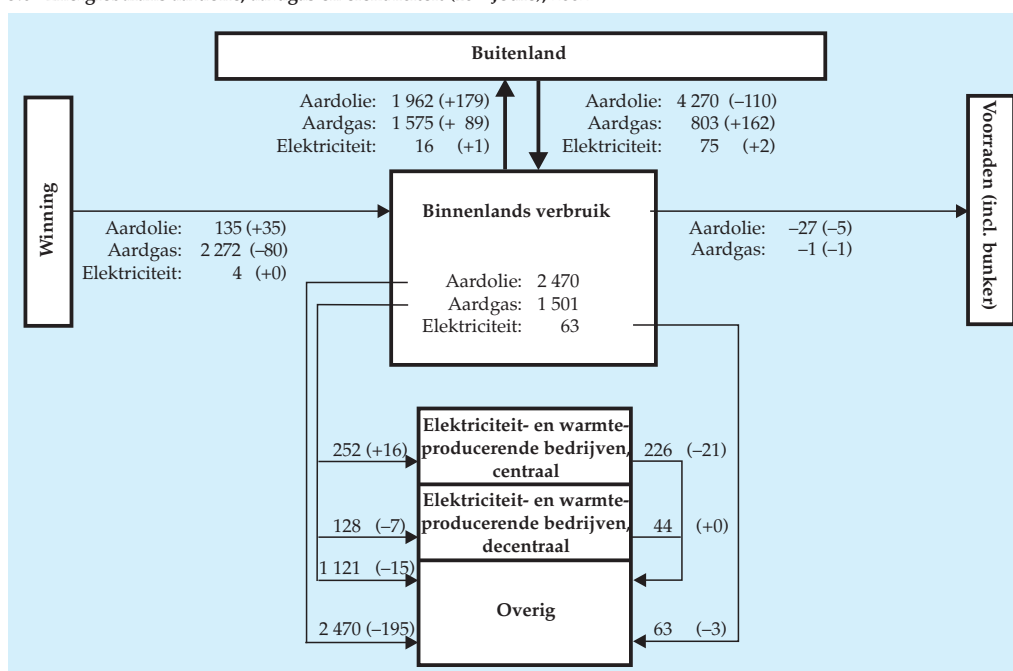
3.5 Aardgasbalans

	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	<i>1 000 m³</i>				<i>% mutaties</i>
Winning	71 702	69 159	74 323	71 786	-3,4
Eigen verbruik	957	926	829	753	-9,2
Afgekeld	120	127	198	60	
Levering aan aardgashandelaars	70 625	68 106	73 296	70 973	-3,2
Invoer	10 213	16 501	20 267	25 363	25,1
Uitvoer	36 102	39 329	46 950	49 766	6,0
Voorraadmutaties	10	-4	8	22	
Meetverschillen					
Leveringen voor binnenlands verbruik w.v.	44 746	45 274	46 621	46 592	-0,1
via gasdistributiebedrijven	23 395	23 320	23 845	22 708	-4,8
aan elektriciteitsproductiebedrijven	6 347	6 241	7 445	7 973	7,1
overige directe leveringen	15 004	15 713	15 331	15 911	3,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Het totale binnenlandse verbruik van aardgas liet in 2002 een lichte daling zien ten opzichte van het jaar daarvoor. Deze daling werd voornamelijk veroorzaakt door een teruglopende vraag naar aardgas via de aardgasdistributiebedrijven (-4,8 procent). Daartegenover staat de vergrote afname van ruim 7 procent in volume door de centrale elektriciteitsproductiebedrijven en een groei van 3,8 procent aan overige directe aardgasleveranties.

3.6 Energiebalans aardolie, aardgas en elektriciteit (10¹⁵ Joule), 2002*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Het productievolume van de aardoliewinning nam in 2002 sterk toe met zo'n 56 procent. Door de lagere olieprijs is de stijging van de productiewaarde echter iets lager (+50,4 procent). De prijs voor een barrel North Sea Brent steeg licht met 0,4 procent. Doordat de gemiddelde koers van de Amerikaanse dollar ten opzichte van de euro daalde van 1,12 in 2001 naar 1,06 in 2002, daalde de prijs in euro's voor een barrel North Sea Brent met ruim 5 procent.

Het productievolume van de overige delfstoffenwinning (waaronder de zand-, grind-, klei- en zoutwinning) nam in 2002 af met 1 procent. De nominale waarde steeg echter met bijna 8 procent.

3.3 Industrie

Dalende productie

Voor de industrie was 2002 één van de slechtste jaren van de afgelopen decennia. De productiewaarde van de industrie liep met ongeveer 2 procent terug. In 2001 was nog een zeer bescheiden stijging gemeten van 0,3 procent. In 2000 (+13 procent) werd een reeks afgesloten van enkele jaren met forse groei. De afzetprijzen vertoonden in 2002 een gunstig verloop ten opzichte van de verbruiksprijzen, waardoor de daling van de nominale toegevoegde waarde beperkt bleef tot 0,5 procent. De reële toegevoegde waarde van de industrie was 1,6 procent kleiner dan in 2001. De meeste branches kenden een lagere volumegroei dan in 2001. Er waren wel enkele uitzonderingen. In de voedings-, textiel-, papier-, aardolie- en transportmiddelenindustrie werd een hogere (of minder negatieve) groei gemeten dan een jaar eerder. In het oog springen de groei van de chemische basisproductenindustrie (+2,5 procent) en de chemische eindproductenindustrie (+3,5 procent). Daarmee haalde de laatstgenoemde tak van industrie de hoogste groei van alle industrietakken in 2002. De groeicijfers van deze branches zijn vergelijkbaar met die in 2001. Onder de slechter presterende branches viel de sterke terugval bij de elektrotechnische industrie het meest op. De reële toegevoegde waarde was bijna 10 procent kleiner dan in 2001. In 2001 was de afname nog 3,6 procent. Het arbeidsvolume van de industrie daalde in 2002 met ruim 2 procent naar 946 duizend arbeidsjaren. Dat was de grootste daling sinds 1995. Ten opzichte van 1990 is het arbeidsvolume in de industrie ruim 9 procent kleiner.

3.7 Toegevoegde waarde-ontwikkeling industrie: volumemutaties

	1999	2000	2001*	2002*
	%			
Voedings- en genotmiddelenindustrie	1,6	1,6	-0,7	1,1
Textiel- en lederindustrie	0,9	6,8	-7,3	-3,1
Papierindustrie	2,7	2,9	-1,6	1,1
Uitgeverijen en drukkerijen	0,9	1,7	-1,5	-4,5
Aardolie-industrie	-3,5	-5,8	-2,7	-0,6
Chemische basisproductenindustrie	6,5	9,7	3,3	2,5
Chemische eindproductenindustrie	4,9	5,6	3,6	3,5
Rubber- en kunststoffenindustrie	3,2	0,6	-2,1	1,7
Basismetalaalindustrie	0,3	1,8	-1,6	-2,0
Metaalproductenindustrie	1,0	4,3	0,2	-3,3
Machine-industrie	-0,4	12,1	-1,4	-2,8
Elektrotechnische industrie	3,6	11,4	-3,6	-9,7
Transportmiddelenindustrie	2,0	0,4	-2,4	-1,1
Overige industrie	4,5	1,9	-1,0	-2,5
Totaal	2,4	4,4	-0,9	-1,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Industrie					
Aandeel in BBP	Gemiddeld 1991–1995	Gemiddeld 1996–2000	2001*	2002*	2002*
	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>
13,4%					
53,8%					
Uitvoerquote	<i>arbeidsjaren</i>				
Arbeidsvolume	-1,6	0,2	-0,5	-2,2	945 800

Voedings- en genotmiddelenindustrie: forse inkomensgroei

De productiewaarde van de voedings- en genotmiddelenindustrie nam in 2002 licht toe met 1,3 procent. De grootste stijgingen zijn gemeten in de tabaksverwerkende industrie en de overige voedingsmiddelenindustrie (met name vetten en oliën en cacao-producten). In deze branches is de productiewaarde circa 6 procent hoger. In vijf branches is de productiewaarde afgenomen met ongeveer 3 procent. Het gaat om de productie van vlees-, vis- en zuivelproducten, veevoeders en koffie en thee.

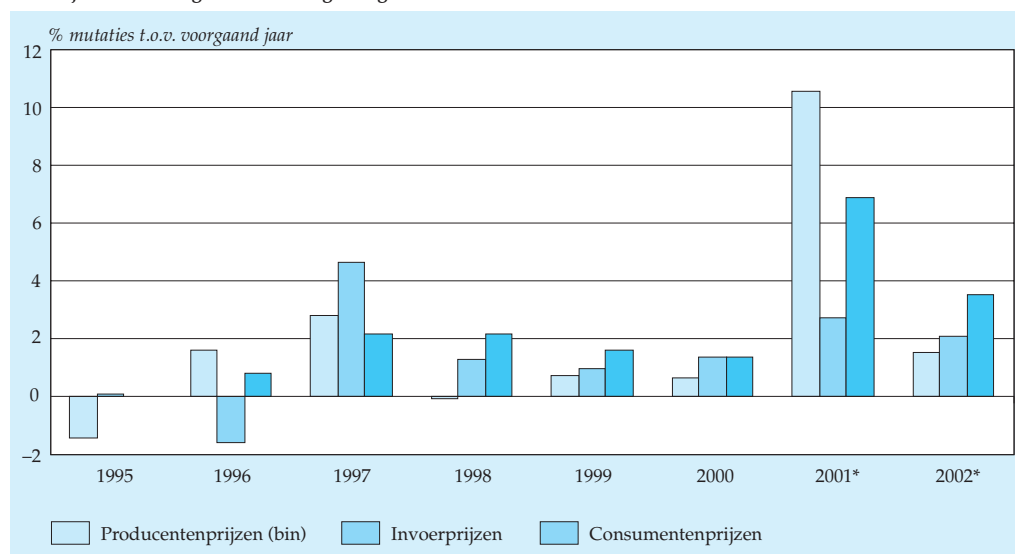
De nominale groei van de voedings- en genotmiddelenindustrie komt geheel voor rekening van gemiddeld hogere prijzen, het productievolume is bijna 1 procent kleiner. De waarde van de verbruikte grond- en hulpstoffen daalde met 2,4 procent. Per saldo groeide de toegevoegde waarde fors (+12,2 procent). Ook dit heeft te maken met prijsontwikkelingen. Tegenover een stijging van de gemiddelde afzetprijs met 2,3 procent stond een daling van bijna 1 procent van de gemiddelde verbruiksprijs. De nominale groei van de toegevoegde waarde ligt duidelijk hoger dan in de afgelopen jaren. In de periode 1991–2001 groeide de toegevoegde waarde gemiddeld met ruim 4 procent per jaar. Deze ontwikkelingen steken gunstig af bij die van de totale industrie, waarvan de toegevoegde waarde in de periode 1991–2001 gemiddeld per jaar met ongeveer 3 procent toenam en in 2002 zelfs met een half procent daalde. De volumegroei van de toegevoegde waarde van de voedings- en genotmiddelenindustrie bedroeg 1,1 procent.

Voor de vleesverwerkende industrie en de aardappel-, groente- en fruitverwerkende industrie profiteerden van gunstige ontwikkelingen van afzet- en verbruiksprijzen. In de vleesverwerkende industrie had dit vooral te maken met de lage inkooprijzen van slachtvee. In de aardappel-, groente- en fruitverwerkende industrie waren de lage aardappelprijzen de oorzaak. De zuivelindustrie profiteerde van de lage inkooprijzen van melk geleverd door

veehouders. Deze prijsdalingen werden niet in de afzetprijzen doorberekend. Ook in de overige voedingsmiddelenindustrie steeg de nominale toegevoegde waarde door prijseffecten. Dit was bijvoorbeeld het beeld bij cacao-producten en oliën en vetten.

Gemiddeld genomen stegen de productieprijsen van voedings- en genotmiddelen in 2002 met 1,5 procent. Deze stijging is aanzienlijk lager dan in 2001, toen de productieprijsen gemiddeld met ruim 10 procent stegen. In dat jaar werden vooral de prijsen van aardappelen, groente- en fruitproducten, vlees, melk en tabaksproducten fors hoger. De prijsstijging was in 2002 nog wel iets hoger dan die over de periode 1995–2000, toen de prijsen gemiddeld met ruim 1 procent per jaar stegen. Tegenover een lichte stijging van de productieprijsen in 2002 stond een stijging van de consumentenprijsen met ruim 3,5 procent. Vooral aardappelen, melk, bier, fruit en vis werden flink duurder. In 2001 stegen de consumentenprijsen minder hard dan de productieprijsen. Het lijkt erop dat de consumentenprijsen in 2002 een inhaalslag hebben gemaakt ten opzichte van de productieprijsen. Over de periode 1995–2002 stegen de productie- en consumentenprijsen ongeveer even hard. Beide namen gemiddeld met ruim 2,5 procent toe.

3.8 Prijsontwikkelingen van voedings- en genotmiddelen

Bron: CBS, Maandstatistiek prijzen.

Na verrekening van loonkosten, belastingen, subsidies en afschrijvingen resteert het netto exploitatieoverschot, dat in 2002 met 19 procent toenam. Ook dit ligt ruim boven het gemiddelde van ongeveer 6 procent voor de periode 1991–2001. Opvallende stijgingen met meer dan 60 procent werden waargenomen in de vleesverwerkende industrie en de aardappel-, groente- en fruitverwerkende industrie. Alleen in de veevoederindustrie en bij de koffiebranders en theepackers stond het inkomen duidelijk onder druk.

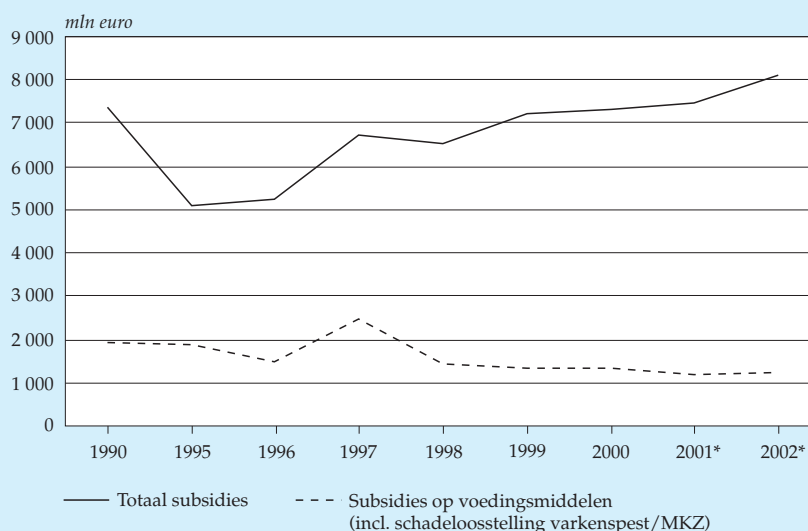
De werkgelegenheid in de voedings- en genotmiddelenindustrie daalde in 2002 met ruim 2 procent. In de periode 1991–2001 liep het arbeidsvolume gemiddeld met 0,5 procent per jaar terug.

Kader 3.b

EU-subsidies

De prijsvorming in de landbouw en de voedings- en genotmiddelenindustrie wordt sterk beïnvloed door subsidies. De totale EU-landbouwuitgaven voor het markt- en prijsbeleid van voedingsmiddelen bedroegen in 2002 ongeveer 44 miljard euro. Van dit bedrag is bijna 1,3 miljard euro uitbetaald aan Nederland in de vorm van prijssteun (op export) en inkomenssteun. Dit is ongeveer 15 procent van het totale bedrag dat in Nederland wordt uitgekeerd aan subsidies door de overheid en de EU. In 1990 werd nog 26 procent van het totale subsidiebedrag besteed aan subsidies op voedingsmiddelen. Voedingsmiddelen worden steeds minder gesubsidieerd. Werd hieraan in 1990 nog ruim 1,9 miljard euro uitgegeven, in 2002 was dit bedrag gedaald tot 1,3 miljard euro. Alleen in 1997 werd eenmalig meer steun aan de landbouw verleend. Door de schadeloosstelling van de boeren in verband met de varkenspest stegen de uitgaven in dat jaar naar bijna 2,5 miljard euro.

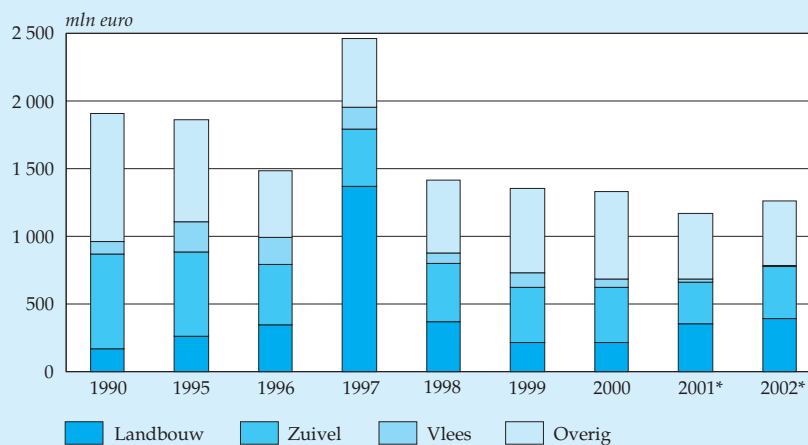
Totaal door de overheid of Europese Unie uitbetaalde subsidies aan ingezetenen van Nederland

Bron: Landbouw egalisatiefonds; CBS, Nationale rekeningen 2002.

De verdeling van subsidies over de bedrijfstakken kan jaarlijks sterk verschillen. Door de jaren heen schommelt in de landbouwsector het uitgekeerde bedrag aan prijs- en inkomenssteun, maar ten opzichte van 1990 is het totaalbedrag meer dan verdubbeld. De vleessector daarentegen vertoont een heel ander beeld. Tussen 1990 en 1995 zijn de subsidies nog ruim verdrievoudigd, maar daarna liep het bedrag terug van 200 miljoen euro in 1996 naar 8 miljoen euro in 2002. Ook in de zuivelsector was de laatste jaren een dalende trend waarneembaar. In de periode 1990–1995 bedroeg de daling gemiddeld 2,3 procent per jaar en in de periode 1996–2000 gemiddeld ruim 8 procent per jaar. In 2002 volgde sinds lange tijd weer een stijging. Het uitgekeerde subsidiebedrag steeg met ongeveer 75 miljoen euro tot 385 miljoen euro. Deze stijging kwam voor rekening van hogere subsidies op melkpoeder, boter en boterolie.

Samenstelling subsidies op voedingsmiddelen

Bron: Landbouw egalisatiefonds; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Textiel-, kleding- en leerindustrie

Na een opleving in 2000 ondervond de textiel-, kleding- en leerindustrie in 2001 en 2002 weer een terugslag. Zowel de kleding- als de schoenenindustrie moesten met volumedalingen van gemiddeld 10 procent per jaar veel inleveren. In de Nederlandse kledingindustrie gaat het trouwens al jaren slecht. Sinds 1995 zijn zowel de productie als de toegevoegde waarde in volume met eenderde gekrompen. In dezelfde periode is de waarde van de in Nederland door consumenten gekochte kleding met meer dan eenderde gestegen. De invoer van kleding is sinds 1995 dan ook aanmerkelijk toegenomen. Deze verdringing van de Nederlandse productie door buitenlandse concurrenten zette ook in 2002 door. De binnenlandse productie van kleding nam in volume circa 2 procent af, terwijl de invoer ongeveer gelijk bleef. De consumptie van kleding door huishoudens daalde in 2002, gecorrigeerd voor 2,5 procent prijsstijging, met 1 procent.

In de textielindustrie (dus exclusief kleding en leer) namen de productie en de toegevoegde waarde in volume in 2002 af met zo'n 2,5 procent. De daling van de reële toegevoegde waarde bedroeg in 2002 voor de totale bedrijfspgroep 3,1 procent. Omdat de loonsom niet afnam, stond het bruto bedrijfsresultaat extra onder druk. De waarde hiervan liep in 2002 met 4,5 procent terug.

Papierindustrie: hoge groei van productievolumen van verpakkingspapier en -karton

De papierindustrie haalde in 2002 een opvallend hoge groei van het productievolumen (+5,2 procent). Volgens het jaarverslag van de Vereniging van Nederlandse Papierproducenten (VNP) was dit voornamelijk te danken aan de toegenomen productie van verpakkingspapier en -karton (+9 procent). De productie van grafisch papier bleef nagenoeg stabiel. Debet hieraan was de daling in de advertentiemarkt. Dat de Nederlandse papierindustrie het in 2002 zo goed deed, heeft volgens het VNP te maken met de nog relatief lage prijzen van belangrijke grondstoffen, zoals oud papier en pulp. Verder schakelde de papierindustrie om van aanbodgestuurde productie naar vraaggestuurde productie. Dit houdt in dat de vraag leidend is voor wat er geproduceerd wordt, in plaats van dat er een vast assortiment wordt aangeboden.

Omdat de gemiddelde afzetprijs met 5,1 procent daalde, bleef de productiewaarde vrijwel ongewijzigd. Daarentegen was de gemiddelde prijs van het verbruik nagenoeg stabiel. Pulp werd goedkoper terwijl oud papier fors duurder werd. Nederland is samen met Duitsland koploper in het inzamelen van oud papier. De prijsontwikkeling van oud papier is sterk afhankelijk van de vraag uit Azië. Al met al daalde de nominale toegevoegde waarde met 11 procent. In combinatie met de toename van de loonsom (+9,0 procent) leidde dit tot een aanzienlijke daling van het exploitatieoverschot (-30,7 procent). Het arbeidsvolumen van werknemers steeg met 1,5 procent naar 6 700.

In 2002 daalde het productievolumen in de papierwarenindustrie met 1,7 procent. Dankzij een lichte prijsstijging bleef de daling van de productiewaarde beperkt tot 0,7 procent. Mede door de prijsdaling van het ingekochte papier daalde het verbruik met 2 procent in waarde. Al met al kon voor de nominale toegevoegde waarde nog een stijging met 1,8 procent genoteerd worden. De ontwikkeling van het exploitatieoverschot liep hiermee in de pas (+1,6 procent). Het arbeidsvolumen van werknemers liep terug met bijna 3 procent.

Uitgeverijen en drukkerijen: advertentievolumen zakt verder in

Het jaar 2002 was voor de uitgeverijen en drukkerijen het tweede teleurstellende jaar op rij. Het productievolumen van de uitgeverijen en drukkerijen daalde met 5,8 procent. Omdat de afzetprijs nog met bijna 2 procent kon toenemen, kwam de productiewaarde 4,2 procent lager uit. Door een daling van het verbruik (-6,2 procent) bleef de afname van de reële toegevoegde waarde uiteindelijk beperkt tot 4,5 procent. Binnen de toegevoegde waarde steeg de loonsom met 1,7 procent, zodat het exploitatieoverschot een daling vertoonde van 7,4 procent. Het arbeidsvolumen daalde met 2 procent.

De uitgeverijen hadden het vooral moeilijk door de teruglopende advertentiemarkt voor dagbladen en tijdschriften. Het advertentievolume daalde met ruim 14 procent en ook het aantal abonnementen op bladen stond onder druk (-2 procent).

De dagbladen hadden zeer te lijden onder de ongunstige conjunctuur en de slechte economische vooruitzichten. Volgens de Nederlandse Dagbladpers daalde de oplage bij zowel de landelijke als de regionale dagbladen met 2,1 procent. Daarnaast daalde het advertentievolume met 11,5 procent. De belangrijkste oorzaak is hier de daling van het aantal personeelsadvertenties.

De productie van drukwerk (ongeveer 40 procent van de totale productiewaarde) had te lijden van de slechte ontwikkelingen bij de uitgeverijen. Het volume van de productie nam met 5 procent af door een teruglopende vraag naar bedrukt papier. Een voorbeeld hiervan zijn de dagbladen: naast een kleinere oplage was er een gemiddelde daling van 4 procent in de omvang van de kranten. De afzet van boeken bleef ongeveer gelijk, mede dankzij de doorgaans stabiele afzet van school- en studieboeken.

De productie van cd's en andere geluidsdragers staat al een aantal jaren onder druk. In 2002 zakten de productie en de toegevoegde waarde bij de Nederlandse producenten zo'n 10 procent. De oorzaak hiervan is volgens de Nederlandse Vereniging van Producenten en Importeurs van beeld- en geluidsdragers (NVPI), naast het illegaal kopiëren van cd's en het 'downloaden' van muziek van internet, het feit dat de jeugd veel geld uitgeeft aan mobiele telefoons en wat daarmee samenhangt. Alleen de omzet in DVD's en videobanden nam toe.

Prijzen aardolie-industrie verder omlaag

De nominale toegevoegde waarde van de aardolie-industrie liep fors terug in 2002. Deze ontwikkeling is niet zozeer het gevolg van een daling in productievolume (-0,4 procent) als wel van ongunstige prijsontwikkelingen. Hierdoor was de nominale toegevoegde waarde bijna 30 procent lager dan in 2001. Net als in 2001 liggen in 2002 de gemiddelde prijzen van productie en (in wat mindere mate) verbruik onder het niveau van het voorgaande jaar. Het volume van de toegevoegde waarde daalde slechts licht: -0,6 procent.

Chemische basisproducten uitzondering op malaise in industrie

Bij de chemische basisproductenindustrie was in 2002 weer een groei van het productievolume te zien van 2,3 procent na een productiedaling in 2001. Tegenover het grotere productievolume stond een bijna even grote groei van 2,2 procent van het verbruiksvolume. Het volume van de toegevoegde waarde kon in deze groep met 2,5 procent stijgen. De belangrijkste afzetproducten van de petrochemie, dit zijn de koolwaterstoffen (onder andere etheen, benzeen, toluen en xyleen), gaven een flinke stijging (4,9 procent) te zien, ondanks een prijsdaling (ruim 5 procent) van deze goederen. Net als in 2001 werd de kunstmest- en stikstofindustrie in 2002 geconfronteerd met een kleiner productie-

volume (-9 procent). De nominale toegevoegde waarde daalde met bijna 25 procent. Dit kwam doordat de verbruiksprijzen veel sneller stegen dan de afzetprijzen.

Chemische eindproductenindustrie: consumptie geneesmiddelen weer fors omhoog

De chemische eindproductenindustrie presteerde in 2002 redelijk. Ondanks de tegenvallende economische conjunctuur nam de nominale toegevoegde waarde toe met 2,4 procent. De productiewaarde steeg met 3,5 procent. De afzetprijzen bleven gemiddeld vrijwel ongewijzigd. Het volume van de toegevoegde waarde steeg met 3,5 procent. Daarmee was de chemische eindproductenindustrie de snelst groeiende tak van industrie in 2002. Daar stond echter tegenover dat de loonsom (+7,8 procent) fors steeg, waardoor het exploitatieoverschot 3,8 procent lager uitkwam. Het arbeidsvolume groeide met 1,7 procent.

De stijging van het productievolume van de chemische eindproductenindustrie (+3,3 procent) was vooral te danken aan de verfindustrie en aan de farmaceutische industrie. De verfindustrie kon profiteren van de toegenomen vraag uit het buitenland en een stijgende consumptie door gezinnen. Ook het productievolume van de farmaceutische producten (vooral geneesmiddelen) vertoonde een sterke groei (+4,8 procent). De vergrijzing van de bevolking en de introductie van nieuwe geneesmiddelen hebben bijgedragen aan een grote stijging van de consumptie van geneesmiddelen door gezinnen (+7,6 procent in volume). Daarnaast zorgde, volgens het College van Zorgverzekeringen, een toenemend gebruik van cholesterolverlagers, antidepressiva, kankermedicijnen en middelen voor carapatiënten voor een grotere toename.

Rubber- en kunststoffenindustrie: stijging productievolume dankzij vraag uit buitenland

Het productievolume van de rubber- en kunststoffenindustrie steeg in 2002 met 1,1 procent. Zowel de prijs van de productie als die van het verbruik daalde licht. Veruit de belangrijkste grondstof zijn polymeren, die 2,3 procent goedkoper werden. De reële toegevoegde waarde vertoonde nog een lichte stijging (+1,7 procent). Omdat de loonsom met 4,9 procent toenam, ging het exploitatieoverschot echter met 7,6 procent omlaag. Het arbeidsvolume van werknemers liep met 1,3 procent terug.

De grootste volumestijging betrof de productie van verpakkingsmiddelen van kunststof (+4 procent), dankzij de gestegen vraag uit het buitenland. De productie van platen, folie, buizen en profielen van kunststof (circa 35 procent van de totale productiewaarde) liet in 2002 een volumedaling zien van 2 procent. Dit had onder andere te maken met de teruglopende vraag van de bouwrijverheid.

Metaalnijverheid blijft ook in 2002 in mineur

Net als in 2001 was het met de metaalnijverheid in 2002 somber gesteld. De reële toegevoegde waarde voor de basismetaal, metaalproductenindustrie en machinebouw daalde met 2,9 procent. Omdat de loonkosten met 2 procent stegen, daalde het exploitatieoverschot van de metaalnijverheid met 4,6 procent. De uitvoer, ruim de helft van de totale afzet van de metaalnijverheid en jarenlang de motor achter de groei, bleef op het niveau van 2001.

De ferro-industrie was de enige branche binnen de metaalnijverheid die een lichte groei te zien gaf. Dit heeft vooral te maken met de stabiele situatie op de wereldstaalmarkt. De non-ferro-industrie maakte een slecht jaar door. Lage afzetprijzen van aluminium, koper en overige non-ferroproducten zorgden ervoor dat de toegevoegde waarde nominaal met meer dan 6 procent daalde.

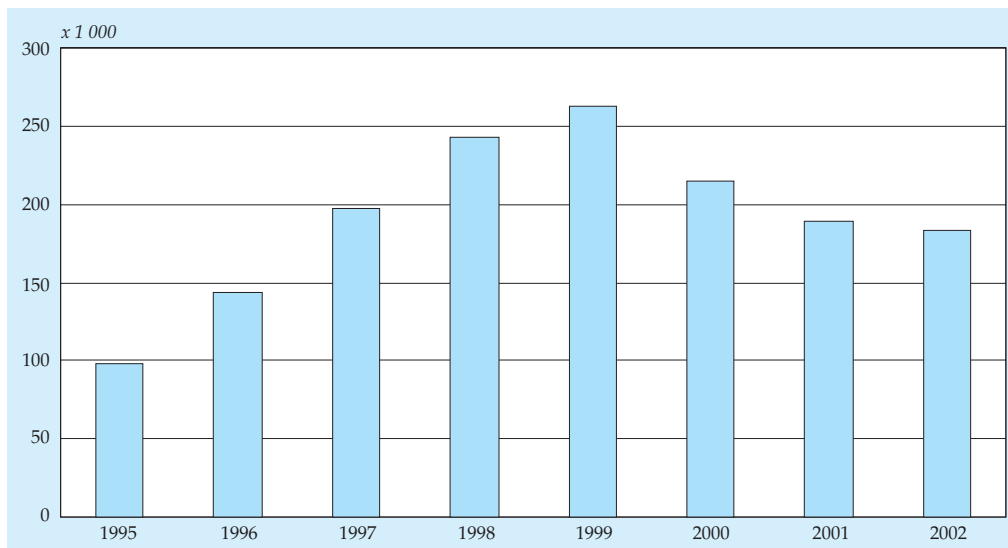
Bij de metaalproductenindustrie zorgde een verslechterende economische situatie voor negatieve groeicijfers. In 2001 was nog een stabilisatie te zien. De productie- en verbruiksprijzen stegen met 1,7 procent. De daling van de reële toegevoegde waarde bleef tot 3,3 procent beperkt door efficiëntere productie. De verbruiksquote (het aandeel van het verbruik in de productie) nam af.

Ook de branche machinebouw werd geconfronteerd met een afname van productie en toegevoegde waarde. Deze industrie is sterk afhankelijk van de investeringen door ondernemers. Deze daalden in 2002 fors door de verslechterende economische situatie. Er werden in 2002 3,4 procent minder investeringsgoederen door de machinebouw afgezet dan in 2001. De prijzen van productie en verbruik van de machinebouw stegen respectievelijk met 1,9 en 1,4 procent. De volumegroei was negatief: -2,8 procent.

Net als in 2001 kende de transportmiddelenindustrie een volumedaling van de toegevoegde waarde. Opvallend voor 2002 was dat de toegevoegde waarde nominaal nog met ruim 5 procent kon stijgen. Dit kwam doordat de afzetprijzen sneller stegen dan de verbruiksprijzen. De reële toegevoegde waarde nam met 1,1 procent af.

De reële toegevoegde waarde van de auto-industrie daalde in 2002 licht met 0,3 procent. De lichte stijging van productie- en verbruiksprijzen met 1,9 en 1,0 procent zorgde ervoor dat de productie en verbruik nominaal op het niveau van 2001 bleven. De afzet van in Nederland geproduceerde auto's daalde in 2002 met 3,5 procent naar bijna 183 duizend stuks. In drie jaar tijd is de productie van auto's ten opzichte van het topjaar 1999 met 30 procent afgenomen.

3.9 In Nederland geproduceerde auto's

Bron: CBS, Maandindicatoren.

De scheepsbouwmarkt wordt wereldwijd gedomineerd door de werven in het Verre Oosten. De Nederlandse scheepsbouw kon zich nog staande houden door de technologische kennis en innovatie. Activiteiten met een lagere toegevoegde waarde verschuiven steeds meer naar het buitenland. In 2002 bleef de productiewaarde vrijwel gelijk. Doordat de kosten beperkt konden worden, steeg de nominale toegevoegde waarde met 7 procent. Dit is vooral te verklaren door de gunstige ontwikkeling van de gemiddelde afzetprijs (+4 procent). De reële productie daalde echter met bijna 4 procent en het volume van de toegevoegde waarde daalde met 3,2 procent.

Elektrotechnische industrie sterkste daler

De productiewaarde van de elektrotechnische industrie is in 2002 9 procent lager uitgekomen. De lagere productiewaarde kon voornamelijk worden toegerekend aan een daling van de afzet van elektrotechnische producten. Bij de bedrijfsgroepen waar de grootste productiedalingen te zien waren, lieten de invoercijfers minder sterke dalingen zien. De gezinsconsumptie van computers, audio-, video- en telecommunicatieapparaten groeide in 2002 met bijna 3 procent. Bij de uitvoer van elektronica is in het jaar 2002 een volumedaling van 10 procent waargenomen. Bij de invoer van elektronica is in 2002 een volumedaling gemeten van 5 procent.

De nominale toegevoegde waarde is in 2002 met ruim 8 procent gedaald. Ook het volume van de toegevoegde waarde daalde fors: 9,6 procent. De elektrotechnische industrie kreeg hiermee de zwaarste klappen van alle industrietakken. De verbruiksprijs was in 2002 bijna 1 procent hoger ten opzichte van het voorgaande jaar, terwijl de productie bleef steken op een prijsstijging van

ruim 1 procent. De hogere verbruiksprijs was voornamelijk waarneembaar bij leveringen vanuit de zakelijke dienstverlening, de computerservicebureaus en de uitzendbureaus.

Nederlandse meubelindustrie wordt uit de markt geduwd

De meubelindustrie is na een aantal jaren van sterke groei in de verdrukking gekomen. Door de conjuncturele omslag is sinds 2001 de vraag naar meubels ingezakt. Bovendien wordt het aanbod door Nederlandse producenten steeds meer verdrongen door import. Door goedkopere meubels te importeren proberen detaillisten in een stagnerende markt hun marges op peil te houden. In 2002 nam vooral de productie van bedrijfsmeubelen fors af (-9 procent in volume) als gevolg van teruglopende investeringen hierin. De consumptieve vraag door huishoudens naar zit- en overige meubels daalde in volume circa 4 procent. Door de relatief lage verbruiksprijzen, met name van hout en leer, vielen de resultaten relatief mee. De nominale toegevoegde waarde kromp met 2 procent. Omdat de loonsom (vooral door sterk gestegen sociale premies) 3 procent hoger uitviel dan in 2001, stond het bruto bedrijfsresultaat sterk onder druk (waarde -13 procent).

Hout- en bouwmaterialenindustrie: minder vraag uit de bouw

De hout- en bouwmaterialenindustrie werd in 2002 opnieuw geconfronteerd met een afnemende vraag. De lagere productie in de bouw, met name de burgerlijke en utiliteitsbouw, was hier debet aan. Ook de export, goed voor een gemiddeld productieaandeel van 20 procent, daalde fors. Duitsland, de belangrijkste buitenlandse afnemer van deze bedrijfsgroep, heeft eveneens te maken met een tanende bouwconjunctuur. Het productievolume is ruim 4 procent gedaald ten opzichte van voorgaand jaar. Doordat de prijzen van het verbruik minder zijn gestegen dan die van de productie, bleef de daling van de nominale toegevoegde waarde beperkt.

3.4 Energie- en waterleidingbedrijven

Minder invoer van elektriciteit

Bij de energie- en waterleidingbedrijven ging in 2002 het volume van de toegevoegde waarde met 1,2 procent omhoog, terwijl het productievolume gelijk bleef aan dat van 2001. Het arbeidsvolume in deze sector gaf opnieuw een daling te zien.

Energie- en waterleidingbedrijven						
Aandeel in BBP	Gemiddeld 1991-1995	Gemiddeld 1996-2000	2001*	2002*	2002*	
	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>	
1,6%						
	Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	3,1	-0,2	9,9	20,9	7,2
	Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	0,7	-0,4	6,4	1,2	
1,3%	Exploitatieoverschot (netto); waarde	7,8	-4,9	26,8	58,7	3,0
		<i>arbeidsjaren</i>				
Uitvoerquote	Arbeidsvolume	-1,8	-3,4	-2,9	-2,1	32 700

De bruto geproduceerde hoeveelheid elektriciteit door de centrale elektriciteitsproductiebedrijven (de grote elektriciteitscentrales) liet in 2002 een stijging zien van 4,9 procent. De bruto decentrale productie van elektriciteit (electriciteit die geproduceerd wordt door industriële bedrijven en afgegeven aan het openbare net) daalde met 3,1 procent. De totale netto productie van elektriciteit nam in 2002 met 2,2 procent toe. Nadat in 2001 het invoersaldo al minder was dan in 2000, is het in 2002 weer verder afgenomen (-5,2 procent). Het totale binnenlandse verbruik van elektriciteit in 2002 groeide met 1,0 procent iets minder dan in 2001.

3.10 Elektriciteitsbalans

	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	<i>mln kWh</i>				<i>% mutaties</i>
Bruto productie	86 669	89 584	94 241	96 288	2,2
w.v.					
elektriciteitsproductiebedrijven (centraal)	55 126	56 546	62 374	65 411	4,9
overige elektriciteitsproductie (decentraal)	31 543	33 038	31 867	30 877	-3,1
Eigen verbruik	3 600	3 657	3 829	3 914	2,2
w.v.					
elektriciteitsproductiebedrijven (centraal)	2 132	2 258	2 463	2 552	3,6
overige elektriciteitsproductie (decentraal)	1 468	1 399	1 366	1 362	-0,3
Netto productie	83 069	85 927	90 412	92 374	2,2
Invoersaldo	18 440	18 914	17 283	16 382	-5,2
Beschikbaar binnenland	101 509	104 841	107 695	108 756	1,0
w.v.					
via het openbare net	89 892	92 920	95 342	96 512	1,2
via eigen (decentrale) productie	11 617	11 921	12 353	12 244	-0,9
Netverliezen	3 960	4 087	4 200	4 241	1,0
Totaal verbruik	97 549	100 754	103 495	104 515	1,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Het productievolume van de aardgasdistributie gaf in 2002 een forse daling te zien van 3,8 procent. De gemiddelde prijs per kubieke meter aardgas voor kleinverbruikers (exclusief belastingen en toeslagen) steeg met ruim 7 procent. Dit was het gevolg van de sterk gestegen prijzen in 2000 en 2001 voor ruwe aardolie waar de gasprijs met een vertragingsfactor aan gekoppeld is. Doordat het intermediair verbruik achterbleef bij de productie, kon het exploitatieoverschot met 35 procent toenemen. Het productievolume van de waterleidingbedrijven nam in 2002 licht af met 0,5 procent. De productieprijs van water steeg verder met 1,0 procent.

Kader 3.c

Liberalisering en privatisering van de energiesector

In Nederland zijn, in lijn met Europese richtlijnen, in 1998 een elektriciteitswet en in 2000 een gaswet van kracht geworden. Deze heffen het monopolie op de levering van aardgas en elektriciteit door de energiebedrijven in een aantal stappen op. Met deze liberalisering en privatisering van de energiesector loopt Nederland in Europa voorop. De ontwikkelingen hebben verstrekkende gevolgen voor de nutsvoorzieningen, zoals die bijna 100 jaar hebben bestaan. Zowel de productie van elektriciteit als de distributie van aardgas en elektriciteit waren in Nederland in handen van gemeenten en de provincies. De doelstelling van de liberalisering van de elektriciteitsmarkt en van de gasmarkt is verlaging van de prijzen. Dit is ook in de elektriciteitswet en in de gaswet vastgelegd. Met name de kleinverbruikers zouden hiervan moeten profiteren. Voorwaarde is dat de betrouwbaarheid van continue levering van energie gehandhaafd blijft.

Door de liberalisering en privatisering zijn de traditionele distributiebedrijven van elektriciteit, aardgas en warm water nu gesplitst in handelsbedrijven en transportbedrijven. Als de elektriciteitsmarkt voldoende aanbieders van stroom kent, zal hierdoor een markt ontstaan waar vragers en aanbieders met elkaar kunnen onderhandelen. Dit kan alleen als er een transparante nationale regulering van netwerken en voldoende grensoverschrijdende transportcapaciteit aanwezig zijn. Op deze manier wordt aan de gebruikers van energie de mogelijkheid geboden om te 'winkelen'. Om monopolisering te voorkomen is met de 3e elektriciteitswet van 1998 de Dienst uitvoering en Toezicht energie (DTe) ingesteld. Deze valt onder de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) en heeft dwingende bevoegdheden om de tarieven aan te passen op basis van Europese vergelijkingen.

3.5 Bouwnijverheid

Productievolume bouwnijverheid lager

Het productievolume van de totale bouwnijverheid was in 2002 3,6 procent kleiner dan een jaar eerder. Alle sectoren binnen de bouwnijverheid werden geconfronteerd met een productiedaling. Veel bedrijven stelden hun investeringen in gebouwen uit. De sombere verwachtingen voor de Nederlandse economie zijn hier debet aan. Het onderhoud aan gebouwen en woningen, dat minder conjunctuurgevoelig is, bleef nagenoeg gelijk. Het aantal gereedgekomen woningen per jaar daalde naar een historisch dieptepunt. Ook de grond-, water- en wegenbouw kon het niveau van het topjaar 2001 niet vasthouden.

Bouwnijverheid

Aandeel in BBP	Gemiddeld 1991-1995	Gemiddeld 1996-2000	2001*	2002*	2002*
	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>
					
					
Uitvoerquote					<i>arbeidsjaren</i>
Arbeidsvolume					

Dankzij een prijsstijging van 5 procent kon de productiewaarde van de bouwnijverheid nog met 1,2 procent stijgen. De waardeontwikkeling van het verbruik bleef hierbij wat achter, zodat de nominale toegevoegde waarde met 4,4 procent toenam. Het netto exploitatieoverschot (inclusief het inkomen van zelfstandigen) ging met 4,4 procent omhoog. De bouwnijverheid kende in 2002 zeer moeizame CAO-onderhandelingen. Door stakingen gingen in deze bedrijfstak 224 duizend arbeidsdagen verloren, een verlies van 0,2 procent van het aantal arbeidsdagen.

In de loop van 2002 is de spanning op de arbeidsmarkt duidelijk afgenomen. Het aantal openstaande vacatures per duizend banen daalde van 33 naar 15. Voor de gehele bouwnijverheid bleef het arbeidsvolume werknemers nagenoeg gelijk.

Kader 3.d

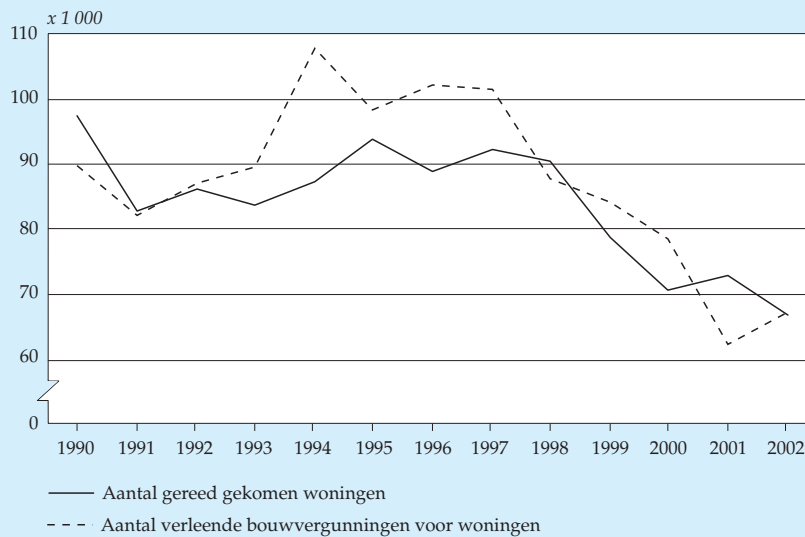
Dieptepunt in aantal gereedgekomen woningen

Het aantal gereedgekomen nieuwe woningen is in 2002 gedaald naar een historisch dieptepunt, het laagste aantal sinds het begin van de jaren vijftig. In 2001 kwamen 73 duizend woningen gereed, in 2002 minder dan 67 duizend. In de jaren negentig bedroeg het aantal gereedgekomen woningen gemiddeld nog ruim 88 duizend.

De daling van het aantal gereedgekomen woningen werd voorafgegaan door een jarenlange daling van het aantal bouwvergunningen. Sinds 1996 daalde dit aantal van 102 duizend naar ruim 62 duizend in 2001 (-39 procent). In 2002 vertoonde het aantal afgegeven vergunningen echter weer een lichte stijging naar 67 duizend. Zowel voor koopwoningen als huurwoningen viel in 2002 een stijging te noteren.

Hierbij moet wel worden aangetekend dat de nieuwe woningen de laatste jaren aanzienlijk groter zijn dan voorheen. Had de gemiddelde nieuwe koopwoning in 1996 een inhoud van 472 kubieke meter, in 2001 was de inhoud gestegen naar 539 kubieke meter. Dit is een stijging van 14 procent. Ook de nieuwe huurwoningen werden in deze periode fors groter, van 313 naar 377 kubieke meter (+20 procent). De daling van de verleende vergunningen in de periode 1996-2001, gerekend in kubieke meters, bedroeg 27 procent.

Aantal verleende bouwvergunningen en gereedgekomen woningen

Bron: CBS, Maandstatistiek bouwnijverheid.

De totale woningvoorraad groeide in 2002 met 54,6 duizend woningen (van 6,71 miljoen naar 6,76 miljoen). Volgens het ministerie van VROM zijn er jaarlijks gemiddeld circa 90 duizend nieuwe woningen nodig. Hiervan zijn er 70 duizend voor de groei van het aantal huishoudens en 20 duizend voor het vervangen van oude woningen. Sinds 1999 wordt aan deze doelstelling niet voldaan, wat leidt tot schaarste op de woningmarkt. Ook komt de gewenste doorstroming op de woningmarkt niet op gang. Een speciale taskforce heeft in opdracht van de staatssecretaris van VROM aanbevelingen gedaan om de huidige stagnatie in de woningbouw te doorbreken. Er worden door de diverse partijen vele oorzaken genoemd zoals ingewikkelde regelgeving, tijdrovende procedures, methodiek van grondquota, capaciteitsproblemen bij zowel bouwbedrijven als gemeenten en voor verbetering vatbare samenwerking tussen de diverse betrokken partijen.

Daar staat tegenover dat de vraag van gezinnen naar nieuwe woningen door de tegenvallende economie en de olopende werkloosheid stagneert. Daarnaast schrikt het hoge prijsniveau van de nieuwbouwwoningen potentiële kopers af.

3.11 Bruto productie bouwnijverheid- en bouwinstallatiebedrijven

	1995	2000	2001*	2002*
<i>mln euro</i>				
<i>Exclusief BTW</i>				
Woningen	11 682	15 112	15 553	15 765
Gebouwen	7 465	11 244	12 256	12 128
Grond-, water- en wegenbouw (GWW)	5 001	6 996	7 736	7 821
Subtotaal investeringen	24 147	33 352	35 545	35 714
Klein onderhoud en overige activiteiten	8 094	11 325	12 298	12 999
Onderaanneming	9 274	13 746	15 016	15 074
Handelsmarge en overige	399	951	989	999
Productie binnenland	41 914	59 374	63 848	64 786
Saldo uitvoer diensten	490	832	916	755
Productie totaal	42 404	60 206	64 764	65 541

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Sterke volumedaling van nieuwbouw van woningen en bedrijfsgebouwen

Het productievolume van de burgerlijke en utiliteitsbouw daalde in 2002 met 6 procent. De daling van de productiewaarde bleef dankzij de prijsstijging beperkt tot -1 procent. Omdat de prijsstijging van het verbruik achterbleef bij de prijsstijging van de productie, kon de toegevoegde waarde nog met 2,2 procent toenemen. Ondanks de aanzienlijke stijging van de loonsom was het exploitatiesaldo vrijwel gelijk aan het niveau van 2001.

In de nieuwbouw van woningen is sinds 1996 sprake van een duidelijke stagnatie. Dankzij de hoge prijsontwikkeling daalde de productiewaarde van nieuwbouw van woningen maar met 0,7 procent. Gezien de situatie van de Nederlandse economie en de sombere verwachtingen voor de nabije toekomst zijn bedrijven huiverig om te investeren in bedrijfsgebouwen. Door het wegvallen van de groei van het aantal kantoorbanen in de marktsector is er vooral in de zakelijke dienstverlening weinig behoefte aan extra kantoorgebouwen. Alleen de overheid en de instellingen zonder winstoogmerk namen nog wel nieuwe kantoorruimte in gebruik. Voor het eerst sinds jaren dreigt er weer grote leegstand van kantoorgebouwen. Het volume van de productie van nieuwe bedrijfsgebouwen daalde in 2002 met 8,2 procent. De gestegen prijs kon de waardedaling van 4 procent niet voorkomen.

Grond-, water- en wegenbouw onder druk

De productiewaarde van de grond-, water- en wegenbouw steeg in 2002 met ruim 2 procent, ondanks een afname van het volume met 2 procent. Het exploitatieoverschot nam met 1,6 procent toe. De hoge productiewaarde was vooral te danken aan de aanleg van wegen en spoorwegen (Betuwelijn en

Hogesnelheidslijn). Het was opnieuw een slecht jaar voor bedrijven die kabels en buizen leggen.

In 2002 stond de bouwnijverheid voortdurend in de belangstelling dankzij de parlementaire enquête naar de bouwfraude. Dit heeft de bouwnijverheid veel negatieve publiciteit opgeleverd. Vooral de sector grond-, water- en wegenbouw werd sterk bekritiseerd. De bouwers hadden tijdens illegaal vooroverleg prijsafspraken gemaakt en het werk onderling verdeeld. De commissie die het onderzoek deed, heeft echter niet kunnen vaststellen hoeveel de opdrachtgevers teveel betaald hebben.

Daarnaast kreeg de sector volgens de Brancheorganisatie van Wegenbouw te maken met het uitstel van het Nationaal Verkeers- en Vervoersplan en verschuivingen in het Meerjarenprogramma Infrastructuur en Transport. Dit, gevoegd bij de verminderde economische groei en de terugval in de woningbouw, leidde ertoe dat de sector onder zware druk kwam te staan.

Sterke stijging van het exploitatieoverschot in de overige bouwnijverheid

De overige bouwnijverheid deed het beter dan de burgerlijke en utiliteitsbouw. De installatiebedrijven (elektriciëns, loodgieters, fitters en dergelijke) noteerden een daling van het productievolume van slechts 2 procent. Bij de afwerkbedrijven (schilders, timmerlieden, stukadoors en dergelijke) steeg het productievolume zelfs enigszins. Deze veelal kleine bedrijven, waaronder een toenemend aantal zelfstandigen zonder personeel, werken vaak als onderaannemer voor bedrijven in de burgerlijke en utiliteitsbouw. De trend van de laatste jaren is dat in de bouw steeds vaker onderaannemers worden ingeschakeld. De productiewaarde van de overige bouwnijverheid steeg in 2002 met 3,8 procent. Door achterblijvende verbruiksprijzen ontwikkelde de toegevoegde waarde zich voorspoedig (+7,3 procent). Het exploitatieoverschot (inclusief de beloning voor zelfstandigen) nam zelfs met 11,3 procent toe.

3.6 Handel en horeca

Detailhandel: omzet foodsector groeit sneller dan non-foodsector

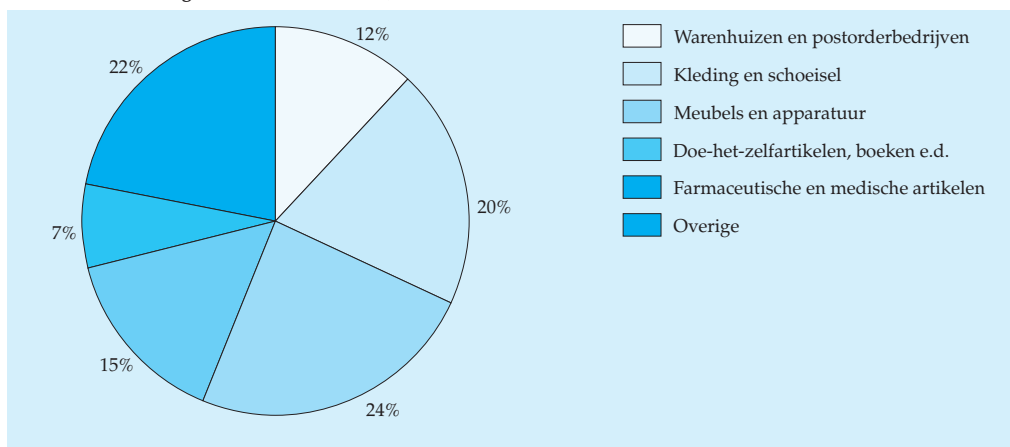
De productie van de detailhandel wordt voor veruit het grootste deel bepaald door de handelsmarges. In 2002 bestond 92 procent van de productiewaarde van de detailhandel hieruit. De handelsmarge is het verschil tussen de verkoop- en inkoopprijs. In 2002 steeg de productiewaarde van de detailhandel met 4 procent. De volumegroei van de productie bedroeg slechts 0,7 procent.

Handel, horeca en reparatie

Aandeel in BBP	Gemiddeld 1991-1995	Gemiddeld 1996-2000	2001*	2002*	2002*
13,7%	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>
	3,6	5,9	3,9	4,1	61,0
	1,8	5,7	-0,8	0,0	
4,9%	1,3	6,1	-2,0	2,4	18,4
Uitvoerquote					<i>arbeidsjaren</i>
Arbeidsvolume	2,0	2,4	1,2	0,3	1 255 000

De foodsector heeft net als in 2001 een hogere omzetgroei dan de non-foodsector. In 2002 was de omzetgroei in de foodsector 4,3 procent en in de non-foodsector 2,2 procent. De totale detailhandel komt daardoor op een omzetgroei van 3,0 procent. De hoeveelheid verkochte goederen is voor het eerst sinds 1994 in volume gedaald (0,4 procent). Tegenover een volumegroei van 0,6 procent in de foodsector staat een daling van 0,9 procent in de non-foodsector.

3.12 Omzetverdeling detailhandel non-food, 2002*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Kader 3.e

Aantal autoverkopen gedaald

Afschaffing energiepemie zorgt voor kortstondige opleving in vierde kwartaal

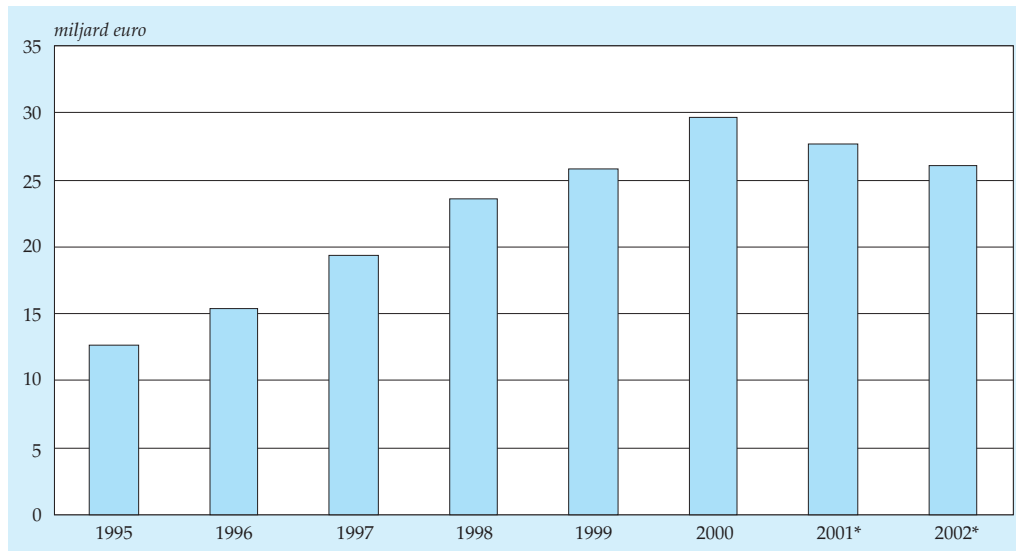
In 2002 zijn, volgens cijfers van de RAI, 511 duizend nieuwe personenauto's verkocht. Dat is 3,7 procent minder dan in 2001. De daling is nog beperkt gebleven doordat er in het vierde kwartaal van 2002 naar verhouding veel auto's zijn verkocht. Dit was het gevolg van de afschaffing per 1 januari 2003 van een subsidie (energiepremie) op zuinige auto's. Het aantal verkochte auto's in het vierde kwartaal van 2002 lag 11,6 procent hoger dan een jaar eerder. Een aanwijzing voor het effect van de genoemde maatregel is de verdeling van verkochte personenauto's in de particuliere en de zakelijke markt. In het vierde kwartaal van 2002 lag het aantal privé verkochte auto's 37,9 procent hoger dan in hetzelfde kwartaal van 2001, terwijl in de zakelijke markt juist een daling te zien was van 12,8 procent. Ook over geheel 2002 gemeten was er in de particuliere markt een stijging van het aantal verkochte nieuwe personenauto's (8,2 procent), tegenover een daling van het aantal zakelijk verkochte auto's (-14,2 procent).

Ook de omzetten van verkochte nieuwe personenauto's laten een dergelijk beeld zien. Over de gehele linie was er sprake van een daling (-1,2 procent), maar deze is opgebouwd uit een stijging van de omzetten in de particuliere markt (10,8 procent) en een daling in de zakelijke markt (-9,2 procent). Het gemiddeld per auto uitgegeven bedrag steeg wel in beide marktsegmenten (en dus ook voor de totale markt). Gemiddeld werd door particulieren in 2002 bijna 18 000 euro uitgegeven voor een nieuwe auto. In 2001 was dat nog iets minder dan 17 600 euro. Een andere aanwijzing voor het effect van het afschaffen van de energiepemie per 1 januari 2003 is het feit dat dit gemiddeld per auto uitgegeven bedrag in het vierde kwartaal daalde, terwijl het de eerste drie kwartalen steeds steeg. Het gemiddeld betaalde bedrag per auto door particulieren lag dus in het vierde kwartaal van 2002 op een relatief laag niveau en bedroeg iets meer dan 16 500 euro. Overigens lag het gemiddeld betaalde bedrag per auto in de zakelijke markt in 2002 een stuk hoger dan op de particuliere markt, namelijk op ruim 24 600 euro. Dit is een stijging van 5,9 procent ten opzichte van 2001.

Groothandel: omslag in computerverkopen

De productiewaarde van de groothandel bedroeg 51 miljard euro in 2002. Hiervan is 40 miljard de beloning voor de handelsdienst. Ten opzichte van 2001 is de groothandelsmarge gestegen met 3,4 procent. De stijging bestaat uit een volumegroei van 0,8 procent en een prijsstijging van 2,6 procent. De groothandel in computers en randapparatuur is een van de branches binnen de groothandel die de afgelopen jaren enorm is gegroeid. De verkoop van computers en randapparatuur door Nederlandse bedrijven nam, na een snelle toename in de tweede helft van de jaren negentig, in 2001 en 2002 iets af.

3.13 Nederlandse verkopen van computers en -randapparatuur

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

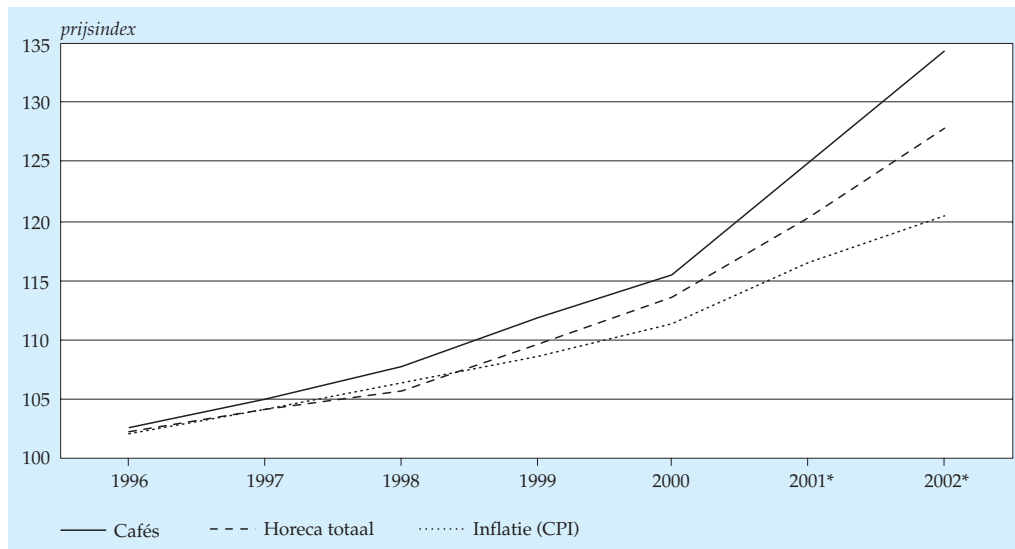
Door de voortdurende technische verbeteringen staan de prijzen van computers onder grote druk. Bestaande technieken worden snel achterhaald waardoor voorraden snel in prijs dalen. Opvallend is dat in de periode 1995–2002 het piekjaar 2000 ook de hoogste prijs kende voor computers en randapparatuur. Een oorzaak was waarschijnlijk het begin van de nieuwe eeuw waardoor grote aanpassingen op computersystemen werden gedaan. Tegelijkertijd lijkt in 2000 een voorlopig hoogtepunt bereikt te zijn. In 2002 daalden de prijzen met 0,8 procent, terwijl het volume met 5 procent achteruitging.

Horeca verliest verder terrein

De horeca was in 2002 vooral in het nieuws door de prijsstijgingen. De discussie over mogelijke inflatoire effecten van de introductie van de euro concentreerde zich voor een belangrijk deel op deze branche.

De gemeten prijsstijging in 2002 was, net als in voorgaande jaren, aanzienlijk. De stijging van 6,4 procent overtrof de toch al hoge inflatie van 3,3 procent ruim. De stijging was breed verspreid over de verschillende onderdelen van de horeca. De prijsstijging in 2002 overtrof de stijging van de kosten, waardoor het exploitatieoverschot van horecaondernemers sterk verbeterde.

3.14 Prijsindices horeca

Bron: CBS, Consumentenprijsindex.

Bij de cafés en andere drankverstrekkers was de prijsstijging met 7,6 procent het hoogst. De meeste horecaonderdelen zagen hun afzetvolume dalen. De enige uitzondering hierop waren de verstrekkers van accommodaties. Na een sterke daling van het aantal overnachtingen in 2001, onder andere veroorzaakt door de MKZ-crisis en de aanslagen in de Verenigde Staten van 11 september 2001, trad in 2002 een herstel op. Niet alle accommodatieverstrekkers profiteerden hier in gelijke mate van. De hotelbranche heeft het in 2001 verloren terrein niet terug kunnen winnen: het aantal overnachtingen steeg nauwelijks. De overige accommodatieverstrekkers (met name bungalowverhuurders) zagen, na een daling van 1,8 procent in 2001, een stijging van het aantal overnachtingen met 4,4 procent. De cateraars moesten in 2002 pas op de plaats maken: het afzetvolume daalde licht.

3.7 Vervoer en communicatie

Tot de communicatiebedrijven behoren de post en de telecommunicatie. Vooral telecommunicatie is de afgelopen jaren stormachtig gegroeid. In 2002 groeide de totale vraag naar producten van deze branche met 10 procent in volume. De import en export groeiden nog sterker. De binnenlandse vraag van huishoudens bleef met 6 procent iets achter. De reële toegevoegde waarde van de communicatiebedrijven groeide met 8 procent. De groei is daarmee ongeveer gelijk aan die in 2001, maar aanzienlijk lager dan in de jaren daarvóór.

Vervoer, opslag en communicatie

Aandeel in BBP	Gemiddeld 1991–1995	Gemiddeld 1996–2000	2001*	2002*	2002*	
	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>	
6,6%	Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	5,1	5,9	4,4	3,9	29,4
	Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	3,1	7,8	3,9	2,4	
30,0%	Exploitatieoverschot (netto); waarde	9,9	3,8	-10,3	-4,1	4,9
Uitvoerquote					<i>arbeidsjaren</i>	
	Arbeidsvolume	0,8	2,6	2,2	-0,6	409 600

De toegevoegde waarde van de vervoersondernemingen groeide met 0,2 procent in volume. Nominaal bedroeg de groei 1,4 procent. De loonsom groeide echter aanmerkelijk sterker (5,3 procent). Mede hierdoor stond de winstgevendheid in 2002 onder druk. Het exploitatieoverschot daalde met 5,2 procent.

Van alle vervoerders groeide de zeevaart met 8,7 procent het sterkst. Het veel grotere goederenwegvervoer maakte een minder gunstige ontwikkeling door. De reële toegevoegde waarde verminderde in 2002 met 4 procent. De toegevoegde waarde van het openbaar vervoer bleef gelijk. De binnenvaart boekte een bescheiden groei van bijna 2 procent.

De luchtvaart werd geconfronteerd met een minimale stijging van het productievolume (+0,3 procent). De groei zat vooral in de lijndiensten. Het aantal chartervluchten daalde in 2002. Evenals in de meeste andere branches groeide in de luchtvaart de loonsom (+4,6 procent) sneller dan de toegevoegde waarde, waardoor de winstgevendheid onder druk kwam te staan.

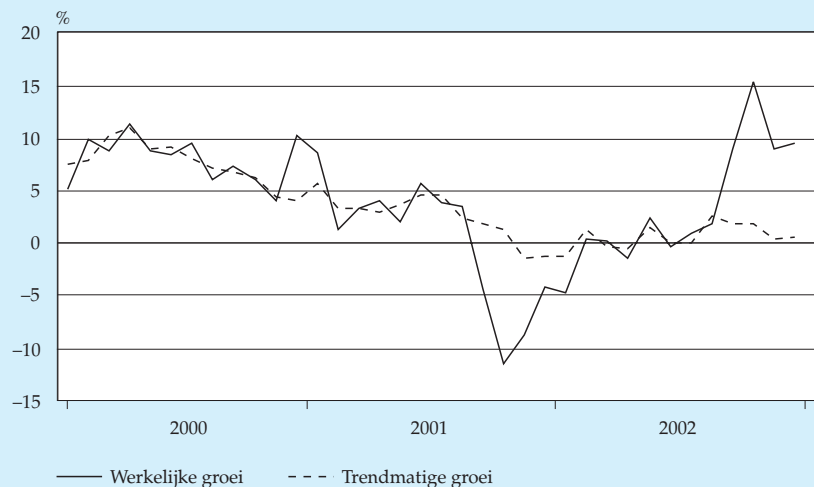
Kader 3.f

Sterk verminderde groei aantal passagiers, fors herstel vrachtvervoer *Maandcijfers luchtvaart laten groeidaling passagiers zien*

Schiphol is de motor van de Nederlandse luchtvaartsector. Meer dan 95 procent van alle passagiers- en vrachtvervoer vanaf Nederlandse luchthavens gaat namelijk via Schiphol. Sinds de eeuwwisseling is de luchtvaartsector getroffen door een reeks van calamiteiten waaronder de terroristische aanslagen van 11 september 2001. De problemen in de luchtvaartsector kunnen echter niet helemaal op het conto van deze calamiteiten worden geschreven.

Vanaf het voorjaar van 2000 is de groei van het passagiersvervoer vanaf Schiphol tanende. In de nazomer van 2001 trad een scherpe daling op door de terroristische aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten. De groei van het aantal passagiers is in de tweede helft van 2002 sterk toegenomen. Dit komt echter doordat deze cijfers vergeleken worden met de door de terroristische aanslagen vertekende cijfers van dezelfde maanden een jaar eerder. Wanneer hiervoor wordt gecorrigeerd, is te zien dat na de sterke stijging van het aantal passagiers in 2000 de groei van het passagiersvervoer vanaf Schiphol trendmatig afneemt. Was de groei in 2000 nog 10 procent, in 2002 is daar na correctie vrijwel niets meer van over: circa 0,5 procent. Het aantal passagiersvluchten krimpt in 2002 met 4 procent. Positief is dat het vrachtvervoer exclusief post en bagage, na een krimp in 2001, in 2002 met 5 procent is toegenomen.

Groei passagiersvervoer Schiphol

Bron: CBS, Maandstatistiek verkeer en vervoer.

3.8 Financiële en zakelijke dienstverlening

De productiewaarde van de financiële en zakelijke dienstverlening is in 2002 met 3,9 procent gestegen. Dit is fors minder dan in de voorafgaande jaren. De afzetprijzen stegen gemiddeld met 4,5 procent. Het productievolume daalde per saldo licht. De reële toegevoegde waarde daalde met 0,4 procent. In 1999 bedroeg de volumestijging van de toegevoegde waarde nog 5,7 procent. Daarna daalde de groei ieder jaar.

Financiële en zakelijke dienstverlening

Aandeel in BBP	Gemiddeld 1991-1995	Gemiddeld 1996-2000	2001*	2002*	2002*	
	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>	
24,4%						
	Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	7,4	8,6	6,1	4,4	108,4
9,6%	Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	4,0	5,0	1,6	-0,4	
	Exploitatieoverschot (netto); waarde	9,5	6,2	0,8	2,7	32,3
Uitvoerquote						<i>arbeidsjaren</i>
	Arbeidsvolume	3,9	6,2	0,8	-0,7	1 294 700

De reële toegevoegde waarde van de financiële dienstverlening daalde met 1,8 procent. De banken zagen een terugval in de groei van de hypothecaire kredietverlening en van provisiebaten. Daardoor daalde het volume van de toegevoegde waarde met 1 procent. Bij de verzekeraars en pensioenfondsen bedroeg de daling bijna 3 procent. Een van de oorzaken was de dalende vraag naar levensverzekeringen.

In de zakelijke dienstverlening was de groei nog net positief (0,1 procent). De conjunctuurgevoelige uitzendbranche moest opnieuw inleveren. Voor het tweede opeenvolgende jaar daalde de toegevoegde waarde ruim 2 procent in volume. Bij de computerservicebureaus was een spectaculaire omslag te zien. Was de groei in 2001 nog +5 procent, in 2002 bedroeg de daling bijna 6 procent. De computerservicebureaus werden hard geconfronteerd met het einde van de internethype. Daarnaast is ook deze branche vrij gevoelig voor het gehele economische klimaat. Dat er in de zakelijke dienstverlening als geheel toch nog een minimale groei te noteren viel, was voornamelijk te danken aan de verhuur en handel in onroerend goed en de juridische en economische dienstverlening.

3.15 Toegevoegde waardeontwikkeling financiële en zakelijke dienstverlening: volumemutaties

	1999	2000	2001*	2002*
	%			
Financiële dienstverlening	6,7	-0,8	1,1	-1,8
Banken	9,6	2,6	2,6	-1,0
Verzekeringswezen en pensioenfondsen	3,2	-7,7	0,0	-2,9
Financiële hulpactiviteiten	3,6	0,2	-2,2	-3,0
Zakelijke dienstverlening	5,6	4,1	1,8	0,1
Verhuur en handel in onroerend goed	2,2	1,8	1,2	1,3
Verhuur van roerende goederen	18,0	9,4	7,5	1,6
Computerservicebureaus e.d.	14,0	7,8	5,0	-5,7
Speur- en ontwikkelingswerk	2,0	1,7	2,3	1,6
Juridische en economische dienstverlening	7,6	8,0	2,0	2,6
Architecten en ingenieursbureaus	5,3	4,0	1,4	-3,6
Reclamebureaus	3,9	12,9	-0,4	0,2
Uitzendbureaus e.d.	3,2	0,0	-2,2	-2,1
Zakelijke dienstverlening n.e.g.	7,4	4,3	3,4	0,6
Totaal	5,7	2,9	1,6	-0,4

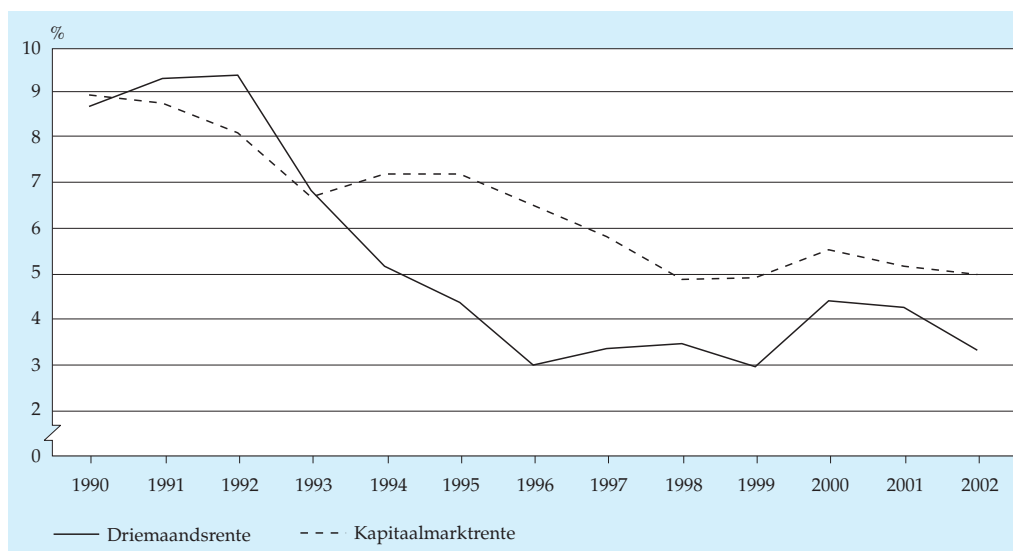
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Banken profiteren van sterke daling korte rente

De productiewaarde van het bankwezen wordt voornamelijk gevormd door provisieopbrengsten en rentemarge. De rentemarge is ruwweg het verschil tussen rente- en dividendinkomsten en rente-uitgaven. De rentemarge ontstaat doordat banken op hun uitstaande leningen een hoger rentepercentage realiseren dan zij vergoeden op deposito's en spaarrekeningen.

De productiewaarde van het bankwezen steeg in 2002 nominaal met 4,7 procent. De inkomsten uit de rentemarge stegen doordat het bankwezen profiteerde van de rentedalingen. De rente op vorderingen staat over het algemeen voor een langere tijd vast dan de rente die banken vergoeden op deposito's en spaarrekeningen. Daardoor zijn rentebaten minder gevoelig voor rentedalingen dan de rentelasten. Daar komt bij dat de kortlopende rente sterker is gedaald dan de langlopende rente. Ook dit heeft een gunstige uitwerking op de rentemarge van het bankwezen.

3.16 Driemaandsrente en kapitaalmarktrente

Bron: CBS, Financiële maandstatistiek.

In de stijging van de rentemarge zit wel een groot prijseffect. In reële termen daalde de totale bankproductie als gevolg van een afname in de groei van hypothecaire kredietverlening en verder door een dalende omvang van de inkomsten uit provisie en overige productie.

Het bankwezen heeft het intermediair verbruik in 2002 zien dalen ten opzichte van 2001. Het verbruik nam af met 2,0 procent, terwijl er in 2001 nog sprake was van een kostengroei van 4,7 procent. De belangrijkste posten van verbruikskosten van banken zijn kosten voor financiële bemiddeling, telecommunicatie, computerservices en uitzendpersoneel. De nominale groei van de toegevoegde waarde kwam uit op 8,3 procent. In reële termen ziet het beeld er voor het bankwezen minder gunstig uit. De daling van het volume van de productie (-2,5 procent) was absoluut gezien groter dan de daling van het verbruik (-5,1 procent). De toegevoegde waarde daalde in reële termen met 1,0 procent.

In de periode 1995-2000 steeg de productiewaarde gemiddeld met 7,7 procent per jaar. In 2002 bleef de productiestijging van 4,7 procent daar 3 procentpunten bij achter. Het intermediair verbruik steeg in 1995-2000 jaarlijks gemiddeld met 13,8 procent. De kostendaling van 2002 is een duidelijk omslag. Banken sneden fors in hun kosten. Zo werd er veel minder gebruikgemaakt van uitzendpersoneel. De toegevoegde waarde tenslotte steeg in 1995-2000 met gemiddeld 9,5 procent, in 2001 met 5,1 procent en in 2002 met 8,3 procent. Geconcludeerd kan worden dat 2002 voor het bankwezen geen slecht jaar is geweest, maar dat dit vooral een gevolg was van de gunstige prijsontwikkeling van de rentemarge.

Kader 3.g

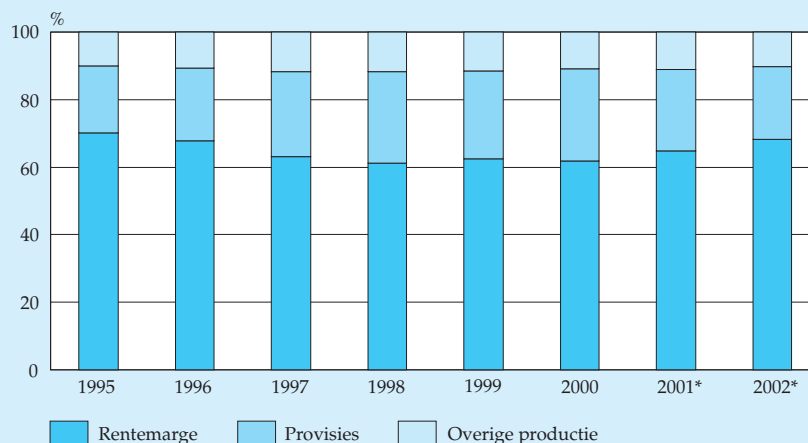
Opbouw productie bankwezen Inkomsten uit provisiebaten omlaag

Wat produceert een bank? Grofweg kan men zeggen dat het grootste deel van de bankproductie bestaat uit het aantrekken en uitzetten van geld. De bank verdient aan het verschil tussen de rente op aangetrokken en uitgezet geld (rentemarge). Het tweede deel van de bankproductie bestaat voornamelijk uit dienstverlening en bemiddeling op allerlei financieel gebied. Daarvoor ontvangt de bank provisie. Deze twee vormen samen bijna 90 procent van de bankproductie. De overige productie bestaat vooral uit huuropbrengsten van bedrijfsgebouwen en opbrengsten uit zakelijke dienstverlening.

De provisiebaten zijn, na de daling die in 2001 werd ingezet, in 2002 verder gedaald. Vooral lagere inkomsten uit effectenorders door dalende koersen en omzetten op de beurs lagen daaraan ten grondslag. Door de daling van de provisiebaten en ook door de stijging van de rentemarge daalde het aandeel van provisies in de productie van het bankwezen naar ruim 21 procent. Na de forse stijging aan het eind van de jaren negentig van 20 procent in 1995 naar 27 procent in 2000, is het aandeel van de provisiebaten in 2002 weer bijna terug op het niveau van 1995. Het aandeel van de rentemarge steeg mede dankzij de voor het bankwezen gunstige renteontwikkelingen tot 68 procent. Daarmee is het niveau van 70 procent in 1995 weer bijna bereikt. Per saldo nam het aandeel van de overige productie af tot ruim 10 procent.

In 1995 bestond 20 procent van alle provisie-inkomsten uit provisies op effectenorders. In 2000 was dit als gevolg van gestegen koersen en omzetten gestegen naar 32 procent. Na twee mindere jaren kwam het percentage in 2002 uit op 22. De opbrengsten uit assurantiebemiddeling en uit het betalings- en deviezenverkeer zijn de afgelopen jaren relatief sterk gedaald. In 1995 namen zij nog 51 procent van de provisie-inkomsten voor hun rekening. In 2000 was dat gedaald tot iets meer dan 31 procent, in 2002 herstelde dit zich weer iets tot 34 procent.

Productie van banken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De pensioenpremies stijgen als gevolg van tegenvallende beleggingsresultaten

De verzekeraars en pensioenfondsen verhoogden de premies fors in 2002. Schadeverzekeraars verhoogden de premies als gevolg van de fors gestegen schade door bedrijfsbranden en noodweer en de toegenomen risico's van terrorisme. Pensioenfondsen en levensverzekeraars zagen zich gedwongen hun premies te verhogen door de tegenvallende beleggingsresultaten.

De productiewaarde van verzekeraars en pensioenfondsen wordt gevormd door het verschil tussen enerzijds de inkomsten in de vorm van premies en beleggingsinkomsten en anderzijds de uitgaven in de vorm van uitkeringen en toevoegingen aan de verzekeringstechnische reserves. Van deze productie nemen de levensverzekeraars 45 procent, de schadeverzekeraars 43 procent en de pensioenfondsen 12 procent voor hun rekening. Nominaal nam de gemiddelde productiewaarde van alle verzekeraars en pensioenfondsen in 2002 toe met 4,4 procent. Omdat het intermediair verbruik met 6,7 procent toenam, bleef de stijging van de toegevoegde waarde met 1,8 procent hierbij duidelijk achter. In reële termen steeg de productie slechts met 0,1 procent terwijl de toegevoegde waarde daalde met 2,9 procent.

Het levensverzekeringsbedrijf kende in 2002 een daling van het productievolume met 9 procent. Deze krimp was een gevolg van de afgenomen vraag naar levensverzekeringen. Wijzigingen in de fiscale behandeling van levensverzekeringen, versoering van de spaarloonregeling en de dalende beurskoersen maakten levensverzekerings- en beleggingsproducten minder aantrekkelijk. De pensioenfondsen zagen een stijging van het productievolume doordat het aantal banen in Nederland nog steeds toenam. Bij schadeverzekeraars bleef het productievolume nagenoeg gelijk. Deze ontwikkelingen resulteerden voor de sector als geheel, voor het tweede jaar op rij, in een daling van de reële productie.

Minder groei bij zakelijke dienstverleners

Het productievolume van de zakelijke dienstverlening daalde in 2002 met ruim 1 procent. De zakelijke dienstverlening was jarenlang één van de snelst groeiende onderdelen van de Nederlandse economie. Nu is de daling van de groei meer dan het gemiddelde van de economie. Hieruit blijkt dat het hier veelal om conjunctuurgevoelige bedrijven gaat. Zowel de volume- als de prijsontwikkeling van het intermediair verbruik van de zakelijke dienstverleners bleef licht achter bij de productie. Kennelijk ziet men in deze branches, die vertrouwd zijn met van jaar op jaar sterk wisselende resultaten, kans te besparen op de kosten in economisch moeilijke tijden. Dit betekent dat de ontwikkeling van de toegevoegde waarde iets minder ongunstig is dan die van de productie: een volumegroei van 0,1 procent.

Uitzendbureaus vormden de afgelopen jaren binnen de zakelijke dienstverleners een voorloper. Ook toen het de meeste dienstverleners nog behoorlijk voor de wind ging, kende deze bedrijfstak al een moeilijke periode. In 2002 is hier geen verbetering in gekomen. Het aantal bedrijven dat een uitzendbureau inschakelde daalde van 65 procent in 2001 naar 57 procent in 2002. Het volume van de toegevoegde waarde daalde dan ook met ruim 2 procent. De Wet Flexibiliteit en Zekerheid (Flexwet), die op 1 januari 1999 van kracht is geworden, legt de uitzendbureaus diverse verplichtingen op met betrekking tot scholing en pensioenopbouw van uitzendkrachten. Na enige tijd is het uitzendbureau verplicht, afhankelijk van diverse voorwaarden, de uitzendkracht in vaste dienst te nemen. Daarna is er sprake van detachering in plaats van uitzendwerk. Het aantal detacheringsuren bedroeg in 1999 circa 15 procent van het aantal gewerkte uren. In 2001 was dit aandeel opgelopen tot 30 procent.

Kader 3.h

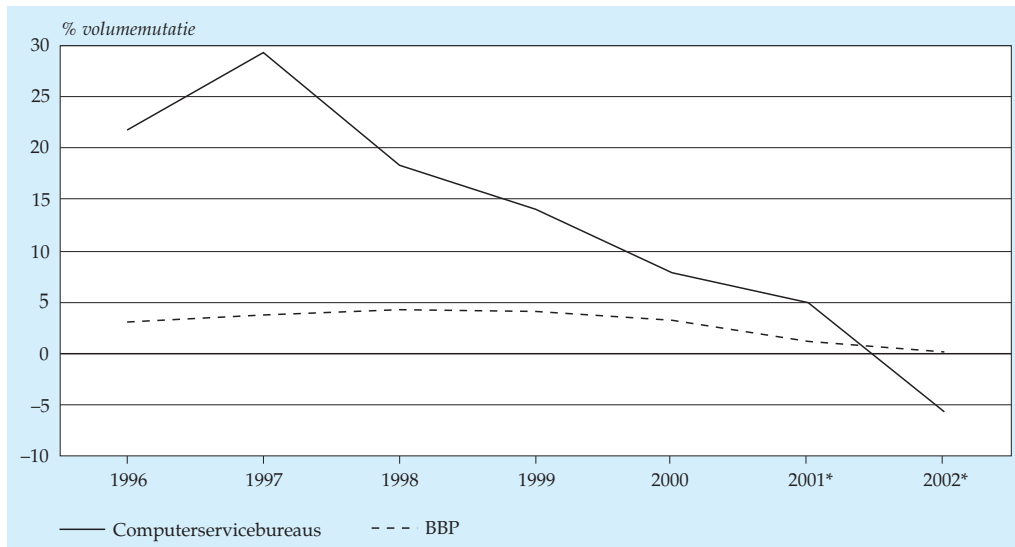
BTW-verlaging voor arbeidsintensieve diensten

De Europese Commissie heeft de lidstaten in 1999 gemachtigd om bij wijze van experiment een verlaagd BTW-tarief toe te passen op arbeidsintensieve diensten. Doel is het stimuleren van de werkgelegenheid en het terugdringen van de zwarte economie. Het experiment geldt alleen voor specifiek vermelde diensten. Tegelijkertijd is bepaald dat de lidstaten die meedoen een evaluatie moeten uitvoeren van de doeltreffendheid van de maatregel. Nederland heeft vanaf 1 januari 2000 aan het experiment deelgenomen voor de volgende diensten: fietsherstellen, schoenherstellen, kledingherstellen, schilder- en stukadoorwerk aan woningen ouder dan 15 jaar en kappersdiensten.

Voor Nederland is door het onderzoeksinstituut Research voor Beleid in 2002 een evaluatie uitgevoerd. Ondernemers hebben in drie achtereenvolgende jaren een enquête ingevuld over onder andere: prijzen/uurtarieven, werkgelegenheid en omzetcijfers. Geconstateerd wordt dat in alle branches, met uitzondering van de fietsherstelbranche, de gemiddelde prijs die de klant betaalt in het jaar na de BTW-verlaging gedaald is. Duidelijk is wel dat de bedrijven de prijsverlaging niet volledig hebben doorgevoerd, maar slechts gedeeltelijk. In 2001 en 2002 zijn de prijzen weer gestegen. Voor het aantal werknemers in de fietsherstel-, kappers- en schoenherstelbranche heeft de BTW-verlaging geen gevolgen gehad. Voor de overige branches kunnen geen duidelijke conclusies worden getrokken. Geconcludeerd wordt dan ook dat het verlaagde BTW-tarief geen aantoonbaar effect op de werkgelegenheid heeft gehad. De evaluaties van de andere lidstaten leverden soortgelijke resultaten op.

Computerservicebedrijven hebben de afgelopen jaren geprofiteerd van de grote bedragen die door het bedrijfsleven zijn besteed aan ICT-diensten. De millenniumwisseling en de introductie van de euro brachten grote kosten op dit gebied met zich mee. Dit gold ook voor de ontwikkelingen op het gebied van internet. In 2002 was de verwachting dat veel bedrijven tijd en geld zouden vrijmaken om inmiddels verouderde systemen en software te vervangen en nieuwe investeringen in ICT-diensten te plegen. Deze verwachtingen zijn niet uitgekomen. De omslag in de conjunctuur en de onzekere vooruitzichten hebben veel bedrijven doen besluiten ICT-investeringen uit te stellen. De computerservicebedrijven maken dan ook moeilijke tijden door en het exploitatieoverschot daalde met ruim 15 procent. Dit had ook gevolgen voor de werkgelegenheid bij de computerservicebedrijven. Na jarenlange groei daalde deze met 2,6 procent.

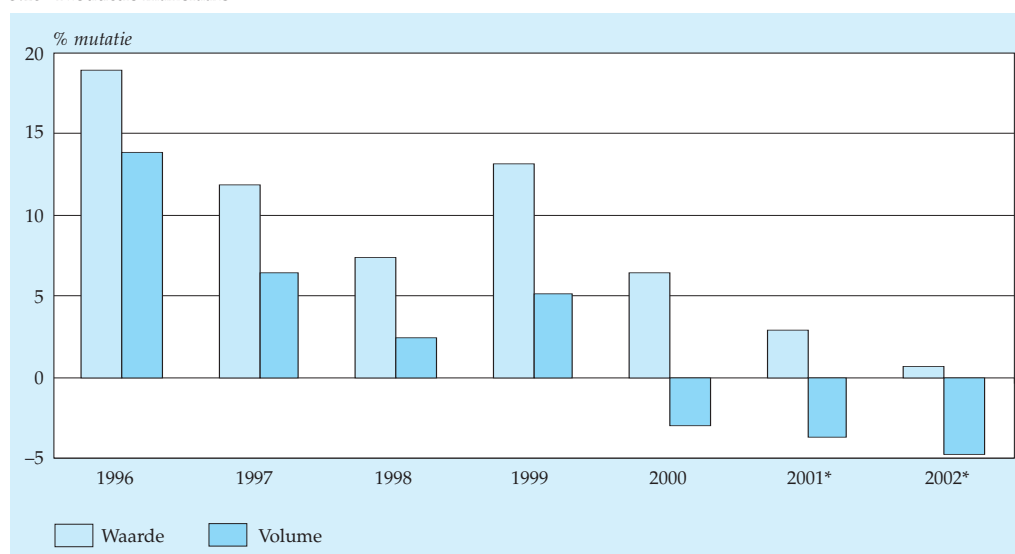
3.17 Toegevoegde waarde computerservicebedrijven en BBP

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Het omzetvolume van makelaars was opnieuw lager dan in 2001. Het aantal woningverkopen steeg nog met ongeveer 1,0 procent. Ook op de kantorenmarkt was de economische teruggang voelbaar. Het aantal transacties is met ongeveer een kwart gedaald, net als het aantal nieuw verhuurde vierkante meters. Omdat de woningprijzen in 2002 toch nog met 6,2 procent stegen, bleef de nominale omzet van de makelaars vrijwel gelijk aan die in 2001.

3.18 Productie makelaars

Bron: Nationale rekeningen 2002.

Ook bij de reclamebureaus is, na een daling in 2001, in 2002 het afzetvolume opnieuw gedaald (-2,8 procent). Door een nog sterkere afname van het verbruiksvolume kon het volume van de toegevoegde waarde toch 0,2 procent stijgen. De prijzen van de afzet stegen bovendien iets meer dan de prijzen van het verbruik, wat eveneens een positief effect had op de toegevoegde waarde. Het is de vraag of, als door de slechte economische omstandigheden de afzet onder druk blijft staan, ook in 2003 een dergelijke kostenreductie kan worden bereikt.

De afgelopen jaren waren de autoleasebedrijven binnen de toch al sterk groeiende zakelijke dienstverleners een positieve uitschieter. De markt van lease-auto's heeft dan ook jarenlang een enorme groei gekend. Ook in 2001, toen de economische omslag al zichtbaar werd, steeg het aantal lease-auto's nog met 8,4 procent. In 2002 kwam de kentering. Was er in de eerste helft van het jaar nog sprake van een groei van het aantal lease-auto's, in de tweede helft van het jaar sloeg dit om in een afname. Afnemende spanning op de arbeidsmarkt en minder florissante ontwikkelingen voor veel bedrijven lagen hieraan ten grondslag. Gezien over het gehele jaar 2002 was er ten opzichte van 2001 sprake van een bescheiden groei van 0,3 procent voor het aantal lease-auto's.

3.9 Overheid

Groei van de overheid overtreft de groei van het BBP

De overheid presteerde in 2002 beter dan de totale economie. De volumegroei van de toegevoegde waarde (bij de overheid voornamelijk loonsom en afschrijvingen) voor de bedrijfstak overheid bedroeg 1,8 procent. Deze groei was duidelijk hoger dan de gemiddelde toename van 0,3 procent voor alle bedrijfstakken samen. Ook in 2001 was de toename bij de overheid groter dan die bij de totale economie.

Overheid						
Aandeel in BBP	Gemiddeld 1991-1995	Gemiddeld 1996-2000	2001*	2002*	2002*	
	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>	
10,8%	Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	3,1	3,9	7,5	6,5	47,9
0,8%	Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	0,1	1,7	1,8	1,8	-
	Exploitatieoverschot (netto); waarde	-	-	-	-	-
		<i>arbeidsjaren</i>				
	Uitvoerquote					
	Arbeidsvolume	-1,2	0,8	2,6	2,8	771 100

De directe bestedingen van de overheid worden in eerste instantie bepaald door het budgetmechanisme. In Nederland is daarbij het ontkoppelen van uitgaven en inkomsten een belangrijke norm. De inkomsten lopen via de belastinggrondslagen mee met de economische ontwikkeling, voor de uitgaven geldt een meerjarencader van afgesproken groei. In 2002 namen de overheidsbestedingen met 1,8 procent net zo snel toe als in 2001. Het sterkst stegen de uitgaven aan overheidsbestuur en sociale verzekeringen, met 2,5 procent. De volumegroei van de uitgaven aan defensie bedroeg 1,7 procent, terwijl de uitgaven aan gesubsidieerd onderwijs 0,8 procent stegen.

De groei van de overheid vertoont minder grote extremen dan andere bedrijfstakken. Een uitzondering hierop is het jaar 1995 toen de dienstplicht werd afgeschaft. In de periode 1990-2000 bedroeg de gemiddelde jaarlijkse groei van de overheidsbestedingen bijna 1 procent. De gemiddelde jaarlijkse BBP-groei in die periode lag op bijna 3 procent. Alleen in het jaar 1993 overtrof de groei van de overheidsuitgaven de economische groei.

Het arbeidsvolume van de overheid bleef in 2002 met 2,8 procent fors groeien. In 2001 was de groei met 2,6 procent ook al hoog. In het overheidsbestuur nam het aantal arbeidsjaren met 2,7 procent toe. Bij het gesubsidieerd onderwijs groeide de werkgelegenheid zelfs 3 procent. Vergeleken met de periode 1990–2000 zijn dit zeer hoge groeicijfers. Voor de overheid als geheel daalde de werkgelegenheid in deze periode zelfs licht. Dit is voor een groot deel toe te schrijven aan het afschaffen van de dienstplicht. De werkgelegenheid van het gesubsidieerd onderwijs bleef in de eerste helft van de jaren negentig vrijwel constant. Daarna was de jaarlijkse groei van het arbeidsvolume aanzienlijk. De werkgelegenheid in het overheidsbestuur begon in 1998 sterk te groeien.

Een kenmerk van de productie van de overheid is dat slechts een klein deel verkocht wordt. In 2002 bedroegen de verkopen ongeveer 15 procent van het totaal. De resterende 85 procent wordt geleverd om niet en wordt beschouwd als overheidsconsumptie. De verkopen van defensie betreffen vrijwel uitsluitend de opbrengsten uit de verkoop van tweedehands militaire goederen. De verkopen bij het gesubsidieerd onderwijs bestaan voornamelijk uit schoolgelden. Bij het algemeen bestuur gaat het om verhuur van schoolgebouwen en sportaccommodaties, leges, entreegelden voor musea en zwembaden, en ook om parkeer- en marktgelden.

3.10 Zorg en overige dienstverlening

Sterke stijging uitgaven gezondheids- en welzijnzorg

Binnen de gezondheids- en welzijnzorg namen de <\$Itoegevoegde waarde>toegevoegde waarde en het arbeidsvolume in 2002 fors toe. De nominale toegevoegde waarde groeide met ruim 13 procent. Dit werd onder meer veroorzaakt door sterke prijsstijgingen. Echter ook het volume steeg fors, met 5,1 procent in 2002. Voor de gezondheidszorg bedroeg de stijging van de toegevoegde waarde 3,6 procent, voor de welzijnzorg 6,8 procent. Vanaf 2000 stijgt de toegevoegde waarde van de gezondheids- en welzijnzorg steeds sneller. Het jaar 2002 spant tot nu toe echter de kroon.

Zorg en overige dienstverlening

Aandeel in BBP	gemiddeld 1991-1995	gemiddeld 1996-2000	2001*	2002*	2002*	
	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>	
11,5%	Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	5,0	6,0	10,6	11,0	51,1
3,4%	Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	1,7	2,1	3,8	3,7	
	Exploitatieoverschot (netto); waarde	4,3	7,7	17,3	18,3	16,1
		<i>arbeidsjaren</i>				
	Arbeidsvolume	1,8	3,1	3,3	3,0	1 095 400

Ziekenhuizen nemen verreweg het grootste deel van de productiewaarde van de gezondheidszorg voor hun rekening. De productiewaarde steeg met circa 12 procent in 2002. Dit werd voor het grootste deel veroorzaakt door prijsstijgingen. Deze bedroegen ongeveer 10 procent. Het volume van de ziekenhuisproductie nam met ruim 2 procent toe. Het arbeidsvolume groeide met 4,6 procent tot 207 duizend arbeidsjaren. Dit is een sterkere stijging dan in het voorgaande jaar en ook de grootste groei sinds jaren. Omdat in 2002, naast een toename in het arbeidsvolume, ook de lonen stegen, namen de loonkosten in ziekenhuizen flink toe (8 procent).

Uit voorlopige gegevens uit de Zorgthermometer van VEKTIS blijkt, dat in 2002 het aantal opnamen met 3,7 procent is gestegen en het aantal verpleegdagen met 0,8 procent is gedaald. Het aantal dagopnamen is met 11,3 procent fors toegenomen. Daarmee zet de vermindering van het aantal ligdagen per opname en de verschuiving naar dagopnamen zich verder voort.

Naast de ziekenhuizen behoren ook de praktijken van vrije beroepsbeoefenaren (paramedici, huisartsen, tandartsen, verloskundigen en medisch specialisten) tot de gezondheidszorg. Door deze groepen werd in 2002 voor 6,2 miljard euro geproduceerd. Dit is een toename van bijna 12 procent ten opzichte van 2001. Het volume van de productie nam met ruim 4 procent toe. De prijsstijging bedroeg hier gemiddeld 7 procent. Met name bij huisartsen en bij tandartsen stegen de prijzen bovengemiddeld. Bij huisartsenhulp werd dit onder andere veroorzaakt door verhoging van de tarieven van de ziekenfondsen voor avond-, nacht- en weekendzorg. Speciaal met het oog op deze zorg zijn in 2002 huisartsenposten opgezet. De kosten voor inrichting hiervan hebben bijgedragen aan de sterke prijsstijging.

De welzijnszorg kende in 2002 een grote volumegroei van de productie van 6,6 procent. Het extra geld dat in 2001 beschikbaar kwam voor het wegwerken van wachtlijsten heeft kennelijk vruchten afgeworpen. De wachtlijst voor een plaats in een verpleeghuis, verzorgingshuis of voor de thuiszorg is eind 2002 ten opzichte van een jaar eerder met 15 procent afgenomen tot 74 duizend wachtenden. Bij een vorige meting in mei 2000 waren er nog 102 duizend

wachtenden. Uit de productiegegevens van de verschillende typen instellingen in de welzijnszorg blijkt dat vrijwel overal een flinke stijging is waar te nemen. Het meest in het oog springend is daarbij de thuiszorg. Hier steeg de productiewaarde met 18 procent. De volumestijging van de productie was eveneens zeer fors: 11 procent.

Ook in 2002 bleef het aantal persoonsgebonden budgetten verder groeien. Dit zijn budgetten waarmee de zorgvrager verschillende soorten geïndiceerde zorg kan inkopen bij zorgaanbieders. Het aantal persoonsgebonden budgetten bedroeg eind 2002 bijna 48 duizend. Eind 2001 waren dit er ruim 36 duizend. Verwacht wordt dat deze stijging verder zal doorzetten.

De kinderopvang is in 2002 opnieuw gestegen, maar minder dan in het voorgaande jaar toen hiervoor extra middelen ter beschikking waren gesteld. Het aantal plaatsen nam met 18,5 duizend toe tot ongeveer 172 duizend. De productiewaarde steeg met bijna 10 procent.

Overige dienstverlening

De overige dienstverlening is een zeer heterogene groep van dienstverlenende activiteiten. Hiertoe behoren onder andere werkgevers- en werknemersorganisaties, ideële organisaties, sportverenigingen en recreatieve instellingen, maar ook bijvoorbeeld kappers en wasserijen. Zowel de nominale productiewaarde als de toegevoegde waarde van de overige dienstverlening steeg in 2002 fors met respectievelijk 6,4 procent en 6,8 procent. Prijsverhogingen droegen hier voor een groot deel aan bij. Zo stegen de afzetprijzen met gemiddeld 4,8 procent, aanzienlijk meer dan de inflatie.

In 2002 is het aantal leden van werknemersorganisaties weer licht afgenomen. In 2001 was hun aantal leden ook al met 1,0 procent gedaald. Op 1 januari 2002 waren nog 1,78 miljoen mensen lid van een vakcentrale. Op 1 januari 2003 was het aantal leden van vakcentrales verder afgenomen tot 1,75 miljoen. Dit is een daling van 1,7 procent.

Uit het jaarverslag van de Nederlandse Federatie voor de Cinematografie blijkt dat 2002 een goed jaar voor de bioscopen is geweest. Het aantal bezoekers steeg ten opzichte van 2001 met 1,3 procent naar iets meer dan 24 miljoen. De bruto omzet steeg ten opzichte van 2001 met 5,4 procent naar ruim 156 miljoen euro. Uit cijfers van het CBS blijkt verder dat het vooral de groep tot dertig jaar is die graag naar de bioscoop gaat. Mensen boven de 30 gaan eerder naar het theater.

In 2002 zijn er ruim 100 miljoen uitstapjes gemaakt naar attractieparken, evenementen en bezienswaardigheden. Eenderde deel hiervan bestaat uit uitstapjes door kinderen. In 1996 gingen kinderen gemiddeld vijf keer per jaar naar de speeltuin, pretpark, dierentuin of kinderboerderij. In 2002 is dit gestegen naar acht keer.

Ook het bezoek aan dierentuinen nam toe. Uit de cijfers van de Nederlandse Vereniging van Dierentuinen blijkt dat ruim 10 miljoen mensen in 2002 een bezoek hebben gebracht aan één of meer bij de NVD aangesloten dierentuinen. De meeste dierentuinen konden dan ook een lichte stijging van het aantal bezoekers noteren ten opzichte van het voorgaande jaar.

3.11 Bedrijfstakkenstructuur internationaal

De Nederlandse samenstelling van de bedrijfstakkenstructuur wijkt weinig af van het plaatje van de eurozone. De financiële en zakelijke dienstverlening is de grootste bedrijfstak met iets meer dan een kwart van het totaal. Net iets kleiner zijn de overige diensten en de handel (in ruime zin, hierbij horen ook horeca en transport). De bouw heeft in de meeste landen een aandeel van ongeveer 5 procent. Duitsland heeft relatief meer industrie dan Nederland. Dit geldt ook voor de financiële en zakelijke dienstverlening. Wat deze bedrijfstak betreft loopt Nederland licht achter op de grotere eurolanden. Ook in het Verenigd Koninkrijk is de zakelijke dienstverlening sterker vertegenwoordigd dan in Nederland.

In de Verenigde Staten beslaat de financiële en zakelijke dienstverlening bijna 30 procent van de economie. Dit is iets meer dan in de eurozone. Daar staat tegenover dat de economie van de VS relatief uit wat minder industrie bestaat. In Japan daarentegen bestaat bijna een kwart van de economie uit industrie. Ook de overige dienstverlening is sterk vertegenwoordigd. De financiële en zakelijke dienstverlening is een stuk kleiner dan in de eurozone en de VS.

Samenstelling BBP nieuwe toetreders

Lijken de plaatjes van de grotere economieën van de wereld sterk op elkaar, die van Oost-Europese landen wijken hier vrij sterk van af. De nieuwe toetreders hebben naast een lagere levensstandaard ook een achterstand in economische ontwikkeling ten opzichte van de eurolanden. Dit komt tot uiting in een andere opbouw van de economie. Het eerste dat in het oog springt is dat de Oost-Europese landen veel meer dan de huidige eurolanden op de industrie leunen. In Tsjechië bestaat zelfs eenderde van de economie uit industrie. De tertiaire sector is in deze landen juist minder ontwikkeld. In de meeste Oost-Europese landen behoort minder dan 20 procent tot de financiële en zakelijke dienstverlening. De landbouw is daarentegen sterker vertegenwoordigd. De nieuwe toetreders zijn vooral in de primaire en secundaire sector gespecialiseerd.

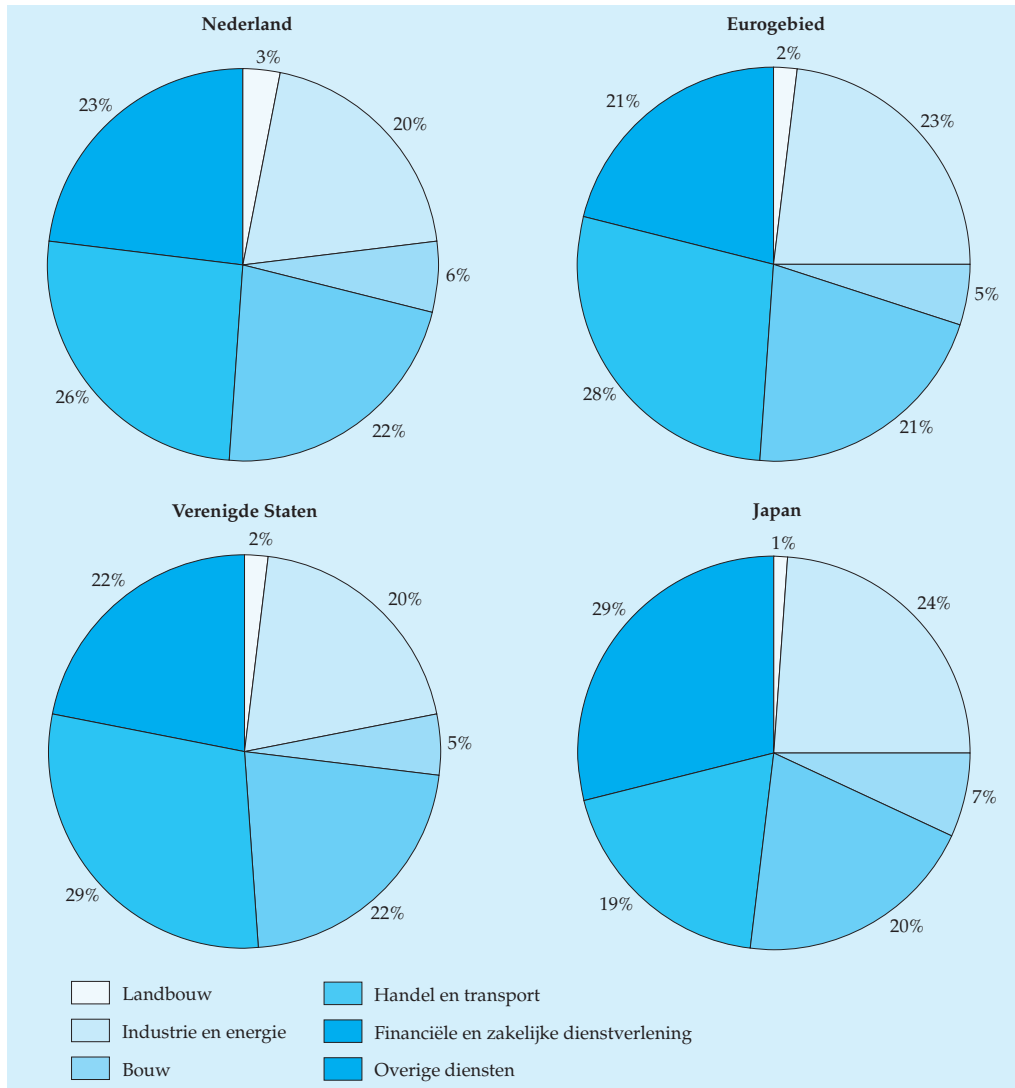
Opvallend is dat in de laatste tien jaar, als gevolg van de overgang van een centrale planeconomie naar een markteconomie, de verschillen tussen de drie grootste toetreders en de EU-landen kleiner zijn geworden. In zowel Hongarije als Polen en Tsjechië liep het aandeel van de landbouw in het bruto binnenlands product fors terug. Hetzelfde gold, met uitzondering van Hongarije, voor het aandeel van de industrie. Het aandeel van de diensten nam daarentegen in alle drie de landen toe. Binnen de diensten was er sprake van een duidelijke verschuiving. Het aandeel van de financiële en zakelijke dienstverlening nam flink toe ten koste van de overige diensten.

3.19 Samenstelling BBP

	1992				2000			
	Hongarije	Polen	Tsjechië	Nederland	Hongarije	Polen	Tsjechië	Nederland
	%							
Landbouw	6,9	7,1	4,6	4,0	4,2	3,7	4,3	2,7
Industrie en energie	27,2	35,5	39,4	22,6	28,7	26,5	32,3	20,4
Bouw	5,4	8,1	6,9	5,7	4,6	8,4	7,1	5,7
Handel en transport	22,4	20,6	20,3	22,6	22,3	29,0	24,6	22,3
Financiële en zakelijke dienstverlening	16,8	7,3	17,2	21,2	20,8	14,9	16,6	26,4
Overige diensten	21,3	21,5	11,6	23,8	19,3	17,5	15,1	22,5

Bron: OESO, National Accounts of OECD Countries, 2003.

3.20 Bedrijfstakkenstructuur

Bron: OESO, National Accounts of OECD Countries, 2003.

4. Productiefactoren

De economische groei van Nederland is voor een belangrijk deel afhankelijk van de productiefactoren die beschikbaar zijn. In dit hoofdstuk worden de productiefactoren arbeid, kapitaal en kennis besproken. Ook van belang is de efficiëntie van deze productiefactoren. Deze wordt gemeten door onder andere de arbeidsproductiviteit en de kapitaalcoëfficiënt. Ook het ondernemerschap, de loonontwikkeling en de winstgevendheid worden in dit hoofdstuk belicht. Daarnaast is er een themaparagraaf over arbeidsongeschiktheid in Nederland. De laatste paragraaf geeft een internationale vergelijking van de factor arbeid met enkele belangrijke referentielanden.

Arbeid kan behalve als productiefactor ook gezien worden als een van de economische ontwikkeling afhankelijk *goed* met intrinsieke waarde (inkomensbron, gevoel voor eigenwaarde). Vandaar dat uitgebreider wordt stilgestaan bij arbeid. De sociale component komt ook aan bod: hoe gaat het met de ontwikkeling van de werkloosheid en welke groepen worden hierdoor het zwaarst getroffen?

De ontwikkeling van de werkgelegenheid stond in 2002 in het teken van de zeer matige economische groei. Het aantal werklozen groeide in 2002 met ongeveer 50 duizend. Tegelijkertijd daalde het aantal vacatures met bijna 50 duizend. De werkgelegenheid groeide nog wel, maar deze groei kwam volledig op het conto van de overheid en de zorgsector. In het bedrijfsleven is de werkgelegenheid gedaald. De arbeidsproductiviteit is voor het tweede achtereenvolgende jaar niet gestegen. Internationaal gezien is de werkloosheid nog altijd laag, al kroop Nederland in 2002 dichterbij het EU-gemiddelde.

Ondanks de verminderde economische groei nam het aantal ondernemingen in 2002 met 0,5% toe. Vooral het aantal ondernemingen in de zakelijke dienstverlening en de bouwnijverheid groeide. De economische tegenwind had wel gevolgen voor het aantal faillissementen. Dit is fors gestegen met 16 procent. In 2002 werden 6 800 faillissementen uitgesproken. Vooral financiële instellingen, bedrijven in de zakelijke dienstverlening en industriële ondernemingen werden getroffen.

De kapitaalgoederenvoorraad is in 2002 licht gestegen. De kapitaalcoëfficiënt in de marktsector bleef stabiel. De totale uitgaven aan research en development laten een stijgende lijn zien. Dit geldt vooral voor de uitgaven door ondernemingen en researchinstellingen. De onderzoeksuitgaven door universiteiten daalden daarentegen.

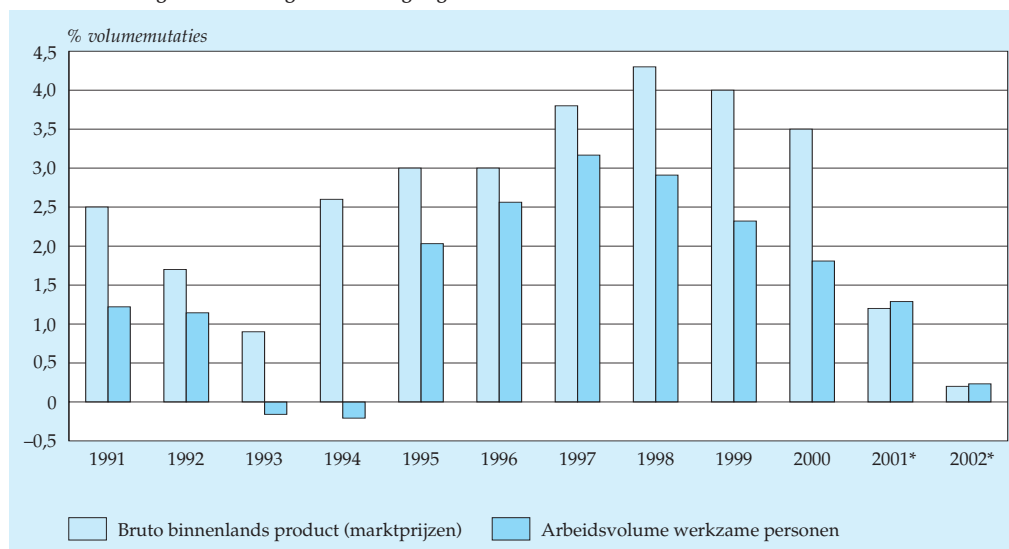
Het aantal arbeidsongeschikten is zeer hoog in vergelijking met andere landen. In 2002 werden bijna een miljoen arbeidsongeschiktheidsuitkeringen verstrekt. Hiermee was een bedrag gemoeid van 11 miljard euro. Meer dan een derde van deze uitkeringen werd verstrekt vanwege arbeidsongeschiktheid door psychische klachten.

4.1 Arbeid

Werkloosheid stijgt

Nederland beleefde in de tweede helft van de jaren negentig een periode van bovengemiddelde economische groei. In de zeven goede jaren van 1994 tot en met 2000 groeide de economie met gemiddeld 3,5 procent per jaar. Deze economische groei ging, na een aarzelend begin, ook gepaard met een grote stijging van de werkgelegenheid. Tussen 1995 en 2000 groeide het arbeidsvolume jaarlijks met gemiddeld 2,3 procent. Begin 2001 kwam er een einde aan de sterke economische groei. De arbeidsmarkt reageerde hierop met een vertraging. In 2001 groeide het arbeidsvolume nog met 1,3 procent. In 2002 bedroeg de groei nog maar 0,2 procent.

4.1 Ontwikkeling economische groei en werkgelegenheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Dat de werkgelegenheid in 2002 nog groeide, komt geheel op het conto van de zorg en overheid. In het bedrijfsleven daalde de werkgelegenheid met 37 duizend arbeidsjaren. Dit komt neer op een krimp van 0,8 procent. Het totale aantal openstaande vacatures daalt vanaf de tweede helft van 2001. De daling bleef in 2001 nog beperkt tot 6 duizend, maar liep in 2002 op tot bijna 50 duizend. Het totale aantal openstaande vacatures kwam in 2002 uit op 135 duizend.

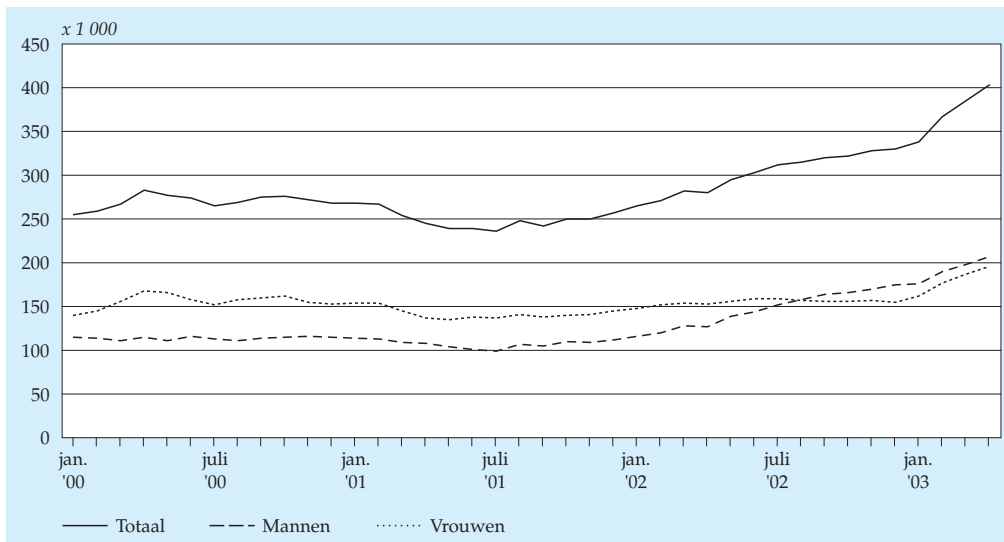
Het effect van de economische omslag op de werkloosheid was in 2001 nog gering. Het jaarcijfer van 251 duizend werklozen was het laagste sinds 1980. In 2002 was er echter sprake van een duidelijke stijging van de werkloosheid. De werkloze beroepsbevolking liep op tot 302 duizend personen. De stijging van de werkloosheid trof vooral mannen.

4.2 Arbeid

	1990	1995	1999	2000	2001*	2002*	Mutatie t.o.v.	
							2001	1995
<i>x 1 000</i>								
Gemiddelde bevolking	14 947	15 460	15 809	15 922	16 043	16 148	105	688
Potentiële beroepsbevolking	10 228	10 498	10 663	10 717	10 801	10 871	70	373
Werkzame personen	6 698	7 143	7 946	8 124	8 274	8 349	75	1 206
Banen van werkzame personen	7 017	7 525	8 400	8 583	8 745	8 799	54	1 274
Arbeidsvolume van werkzame personen in arbeidsjaren	5 441	5 663	6 309	6 423	6 506	6 521	15	858
Openstaande vacatures (excl. overheid), jaargemiddelde	115	55	158	188	182	135	-47	80
Werkloze beroepsbevolking	419	533	292	269	251	302	51	-231
<i>%</i>								
Bruto participatiegraad	59	63	67	67	68	68	0,8	5
Netto participatiegraad	55	58	64	65	65	66	0,3	8
Werkloze beroepsbevolking	6,9	8,1	4,1	3,7	3,4	4,1	0,6	-4

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking, Nationale rekeningen 2002.

4.3 Werkloze beroepsbevolking, seizoensgecorrigeerd (gecentreerde driemaandsgemiddelden)

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking (EBB).

Arbeidsvraag bedrijfsleven neemt af

Het totale arbeidsvolume is in 2002 slechts met 0,2 procent gestegen. Dat er nog een stijging plaatsvond, heeft te maken met ontwikkelingen in het niet-commerciële deel van de economie. Vooral in zorg en onderwijs werd veel nieuw personeel in dienst genomen, terwijl de werkgelegenheid bij de commerciële bedrijven duidelijk afnam. Het arbeidsvolume van de overheid groeide in 2002 met 2,8 procent. De zorg en overige dienstverlening groeide met 3,0 procent. Bij de overheid (inclusief onderwijs) bedroeg de toename 21 duizend arbeidsjaren, in de zorg en overige dienstverlening 32 duizend.

4.4 Arbeidsvolume werkzame personen naar bedrijfstak

	1990	1995	2000	2001*	2002*
<i>1 000 arbeidsjaren</i>					
Totaal bedrijfstakken	5 441,0	5 662,6	6 423,2	6 505,9	6 521,0
Landbouw, bosbouw en visserij	245,0	236,9	236,1	227,4	223,4
Delfstoffenwinning	9,5	9,1	8,3	8,0	8,0
Industrie	1 044,0	961,9	971,6	966,8	945,8
Energie- en waterleidingbedrijven	44,6	40,8	34,4	33,4	32,7
Bouwnijverheid	413,5	415,9	478,2	488,6	485,3
Handel, horeca en reparatie	995,8	1 097,3	1 237,0	1 251,8	1 255,0
Vervoer, opslag en communicatie	340,6	354,5	403,3	412,0	409,6
Financiële en zakelijke dienstverlening	789,7	955,7	1 292,8	1 303,6	1 294,7
Overheid	747,9	704,4	731,4	750,4	771,1
Zorg en overige dienstverlening	810,4	886,1	1 030,1	1 063,9	1 095,4

Bron: CBS: Nationale rekeningen, 2002.

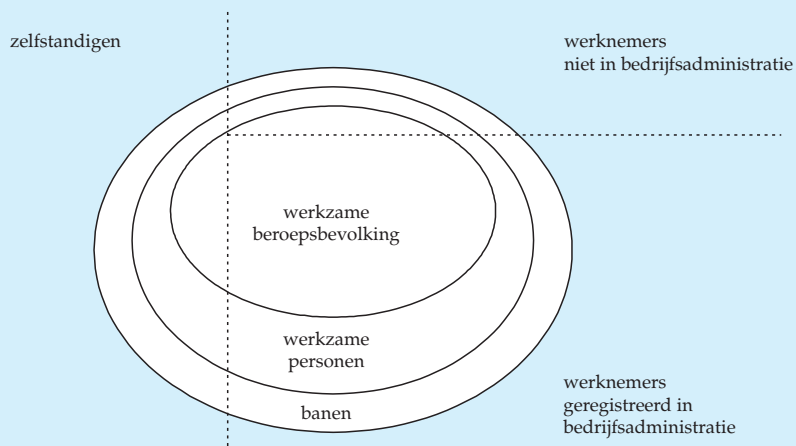
In het bedrijfsleven nam het arbeidsvolume af. De sterkste terugloop kende de industrie. Van de totale afname van 37 duizend arbeidsjaren bij de commerciële bedrijven werd 21 duizend veroorzaakt door teruglopende werkgelegenheid in de industrie. Ook de financiële en zakelijke dienstverlening kende met 9 duizend een grote afname. Een afname is in de jaren 1990–2000 in deze bedrijfstak niet voorgekomen. Sinds 1990 is de totale werkgelegenheid met ruim 1 miljoen arbeidsjaren (20 procent) gestegen. Opvallend is de verschuiving tussen bedrijfstakken. Er was circa 10 procent krimp in de landbouw en de industrie, maar zeer sterke groei in de commerciële dienstverlening en zorg. De industrie is niet langer de grootste bron van werkgelegenheid; dat is in 2002 de financiële en zakelijke dienstverlening. Ook de werkgelegenheid in de handel, horeca en reparatie en in de zorgsector is die in de industrie voorbijgestreefd.

Kader 4.a

Arbeidsrekeningen, de Enquête beroepsbevolking en de Enquête werkgelegenheid en lonen

De Arbeidsrekeningen (AR) vormen een binnen de Nationale rekeningen geïntegreerd stelsel van arbeidsmarktstatistieken. Het fundament van de Arbeidsrekeningen wordt gevormd door de Enquête werkgelegenheid en lonen (EWL) en de Enquête beroepsbevolking (EBB). De EWL is een steekproef onder bedrijven, waarmee naast bedrijfsgegevens ook diverse gegevens over individuele werknemers worden waargenomen. Alleen werknemers die voorkomen in een bedrijfsadministratie worden door de EWL 'gezien'. De EBB is een steekproef onder huishoudens, waarmee onder meer waargenomen wordt of een persoon al dan niet werkzaam is. De werkgelegenheidscijfers uit onder andere de EWL en de EBB worden geïntegreerd binnen de AR, waardoor een samenhangend geheel aan werkgelegenheidsindicatoren naar buiten kan worden gebracht. Zo kan binnen de AR de relatie tussen het totale aantal banen, het aantal werkzame personen en de werkzame beroepsbevolking worden bepaald (zie tabel). De onderliggende begrippen zijn schematisch weergegeven in de figuur.

De relatie tussen banen, werkzame personen en werkzame beroepsbevolking

De AR bevat alle banen van werknemers en zelfstandigen in Nederland, dus ook mensen met banen die niet standaard in bedrijfsregistraties staan worden meegeteld, zoals krantenbezorgers, personeel in dienst van huishoudens, alfahulpverleners, mensen in dienst van religieuze instellingen, thuiswerkers en zwartwerkers. Een persoon kan meerdere banen hebben. Het totaal aantal banen is daarom groter dan het aantal werkzame personen. In Nederland vormt het aantal bijbanen ongeveer 5% van het totaal aantal banen.

De aansluiting tussen banen, werkzame personen en werkzame beroepsbevolking, jaargemiddelden

	1995	2000	2001*	2002*
	<i>x 1 000</i>			
Banen van werknemers (AR)	6 288	7 284	7 450	7 509
Banen van zelfstandigen (AR) (+)	1 237	1 298	1 294	1 290
Bijbanen (-)	382	459	467	450
Werkzame personen (AR)	7 143	8 123	8 277	8 349
Minder dan 12 uur werkzaam per week (-)	771	815	802	812
Populatieverschil (-)	308	392	412	396
Werkzame beroepsbevolking (EBB)	6 063	6 917	7 064	7 141

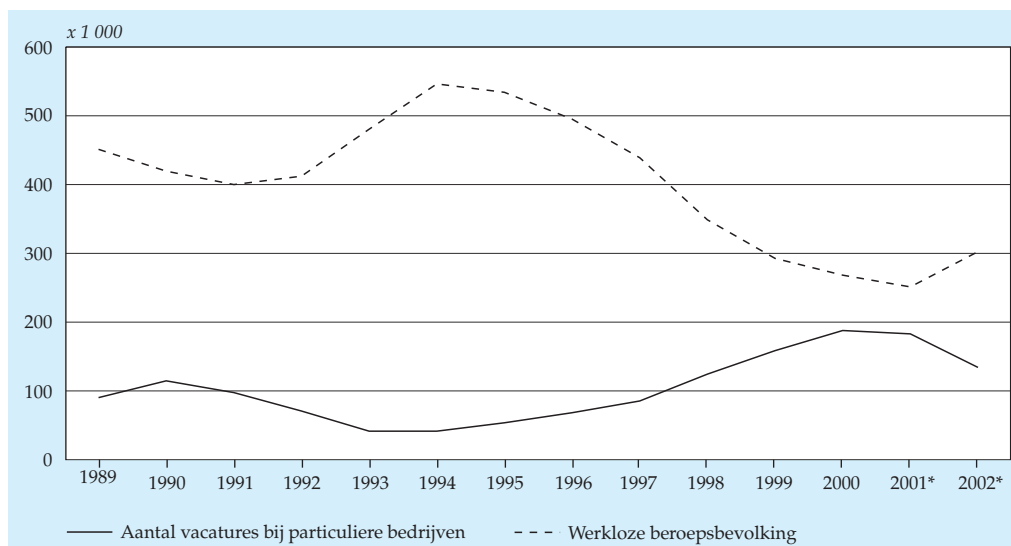
Bron: CBS, Arbeidsrekeningen en Enquête Beroepsbevolking.

Circa 10 procent van de werkzame personen werkt minder dan 12 uur per week. Deze personen worden volgens de definitie van de Centrale Commissie voor de Statistiek (1991) niet tot de werkzame beroepsbevolking gerekend. Naast het toepassen van de 12-uursgrens valt circa 5 procent van de werkzame personen om uiteenlopende redenen niet onder de werkzame beroepsbevolking. In de tabel is dit aangeduid met populatieverschil. Het grootste deel van het populatieverschil betreft de AR-bijraming van het personeel in dienst van huishoudens (de bijraming bedraagt ongeveer een kwart miljoen werkzame personen, voornamelijk zelfstandigen). Een ander deel van dit verschil komt door de gangbare afbakening van de werkzame beroepsbevolking tot de populatie van personen van 15–64 jaar. Hoewel de EBB ook enquêteert onder 65-plussers, worden deze niet meegenomen in cijfers over de beroepsbevolking. De AR rekent de werkende 65-plussers wel tot de werkzame personen. Een definitieverschil betreft de correctie voor de grenspendel. Deze correctie is nodig, omdat de AR uitgaat van het binnenlands concept (baan is in Nederland; eventueel woonachtig in het buitenland) en de EBB van het nationaal concept (woonachtig in Nederland; baan is eventueel in het buitenland).

Spanning op de arbeidsmarkt sterk teruggelopen

Met de toename van het aantal vacatures nam eind jaren negentig ook de spanning op de arbeidsmarkt toe. In 2000 was het aantal vacatures het hoogst. Op elke duizend banen stonden er toen 28 vacatures open. Hierna is de spanning teruggelopen. Aanvankelijk verliep de afname nog aarzelend, maar eind 2001 is het dalingstempo opgelopen. Deze daling zette zich in heel 2002 door. Gemiddeld over heel 2002 stonden er op elke duizend banen 20 vacatures open.

4.5 Vacatures werklozen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002; Vacature-enquête 2002.

Kader 4.b

Input van Arbeid: banen, personen, arbeidsjaren en uren

De doeltreffendheid van de inzet van arbeid in het productieproces wordt gemeten met het begrip arbeidsproductiviteit. Dit is omschreven als de volumemutatie in de toegevoegde waarde gedeeld door de verandering in de inzet van arbeid. Er zijn verschillende manieren om de inzet van arbeid te meten. Het aantal banen en het aantal personen zijn hiervan de minst geschikte, omdat de duur van banen verschillend is en niet alle personen evenveel werken. Het arbeidsvolume in arbeidsjaren is een betere indicator. Dit wordt berekend door alle (voltijd-, deeltijd- en flexibele) banen in een periode om te rekenen naar voltijdequivalenten van banen. Zo leveren drie banen van 12 uur per week samen één arbeidsjaar op in een bedrijfstak waar de contractuele arbeidstijd van een voltijd baan 36 uur per week is.

Bij het arbeidsvolume in arbeidsjaren wordt alleen gekeken naar het aantal overeengekomen arbeidsuren. Hierbij worden de contractueel overeengekomen verlof- en feestdagen en de arbeidsduurverkorting niet meegeteld. Een arbeidsjaar kan per bedrijfstak verschillend zijn, aangezien de overeengekomen arbeidsduur voor een voltijd baan tussen bedrijfstakken verschillend kan zijn. Om deze verschillen te ondervangen kan het arbeidsvolume ook weergegeven worden in overeengekomen uren in plaats van arbeidsjaren. Het arbeidsvolume is nog verfijnder te berekenen aan de hand van de betaalde uren of de feitelijk gewerkte uren. De betaalde uren worden berekend door bij de overeengekomen uren het aantal betaalde uren voor overwerk op te tellen. Sinds kort maakt het CBS experimentele berekeningen van gewerkte uren. Hierbij worden de niet gewerkte verzuimuren (zoals ziekte, weerverlet, kort verzuim en zwangerschaps- en ouderschapsverlof) in mindering gebracht op het aantal betaalde uren. Overigens treedt het verschil tussen arbeidsjaren en overeengekomen uren alleen op als de contractuele arbeidsduur verkort wordt. Dit is de laatste jaren niet gebeurd. De gemiddelde arbeidsduur van een voltijd baan in Nederland staat al een aantal jaren op circa 1 720 uur per jaar.

Bij de Nationale rekeningen wordt voor de berekening van de arbeidsproductiviteit voorlopig nog het arbeidsvolume in arbeidsjaren als input van arbeid genomen, omdat de raming van gewerkte uren zich nog in een experimenteel stadium bevindt. Op termijn zal het CBS overgaan op arbeidsproductiviteitscijfers op basis van gewerkte uren. Dit impliceert echter niet het einde van de arbeidsproductiviteitscijfers op basis van arbeidsjaren. Uit oogpunt van internationale vergelijking van gegevens zullen deze cijfers nog beschikbaar moeten blijven. Veel landen zullen arbeidsjaren nog als input van arbeid blijven gebruiken omdat dit begrip eenvoudiger te ramen is dan gewerkte uren.

In deeltijd banen zit nog groei

In 2002 groeide het aantal deeltijd banen opnieuw sneller dan het aantal voltijd banen. Van alle werknemers banen was 55 procent een voltijdbetrekking; in 1990 was dat nog 62 procent. Vooral vrouwen hebben deeltijd banen. Van alle werknemers banen wordt 44 procent bezet door een vrouw, maar bij de deeltijd banen is dit 71 procent. Zowel het aantal mannen als het aantal vrouwen in een voltijd baan is in 2002 licht afgenomen. Van alle nieuwe deeltijd banen die er in 2002 bijkwamen, werd maar liefst 92 procent door vrouwen bezet. In

deeltijdbanen zit nog groei (2,3 procent in 2002): met name in de zorg (6 procent), bij de overheid (5 procent) en in de landbouw (4 procent). Net als in 2001 nam het aantal werknemers met een vaste arbeidsrelatie een fractie toe, terwijl het aantal flexibele banen nu stabiel op iets meer dan driekwart miljoen staat.

Ziekteverzuim zorgsector daalt

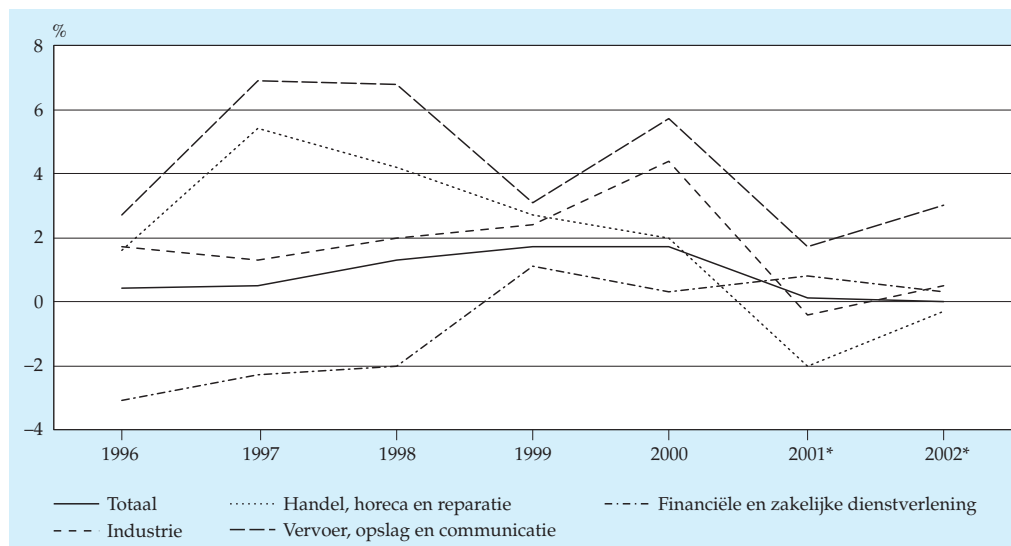
In 2002 was het ziekteverzuim bij particuliere bedrijven (inclusief de zorgsector) gemiddeld 5,4 procent. Dit betekent dat per dag gemiddeld één op de negentien werknemers in het bedrijfsleven ziek thuis blijft. Het ziekteverzuim steeg in de periode 1996–1999 van 4,6 naar 5,4 procent om hierna nog drie jaar op (ongeveer) hetzelfde niveau te blijven. Deze periode van een stabiel ziekteverzuim lijkt inmiddels ten einde: in het eerste kwartaal van 2003 was er een significante daling zichtbaar.

Het hoge ziekteverzuim in de zorgsector loopt terug. In de jaren negentig steeg het ziekteverzuim in de zorgsector tot 7,8 procent in 1999. In 2001 liep het ziekteverzuim terug tot 7,5 procent en in 2002 tot 7,0 procent. Hoewel dit nog altijd ver boven het gemiddelde ligt, is de dalende tendens duidelijk. Wellicht heeft de sterke groei van de personeelsomvang in deze sector geleid tot een vermindering van de werkdruk.

Arbeidsproductiviteit stijgt niet

In het beoordelen van de groei en het groeipotentieel van een land bekleedt het begrip arbeidsproductiviteit een sleutelrol. De economische groei, uitgedrukt als de procentuele volumetoename van de toegevoegde waarde, wordt vaak in twee componenten onderverdeeld: een verandering in de arbeidsinzet en een verandering in de arbeidsproductiviteit. De toename van de werkgelegenheid vindt zijn grens in het beschikbare arbeidsaanbod. Als de toename van het arbeidsaanbod (en dus de potentiële arbeidsinzet) stagneert, zal economische groei voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van de groei in de arbeidsproductiviteit. Omdat de vergrijzing in Nederland de komende jaren zal leiden tot het uittreden van grote jaargangen uit de arbeidsmarkt, zal het arbeidsaanbod onder druk komen te staan. Weliswaar kan hogere arbeidsparticipatie (in personen en uren) dit afremmen, maar de groei van de arbeidsinzet staat onder druk. De groei zal dan sterk bepaald worden door de te realiseren groei van de arbeidsproductiviteit.

4.6 Arbeidsproductiviteitsstijging per bedrijfstak

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

In 2001 en 2002 steeg de arbeidsproductiviteit niet. Dit is niet toe te schrijven aan minder innovatie, maar is conjunctureel van aard. In de industrie komt deze stagnatie van de groei van de arbeidsproductiviteit duidelijk tot uiting. Deze bedrijfstak kende in 2000 een zeer sterke groei van de arbeidsproductiviteit. In 2001 daarentegen was er een daling van bijna een half procent, waarna de arbeidsproductiviteit in 2002 weer steeg. De arbeidsproductiviteit daalde in 2001 en 2002 in de handel, horeca en reparatie. In de financiële en zakelijke dienstverlening blijft de bescheiden arbeidsproductiviteitsstijging gehandhaafd. Topper in de hele periode is vervoer, opslag en communicatie.

De forse economische groei van het afgelopen decennium heeft een grote stijging van de werkgelegenheid mogelijk gemaakt. In sommige bedrijfstakken (zoals de financiële en zakelijke dienstverlening) groeide de werkgelegenheid zelfs nog sneller dan de toegevoegde waarde, waardoor de conjuncturele arbeidsproductiviteitsgroei van de hele economie in de periode 1991–2000 positief: 1,1 procent. Voor de marktsector lag deze groei zelfs op 1,5 procent. Bij de marktsector worden de bedrijfstakken delfstoffenwinning, exploitatie van onroerend goed, overheid en gezondheids- en welzijnszorg buiten beschouwing gelaten vanwege hun bijzondere kenmerken. In 2001 en 2002 liep de arbeidsproductiviteitsgroei van de marktsector terug tot 0,2 procent per jaar.

De groei van de arbeidsproductiviteit viel in 2001 terug, doordat de economische groei in dat jaar sterk terugviel terwijl de groei van de arbeidsinzet nog doorzette. Dit is een normaal patroon. De werkgelegenheid reageert altijd vertraagd op een afnemende productiegroei. Bij hoogconjunctuur is er vaak spanning op de arbeidsmarkt, waardoor vacatures moeilijk te vervullen zijn. Als

vervolgens de economische groei vertraagt, moeten deze vacatures eerst nog vervuld worden. Pas als de economische groei langere tijd stagneert, zal de werkgelegenheid verminderen. Dit heeft mede te maken met het feit dat aan aanpassing van het personeelsbestand transactiekosten verbonden zijn. In 2001 nam de arbeidsinzet bijvoorbeeld nog toe met meer dan 1 procent, bijna net zoveel als het jaar ervoor maar wel minder dan in de jaren 1998 en 1999. Als de recessie voortduurt, zal ook de werkgelegenheid afnemen, waardoor de productiviteitsgroei zich weer kan herstellen. Dit wordt nog eens versterkt doordat in tijden van recessie de minder productieve bedrijven sneller failliet gaan.

Wie wil en kan er werken?

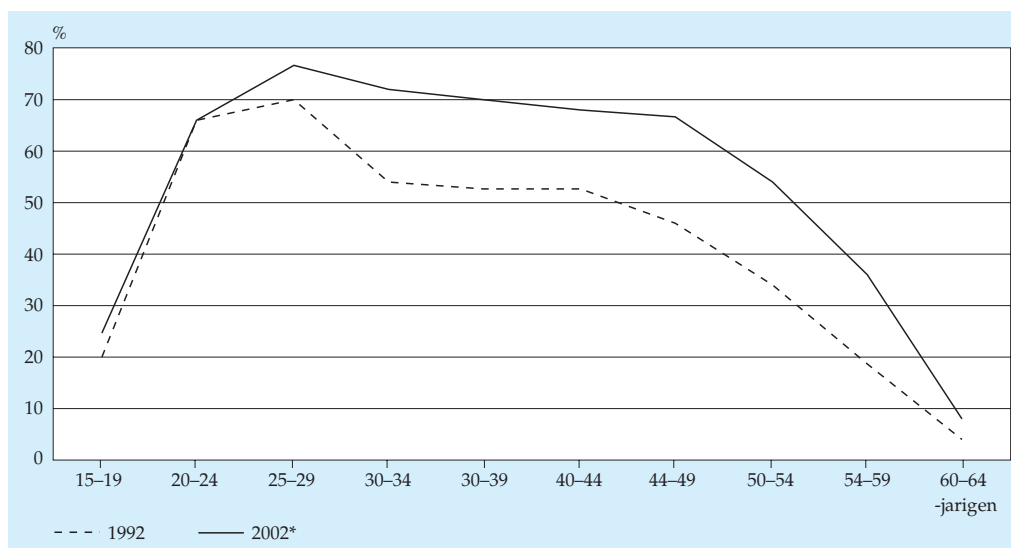
Een maat voor de wens en het vermogen tot het verrichten van betaald werk is de bruto participatiegraad. Deze wordt berekend door de beroepsbevolking te delen op de totale bevolking. Meestal worden hierbij alleen personen van 15 tot en met 64 jaar meegeteld. De totale bevolking van 15 tot en met 64 jaar wordt in dit geval de potentiële beroepsbevolking genoemd. Gezien de verwachte terugloop van de potentiële beroepsbevolking, in het komende decennium, wint een hoge bruto participatiegraad de komende jaren aan belang.

De bruto participatiegraad drukt het percentage mensen uit dat een betaalde baan heeft of ambieert van ten minste 12 uur per week. Personen die geen baan van ten minste 12 uur per week hebben, moeten hier wel actief naar zoeken, om bij de beroepsbevolking te worden meegeteld. Mensen die buiten de beroepsbevolking vallen, willen een dergelijke baan niet, of kunnen deze (om medische redenen) niet aan.

De gemiddelde bruto participatiegraad is in het voorbije decennium opgelopen van 61 procent in 1992 naar 68 procent in 2002. De stijging komt vooral door een sterke toename van het percentage vrouwen dat actief is op de arbeidsmarkt: dit liep op van 46 procent in 1992 naar 57 procent in 2002. Niettemin zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen ook in 2002 nog aanmerkelijk: waar 57 procent van de vrouwen werk heeft of op zoek is naar werk, ligt dit bij mannen op 79 procent. De toename van de bruto participatiegraad in de voorbije tien jaar vond plaats onder alle leeftijdscategorieën. De belangrijkste effecten zitten bij de brede middengroep van 30–59 jaar en zijn vooral veroorzaakt door ontwikkelingen bij vrouwen. Enerzijds werken vrouwen van rond de dertig (al dan niet met kinderen) veel vaker dan voorheen, anderzijds is een grote groep vrouwen van veertig à vijftig heringetreden. Het traditionele 'kinderdal' dat in 1992 nog in de cijfers was te zien, is in 2002 geheel verdwenen. Het kinderdal werd veroorzaakt doordat vrouwen vroeger na hun eerste kind massaal stopten met werken. Dat eerste kind kwam bovendien gemiddeld op jongere leeftijd dan tegenwoordig. Nadat de kinderen het huis uit waren, ging een aantal moeders weer werken. Na het kinderdal volg-

de in het verleden dus nog een klein piekje. Bij mannen is de participatiecurve de laatste tien jaar weinig veranderd. Alleen de toename van de bruto participatiegraad voor 55–59-jarige mannen is vermeldenswaardig.

4.7 Bruto participatiegraad van vrouwen

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De bruto participatiegraad is globaal gesproken laag voor jongeren en ouderen en hoog voor de tussenliggende groep. De bruto participatiegraad voor 15–19-jarigen kwam in 2002 uit op 27 procent. Deze lage bijdrage aan de beroepsbevolking ligt voor de hand vanwege het grote aantal onderwijsvolgenden binnen deze groep. De bruto participatiegraad naar leeftijd loopt in 2002 op van 69 procent voor 20–24-jarigen, om in de leeftijdscategorie hierboven een maximum te bereiken: 85 procent voor 25–29-jarigen. In de grote middengroep van 25–49-jarigen wil en kan meer dan 80 procent werken. Binnen deze groep vlakt de participatiegraad zeer geleidelijk af met het toenemen van de leeftijd. Boven de vijftig jaar vlakt de participatiegraad zeer sterk af. Tussen vijftig en zestig jaar ligt zij nog wel boven de 50 procent, zestigplussers maken daarentegen echter veel minder deel uit van de beroepsbevolking (17 procent). De terugloop van de participatiegraad met leeftijd heeft te maken met vervroegde uitredingen en het vrijwillig afzien van betaald werk, maar ook met afkeuringen. Het percentage (volledig) arbeidsongeschikte mensen neemt beneden de vijfenvijftig slechts geleidelijk toe met leeftijd. Bij de groep 55–59-jarigen ligt het percentage echter zeer veel hoger dan bij 50–54-jarigen: 15 versus 9 procent. Het percentage arbeidsongeschikten bij 60–64-jarigen ligt op 17 procent.

4.8 Bruto participatiegraad naar leeftijd en geslacht, 2002*

	Totaal	Mannen	Vrouwen
	%		
Totaal 15-64-jarigen	68	79	57
15-19-jarigen	27	28	25
20-24-jarigen	69	72	66
25-29-jarigen	85	92	77
30-34-jarigen	84	95	72
35-39-jarigen	82	94	70
40-44-jarigen	81	94	68
45-49-jarigen	80	93	67
50-54-jarigen	72	88	54
55-59-jarigen	55	74	36
60-64-jarigen	17	27	8

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

In de groep 15-19-jarigen is het verschil naar geslacht in de bruto participatiegraad gering. Met het toenemen van de leeftijd wordt dit verschil echter steeds groter. Bij de 55-64-jarigen is de bruto arbeidsparticipatie onder mannen ruim twee maal zo hoog als onder vrouwen.

De bruto participatiegraad hangt ook samen met herkomst. Allochtonen hebben een lagere bruto participatiegraad dan autochtonen (61 versus 70 procent). Allochtonen zijn volgens de CBS-definitie mensen die in het buitenland zijn geboren of waarvan minstens één van de ouders in het buitenland is geboren. Binnen de groep allochtonen varieert de participatiegraad enorm. Zo benadert de bruto participatiegraad van Surinamers (67 procent) die van autochtonen. Een relatief geringe bijdrage aan de beroepsbevolking hebben Turken en Marokkanen. De verschillen tussen de allochtone bevolkingsgroepen kunnen voor een belangrijk deel verklaard worden uit de rol van vrouwen. Van de Turkse en Marokkaanse vrouwen wil of kan slechts eenderde deel uitmaken van de beroepsbevolking. De bruto participatiegraad van Surinaamse vrouwen daarentegen is zelfs hoger dan die van autochtone vrouwen (62 versus 59 procent). In de voorbije tien jaar is de bruto participatiegraad van alle bevolkingsgroepen gestegen. In de verschillen tussen de bevolkingsgroepen is echter weinig verandering opgetreden.

4.9 Bruto participatiegraad naar herkomst en geslacht, 2002*

	Totaal	Mannen	Vrouwen
	%		
Totaal 15-64-jarigen	68	79	57
Autochtonen	70	81	59
Allochtonen	61	71	50
w.v.			
Westerse allochtonen	66	77	56
Niet westerse allochtonen	56	66	45
w.v.	51	66	35
Turken			
Marokkanen	51	65	34
Surinamers	67	72	62
Antilianen/Arubanen	63	70	57
Overige niet westerse allochtonen	52	63	40

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

4.10 Bruto participatiegraad naar opleidingsniveau en geslacht, 2002*

	Totaal	Mannen	Vrouwen
	%		
Totaal 15-64-jarigen	68	79	57
basisonderwijs	42	55	28
mavo	46	54	41
vbo	63	83	42
havo/vwo	59	67	52
mbo	79	87	69
hbo	82	87	77
wo	90	93	84

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Een andere bepalende factor voor de bruto participatiegraad is het opleidingsniveau. De bruto participatiegraad is 42 procent voor mensen met alleen basisonderwijs en 90 procent voor mensen met een academische graad. In zekere zin gaat het hier om twee samenhangende fenomenen: de wil om een beroep uit te oefenen uit zich mede in het volgen van een (hoge) opleiding, en bij het zoeken naar werk is het een voordeel om over een hoog opleidingsniveau te beschikken. Kijken we naar het verschil tussen mannen en vrouwen, dan springt vooral het voorbereidend beroepsonderwijs (vbo) eruit. Het halen van een vbo-diploma gaat bij de meeste mannen samen met de wens om een baan te krijgen, bij vrouwen geldt dit echter voor minder dan de helft. De verschillen in de bruto participatiegraad naar opleidingsniveau zijn de afgelopen tien jaar weinig veranderd. Het meest gestegen is de bruto participatiegraad van personen met een havo-vwo-opleiding.

Wie vindt er geen baan?

De werkloosheid is, na een jarenlange periode van daling (1994–2001), in 2002 gestegen. In de jaren van daling is ook de structuur van de werkloosheid veranderd. Onder de groepen met de hoogste werkloosheid is de werkloosheid in de periode 1994–2001 het meest gezakt. De enorme tekorten op de arbeidsmarkt, eind jaren negentig, hebben hierbij een rol gespeeld. Bovendien bereikte de werkloosheid onder de meer kansrijke groepen een soort bodemwaarde: zij kon niet veel lager.

In 1994 was 7 procent van de mannen werkloos tegen 11 procent van de vrouwen. In 2002 bedroegen de percentages 3,4 en 5,0 procent. De stijging van de werkloosheid in 2002 betrof vooral mannen, waardoor het verschil nog verder afnam. In 2002 was gemiddeld 4,1 procent van de beroepsbevolking werkloos.

In 1994 was 20 procent van de jongeren (15–19 jaar) werkloos. De werkloosheid onder jongeren daalde tot 11 procent in 2000, om hierna weer op te lopen tot 14 procent in 2002. Hoewel de jeugdwerkloosheid flink is afgenomen, is zij nooit onder de tien procent gezakt. Het gaat hierbij om schoolverlaters die op zoek zijn naar een baan en die nog niet gevonden hebben. Dat de jeugdwerkloosheid zowel in tijden van hoog- als van laagconjunctuur hoger is dan gemiddeld, is voor een deel te verklaren uit onvermijdelijke frictie. Verder hebben in 2002 veel bedrijven gereorganiseerd. Bij reorganisaties zijn jongeren vaak als een van de eersten het slachtoffer van personeelreductie. Verder hebben jongeren vaker tijdelijke contracten die bij ongunstige conjunctuur niet verlengd worden. Ook in de leeftijdscategorie 20–24 jaar, met daarin veel pas afgestudeerden, zitten meer werklozen dan gemiddeld. Verder daalt de werkloosheid iets met de leeftijd. Onder 15–24-jarigen is zij twee keer zo groot als gemiddeld.

4.11 Werkloze beroepsbevolking naar leeftijd en geslacht, 2002*

	Totaal	Mannen	Vrouwen
	%		
Totaal 15–64-jarigen	4,1	3,4	5,0
15–24-jarigen	8,5	9,1	7,8
25–34-jarigen	3,7	3,4	4,1
35–44-jarigen	3,5	2,5	5,0
45–54-jarigen	3,2	2,2	4,8
55–64-jarigen	2,9	2,4	3,9

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De afname van de werkloosheid in de periode 1994–2001 betrof mensen van alle soorten opleidingsniveaus. De sterkste daling vond plaats onder de personen met uitsluitend basisonderwijs. Deze ging van 17 procent in 1994 naar 7 procent in 2001. Hierna is de werkloosheid in deze groep weer licht gestegen (7,7 procent in 2002). Zij vormt nog altijd de groep met de hoogste werkloosheid. Het laagst ligt de werkloosheid in 2002 onder personen met een universitaire opleiding (3,6 procent) en vooral onder personen met een middelbare of hogere beroepsopleiding (beide 3,0 procent). De werkloosheid onder mensen met een vbo-diploma ligt wat hoger, maar toch altijd nog lager dan onder mensen met alleen basis- of middelbare schoolonderwijs.

4.12 Werkloze beroepsbevolking naar opleidingsniveau en geslacht, 2002*

	Totaal	Mannen	Vrouwen
	%		
Totaal 15–64-jarigen	4,1	3,4	5,0
basisonderwijs	7,7	6,8	9,4
mavo	7,2	6,5	7,9
vbo	4,8	3,5	7,2
havo/vwo	5,7	4,5	7,1
mbo	3,0	2,2	4,0
hbo	3,0	2,6	3,4
wo	3,6	3,5	3,6

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn zichtbaar over vrijwel de hele linie, het meest opvallend bij personen met (ten hoogste) een vbo-diploma. De werkloosheid onder vrouwen is hier twee maal zo groot als die onder mannen. Van de vrouwen met een vbo-diploma wil overigens maar een relatief klein aantal werken. Daarvan hebben kennelijk velen het moeilijk om een baan te vinden.

4.13 Werkloze beroepsbevolking naar herkomst en geslacht, 2002*

	Totaal	Mannen	Vrouwen
	%		
Totaal 15-64-jarigen	4,1	3,4	5,0
Autochtonen	3,3	2,6	4,4
Allochtonen	7,7	7,3	8,2
w.v.			
Westerse allochtonen	5,2	4,2	6,4
Niet westerse allochtonen	10,5	10,5	10,4
w.v.			
Turken	9,1	9,7	7,6
Marokkanen	9,9	10,2	9,2
Surinamers	8,2	7,0	9,5
Antillianen/Arubanen	9,6	8,4	11,1
Overige niet westerse allochtonen	13,8	14,1	13,1

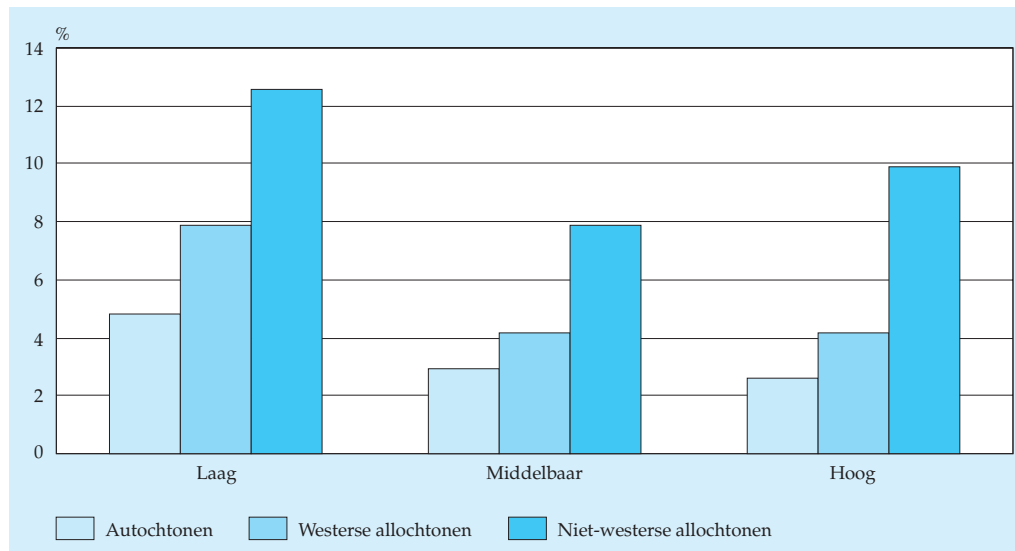
Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De werkloosheid onder allochtonen ligt met 7,7 procent nog altijd een stuk hoger dan die onder autochtonen (3,3 procent). Dit betekent niet dat er de afgelopen tien jaar niets is gebeurd. Met name de werkloosheid onder niet-westerse allochtonen nam vanaf midden jaren negentig fors af. Was in 1996 nog ruim 20 procent van deze groep werkloos, in 2001 was dit slechts 9 procent. In 2002 is het niveau van de werkloosheid weer gestegen. De stijging van de werkloosheid in 2002 betrof zowel autochtonen als westerse en niet-westerse allochtonen. De werkloosheid onder Marokkanen, de groep met voorheen de meeste werklozen, is niet gestegen ten opzichte van 2001. De werkloosheid onder Surinamers, de groep met voorheen de minste werklozen, is juist wel gestegen.

In 2002 kwamen de werkloosheidspercentages van autochtonen, westerse allochtonen en niet westerse allochtonen uit op respectievelijk 3,3 procent, 5,2 procent en 10,5 procent. Binnen de groep allochtonen is de werkloosheid onder niet-westerse allochtonen dus bijna twee keer zo groot als onder westerse allochtonen. De (door het CBS onderscheidbare) bevolkingsgroep met de hoogste werkloosheid zijn Marokkanen. Ook onder Antillianen en Arubanen is de werkloosheid hoog. In de restgroep 'overige niet westerse allochtonen' is het werkloosheidspercentage zelfs bijna 14 procent.

Een minder hoog opleidingsniveau wordt vaak als oorzaak gezien van de hoge werkloosheid onder allochtonen. Hoewel dit een rol speelt, is dit zeker niet de enige factor. Ook bij vergelijkbaar opleidingsniveau is de werkloosheid onder allochtonen hoger dan onder autochtonen. Zo is zelfs onder hoogopgeleide (hbo, wo) niet-westerse allochtonen de werkloosheid 9,9 procent. Voor autochtonen is dat maar 2,6 procent. Bij een eenvoudige driedeling van het opleidingsniveau blijkt de werkloosheid het laagst in de middengroep (havo, vwo, mbo) en het hoogst onder de laag opgeleiden (basisonderwijs, mavo, vbo). De werkloosheid onder laagopgeleide, niet-westers allochtonen komt uit op 12,6 procent.

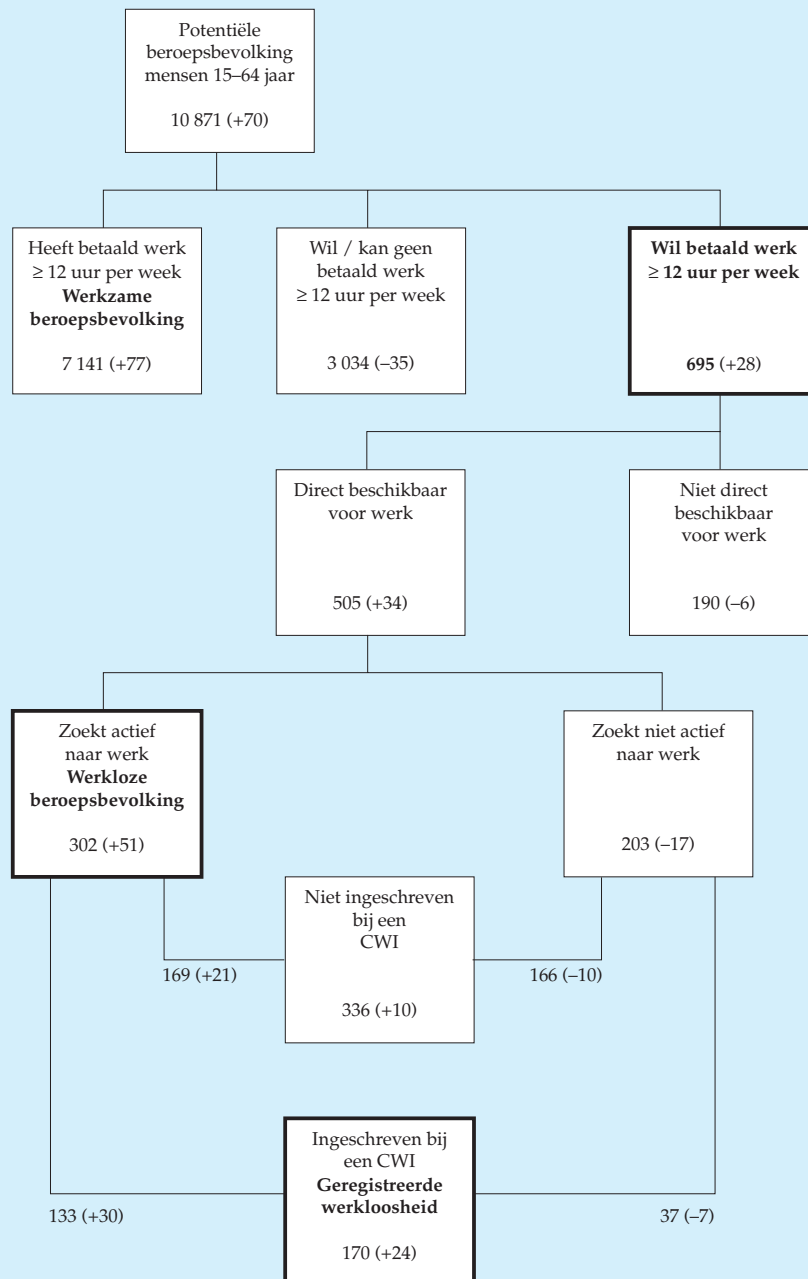
4.14 Werkloze beroepsbevolking naar herkomst en opleidingsniveau, 2002*

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Kader 4.c

4.15 Relatie indicatoren onbenut arbeidsaanbod (in duizendtallen), 2002*
 (Tussen haakjes staat de mutatie t.o.v. 2001 vermeld)

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

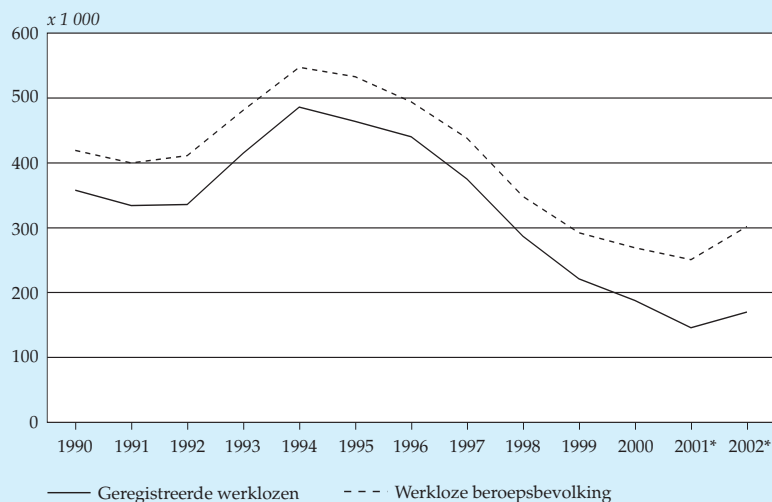
Kader 4.c

Van geregistreeerde werkloosheid naar werkloze beroepsbevolking

Als belangrijkste indicator voor de werkloosheid publiceert het CBS vanaf februari 2003 maandelijks de werkloze beroepsbevolking in plaats van de geregistreeerde werkloosheid. De werkloze beroepsbevolking bestaat uit alle mensen zonder werk (of met werk voor minder dan twaalf uur per week), die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Hierbij worden alleen mensen van 15–64 jaar beschouwd. Voorheen was de werkloze beroepsbevolking slechts als jaargemiddelde beschikbaar. Voor de beschrijving van de arbeidsmarkt en voor arbeidsmarktanalyse is de werkloze beroepsbevolking een relevanter cijfer dan de geregistreeerde werkloosheid. De werkloze beroepsbevolking sluit ook beter aan bij de gangbare internationale definitie.

Tussen de werkloze beroepsbevolking en de geregistreeerde werkloosheid bestaat een grote overlap maar er zijn ook twee verschillen. Het grootste verschil betreft personen die werk zoeken op de arbeidsmarkt maar niet staan ingeschreven bij een Centrum voor Werk en Inkomen (CWI). Deze personen tellen wel mee bij de werkloze beroepsbevolking maar niet bij de geregistreeerde werkloosheid. Het gaat hierbij vooral om vrouwen die opnieuw aan het werk willen, maar niet ingeschreven staan bij een CWI omdat ze geen uitkering ontvangen. Minder dan de helft van de werkloze beroepsbevolking stond in 2002 ingeschreven als werkzoekende. Het tweede verschil heeft betrekking op personen die ingeschreven staan en ook beschikbaar zijn voor werk, maar zelf niet zoeken op de arbeidsmarkt. Deze personen tellen wel mee bij de geregistreeerde werklozen, maar omdat ze niet zoeken, tellen ze niet mee bij de werkloze beroepsbevolking.

De ontwikkeling van de werkloze beroepsbevolking en de geregistreeerde werkloosheid

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Wie werkt waar?

Tussen 1995 en 2002 groeide de totale werkgelegenheid van *werknemers* van 4,9 miljoen arbeidsjaren naar 5,8 miljoen. In tabel 4.16 wordt, per bedrijfstak, een verdeling gegeven van deze werkgelegenheid naar geslacht en opleidingsniveau. De verdeling is gebaseerd op arbeidsvolume (arbeidsjaren), verschillen ten aanzien van deeltijdwerk doen dus niet ter zake. Bij de uitsplitsing naar opleidingsniveau wordt een eenvoudige tweedeling gehanteerd: tot de hoge opleidingen worden hier mbo, hbo en universiteit gerekend.

In 2002 werd 36 procent van het betaalde werk verricht door vrouwen. Dit betekent een lichte stijging ten opzichte van 1995 (33 procent). De bouwnijverheid wordt nog altijd gedomineerd door mannen (94 procent). Het arbeidsaandeel van vrouwen is het hoogst in de zorgsector (68 procent). Dit is de enige branche waar meer werk door vrouwen wordt verricht dan door mannen. In beide branches zijn tussen 1995 en 2002 de vrouwen relatief iets meer gaan werken. De sterkste toename van het aandeel vrouwen kenden de industrie, de vervoerssector en de overheid.

Kader 4.d

De Social Accounting Matrix

Macro-economie staat vaak ver af van de werkelijkheid zoals mensen die ervaren. Toch wordt de macro-economie voor een groot deel beïnvloed door individuele beslissingen. Een goed hulpmiddel om meer over de relatie tussen mens en economie te weten te komen, is de Social Accounting Matrix (SAM). In de SAM worden afzonderlijke gegevens over onder meer de arbeidsmarkt, inkomensongelijkheid en consumptiepatronen zodanig bewerkt en gepresenteerd dat zij in hun macro-economische context kunnen worden geplaatst. Hiermee wordt de invloed van individuele beslissingen op macro-economische uitkomsten in beeld gebracht.

Centraal in de SAM staat informatie over soorten arbeid en over verschillende groepen van huishoudens. Dit komt tot uiting in een gedetailleerde weergave van enerzijds de arbeidsmarkt en anderzijds de vorming van inkomen, de verdeling van dit inkomen over huishoudensgroepen en de besteding ervan door deze groepen. De arbeidsmarkt wordt in beeld gebracht door de werknemers te onderscheiden naar geslacht en opleidingsniveau. Per bedrijfstak wordt van deze soorten arbeid het loon en het arbeidsvolume opgenomen. Zo ontstaat inzicht in zowel het gebruik van arbeid per branche als in het aanbod van de verschillende soorten arbeid per huishoudensgroep. De huishoudens worden onderverdeeld in groepen op basis van de omvang en de samenstelling van het huishouden en de voornaamste bron van inkomen.

Bij het samenstellen van een SAM en de neventabellen wordt een groot aantal bronnen gebruikt: inkomensstatistieken, budgetonderzoeken, arbeidsmarktonderzoeken, sociale statistieken, aanbod- en gebruikstabellen, sectorrekeningen, landbouwstatistieken, industriestatistieken enzovoorts. Eigenlijk is alles bruikbaar dat aan twee voorwaarden voldoet: de gegevens moeten betrekking hebben op het referentiejaar voor de SAM en de informatie moet geclassificeerd kunnen worden volgens de in de SAM gekozen criteria. Al deze statistieken worden op zodanige wijze gecombineerd dat er een consistent en op de totalen van de nationale rekeningen aansluitend systeem ontstaat.

Werknemers met een laag opleidingsniveau waren in 2002 goed voor 35 procent van het arbeidsvolume. Dit ligt iets onder het niveau van 1995 (37 procent). In de niet-commerciële dienstverlening zijn laagopgeleiden het minst vertegenwoordigd en in de landbouw (52 procent) het meest. Ten opzichte van 1995 vond de grootste verschuiving plaats in de vervoerssector. Hier daalde het aandeel van laagopgeleiden van 51 procent naar 47 procent.

In het algemeen valt een verschuiving te noteren van minder laagopgeleide mannen naar meer hoogopgeleide vrouwen. Deze tendens is het sterkst in de vervoerssector. In de landbouw is in de periode 1995–2002 ook het aandeel werk door laag opgeleide vrouwen gestegen, terwijl dat voor lager opgeleide mannen fors is gedaald.

4.16 Betaalde werkgelegenheid naar type werknemer en bedrijfstak

	Land- bouw, bos- bouw en visserij	Delf- stoffen- winning, industrie en energie- en water- leiding- bedrijven	Bouw- nijver- heid	Handel, horeca en repara- tie	Ver- voer, opslag en com- muni- catie	Finan- ciële en zake- lijke dienst- verle- ning	Over- heid	Zorg en overige dienst- verle- ning	To- taal
%									
2002*									
Man	78	80	94	61	76	62	62	32	64
Vrouw	22	20	6	39	24	38	38	68	36
Laag opleidingsniveau	52	42	46	46	47	33	16	19	35
Hoog opleidingsniveau	48	58	54	54	53	67	84	81	65
Man, laag opleidingsniveau	40	33	43	26	38	19	10	7	23
Man, hoog opleidingsniveau	38	47	51	35	38	43	53	25	41
Vrouw, laag opleidingsniveau	12	9	3	19	9	14	6	12	12
Vrouw, hoog opleidingsniveau	10	11	3	20	15	24	31	56	25
1995									
Man	80	83	95	61	80	62	68	33	67
Vrouw	20	17	5	39	20	38	32	67	33
Laag opleidingsniveau	54	44	47	47	51	35	18	20	37
Hoog opleidingsniveau	46	56	53	53	48	65	82	80	63
Man, laag opleidingsniveau	44	36	45	26	42	20	12	7	25
Man, hoog opleidingsniveau	37	47	50	36	38	41	56	26	42
Vrouw, laag opleidingsniveau	10	9	2	21	9	15	6	13	12
Vrouw, hoog opleidingsniveau	9	9	3	18	10	23	26	54	22

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Arbeidsinzet per huishoudenstype

In het voorgaande is de arbeidsinzet van werknemers geanalyseerd naar de kenmerken geslacht en opleidingsniveau. Tabel 4.17 combineert deze kenmerken met het type huishouden. Huishoudens worden hierbij onderscheiden naar inkomensbron en huishoudenssituatie.

In tabel 4.17 wordt alleen de werkgelegenheid van werknemers uitgesplitst, dat wil zeggen exclusief zelfstandigen. Bij de groep 'voornamelijk inkomen uit zelfstandige bedrijfsvoering' gaat het dan om de arbeidsinzet van de in loondienst werkende partner. Deze partner is veel vaker een vrouw dan een man. De inkomenssituatie in deze huishoudens is dus dat de man een eigen bedrijf heeft en de vrouw elders werknemer is, maar hieruit minder loon ontvangt dan de man verdient in zijn eigen bedrijf. De groep 'overige huishoudens' bestaat voornamelijk uit huishoudens met uitkeringen anders dan pensioenuitkeringen (bijvoorbeeld WW of WAO). Ook in deze groep wordt het tweede inkomen voornamelijk door vrouwen verdiend.

In elke groep werknemershuishoudens was het aandeel van hoogopgeleide mannen in het arbeidsvolume het hoogst. Bij de hoogopgeleide vrouwen bestonden grote verschillen in aandelen arbeidsvolume tussen eenpersoonshuishoudens (28 procent), meerpersoonshuishoudens zonder kinderen (25 procent) en meerpersoonshuishoudens met kinderen (18 procent). Deze verschillen hebben ten eerste met de leeftijd te maken: alleenstaande vrouwen zijn over het algemeen jonger dan vrouwen met een partner. Daarnaast nemen vrouwen met minderjarige kinderen minder aan het arbeidsproces deel dan andere vrouwen. Verder hebben jongere vrouwen gemiddeld een hogere opleiding. Overigens lijken bovenstaande verschillen af te nemen: in 1995 waren de percentages nog respectievelijk 29 procent, 23 procent en 14 procent.

Tabel 4.17 geeft per groep ook het aantal huishoudens weer. De groep met 'voornamelijk overdrachtsinkomen in verband met ouderdom' was in 2002 goed voor 24 procent van alle huishoudens. Dit is de groep waarin de kostwinner gepensioneerd is. De totale bijdrage aan het arbeidsvolume van deze groep is uiteraard gering. Het grootste gedeelte van het arbeidsvolume is afkomstig van meerpersoonshuishoudens zonder minderjarige kinderen (40 procent). Slechts 21 procent van het totale aantal huishoudens had een dergelijke samenstelling.

4.17 Arbeidsvolume naar huishoudenstype en type werknemer, 2002*

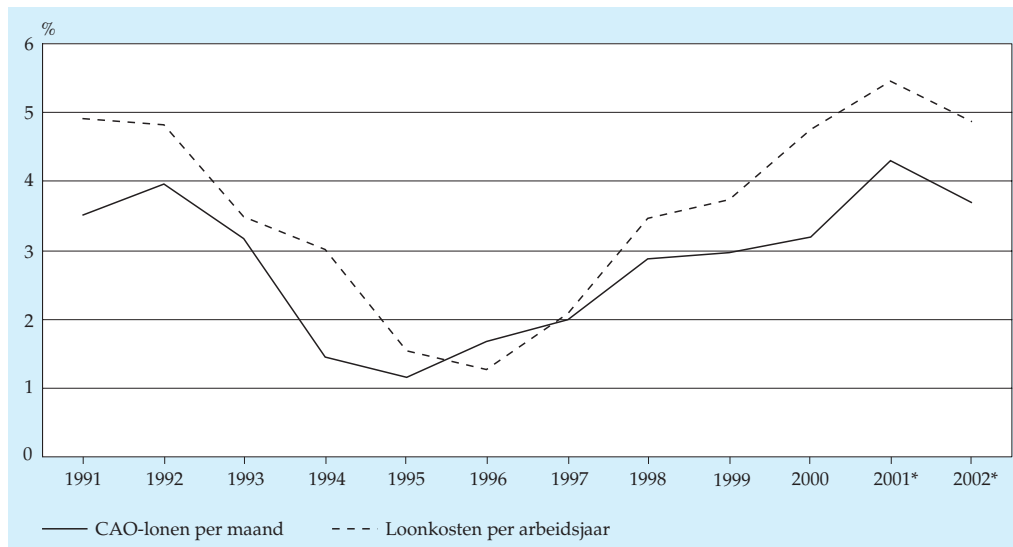
	Man, laag opleidings- niveau	Man, hoog opleidings- niveau	Vrouw, laag opleidings- niveau	Vrouw, hoog opleidings- niveau	Totaal	Totaal aantal huis- houdens
<i>1 000 arbeidsjaren</i>						
Huishoudens met voornamelijk inkomen uit:						
Loon						
Huishoudens						
Eenpersoons	186	373	107	254	919	1 134
Meerpersoons						
zonder minderjarige kinderen	502	982	261	584	2 328	1 447
met minderjarige kinderen	544	931	225	382	2 082	1 466
Zelfstandige bedrijfsuitoefening	53	50	66	185	355	469
Overdrachtsinkomen						
i.v.m. ouderdom	24	16	5	8	52	1 671
Overige huishoudens	9	5	12	9	35	797
Totaal	1 318	2 358	675	1 420	5 772	6 983
Huishoudens met voornamelijk inkomen uit:						
Loon						
Huishoudens						
Eenpersoons	20	41	12	28	100	16
Meerpersoons						
zonder minderjarige kinderen	22	42	11	25	100	21
met minderjarige kinderen	26	45	11	18	100	21
Zelfstandige bedrijfsuitoefening	15	14	19	52	100	7
Overdrachtsinkomen						
i.v.m. ouderdom	46	30	9	14	100	24
Overige huishoudens	26	15	34	25	100	11
Totaal	23	41	12	25	100	100

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Loonstijging meer gematigd

De contractlonen zijn in 2002 gemiddeld met 3,7 procent gestegen. Het gaat hier om de contractlonen per maand inclusief bijzondere beloningen. In 2001 stegen deze lonen gemiddeld nog met 4,3 procent. Na de top in de contractloonontwikkeling in 2001 is een dalende lijn ingezet. De loonstijgingen bij de overheid (4,3 procent) en in de gesubsidieerde sector (4,2 procent) waren hoger dan in de particuliere bedrijven (3,5 procent). De loonstijging overtrof ook in 2002 de inflatie van 3,3 procent.

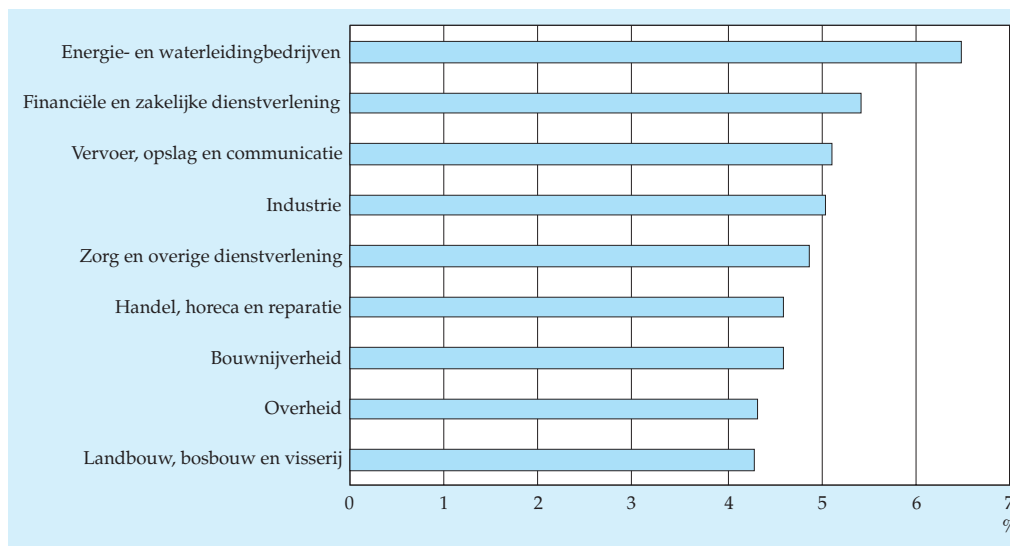
4.18 Ontwikkeling van CAO-lonen en loonkosten per arbeidsjaar

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De loonkosten per arbeidsjaar in Nederland zijn in 2002 met 4,9 procent gestegen. Dit is iets lager dan de stijging van 5,5 procent in 2001. Niettemin past dit cijfer in de reeks van vrij sterk stijgende loonkosten sinds 1998. De toename van de sociale lasten van de werkgever droegen voor 0,6 procentpunt bij aan de stijging van 4,9 procent. In totaal zijn de sociale lasten zijn in 2002 met 7 procent toegenomen. Met name de WAO-premies en de pensioenpremies zijn debet aan de hogere sociale lasten van de werkgever in 2002. Ook de toename van het incidenteel loon leverde een bijdrage van 0,6 procentpunt aan de loonkostenstijging. Vergeleken met andere landen in het Eurogebied stijgen de Nederlandse loonkosten sneller. De gemiddelde stijging in het Eurogebied bedroeg 3,7 procent.

4.19 Loonkostenstijging per bedrijfstak, 2002*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Op grond van de CAO-loonstijging in 2002 zou men verwachten dat de loonkostenstijging per werknemer in de industrie, het vervoer en in de financiële en zakelijke dienstverlening in 2002 relatief laag zou zijn. Dat is niet het geval geweest. De loonkostenstijging wordt in deze bedrijfstakken mede veroorzaakt door het uitblijven van instroom of door de uitstroom van (jong) personeel met relatief lage lonen. De overblijvende categorie relatief oudere en beter verdienende werknemers leidt tot een hoger gemiddeld verdiend loon. De loonkostenstijgingen in de verschillende bedrijfstakken wijken over het algemeen niet veel af van het gemiddelde. Uitschieter was aan de onderkant de overheid (4,3 procent).

De gemiddelde loonkostenstijging ligt doorgaans hoger dan de gemiddelde CAO-loonstijging, omdat de loonkostenstijging per werknemer uitgaat van door werkgevers feitelijk betaalde lonen. Effecten zoals werknemers die van baan veranderen of promotie maken, worden in dit cijfer meegenomen. Uitzondering was dus de overheid, waar de CAO-lonen net zo snel stegen als de totale loonkosten.

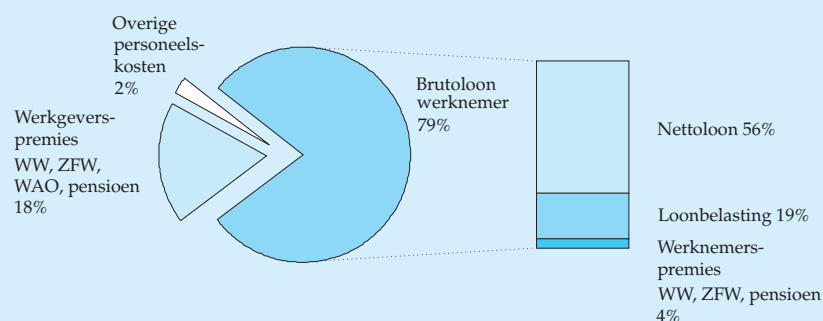
Kader 4.e

Het brutoloon en afgeleide begrippen

Vraag je een werknemer naar het loon dan geeft hij meestal het nettoloon op. Wordt een werkgever gevraagd naar de beloning van zijn werknemer, dan verwijst deze vaak naar de loonkosten. In de praktijk worden beide begrippen van het brutoloon afgeleid. Een werkgever betaalt de werknemers iedere maand het nettoloon uit. Dat nettoloon voor de werknemer is het bedrag dat overblijft na inhouding van de loonheffing en allerlei sociale premies, zoals voor de wettelijk verplichte werknemersverzekeringen en ouderdomspensioen. Met die premies werknemersverzekeringen worden aanspraken opgebouwd voor het geval van bijvoorbeeld werkloosheid. Op het loonstrookje staat het brutoloon en vervolgens hoe het nettoloon wordt berekend. Bij die berekening stelt de werkgever eerst het brutoloon van de werknemer vast en houdt daarop premies en de loonheffing in. Een onderdeel van de ingehouden loonheffing zijn de premies volksverzekeringen AOW, ANW en AWBZ, maar deze staan niet afzonderlijk op het loonstrookje vermeld. Daarnaast betaalt de werkgever nog een eigen premiedeel aan de sociale verzekerings- en pensioenfondsen. Ook deze premie is een bepaald percentage van het eerder vastgestelde brutoloon van de werknemer.

Het brutoloon plus het werkgeversdeel in de premies aan de sociale verzekeringsfondsen en pensioenfondsen vormen samen de loonkosten: dit zijn namelijk de van het brutoloon afgeleide kosten voor de werkgever. Bovendien betaalt de werkgever nog mee aan allerlei min of meer collectieve personeelsvoorzieningen, zoals scholing, kinderopvang, sportruimte en de kantine. Deze overige personeelskosten en de loonkosten tezamen worden wel de arbeidskosten genoemd.

Structuur van de arbeidskosten

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Bij elkaar genomen moet de werkgever in totaal voor zijn personeel dus meer betalen dan wat die werknemer in handen krijgt. Het nettoloon dat de werknemer ontvangt omvat meer dan de helft van de totale arbeidskosten. In 2000 kostte een werknemer met een voltijd baan (in het particuliere bedrijf) gemiddeld bijna 38 duizend euro. Het brutoloon maakt bijna 80 procent uit van de totale arbeidskosten van de werkgever. Grofweg valt het brutoloon uiteen in het nettoloon, de loonheffing werknemer en het werknemersaandeel in de premies werknemersverzekeringen. De hoogte van het brutoloon is gelijk aan het basisloon, (eventueel) aangevuld met enkele toevoegingen, zoals periodieken, provisie, onregelmatigheidstoelagen en overwerktoeslagloon, plus meestal één keer per jaar de vakantietoeslag en eventueel een eindejaars- of een winstuitkering. Dan spreken we over het daadwerkelijk verdiende of betaalde loon.

Het basisloon wordt ook wel het cao-loon, contractloon, functieloon of schaalloon genoemd. Dit loon komt voor in de loonschalen van de werkgevers. Naar het schaalloon wordt in de collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO) verwezen. Een CAO is een overeenkomst tussen werkgevers en werknemers over de arbeidsvoorwaarden gedurende een bepaalde periode. In CAO's en andere collectieve regelingen worden de arbeidsvoorwaarden van ongeveer 84 procent van de werknemers geregeld. Over het basisloon of het brutoloon worden minimumafspraken gemaakt en vervolgens in de cao vastgelegd. Daarin kunnen afspraken staan over het loon, maar bijvoorbeeld ook over de contractuele arbeidsduur, het aantal vakantiedagen en allerlei flexibele (bijzondere, eenmalige) beloningsvormen, zoals bonussen.

4.2 Ondernemerschap

Geringe stijging aantal bedrijven

Het aantal bedrijven in Nederland is in 2002 met 0,5 procent gestegen tot 693 duizend ultimo 2002. Dat is vergeleken met de tweede helft van de jaren negentig een geringe stijging. De stijging zit vooral in de bouw en de zakelijke dienstverlening. Ten opzichte van 1993 is het aantal bedrijven met 97 duizend toegenomen. Dit is een stijging van ruim 16 procent in negen jaar. Daarmee ligt het stijgingspercentage van het aantal bedrijven boven dat van de bevolking (6 procent). Per 1 000 inwoners is het aantal bedrijven gestegen van 39 naar 43. Het arbeidsvolume van werkzame personen is in deze negen jaar met 17 procent gestegen, waardoor de gemiddelde omvang van bedrijven uitgedrukt in werkzame personen nauwelijks wijzigingen heeft ondergaan.

4.20 Bedrijven naar economische activiteit, stand per 31 december

	1993	1995	1997	1999	2000	2001*	2002*
	<i>x 1 000</i>						
Landbouw en visserij	117,9	110,5	109,6	105,1	101,3	98,7	96,4
Industrie, delfstoffenwinning en openbare nutsbedrijven	44,2	44,6	47,6	45,9	47,6	47,1	46,6
Bouwnijverheid	41,9	48,4	58,3	63,4	67,6	69,4	71,8
Handel en reparatie	155,2	156,6	166,9	164,3	163,7	159,5	158,8
Horeca	37,5	37,1	39,0	39,7	38,4	37,1	36,9
Vervoer, opslag en communicatie	22,2	22,7	25,3	27,6	28,1	27,9	27,3
Financiële instellingen	12,7	13,6	13,7	14,5	14,6	14,5	13,6
Zakelijke dienstverlening en verhuur	79,7	88,6	104,2	121,7	125,8	134,3	139,0
w.v. IT-bedrijven	6,9	7,7	10,2	14,0	16,8	17,6	18,0
Overheid en sociale verzekering	1,3	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1
Onderwijs	16,8	16,7	16,6	16,4	16,8	17,5	17,7
Gezondheids- en welzijnszorg	32,6	33,2	33,9	34,2	35,0	34,7	34,9
Cultuur, recreatie en overige dienstverlening	33,8	37,0	41,5	44,2	46,7	47,8	49,1
Totaal	596,0	610,2	657,8	678,2	686,7	689,6	693,0

Bron: CBS, Bedrijven in Nederland 2002.

Het aantal bedrijven in de zakelijke dienstverlening groeit al geruime tijd. Binnen de zakelijke dienstverlening is het aantal IT-bedrijven het sterkst gestegen, van 7 duizend in 1993 tot 18 duizend in 2002, al is deze ontwikkeling de laatste jaren afgezwakt. Dat de IT-sector het moeilijk had in 2002 blijkt uit de geringe toename van het aantal bedrijven. Slechts een klein deel van de groei van het aantal bedrijven in de zakelijke dienstverlening is toe te schrijven aan de IT. Ook bij de bouwnijverheid is een sterke toename te zien vanaf het midden van de jaren negentig. Deze groei zette door in 2002. Het gaat hierbij vooral om een toename van de kleine bedrijven. De bouwnijverheid is de afgelopen jaren ingrijpend anders georganiseerd, het verschijnsel zelfstandigen zonder personeel (zogenaamde ZZP'ers) heeft er een grote vlucht genomen.

Het aantal bedrijven in de landbouw ligt sinds 2001 onder de 100 duizend en is in 2002 verder afgenomen. Dit had vooral te maken met teruglopende winstgevendheid in deze bedrijfstak. Vanaf 1993 is het aantal landbouwbedrijven met meer dan 20 duizend afgenomen. Het aandeel van de landbouw in de totale bedrijvenpopulatie is daarmee gedaald van 21 procent naar 14 procent. De horeca is tamelijk stabiel, met een lichte daling in de laatste jaren. Binnen de horeca is er een verschuiving zichtbaar van cafe's naar eetcafe's.

Voor de kleine en zeer grote bedrijven (meer dan 500 werknemers) zijn de laatste jaren in aantal toegenomen. Voor de zeer grote bedrijven geldt dat de voltooiing van de Europese interne markt, met toegenomen internationale concurrentie, heeft geleid tot schaalvergroting. De groei van het aantal kleine bedrijven hangt samen met een veranderde houding tegenover ondernemerschap in beleid en maatschappij. Het ondernemerschap is de afgelopen jaren populairder geworden waardoor meer nieuwe (overwegend kleine) bedrijven zijn toetreden tot de markt.

De dynamiek van bedrijven is groter dan blijkt uit de toe- en afname van het totaal aantal bedrijven. Aan dit saldo liggen oprichtingen, opheffingen, fusies, overnames en afsplitsingen ten grondslag. Het totaal aantal oprichtingen komt in 2002 voor het eerst sinds jaren wat lager uit, namelijk op 40 duizend. Hier zijn overigens enkele bedrijfstakken buiten beschouwing gelaten: landbouw, financiële instellingen, onderwijs, overheid en gezondheidszorg. In 2001 waren er 41 duizend oprichtingen. Dit is ruim 8 procent van de overeenkomstige populatie actieve bedrijven. De laatste jaren was het oprichtingspercentage vooral hoog bij de bouw en de IT-bedrijven. In 2002 komt in deze branches het aantal oprichtingen lager uit. In de groothandel, de detailhandel en de horeca steeg het aantal oprichtingen in 2002.

Kader 4.f

Invloed van buitenlandse ondernemingen in Nederland

In het CBS-project Micronoom worden economische statistieken over ondernemingen samengebracht. Een belangrijke uitkomst van de Micronoom-bestanden is de jaarlijkse bijdrage aan de statistieken over *inward-FATS* (Foreign Affiliate Trade Statistics). Daarin wordt voor Nederland vastgesteld hoe groot de invloed van buitenlandse ondernemingen in de Nederlandse economie is. Het omgekeerde (de invloed van Nederlandse multinationals in het buitenland, ofwel *outward-FATS*) wordt nog niet in kaart gebracht. Om inward-FATS te kunnen maken is informatie nodig over de nationaliteit van de onderneming. Daarvoor wordt gekeken naar het moederbedrijf (top van de onderneming) door de gehele keten van eigendom en (tenminste 50 procent) deelnemingen in de gehele wereld door te nemen. Momenteel is het CBS in staat om ruim 1 100 ondernemingen te traceren, die in het buitenland hun hoofdvestiging hebben.

De meest actuele data betreffen het jaar 2000. Op basis van de integratie van databestanden en het feit dat van 1 100 ondernemingen bekend is dat zij een buitenlandse moeder hebben, kan een aantal interessante tabellen worden samengesteld. De resultaten kunnen worden geïnterpreteerd als minimumpercentages. Het werkelijke aandeel van buitenlandse ondernemingen zal hoger zijn, maar waarschijnlijk niet substantieel hoger.

Aandeel van buitenlandse ondernemingen naar een aantal economische indicatoren ¹⁾

	%
Aantal werkzame personen	9,9
Aantal personen op de loonlijst	10,3
Omzet	15,4
Productiewaarde	14,9
Toegevoegde waarde (factorkosten)	13,6
Totale aankopen	16,0
Aankopen voor wederverkoop	16,2
Personeelskosten	12,9
Bruto materiële investeringen	12,3

¹⁾ Het gaat hier om het aandeel in de sector niet-financiële bedrijven.

Bron: CBS, Micronoom.

Uit de tabel blijkt dat de invloed van buitenlandse ondernemingen niet eenduidig in één cijfer is weer te geven. De verschillende economische indicatoren laten uiteenlopende resultaten zien. Bij *totale aankopen* (al of niet bedoeld voor wederverkoop) is de invloed met 16 procent het hoogst. De *toegevoegde waarde* blijkt voor 13,6 procent door ondernemingen met een buitenlandse moeder te worden gegenereerd. Opvallend zijn de cijfers bij *personeelskosten* (12,9 procent), *werkzame personen* (9,9 procent), en *personen op de loonlijst* (10,3 procent). Op basis van deze cijfers kan worden geconcludeerd dat buitenlandse ondernemingen per werkzaam persoon meer toegevoegde waarde en omzet genereren. Dit kan duiden op een hogere arbeidsproductiviteit of een hogere kapitaalintensiteit. Bovendien betalen ze relatief hoge lonen.

De overlevingskansen van jonge bedrijven zijn lager dan die van het gemiddelde bedrijf. Meer dan 20 procent van de bedrijven overleeft het eerste jaar niet. Ter vergelijking: het algemene opheffingspercentage is 3 procent. Opheffing is overigens niet hetzelfde als faillissement. Het aantal faillissementen is aanzienlijk kleiner dan het aantal opheffingen. Veel bedrijven worden opgeheven zonder dat er sprake is van een faillissement. De 40 duizend starters in 2002 leverden aan 62 duizend personen werkgelegenheid. De omvang van een nieuw bedrijf is 1 à 2 werkzame personen. Na het eerste jaar is er doorgaans enige groei, maar de meeste nieuwe bedrijven blijven klein.

Kader 4.g

Bedrijvendynamiek in Europees verband

Bij de Europese top in Lissabon in 2000 werden dynamiek en werkgelegenheidscreatie hoog op de politieke agenda geplaatst. Statistieken op dit gebied worden dan ook steeds belangrijker. Voor elf landen zijn zo goed mogelijk vergelijkbare cijfers over oprichtingen, overlevingskansen en opheffingen van bedrijven samengesteld. Omdat niet voor alle bedrijfstakken vergelijkbare cijfers beschikbaar zijn, zijn de landbouw en overheid hier buiten beschouwing gelaten. Het oprichtingspercentage (het aantal oprichtingen als percentage van het aantal actieve bedrijven), varieert van 6 procent in Zweden tot 13 procent in Luxemburg. Het opheffingspercentage (het aantal opheffingen als percentage van het aantal actieve bedrijven) varieert van 5 tot meer dan 10 procent. Nederland neemt in beide lijsten een middenpositie in.

Het verschil tussen het oprichtingspercentage en het opheffingspercentage resulteert in de groei van het aantal bedrijven. Deze vergelijking geldt alleen als andere gebeurtenissen als fusies, overnames, afsplitsingen en dergelijke verwaarloosd mogen worden. In een aantal landen overwegen de opheffingen, dit geldt met name voor België. In de meeste landen is het aantal oprichtingen groter. De som van het oprichtingspercentage en het opheffingspercentage is een indicatie voor de dynamiek van de economie. De Zweedse economie vertoont volgens dit criterium de minste dynamiek, de economie van Luxemburg de meeste.

Bedrijvendynamiek in Europa, 1999 ¹⁾

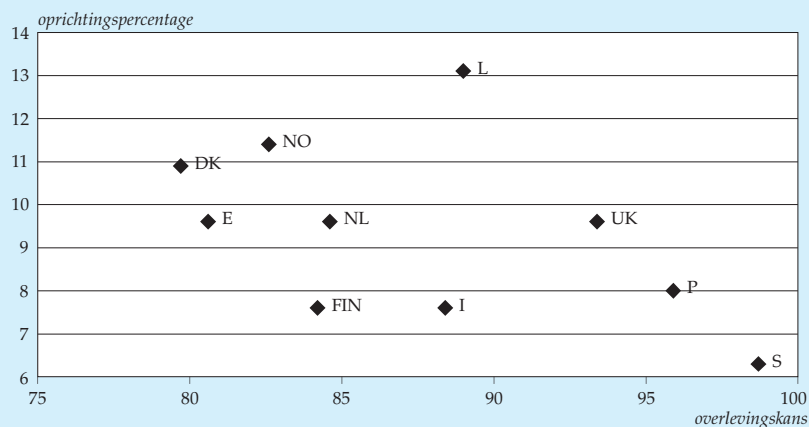
	Oprichtingen	Opheffingen	Verschil	Som
	%			
België	7,1	8,7	-1,6	15,8
Verenigd Koninkrijk	9,6	10,5	-0,9	20,1
Finland	7,6	8,0	-0,4	15,6
Italië	7,6	7,8	-0,2	15,4
Nederland	9,6	8,8	0,8	18,4
Zweden	6,3	5,1	1,2	11,4
Portugal	8,0	6,3	1,7	14,3
Denemarken	10,9	8,8	2,1	19,7
Spanje	9,6	6,9	2,7	16,5
Luxemburg	13,1	8,8	4,3	21,9

¹⁾ Exclusief landbouw en overheid.

Bron: Eurostat, Business Demography.

Van de nieuw opgerichte bedrijven overleeft een deel het eerste jaar niet. In Zweden overleven nagenoeg alle bedrijven, in Denemarken en Spanje overleeft 80 procent. Nederland komt wat overlevingskans betreft uit op 85 procent. Op basis van oprichtingspercentage en overlevingskans kan een indruk verkregen worden over de marktsituatie. In Zweden bestaat bijvoorbeeld een combinatie van een laag oprichtingspercentage en een hoge overlevingskans, hetgeen wijst op toetredingsbelemmeringen voor nieuw op te richten bedrijven. Omgekeerd is er in Denemarken een combinatie van een relatief hoog oprichtingspercentage met lage overlevingskansen. Dit wijst juist op eenvoudige toetreding voor nieuwe bedrijven. Een combinatie van een hoog oprichtingspercentage met een hoge overlevingskans wijst op goede mogelijkheden in de markt. Hiervan is geen uitgesproken voorbeeld aanwezig, maar Luxemburg komt aardig in de buurt. Het omgekeerde is een combinatie van een laag oprichtingspercentage met een lage overlevingskans. Dit duidt op weinig mogelijkheden voor nieuwe bedrijven. Bij deze analyse is overigens geen rekening gehouden met verschillen in de structuur van het bedrijvenbestand.

Oprichtingspercentage en overlevingskans, 1999

Bron: Eurostat, Business Demography.

Opnieuw meer faillissementen

In 2002 zijn bijna 6 800 faillissementen uitgesproken. Dit is 16 procent meer dan een jaar eerder. De stijgende tendens, die in de tweede helft van 1999 inzet, hangt samen met de teruggelopen economische groei. Het aantal faillissementen in 2002 is hoog vergeleken met andere jaren. Alleen in het begin van de jaren tachtig waren er jaren met meer faillissementen. In 1982 werd met 8 600 het hoogste aantal faillissementen uitgesproken.

4.21 Uitgesproken faillissementen naar rechtsvorm

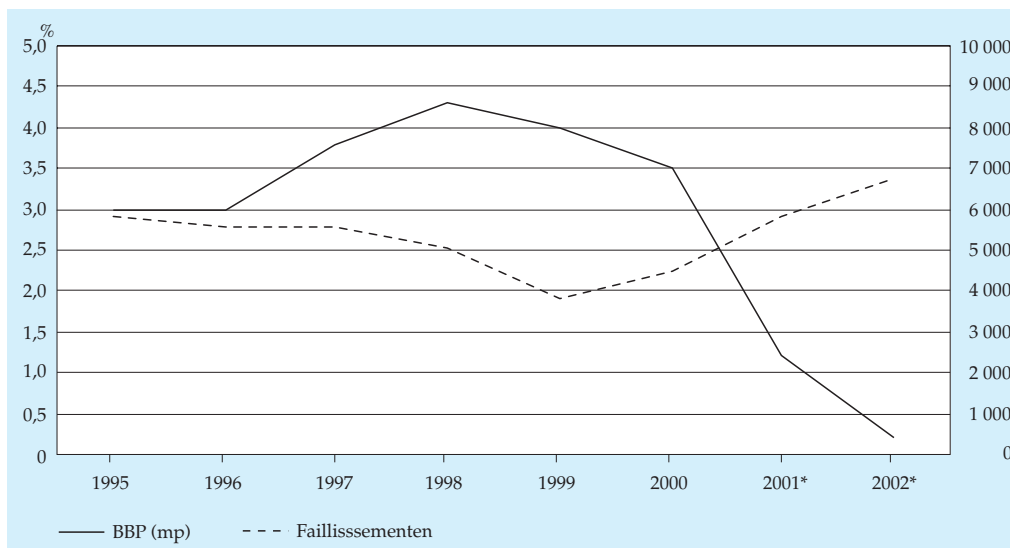
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*	2002*
Natuurlijke personen w.o.	1 060	1 041	1 131	1 011	596	901	1 459	1 786
vennoten	471	443	498	407	204	259	241	242
Bedrijven en instellingen w.v.	4 783	4 534	4 409	4 015	3 238	3 579	4 330	4 963
eenmanszaken	2 011	1 899	1 728	1 546	925	958	997	878
naamloze vennootschappen	17	11	7	6	10	12	31	25
besloten vennootschappen	2 278	2 144	2 200	2 016	1 983	2 272	2 944	3 700
vennootschappen onder firma	239	226	251	212	159	187	196	198
commanditaire vennootschappen	30	33	35	35	26	25	36	29
overige	208	221	188	200	135	125	126	133
Nalatenschappen	4	2	7	5	6	18	45	22
Totaal	5 847	5 577	5 547	5 031	3 840	4 498	5 834	6 771
Aantal verloren arbeidsplaatsen ¹⁾	16 739	15 613	16 377	13 336	13 306	18 039	27 455	26 395

¹⁾ Op basis van de ondergrens van de grootteklasse.

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

Driekwart van het aantal uitgesproken faillissementen heeft betrekking op bedrijven en instellingen, de rest op natuurlijke personen zonder eenmanszaak. Het aantal faillissementen in laatstgenoemde categorie is in 2002 met ruim 20 procent toegenomen ten opzichte van 2001. De faillissementen in de categorie bedrijven en instellingen zijn met 15 procent toegenomen.

4.22 Groei BBP en faillissementen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002; Faillissementsstatistiek.

Het aantal arbeidsplaatsen dat bij een faillissement verloren gaat, kan met behulp van de grootteklasse van het bedrijf geraamd worden. In vergelijking met het jaar 2001 had in 2002 de toename van het aantal gefailleerde bedrijven en instellingen in toenemende mate betrekking op ondernemingen met minder dan 100 werknemers. Het aantal hierbij betrokken arbeidsplaatsen kwam hierdoor op ruim 26 duizend, ruim duizend minder dan in 2001.

4.23 Uitgesproken faillissementen per 1000 bedrijven en instellingen exclusief eenmanszaken¹⁾

	1995	2000	2001*	2002*
Industrie	14	12	14	18
Bouwnijverheid	13	9	12	12
Reparatie van consumentenartikelen en handel	10	8	9	9
Horeca	7	4	5	5
Vervoer, opslag- en communicatie	11	11	13	15
Financiële instellingen	23	18	21	40
Verhuur en zakelijke dienstverlening	13	8	12	17
Onderwijs, gezondheidszorg, milieu en overige dienstverlening	3	3	3	4
Totaal inclusief onbekend	11	8	10	12

¹⁾ Exclusief overheid en de bedrijfstakken landbouw en visserij en openbare nutsbedrijven.

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

Per duizend bedrijven en instellingen, exclusief eenmanszaken, zijn in 2002 12 bedrijven failliet gegaan tegen 10 in 2001. De faillissementen bij bedrijven en instellingen betreffen voor een belangrijk deel bedrijven met een bestaansduur van minder dan vijf jaar. In 2001 was het aandeel van deze bedrijven in het totaal aantal faillissementen 40 procent. In 2002 is dit percentage iets gedaald tot 36 procent. Zowel in 2001 als in 2002 bestond circa 20 procent van de bedrijven, op het moment van uitspraak van het faillissement, slechts één tot drie jaar. In 2002 bedroeg de totale onbetaald gebleven schuld van de beëindigde faillissementen 1,1 miljard euro. Dit is ongeveer gelijk aan de omvang bij het onderzoek in 2000 (1,2 miljard euro). Gemiddeld betekent dit een schuld van 285 duizend euro per faillissement. Het gemiddelde bedrag per faillissement varieert sterk naar rechtsvorm. Bij vennootschappen bedroeg het gemiddelde 400 duizend euro, bij eenmanszaken 225 duizend euro en bij natuurlijke personen 79 duizend euro.

Kader 4.h

Schuldsanering en faillissement in Nederland *Wet Schuldsanering Natuurlijke Personen*

Wanneer de opeisbare financiële verplichtingen van natuurlijke personen zo hoog zijn opgelopen dat een schuldenaar ze niet meer kan nakomen, geeft de faillissementswet de mogelijkheid tot een gestructureerde schuldregeling. Er zijn drie hoofdlijnen in de sanering van schulden: de sinds 1 december 1998 ingevoerde Wet Schuldsanering Natuurlijke Personen (WSNP), de surséance van betaling en het faillissement.

Door de WSNP wordt voorkomen dat natuurlijke personen, met of zonder eenmanszaak, jarenlang achtervolgd worden door hun schuldenlast. Gedurende een periode van twee à drie jaar moet de schuldenaar de schuldeisers betalen. Wanneer dit op een juiste wijze gebeurt, is de eventuele restschuld na deze periode niet meer opeisbaar. Wanneer de schuldenaar niet aan zijn verplichtingen voldoet, kan de schuldsaneringsregeling tussentijds worden beëindigd en alsnog een faillissement worden uitgesproken. Mede als gevolg hiervan is het aantal faillissementen van natuurlijke personen in 2001 en 2002 aanzienlijk toegenomen.

In 2002 zijn er meer dan 9 400 wettelijke schuldsaneringen definitief uitgesproken. In vergelijking met het jaar 2001 is sprake van een stijging met 8 procent. Eén op de zes schuldsaneringsregelingen heeft betrekking op een particulier met een eenmanszaak. Tweederde van de schuldsaneringen betreft personen tussen de 25 en 45 jaar.

De surséance van betaling is een manier om de schuldenaar, gedurende een beperkte tijd uitstel van betaling te geven, orde op zaken te laten stellen en alsnog de gelegenheid te geven zijn schuldeisers (deels) te betalen, wanneer hij daar op een bepaald moment niet meer toe in staat is. Onder bepaalde restricties kan de desbetreffende persoon of onderneming zijn bedrijfsactiviteiten voortzetten, indien de verwachting is dat op afzienbare termijn het geheel of een deel van de schulden kan worden betaald.

Het faillissement gaat een stap verder. Een schuldenaar die niet meer aan zijn betalingsverplichting kan voldoen, wordt op eigen verzoek of op verzoek van één of meerdere schuldeisers door de rechtbank failliet verklaard. Een faillissementsaanvraag wordt ook wel gebruikt als incassomiddel om onwillige schuldenaren tot betaling te dwingen.

4.3 *Kapitaal en kennis*

Grote verschillen in kapitaalintensiteit per bedrijfstak

In 2002 werd er gemiddeld voor bijna 5 euro aan kapitaalgoederen ingezet om 1 euro aan toegevoegde waarde te genereren. Voor de marktsector (vanuit economisch oogpunt relevanter) is dit bijna 3 euro. Voor de marktsector ligt deze indicator al enkele jaren op dit niveau. Deze verhouding tussen de bruto kapitaalgoederenvoorraad en de bruto toegevoegde waarde wordt de kapitaalcoëfficiënt genoemd en geeft een indicatie van de kapitaalintensiteit van de economie of een bedrijfstak. Hoe hoger de kapitaalcoëfficiënt, des te meer kapitaalgoederen er nodig zijn per eenheid toegevoegde waarde. Als een kapitaalgoed een lange levensduur heeft, is er minder noodzaak om de investering snel terug te verdienen. Dit verklaart waarom de exploitatie van onroerend goed (26,5) en de energie- en waterleidingbedrijven (9,7) een hoge kapitaalcoëfficiënt hebben. De woningen respectievelijk leidingen gaan dusdanig lang mee, dat deze bedrijfstakken ondanks de hoge kapitaalcoëfficiënten toch rendabel kunnen zijn.

Ook de kapitaalcoëfficiënt van de overheid (6,3) is bovengemiddeld hoog, omdat een groot deel van het kapitaal zeer lang in het productieproces meegaat. Dit heeft echter weinig praktische betekenis omdat de overheid dit kapitaal (gebouwen, wegen en dijken) niet gebruikt voor haar eigen productie, maar beschikbaar stelt aan anderen. De bedrijfstakken in de handel en de dienstverlening hebben een lage kapitaalintensiteit. Dit zijn dan ook arbeidsintensieve bedrijfstakken.

4.24 Kapitaalcoëfficiënten per bedrijfstak, prijsniveau 1995

	1995	2001*	2002*
Landbouw, bosbouw en visserij	4,3	5,9	4,8
Delfstoffenwinning	3,8	3,3	3,9
Industrie	3,6	3,8	3,7
Energie- en waterleidingbedrijven	9,9	9,7	10,3
Bouwnijverheid	1,1	1,0	1,3
Handel, horeca en reparatie	2,0	2,0	1,8
Vervoer, opslag en communicatie	4,5	5,0	4,0
Financiële en zakelijke dienstverlening	1,5	1,7	1,8
Exploitatie onroerend goed	22,6	26,5	24,2
Overheid en gesubsidieerde onderwijs	6,5	6,3	6,4
Zorg en overige dienstverlening	2,1	1,8	2,1
Totaal	4,8	5,0	4,7
Totaal marktsector ¹⁾	2,9	2,9	2,9

¹⁾ Exclusief overheid, onroerend goed, delfstoffenwinning en gezondheids- en welzijnszorg.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Er zijn enkele oorzaken voor veranderingen in de kapitaalcoëfficiënt. Allereerst zijn er verschillen in prijsontwikkeling tussen de toegevoegde waarde en de gebruikte kapitaalgoederenvoorraad. In de telecommunicatie bijvoorbeeld dalen de prijzen van de geleverde diensten, terwijl de prijzen van de kapitaalgoederen stijgen. Dit leidt tot een hogere kapitaalcoëfficiënt. Daarnaast zijn er structurele veranderingen in het productieproces, waardoor de hoeveelheid kapitaalgoederen die nodig is om toegevoegde waarde te genereren wijzigt. Ten slotte kunnen ook conjuncturele schommelingen in de toegevoegde waarde en incidentele afwijkingen (zoals bij de MKZ-crisis) zorgen voor een verandering in de kapitaalcoëfficiënt.

Door naar de kapitaalcoëfficiënt in constante prijzen te kijken, wordt duidelijk welk deel van de verandering in de kapitaalcoëfficiënt toe te schrijven is aan prijsveranderingen. De bedrijfstakken landbouw, bosbouw en visserij en vervoer, opslag en communicatie hebben te maken met (relatief) dalende prijzen. Daarentegen kenden de delfstoffenwinning en in mindere mate de energie- en waterleidingbedrijven in 2002 juist (relatief) hogere afzetprijzen dan in 1995.

De overige verschillen in de kapitaalcoëfficiënten van 1995 en 2002 kunnen veelal worden verklaard uit de conjuncturele ontwikkelingen in de toegevoegde waarde, met uitzondering van de bedrijfstak vervoer, opslag en communicatie. De afname van de kapitaalcoëfficiënt in deze bedrijfstak wordt vooral veroorzaakt door een toename van het aandeel communicatie in de gehele bedrijfstak. Omdat communicatie een lagere kapitaalcoëfficiënt heeft dan vervoer en opslag wordt de kapitaalcoëfficiënt van de gehele bedrijfstak lager.

Kleine toename kapitaalgoederenvoorraad

De totale kapitaalgoederenvoorraad kende in 2002 een kleine waardetoeename. Dit werd veroorzaakt door een daling van de investeringen in het afgelopen jaar. Doordat de kapitaalgoederenvoorraad is samengesteld uit de investeringen van eerdere jaren (soms tot wel 75 jaar terug), hebben de nieuwe kapitaalgoederen echter een vrij laag aandeel in de totale kapitaalgoederenvoorraad.

In 2002 bestond bijna tweederde van het kapitaal uit woningen en gebouwen. Dit betreft voor een groot deel het particuliere woningbezit. Woningen zijn, in tegenstelling tot bijvoorbeeld auto's, de enige kapitaalgoederen waarvan de bezittingen van huishoudens tot de kapitaalgoederenvoorraad worden gerekend. Machines en werktuigen (17 procent), grond-, weg- en waterbouwkundige werken (GWW, 14 procent), transportmiddelen (5 procent) en immateriële activa (software, kostbaarheden, originelen en minerale exploratie, 1 procent) vormen de rest van de kapitaalgoederenvoorraad. Voor de marktsector is dit beeld anders. Deze omvat slechts 38 procent van de totale kapitaalgoederenvoorraad. Omdat het particulier woningbezit (exploitatie van onroerend goed) niet onder de marktsector valt, is het aandeel gebouwen in de marktsector nog slechts 38 procent. Machines en werktuigen zijn hier

relatief net zo belangrijk als gebouwen. Ook het aandeel GWW is lager dan in de hele economie, omdat een groot deel daarvan deel uitmaakt van het kapitaal van de overheid.

De samenstelling per bedrijfstak verschilt sterk. Zo zit bij de overheid (wegen en dijken) en bij de energie- en waterleidingbedrijven (leidingen, netwerken en bekabeling) meer dan de helft van het kapitaal in GWW. De bedrijfstakken vervoer, opslag en communicatie en financiële en zakelijke dienstverlening (met autolease-bedrijven) hebben juist veel transportmiddelen in hun kapitaal. De enige bedrijfstak waarin immateriële activa een belangrijke rol spelen is de delfstoffenwinning. Het aandeel van 30 procent, die de immateriële activa in deze bedrijfstak hebben, komt bijna volledig voor rekening van de minerale exploratie (proefboringen). Daarbij moet worden aangetekend dat R&D-activiteiten niet tot de investeringen worden gerekend.

4.25 Bruto kapitaalgoederenvoorraad in 2002, de verdeling naar kapitaalgoederen per bedrijfstak

	Kapitaalgoederenvoorraad		Gebouwen	GWW	Transportmiddelen	Machines en werktuigen	Immateriële activa
	<i>mld euro</i>		<i>%</i>				
	2001*	2002*					
Landbouw, bosbouw en visserij	59	60	54	4	3	39	0
Delfstoffenwinning	36	35	3	31	0	35	30
Industrie	225	228	29	2	1	67	1
Energie- en waterleidingbedrijven	70	70	11	56	0	32	0
Bouwnijverheid	24	25	29	3	13	54	1
Handel, horeca en reparatie	118	120	66	1	7	24	1
Vervoer, opslag en communicatie	142	148	21	28	25	25	1
Financiële en zakelijke dienstverlening	122	128	55	1	23	17	5
Exploitatie onroerend goed	825	847	100	0	0	0	0
Overheid	299	303	37	55	2	4	1
Zorg en overige dienstverlening	93	94	61	11	3	25	1
Totaal	2 011	2 058	64	14	5	17	1
w.v. marktsector	758	778	38	11	11	38	2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Kader 4.i

ICT kapitaal in Nederland

Aandeel ICT in kapitaalgoederenvoorraad stabiliseert zich

Het ICT kapitaal in Nederland bestaat ruwweg uit vier componenten, namelijk computers, software, de kabelnetwerken en de machines en installaties die nodig zijn voor het dataverkeer. Het aandeel van de ICT in de kapitaalgoederenvoorraad lag in het begin van de jaren negentig constant op ongeveer 2 procent. Aan het eind van de jaren negentig is het aandeel van de ICT sterk gestegen tot 3,2 procent. De laatste jaren stabiliseert het weer. Het aandeel van de ICT in de kapitaalgoederenvoorraad is overigens veel kleiner dan het aandeel hiervan in de investeringen (ruim 15 procent). Dit komt doordat computers en software een kortere levensduur hebben dan de meeste andere kapitaalgoederen, waardoor ze veel korter in de kapitaalgoederenvoorraad zitten.

Netto ICT kapitaal, verdeling naar type activa

	1990	1995	1999	2000	2001*	2002*
	<i>mld euro</i>					
Totaal ICT kapitaal	15,5	18,1	30,3	35,7	40,1	42,6
	%					
Aandeel in kapitaalgoederenvoorraad	2,2	2,1	2,8	3,1	3,3	3,2
Verdeling						
Computers	38,3	36,6	31,2	29,9	26,8	23,9
Software	18,3	18,1	23,3	22,6	22,3	21,4
Kabelnetwerken	12,3	15,9	15,1	15,9	17,5	19,9
Machines en installaties	31,1	29,4	30,4	31,5	33,5	34,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

De samenstelling van het ICT kapitaal is de afgelopen jaren behoorlijk gewijzigd. Het aandeel van computers liep sterk terug tot 23,9 procent in 2002. Dit wordt voor een deel veroorzaakt door de prijsdaling van computers, waardoor de totale uitgaven aan computers minder snel stijgen dan de uitgaven aan andere typen activa. Maar ook als hiervoor wordt gecorrigeerd, neemt het aandeel van computers af, zij het in mindere mate.

Het aandeel software is sinds midden jaren negentig iets gestegen, maar zakt weer iets terug naar ruim 21 procent. Het aandeel van de kabelnetwerken neemt de laatste jaren flink toe. Dankzij de hoge investeringen van de afgelopen jaren hebben zij momenteel een aandeel van 20 procent. Machines en installaties schommelen al jaren rond de 30 procent. De laatste jaren lijkt het aandeel echter iets te groeien, tot bijna 35 procent in 2002. In totaal bestaat nu iets minder dan de helft van het kapitaal uit computers en software, terwijl de netwerken en de netwerkondersteunende machines de andere helft van het kapitaal vormen.

R&D is kennis voor continuïteit en vernieuwing

Ondernemers willen de beschikbare productiemiddelen zo efficiënt en effectief mogelijk benutten. Dit leidt ertoe dat het bedrijf voortdurend verbeteringen en vernieuwingen van producten, diensten en processen doorvoert. Voor deze vernieuwingen is kennis nodig. Die kennis verkrijgen de bedrijven door onderzoek (R&D) te doen of te laten doen of door kennis te kopen. In het onderstaande wordt nader ingegaan op de investeringen die bedrijven doen in R&D alsook op de onderzoeksinspanningen van aanbieders van kennis, de researchinstellingen en de universiteiten.

Uitgaven aan R&D stijgen

In 2001 zijn in Nederland de totale uitgaven aan R&D met eigen personeel met ruim 4 procent gestegen naar 8,2 miljard euro. Vanaf 1999 stijgen de R&D-uitgaven weer. In 1999 was de nominale stijging bijna 11 procent, terwijl het jaar ervoor de groei bleef steken op minder dan 1 procent.

De R&D-uitgaven door ondernemingen stegen in 2001 met bijna 6 procent en bereikten een niveau van ruim 4,7 miljard euro. De industrie neemt, met een aandeel van ruim driekwart, het leeuwendeel van deze uitgaven voor zijn rekening. Ten opzichte van 2000 zijn de onderzoeksuitgaven daar eveneens met bijna 6 procent gestegen. Binnen de diensten zijn de uitgaven gestegen met iets meer dan 5 procent. De onderzoeksuitgaven bij de researchinstellingen namen in 2001 fors toe met bijna 11 procent. De stijging betrof vooral verhoogde materiële uitgaven en hogere investeringen. Bij de universiteiten zijn de uitgaven in 2001 ten opzichte van 2000 licht gedaald met 1,5 procent.

4.26 R&D uitgevoerd met eigen personeel, uitgaven en arbeidsjaren ¹⁾

	Uitgaven aan R&D				R&D-personeel			
	1999	2000	2001*		1999	2000	2001*	
	<i>mln euro</i>			<i>% t.o.v. 2000</i>	<i>arbeidsjaren</i>			<i>% t.o.v. 2000</i>
Ondernemingen	4 263	4 457	4 712	5,7	45 181	47 509	48 368	1,8
Industrie	3 242	3 385	3 573	5,6	32 679	33 292	33 470	0,5
Dienstverlening	766	877	922	5,1	9 833	12 053	12 602	4,6
Overig	255	195	217	11,3	2 669	2 164	2 296	6,1
Universiteiten	1 983	2 278	2 244	-1,5	24 302	26 722	25 153	-5,9
Researchinstellingen	1 317	1 078	1 194	10,8	17 539	14 231	14 309	0,5
Totaal	7 564	7 813	8 150	4,3	87 022	88 462	87 830	-0,7

¹⁾ Met ingang van 2000 zijn uitgaven aan onderzoek via de tweede geldstroom (NWO) bij universiteiten geteld in plaats van researchinstellingen.

Bron: CBS, Kennis en economie 2001 en 2002.

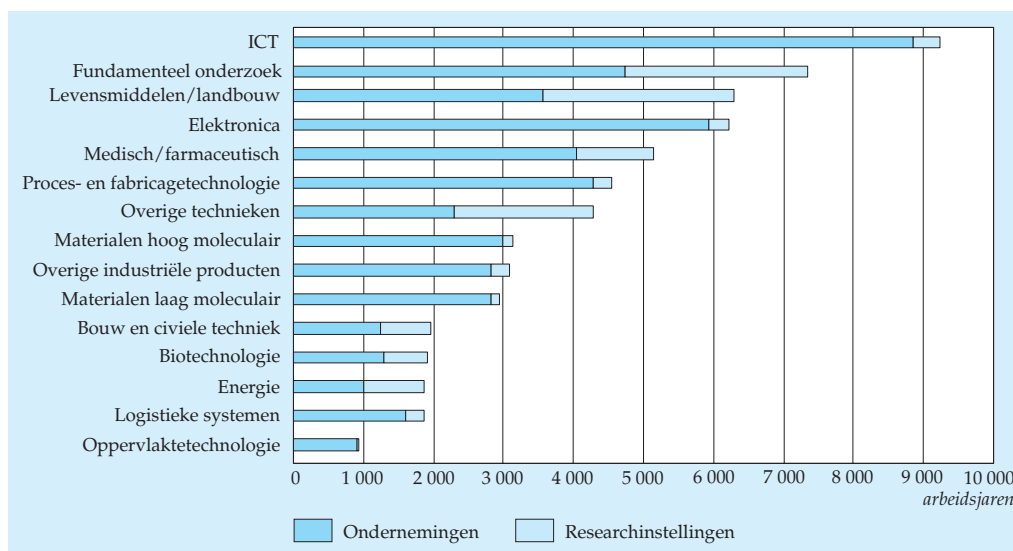
Aantal arbeidsjaren voor R&D licht gedaald

De totale hoeveelheid ingezette menskracht voor onderzoek is in 2001 bijna 88 duizend arbeidsjaren, waarvan ruim de helft voor rekening komt van ondernemingen. Na een relatief geringe groei in 2000 (met 1,5 procent), is in 2001 het totaal aantal arbeidsjaren zelfs licht gedaald. In het bedrijfsleven nam in 2001 het aantal arbeidsjaren nog met bijna 2 procent toe. Het aantal arbeidsjaren in de publieke sector daalde daarentegen nog met bijna 4 procent. Met name bij de universiteiten zijn in 2001 minder arbeidsjaren voor onderzoek ingezet.

R&D naar technologiegebied

Belangrijke onderzoeksgebieden in het bedrijfsleven zijn ook in 2001 de ICT, elektronica en geneeskunde en farmacie. Bijna 40 procent van het totale aantal arbeidsjaren voor onderzoek is in 2001 besteed aan deze technologiegebieden tegenover circa een derde van het totaal in 1999. Bijzonder is de toegenomen inzet van R&D-arbeidsjaren voor fundamenteel onderzoek van 6,7 procent in 1999 naar 10,4 procent in 2001.

4.27 Aantal arbeidsjaren ingezet per technologiegebied, 2001*

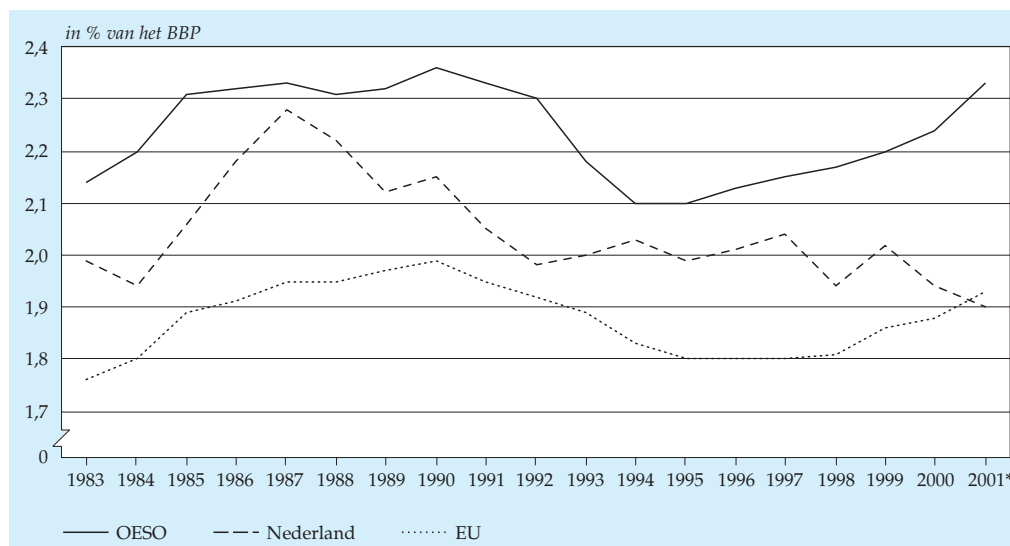
Bron: CBS, R&D-enquête 2001.

De researchinstellingen richten zich relatief meer dan het bedrijfsleven op het verrichten van fundamenteel onderzoek. Volgens deze instellingen is in 2001 circa 22 procent van de ingezette arbeidsjaren gemoeid geweest met dit type onderzoek, het betreft voornamelijk natuurwetenschappelijk onderzoek. De overige 78 procent van de arbeidsjaren is besteed aan het toegepast onderzoek en ontwikkeling. Met name het onderzoek op het gebied van landbouw en voedingsmiddelen, geneeskunde en farmacie en energie vergen bij de researchinstellingen veel capaciteit. Voor de universiteiten is geen gedetailleerde informatie beschikbaar over de inzet van de arbeidsjaren. Wel is bekend dat de meeste universitaire wetenschappelijk onderzoekers werkzaam zijn op de wetenschapsgebieden gezondheid, natuur en techniek.

R&D-positie van Nederland internationaal

De Europese regeringsleiders hebben op 16 maart 2002 te Barcelona een Europese ambitie geformuleerd om de uitgaven voor R&D binnen de Unie te verhogen tot 3 procent van het BBP. Vergeleken met andere landen blijken de totale R&D-uitgaven in Nederland gedurende de gehele periode 1983–2001 onder het OESO-gemiddelde te liggen. Na 1997 is het verschil opgelopen. De Nederlandse R&D-intensiteit ligt vrijwel de hele periode boven het EU-gemiddelde. Die Nederlandse voorsprong schommelt echter. In 2001 komt de Nederlandse intensiteit voor het eerst iets onder die van de EU te liggen. Landen die boven het gemiddelde liggen zijn bijvoorbeeld Zweden en Finland.

4.28 Totaal R&D-uitgaven per land

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Kader 4.j

R&D informatietechnologie

Nederlandse bedrijven hebben in 2001 bijna 18 procent van hun totale R&D-arbeidsjaren ingezet op het terrein van de informatietechnologie. In 1999 was dit aandeel nog ruim 17 procent. In de periode 1995–1999 was informatietechnologie het terrein waarop de R&D-inzet het snelst groeide. Deze groei droeg ook veel bij aan de groei van het R&D-arbeidsjaren in deze periode. De groei lijkt in 2002 stilgevallen.

Bedrijven in de ICT-sector hebben in 2001 zowel absoluut als relatief meer R&D-arbeidsjaren ingezet op het terrein van de informatietechnologie dan in de voorgaande jaren. Voor deze bedrijven bedroeg de R&D-inzet voor informatietechnologie in 2001 ruim eenderde van de totale R&D-inzet. Voor de bedrijven buiten de ICT-sector nam het aandeel van informatietechnologie in de totale R&D-inzet juist af van ruim 10 procent in 1999 tot nog maar net iets meer dan 6 procent in 2001. Driekwart van de R&D-inzet op het terrein van de informatietechnologie vond in 2001 plaats binnen de ICT-sector zelf. In 1999 was dit nog minder dan 60 procent. Het 'meedenken' over nieuwe toepassingen van ICT door de bedrijven buiten de ICT-sector is dus fors afgenomen.

Ten slotte valt op dat de lichte toename van het aantal arbeidsjaren dat Nederlandse bedrijven in 2001 hebben ingezet voor R&D per saldo volledig wordt gerealiseerd door de bedrijven in de ICT-sector. Uitgedrukt in R&D-uitgaven is het aandeel van de ICT-sector in de totale R&D-inspanningen van de Nederlandse bedrijven in de periode 1995–2001 ook gestaag gegroeid van 33 procent tot 38 procent.

Bron: CBS, *De digitale economie 2003*.

4.4 Winstgevendheid

Arbeidsinkomensquote opnieuw hoger

De arbeidsinkomensquote (aiq) is een van de belangrijkste indicatoren om de ontwikkeling van de winstgevendheid in een bedrijfstak of van een economie te meten. Ze is gedefinieerd als het gedeelte van de netto toegevoegde waarde dat wordt gebruikt om de loonkosten van de ingezette arbeid te betalen. Een stijgende aiq betekent dus dat een groter deel van het verdiende inkomen naar de factor arbeid gaat en dat de winstgevendheid daalt. De loonkosten hebben in dit geval betrekking op de inzet van zowel werknemers als zelfstandigen. Omdat de loonsom voor zelfstandigen niet als zodanig gemeten kan worden, wordt hiervoor een schatting gemaakt. Het toegerekend loon voor zelfstandigen wordt berekend door het aantal arbeidsjaren van zelfstandigen van een bedrijfstak te vermenigvuldigen met de gemiddelde beloning van werknemers in die bedrijfstak. Voor deze berekening wordt dus de arbeidsbeloning van een zelfstandige in een bedrijfstak gelijkgesteld aan de gemiddelde loonkosten van een werknemer.

4.29 Arbeidsinkomensquote

	1990	1995	1999	2000	2001*	2002*
	%					
Landbouw, bosbouw en visserij	66,9	71,6	87,2	87,3	84,7	96,2
Delfstoffenwinning	6,4	7,9	10,1	6,3	5,2	6,2
Voedings- en genotmiddelenindustrie	64,8	58,9	55,9	57,8	57,6	52,4
Aardolie-industrie	54,2	65,3	65,0	39,4	26,7	46,8
Chemische, rubber- en kunststofindustrie	59,7	52,9	61,3	57,1	62,9	72,0
Metaalindustrie ¹⁾	79,5	83,2	83,3	82,2	90,6	94,6
Overige industrie ²⁾	76,1	79,7	76,9	76,8	77,4	80,6
Energie- en waterleidingbedrijven	56,8	45,5	46,9	52,2	46,9	36,7
Bouwnijverheid	83,3	86,8	85,9	82,9	82,7	82,2
Verhuur van en handel in onroerend goed	12,2	14,4	13,9	14,5	16,0	17,5
Handel, horeca en reparatie	71,1	76,8	72,6	73,6	75,8	76,4
Vervoer, opslag en communicatie	79,1	74,8	76,1	76,6	80,1	81,6
Financiële en zakelijke dienstverlening (excl. onroerend goed)	80,9	74,6	77,7	78,0	78,7	78,6
Zorg en overige dienstverlening	88,5	89,9	87,3	86,0	83,4	80,5
Totaal ³⁾	77,0	78,4	79,4	78,8	79,7	80,8
Marktsector ⁴⁾	79,9	81,1	82,0	82,3	83,8	84,9
Industrie	72,2	71,9	72,6	71,3	74,2	77,2
Commerciële diensten	76,5	75,9	75,8	76,4	78,1	78,5

¹⁾ Inclusief machine-, elektrotechnische en transportmiddelenindustrie.

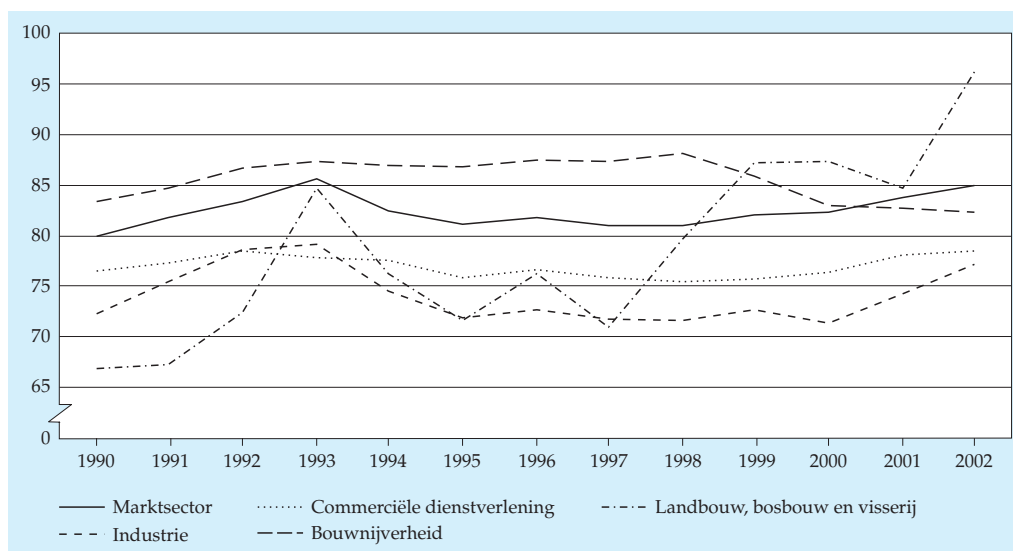
²⁾ Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

³⁾ Inclusief overheid en niet afgedragen omzetbelasting en rentemarge banken.

⁴⁾ Totaal exclusief overheid, delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en gezondheids- en welzijnzorg.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

4.30 Arbeidsinkomensquote marktsector

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

In 2002 is de aiq voor de gehele economie verder opgelopen naar 80,8 procent. De aiq van de marktsector kwam in 2002 uit op 84,9 procent. Dit betekent dat de winstgevendheid verder achteruit is gegaan. Het niveau van de aiq ligt in 2002 boven dat van 1992, maar nog net onder het niveau van 1993. Na 1993 daalde de aiq enkele jaren tot het laagste niveau in 1998. In het cijfer voor de marktsector zijn de overheid, delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en gezondheids- en welzijnszorg buiten beschouwing gelaten omdat ze een bijzonder karakter hebben of omdat de overheid een grote invloed heeft. De aiq van de marktsector is vanaf 1999 voortdurend opgelopen. In 2001 en 2002 bedroeg de stijging meer dan 1 procentpunt per jaar. Een verklaring hiervoor is dat de loonkosten per eenheid product fors gestegen zijn, sneller dan de afzetprijzen. Het deel dat voor winst overblijft is fors afgenomen. De loonkosten zijn gestegen door een hoge loonvoetstijging per arbeidsjaar die door de geringe stijging van de arbeidsproductiviteit nauwelijks is afgezwakt.

De aiq is vooral geschikt om de ontwikkeling in de tijd van de winstgevendheid per bedrijfstak waar te nemen. De verschillen in winstgevendheid tussen bedrijfstakken kunnen uit de gegevens over de arbeidsinkomensquote niet goed in beeld gebracht worden. Dit heeft te maken met grote onderlinge verschillen in de verhouding tussen de inzet van arbeid en kapitaal. Een hoge kapitaalcoëfficiënt leidt ceteris paribus tot een lage aiq.

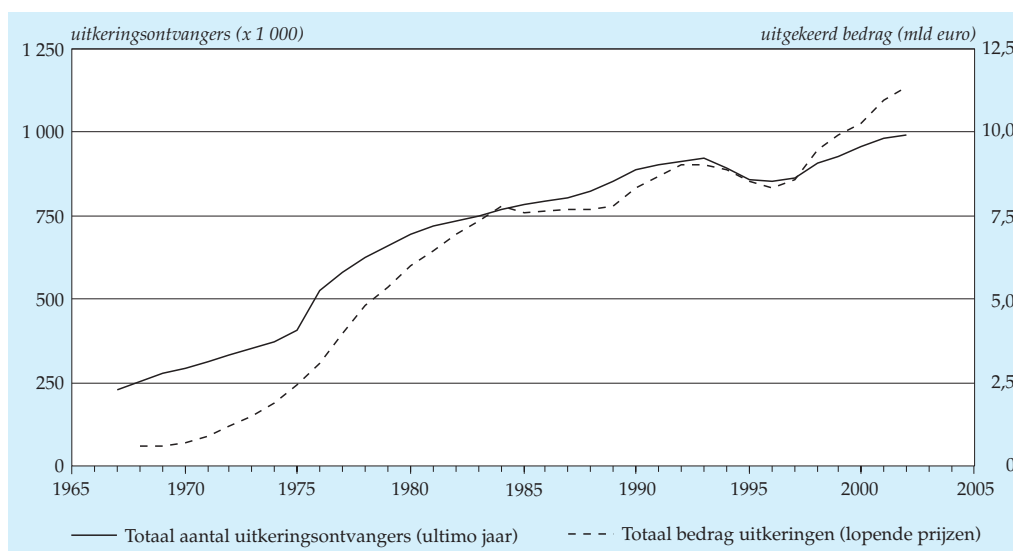
Wat opvalt is dat de aiq van de landbouw sterk gestegen is in het afgelopen decennium. Meer dan 96 procent van de toegevoegde waarde wordt besteed aan het betalen van arbeidskosten. In deze bedrijfstak staat de winstgevendheid sterk onder druk. Hierdoor neemt het aantal zelfstandigen in de land-

bouw af. Ook de aiq van de metaalindustrie is sterk gestegen. Meer dan 90 procent van de toegevoegde waarde werd daar in 2002 besteed aan arbeidskosten. In 1990 was dat nog 80 procent. Een andere bedrijfstak met een forse aiq-stijging was de chemische industrie, ondanks de stijging van de toegevoegde waarde in deze bedrijfstak. Zeer sterke fluctuaties in de aiq zijn er bij de aardolie-industrie. Dit heeft vooral te maken met de sterk fluctuerende toegevoegde waarde (zeker nominaal) in deze tak van industrie. Voor de hele industrie steeg de aiq in 2002 maar liefst 3 procentpunt. Ten opzichte van 1990 zijn er ook bedrijfstakken waar de winstgevendheid duidelijk is verbeterd. Zo daalde de aiq van de energie- en waterleidingbedrijven met ruim 20 procentpunten en die van de voedings- en genotmiddelenindustrie met 12 procentpunten.

4.5 Arbeidsongeschiktheid in Nederland¹⁾

Nederland kent al meer dan een eeuw wettelijke regelingen om een bestaansbasis te garanderen aan personen die arbeidsongeschikt raken. Hierbij gaat het om langdurige arbeidsongeschiktheid. Het eerste jaar van de arbeidsongeschiktheid valt namelijk niet onder de arbeidsongeschiktheidsregelingen maar onder de Ziektewet. De gestaag toenemende aanspraak op arbeidsongeschiktheidsregelingen wordt vaak als een belangrijk maatschappelijk probleem gezien. Het aantal arbeidsongeschikten in Nederland is zeer hoog in vergelijking met het buitenland.

4.31 Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in de periode 1967–2002*

Bron: CBS, StatLine.

¹⁾ Paragraaf 4.5 Arbeidsongeschiktheid in Nederland is gebaseerd op een bijdrage van dr. Harry Blijenberg.

De omvang van de arbeidsongeschiktheid en beleidsmaatregelen

Sinds de invoering van de eerste arbeidsongeschiktheidsregelingen is het aantal uitkeringsontvangers gestaag gegroeid. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ontvingen al ruim honderdduizend Nederlanders een uitkering op grond van één van de regelingen. Na de oorlog nam het groeitempo af om begin jaren zestig weer toe te nemen. In dezelfde periode nam het uitgekeerde bedrag sterk toe.

In 1967, het jaar van invoering van de WAO, werd meer dan 500 miljoen euro aan arbeidsongeschiktheidsuitkeringen uitbetaald. In de daarop volgende jaren stegen de uitgekeerde bedragen aanzienlijk sneller dan het aantal uitkeringsontvangers: tot eind jaren zeventig verdubbelde het uitbetaalde bedrag elke vier jaar. Deels kwam dit doordat het bedrag van de gemiddelde uitkering sneller toenam dan dat van het gemiddelde arbeidsinkomen: in 1960 bedroeg dit prijsquotiënt (gemiddelde uitkering / gemiddelde arbeidsinkomen) 25 procent, in 1980 was dit 43 procent.

Begin jaren tachtig lagen de uitgaven aan arbeidsongeschiktheid al boven de 6 miljard euro. In de daaropvolgende jaren werden verschillende bezuinigingsmaatregelen doorgevoerd om deze uitgaven te beperken. De verlaging van de uitkeringspercentages in 1985 (bij volledige arbeidsongeschiktheid van 80 naar 70 procent van het laatstverdiende loon) leidde in datzelfde jaar tot een afname van de uitgekeerde bedragen met ruim 2 procent ondanks een ruim 2 procent hoger aantal uitkeringsontvangers. Daarna bleven de uitgekeerde bedragen tot 1990 min of meer constant.

Vanaf de invoering van de WAO tot halverwege de jaren zeventig groeide het aantal uitkeringsontvangers in een constant tempo. In 1976 nam het aantal uitkeringsontvangers ineens sterk toe, met meer dan 120 duizend als gevolg van de invoering van de AAW in dat jaar. Tot 1993 bleef het aantal uitkeringsontvangers stijgen, soms sneller (eind jaren zeventig en eind jaren tachtig), soms trager, maar begin jaren negentig kwam voor de eerste keer het aantal van 1 miljoen uitkeringsontvangers in zicht.

Kader 4.k

Arbeidsongeschiktheidsregelingen in Nederland: de WAO en de AAW

Reeds in 1901 werd de eerste sociale verzekeringswet op het terrein van arbeidsongeschiktheid van kracht, de Ongevallenwet 1901. Na de Eerste Wereldoorlog werden nog enkele arbeidsongeschiktheidsregelingen ingesteld: in 1919 de Invaliditeitswet en de Zee-ongevallenwet, in 1921 de Ongevallenwet 1921 en nog een jaar later volgde de Land- en Tuinbouwongevallenwet. In 1950 volgden de Wetten tot aanvulling van Ongevallenrenten en de Wet tot aanvulling van renten krachtens de Invaliditeitswet, en in 1963 de Interimwet Invaliditeitsrentetrekkingen.

In 1967 werd een groot aantal van de voorgaande regelingen vervangen door een nieuwe arbeidsongeschiktheidsregeling, die tot op de dag van vandaag van kracht is: de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). Naast de WAO bleven alleen de Invaliditeitswet en de Interimwet Invaliditeitsrentetrekkingen nog een tijd bestaan. De WAO is een werknemersverzekering; deze beschermt werknemers (in loondienst), leerlingen en stagiaires tot hun 65e levensjaar tegen het verlies van inkomen als gevolg van arbeidsongeschiktheid. Het recht op een WAO-uitkering ontstaat nadat de verzekerde minimaal 52 weken arbeidsongeschikt is geweest en voor minimaal 15 procent arbeidsongeschikt is. De WAO-uitkering sluit dan aan op de ziekingelduitkering op basis van de Ziektewet die in de eerste 52 weken van arbeidsongeschiktheid wordt verstrekt. De hoogte van de uitkering hangt af van de mate van arbeidsongeschiktheid, de duur van het arbeidsverleden en de hoogte van het laatstverdiende loon. De uitgekeerde bedragen worden betaald uit de premies die werknemers en werkgevers hiervoor afdragen. Deze premies worden jaarlijks vastgesteld en dekken in principe de in dat jaar uitbetaalde bedragen (omslagstelsel).

Zelfstandigen en mensen die niet in loondienst zijn, vielen niet onder de WAO. Om ook deze groepen tegen het risico van arbeidsongeschiktheid te dekken, werd in 1976 de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet ingesteld, de AAW. Via deze volksverzekering was in principe iedere Nederlandse ingezetene verzekerd tegen het risico van wegvallende inkomsten door arbeidsongeschiktheid. Om voor een uitkering in aanmerking te komen, moest men voor minimaal 25 procent arbeidsongeschikt zijn. Premieheffing en uitkeringen vonden plaats volgens het omslagstelsel. De premies werden afgedragen aan de belastingdienst door werkgevers voor medewerkers in loondienst, en door de betrokkenen zelf in het geval van andere inkomsten. Tegelijk met de invoering van de AAW kreeg de WAO alleen nog een aanvullend karakter en werd de verstrekking van voorzieningen overgeheveld van de WAO naar de AAW.

Dit was de aanleiding tot een reeks maatregelen om met name de aantallen uitkeringsontvangers en de mate waarin zij recht hebben op een uitkering te verminderen: de Nota Sociale Zekerheid 1992 noemde als doelstelling een vermindering van het aantal uitkeringsjaren met 60 duizend. Veel van de sindsdien ingevoerde maatregelen werden vergezeld van overgangsregelingen om de negatieve gevolgen voor reeds bestaande arbeidsongeschiktheidsgevallen te beperken.

Kader 4.1

Arbeidsongeschiktheidsregelingen in Nederland: de jaren negentig

Tot in de jaren negentig viel het overheidspersoneel niet onder eerdergenoemde verzekeringen. In geval van arbeidsongeschiktheid kregen ambtenaren een invaliditeitspensioen via de Algemene Burgerlijke Pensioenwet (ABPW). Ook voor militairen (Wamil), onderwijs- en spoorwegpersoneel waren er aparte regelingen. De ABPW werd in 1996 opgevolgd door de Wet Privatisering Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (WPA). In de WPA kregen ambtenaren recht op een wettelijke arbeidsongeschiktheidsuitkering, die in duur, hoogte en grondslag overeenkomt met de WAO, de zogenaamde WAO-conforme uitkering. Daarnaast hielden zij recht op een bovenwettelijke uitkering. De invoering van WAO-conforme uitkeringen in de WPA zorgde in 1996 voor een éénmalige stijging van het aantal WAO-uitkeringen met zestien duizend.

In 1998 veranderde het stelsel ingrijpend. De Wet premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheidsverzekeringen (PEMBA) werd in dat jaar ingesteld. Ambtenaren kwamen door de invoering van de Wet Overheidspersoneel onder de Werknemersverzekeringen (WOW) volledig onder de WAO en daarmee verdwenen de speciale regelingen voor ambtenaren. Ook werd als gevolg van de PEMBA de AAW vervangen door twee regelingen die op specifieke bevolkingsgroepen gericht zijn en ook momenteel nog in werking zijn:

- de Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen (WAZ) dekt zelfstandigen tegen het risico van arbeidsongeschiktheid. De uitkering is gerelateerd aan het winstinkomen in het jaar voorafgaand aan de arbeidsongeschiktheid. Zelfstandigen betalen hiervoor verplicht een premie uit hun inkomen; de premies worden jaarlijks vastgesteld volgens het omslagstelsel.
- de Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Jonggehandicapten (Wajong) biedt eenzelfde bescherming aan personen die al op jonge leeftijd arbeidsongeschikt zijn (geraakt) en daardoor geen arbeidsverleden hebben kunnen opbouwen. De Wajong is een sociale voorziening, die uit de algemene middelen wordt betaald en waarvoor dus geen premie wordt geheven.

In 1993 ging de Wet Terugdringing Beroep op de Arbeidsongeschiktheidsregelingen (Wet TBA) in en werden strengere criteria geïntroduceerd voor de toekenning van een uitkering. Ook werd het begrip 'passende arbeid' vervangen door 'gangbare arbeid'. Sindsdien worden uitkeringsontvangers regelmatig herkeurd en moeten zij ook banen accepteren die niet bij hun vooropleiding aansluiten. Ten slotte werd de duur van het loonafhankelijke deel van de uitkering leeftijdsafhankelijk. Hierdoor werd er in plaats van een volledige uitkering vaker een gedeeltelijke uitkering toegekend, of verviel het recht op een uitkering. Tot aan 1996 daalden hierdoor zowel het aantal uitkeringsontvangers als het uitgekeerde bedrag en het prijsquotiënt nam af tot 36 procent in 1994.

4.32 I/A ratio's voor arbeidsongeschiktheid (aantal uitkeringsgerechtigden / aantal werkenden) in 1999

	%
Nederland	13,0
België	6,8
Denemarken	9,2
Duitsland	7,5
Frankrijk	10,2
Groot-Brittannië	8,8
Zweden	11,3
USA	7,4
Japan	5,9

Bron: SZW, Sociale Nota 2003.

De daling van het aantal uitkeringsontvangers was echter niet groot: in 1996 lag het niveau nog maar 7 procent onder dat van het topjaar 1993. Bovendien zette de groei van zowel het aantal uitkeringsontvangers als het uitgekeerde bedrag na 1996 weer in en inmiddels is het aantal uitkeringsontvangers opnieuw de 1 miljoen genaderd. Dit is één op de zeven mensen van de Nederlandse beroepsbevolking (ofwel een inactieven/actieven-ratio van 13 procent). Ook internationaal gezien is dit een bijzonder hoog niveau. Het terugdringen van het aantal uitkeringsontvangers is geslaagd, maar de reïntegratie naar betaald werk is mislukt. Als oorzaken van de groei vanaf 1997 worden genoemd de falende keuringspraktijk en reïntegratie in het eerste ziektejaar, de vergrijzing, de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen en vooral de groei van de werkgelegenheid.

Nieuwe maatregelen richtten zich naast het terugbrengen van reeds bestaande arbeidsongeschikten naar betaald werk ook op het voorkómen van arbeidsongeschiktheid. De Wet Uitbreiding Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (Wulbz) in 1996 moest werkgevers een prikkel geven om werknemers zo snel mogelijk terug te brengen in het arbeidsproces, door werkgevers te verplichten om bij ziekte 70 procent van het laatstverdiende loon door te betalen. Ook de invoering van de Wet PEMBA in 1998 moest de instroom in de WAO verminderen. Daartoe werd de WAO-premie opgesplitst in een basispremie die voor elke werknemer gelijk is en een gedifferentieerde premie die hoger is naarmate een werkgever meer werknemers in de WAO brengt, beide werden door de werkgever betaald. De Arbeidsvoorzieningenwet 1996 en de Wet Reïntegratie Arbeidsgehandicapten (REA) probeerden het voor werkgevers aantrekkelijker te maken om arbeidsongeschikten in dienst te nemen door bijvoorbeeld subsidies te verstrekken en garantieregelingen toe te passen. De garantieregelingen bleken in de praktijk echter weinig gebruikt te worden. Ook werden de verplichtingen van uitkeringsontvangers strikter toegepast (Wet Boeten, Maatregelen en Terug- en Invordering in de Sociale Zekerheid), en sinds 2000 is het recht op een uitkering beperkt tot personen die in Nederland wonen of in een land waarmee Nederland een verdrag heeft gesloten

(Wet Beperking Export Uitkeringen). Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen dat naar het buitenland gaat ligt sindsdien rond de 21 duizend, waarbij het voornamelijk om WAO-uitkeringen gaat.

De huidige situatie: wie zijn er arbeidsongeschikt in Nederland?

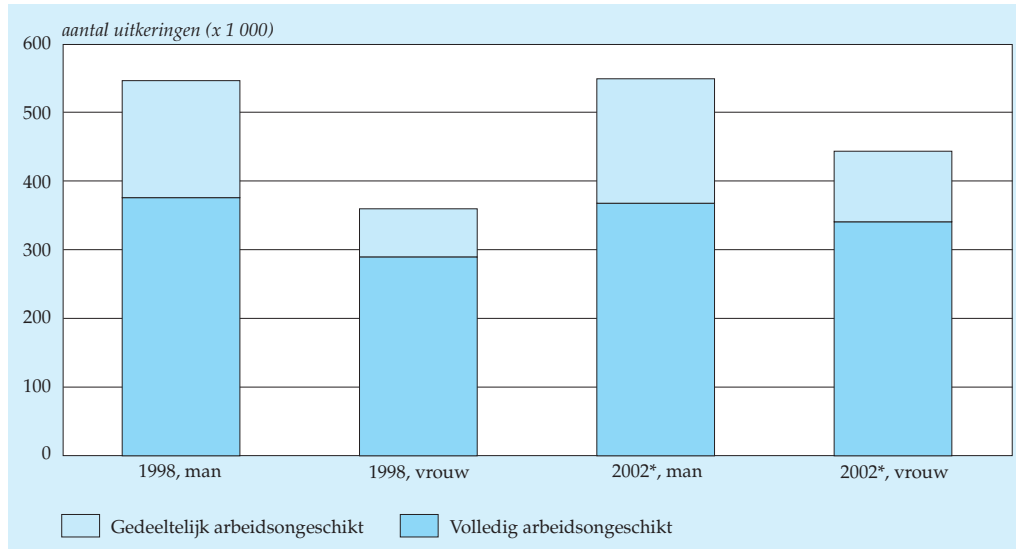
Aangezien één persoon meer dan één uitkering kan ontvangen, kan het aantal verstrekte arbeidsongeschiktheidsuitkeringen niet gelijk gesteld worden met het aantal uitkeringsontvangers. In de praktijk is het verschil tussen beide echter klein: het gaat om ruim 10 duizend uitkeringsontvangers die meer dan één arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvangen, dus zo'n 1 procent van het totaal. Eind 2002 werden er 993 duizend uitkeringen verstrekt, in totaal ruim 11 miljard euro. Sinds 1998 ligt het aantal WAZ-uitkeringen rond de 57 duizend, het aantal WAO- en Wajong-uitkeringen is echter flink gestegen, met respectievelijk 10 procent en 12 procent. Het aandeel van uitkeringen bij gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid is in die tijd licht toegenomen, behalve bij de Wajong. Binnen deze regeling ligt het aantal gedeeltelijk arbeidsongeschikten sinds 1998 rond de 2 procent. De stijging van het aantal uitkeringen heeft zich voornamelijk voorgedaan door de instroom van vrouwen. Vooral de stijging van het aantal gedeeltelijk arbeidsongeschikte vrouwen is sterk geweest. Bovendien blijkt dat het vooral om vrouwen van 45 jaar en ouder gaat. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen aan mannen is in 2002 vrijwel gelijk aan 1998. Hier heeft zich een lichte verschuiving voorgedaan van volledig naar gedeeltelijk arbeidsongeschikt.

4.33 Kenmerken van arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar regeling, ultimo 2002*

	Totaal AO	WAO	WAZ	Wajong
	<i>x 1 000</i>			
Geslacht				
Man	549,5	436,7	38,8	74,1
Vrouw	443,3	364,8	18,3	60,2
Mate van ongeschiktheid				
Volledig	708	540,7	36	131,3
Gedeeltelijk	284,4	260,4	21,1	2,9
Onbekend	0,4	0,4	–	–
Totaal	992,8	801,5	57,1	134,2

Bron: CBS, StatLine, Sociale Zekerheidsstatistieken.

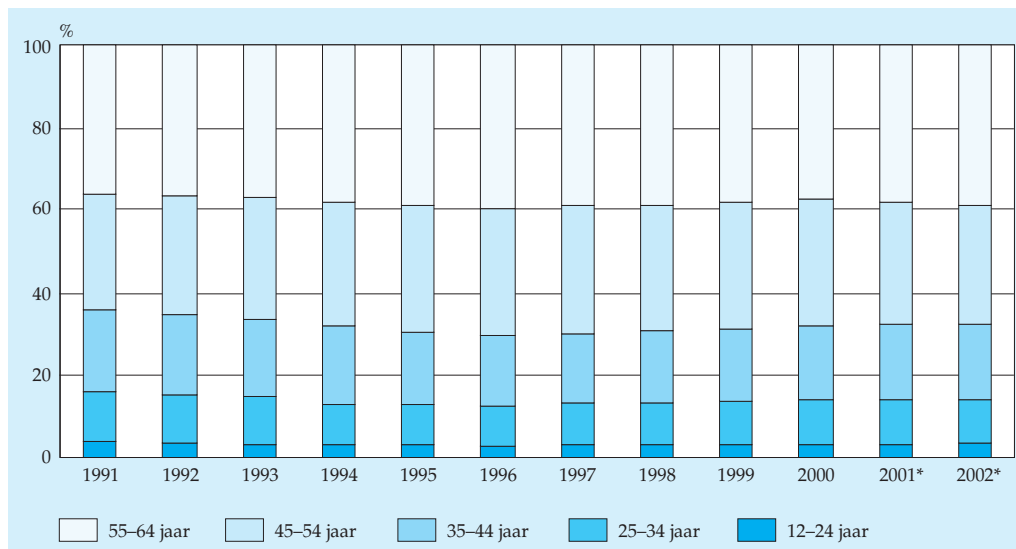
4.34 Aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

Bronnen: LISV, jaarverslag; CBS, StatLine.

Het risico op arbeidsongeschiktheid is sterk leeftijdsafhankelijk. Hoe ouder men is, hoe groter de kans om arbeidsongeschikt te raken. De kans op instroom in een arbeidsongeschiktheidsregeling is per leeftijdscategorie in 2002 gedaald. In de WAO en de WAZ is driekwart van de uitkeringsontvangers 45 jaar of ouder. Bij de Wajong, die speciaal op jonggehandicapten is gericht, is driekwart van de uitkeringsontvangers juist jonger dan 45 jaar.

4.35 Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen 1990-2002 naar leeftijdsklasse

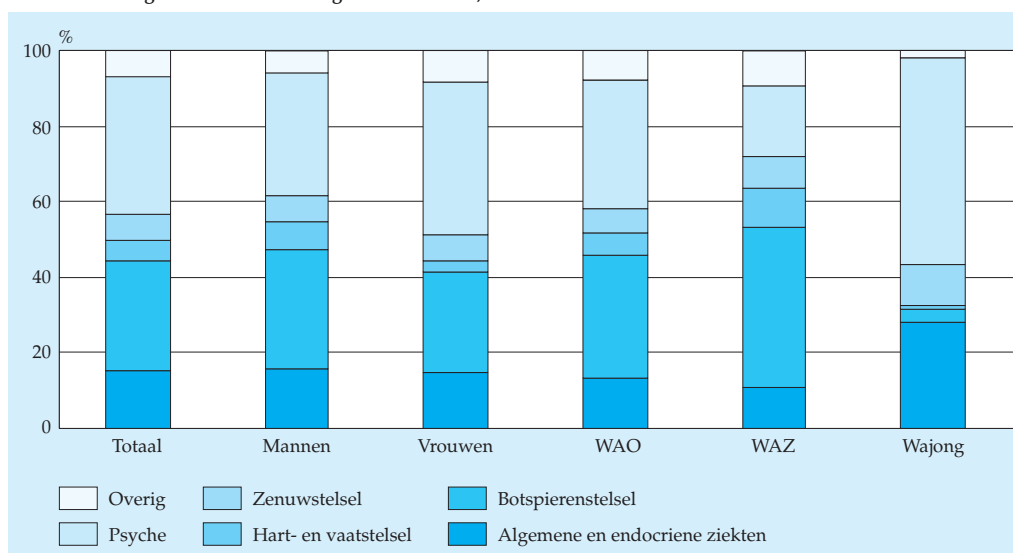

Bronnen: LISV, jaarverslag; CBS, StatLine.

Andere factoren die een rol spelen bij het risico om arbeidsongeschikt te raken, zijn de bedrijfstak, het opleidingsniveau en de etnische achtergrond. Bij de bedrijfstakken vallen vooral uitzendbureau's, schoonmaakbedrijven en verpleeg- en bejaardenhuizen op door het hoge risico op arbeidsongeschiktheid. Dat dit eveneens geldt voor sociale werkplaatsen is minder verrassend. Bij de bouwnijverheid ligt het risico ongeveer op het gemiddelde over alle bedrijfstakken. Ook blijken bedrijven met meer dan 100 werknemers een hoger WAO-risico te hebben dan kleinere bedrijven. Laagopgeleiden hebben een duidelijk hoger risico om arbeidsongeschikt te raken dan hoogopgeleiden. In 2001 was 18 procent van de laagopgeleiden van 15–64 jaar arbeidsongeschikt, tegen 12,7 procent van de middelbaar opgeleiden en 9,4 procent van de hoogopgeleiden. Laagopgeleiden vormen dan ook de grootste groep arbeidsongeschikten: in 1998 was 54 procent van de arbeidsongeschikten laag opgeleid.

Ook herkomstgroepering blijkt een belangrijke factor te zijn bij arbeidsongeschiktheid. Niet-westerse allochtonen zijn vaker arbeidsongeschikt dan westerse allochtonen en autochtonen. Met name Turken en Marokkanen hebben een grotere kans om arbeidsongeschikt te raken en daarbij scoren vooral mannen van 55–64 jaar erg hoog. Bijna één op de twee Marokkaanse mannen en zelfs drie op de vijf Turkse mannen in deze leeftijdsgroep ontvingen in 2001 een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Gedeeltelijk hangt het hoge aandeel in deze groepen samen met het over het algemeen lagere opleidingsniveau, maar ook wanneer hiermee rekening wordt gehouden blijft het aandeel arbeidsongeschikten in deze groep erg hoog vergeleken met de totale populatie van 55–64-jarigen.

4.36 Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar oorzaak, 2002*

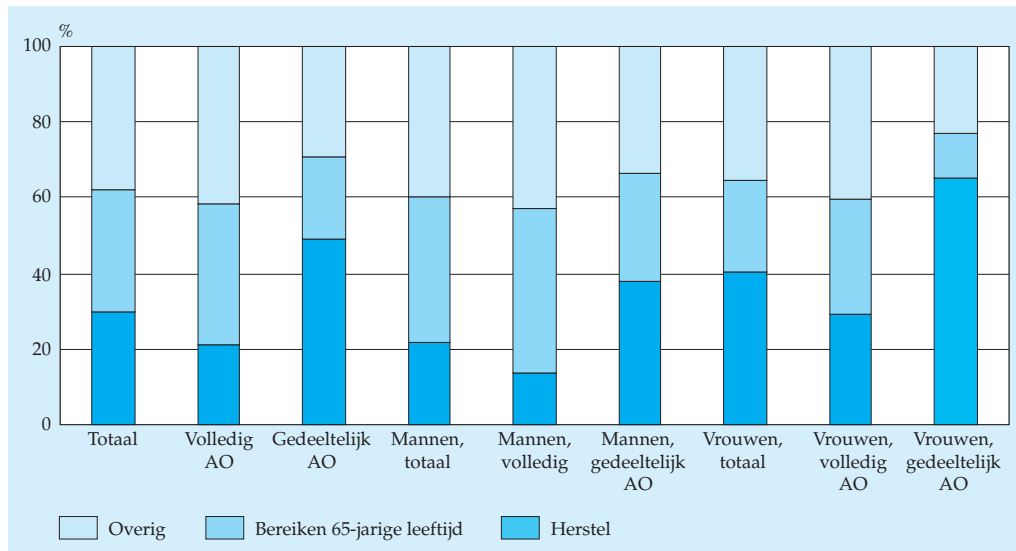

Bronnen: LISV, jaarverslag; CBS, StatLine.

Vooral psychische klachten geven aanleiding tot arbeidsongeschiktheid. In 2002 was dit de oorzaak bij 36 procent van de uitkeringen. Ook bot- en spieraandoeningen waren een belangrijke oorzaak (29 procent), op afstand gevolgd door algemene en endocriene (hormonale) aandoeningen (15 procent). Andere aandoeningen, zoals hart- en vaatziekten of problemen met het ademhalingsstelsel, leiden veel minder vaak tot arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. Bij vrouwen leiden psychische klachten vaker tot een arbeidsongeschiktheidsuitkering dan bij mannen (40 procent versus 33 procent), daarentegen leiden bot- en spieraandoeningen en hart- en vaatziekten bij mannen juist vaker (respectievelijk 31 procent en 7 procent) tot arbeidsongeschiktheidsuitkeringen dan bij vrouwen (respectievelijk 27 procent en 3 procent). Ook is er een duidelijk verschil tussen de oorzaken waardoor men in de WAO, de WAZ of de Wajong komt. Binnen de WAZ komen bot- en spieraandoeningen (42 procent) en hart- en vaatziekten (10 procent) duidelijk vaker voor dan gemiddeld (respectievelijk 29 procent en 6 procent) en psychische klachten (19 procent) juist minder vaak (36 procent). De Wajong laat een heel ander beeld zien: meer dan de helft betreft psychische klachten (55 procent) en ook algemene en endocriene ziekten zijn hier een belangrijke oorzaak (28 procent). Daarentegen komen hart- en vaatziekten (1 procent) en aandoeningen van het bot- en spierstelsel (4 procent) in de Wajong maar weinig voor als oorzaak van arbeidsongeschiktheid.

In 2002 zijn ruim 94 duizend arbeidsongeschiktheidsuitkeringen beëindigd. Een belangrijk deel van de uitstroom vindt plaats omdat een uitkeringsontvanger 65 jaar wordt. Dit geldt vooral voor volledig arbeidsongeschikte mannen (43 procent van de uitstroom). Bij vrouwen is dit aanzienlijk lager (25 procent). Gedeeltelijk arbeidsongeschikte vrouwen hebben een twee maal zo grote kans op herstel (65 procent) als volledig arbeidsongeschikte vrouwen (29 procent); de kans op beëindiging van een arbeidsongeschiktheidsuitkering door herstel is bij mannen aanzienlijk lager: 22 procent.

4.37 Arbeidsongeschiktheid: uitstroom naar reden, 2002*

Bronnen: LISV, jaarverslag; CBS, StatLine.

Recente ontwikkelingen in het arbeidsongeschiktheidsstelsel

De nieuwste, geplande of reeds in gang gezette, maatregelen zijn nog sterker gericht op vermindering van de instroom. In 2002 bedroeg de instroom ruim 106 duizend arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. In de Sociale Nota 2003 wordt als doelstelling genoemd een vermindering ten opzichte van de huidige instroom van duurzaam en volledig arbeidsongeschikten met 40 procent tot maximaal 25 duizend. Dit moet worden bereikt door betere preventie en intensievere verzuimbegeleiding en door betere reïntegratie. Werkgevers zullen hiertoe geprikkeld worden omdat zij ook het tweede ziektejaar zelf moeten gaan betalen en per werkgever de WAO-instroom vanaf 1 juli 2003 wordt gepubliceerd. Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid maakt ook afspraken met de verschillende sectoren waarin zij zelf maatregelen invoeren om arbeidsongeschiktheid tegen te gaan (Arboconvenanten).

4.6 Arbeidsmarkt internationaal

In de voorbije jaren van hoogconjunctuur is de Europese arbeidsmarkt op verschillende gebieden aangetrokken. De werkgelegenheid steeg sneller dan de potentiële beroepsbevolking, de werkloosheid daalde en de arbeidsparticipatie (vooral die van vrouwen) nam toe. In 2001 nam de economische groei echter fors af en in 2002 zakte het groeitempo verder. In deze paragraaf is de vraag aan de orde in hoeverre de Europese arbeidsmarkt gereageerd heeft op deze ontwikkelingen en met name ook hoe de Nederlandse arbeidsmarkt zich verhoudt tot de rest van de EU-landen. Verder vergelijken we de arbeidsmarkt van de Europese Unie met die van de Verenigde Staten en Japan. Internationaal worden belangrijke arbeidsmarktbegrippen vaak wat anders afgebakend dan in Nederland. Hierdoor zijn cijfers in deze paragraaf niet zonder meer vergelijkbaar met die in de rest van dit hoofdstuk. De in deze paragraaf gebruikte cijfers zijn afkomstig van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) en Eurostat.

Werkloosheid in Europa stijgt voor het eerst na jaren van daling

De gemiddelde werkloosheid van de Europese Unie steeg in het jaar 2002 tot 7,6 procent. In 2001 lag het werkloosheidspercentage op 7,4 procent. Hiermee is een einde gekomen aan een periode van dalende werkloosheid. In 1995 lag de werkloosheid van de EU als geheel nog boven de 10 procent. Het cijfer van de EU ligt nog altijd fors boven dat van de Verenigde Staten. Daar kwam de werkloosheid in 2002 uit op 5,8 procent. In de VS is de werkloosheid eerder en veel sneller dan in Europa opgelopen tot ongeveer hetzelfde niveau als in 1990 en 1995. In Japan is de werkloosheid verder gestegen. De economie is daar nog steeds niet aangetrokken. Met een percentage van 5,4 procent doet Japan het qua werkloosheid goed ten opzichte van de VS en de EU. Vanaf 1990 is de werkloosheid wel bijna continu aan het stijgen. In 1990 bedroeg de werkloosheid slechts 2,1 procent; in 1995 was dat 3,1 procent.

4.38 Werkloosheid

	1990	1995	2000	2001	2002
	<i>% beroepsbevolking</i>				
Nederland	5,9	6,6	2,8	2,4	2,8
België	6,6	9,7	6,9	6,7	7,3
Duitsland	4,8	8,0	7,8	7,8	8,2
Verenigd Koninkrijk	6,9	8,5	5,4	5,0	5,1
Frankrijk	8,6	11,4	9,3	8,5	8,7
Europese Unie	..	10,1	7,8	7,4	7,6
Japan	2,1	3,1	4,7	5,0	5,4
Verenigde Staten	5,6	5,6	4,0	4,7	5,8

Bron: OESO, Economic Outlook No. 73, 2003.

Hoewel de werkloosheid in Nederland is opgelopen, ligt het percentage nog altijd zeer laag in vergelijking met de andere EU-landen. Het volgens Europese normen gestandaardiseerde werkloosheidscijfer voor Nederland ligt in 2002 op 2,8 procent. Alleen in Luxemburg ligt het percentage op hetzelfde niveau. In onze buurlanden is veel meer werkloosheid. In Duitsland meer dan 8 procent. Na de eenwording met Oost-Duitsland nam de werkloosheid fors toe. In de tweede helft van de jaren '90 kende Duitsland een periode van economische voorspoed. Het werkloosheidspercentage bleef echter redelijk constant. In België daarentegen is de werkloosheid sinds 1995 meer dan 2 procentpunt gedaald, maar loopt deze in 2002 weer op. Griekenland en Portugal werden geconfronteerd met omvangrijke stijgingen in 2002. In Spanje is vanaf 1993 een scherpe daling te zien naar 11,3 procent in 2002. Daarmee blijft Spanje qua niveau wel koploper in de EU.

We zagen eerder in dit hoofdstuk dat de jeugdwerkloosheid in Nederland in 2002 is gestegen. Ook in de EU-15 is de jeugdwerkloosheid (de werkloosheid van mensen tussen 15 en 24 jaar) de laatste jaren vrij sterk teruggelopen. Dit is een trend die ook in Nederland tot 2001 zichtbaar was. In Japan steeg de jeugdwerkloosheid vrij sterk. Ook de werkloosheid onder ouderen (van 55 tot 64 jaar) in de Europese Unie is vanaf 1998 sterk teruggelopen. In 2001 was het percentage oudere werklozen 6,4 procent. Ook hier doet Nederland het goed in vergelijking met de andere EU-landen. De werkloosheid onder ouderen is na 1990 sterk afgenomen, terwijl de arbeidsparticipatie is gestegen.

Kader 4.m

Waarom is het Europese werkloosheidspercentage voor Nederland lager dan het nationale percentage?

Volgens de OESO is in 2002 het werkloosheidspercentage van Nederland 2,8 terwijl volgens de nationale definitie dit percentage uitkomt op 4,1. De verklaring hiervoor is de zogenaamde één-uursgrens die de OESO (en overigens ook Eurostat) hanteert. Deze houdt in dat iedereen die een baan van minstens 1 uur per week heeft, tot de werkzame beroepsbevolking wordt gerekend. In de CBS-cijfers voor de werkzame beroepsbevolking ligt deze grens op 12 uur. Door het grote aantal kleine banen in Nederland is de beroepsbevolking aanzienlijk groter van omvang als de grens van één uur wordt gehanteerd. Daar komt bij dat ook het aantal werklozen volgens de internationale definitie lager is. In de nationale definitie worden enkele criteria minder stringent toegepast. Zo geldt bij cijfers van Eurostat de eis dat men binnen twee weken in een baan moet kunnen beginnen. Volgens de nationale definitie geldt dat men ook beschikbaar is voor een baan wanneer men binnen drie maanden kan beginnen omdat een termijn van twee weken niet haalbaar is vanwege het moeten regelen van kinderopvang, het afronden van vrijwilligerswerk of wegens vakantie of ziekte. Het lagere aantal werklozen volgens de internationale definitie in combinatie met de veel grotere beroepsbevolking leidt tot een lager werkloosheidspercentage. Ook bij de internationale cijfers over arbeidsdeelname moet worden aangetekend dat ze afwijken van de CBS-cijfers, omdat ook hier de één-uursgrens gehanteerd wordt.

Arbeidsdeelname stijgt licht

De gemiddelde bruto arbeidsdeelname van de 15 EU-landen is in 2002 gelijkgebleven. Dit betekent dus dat de werkloosheid is opgelopen en de totale beroepsbevolking in dezelfde mate is toegenomen. De bruto arbeidsdeelname is gedefinieerd als dat gedeelte van de bevolking van 15 tot 64 jaar dat deelneemt aan het arbeidsproces of dit ambieert. In de EU ligt dit percentage op 69,2 procent. Dit is een stuk lager dan de Verenigde Staten (76,8 procent) en Japan (72,6 procent). Ook Nederland ligt met 75,7 procent ruim boven het EU-gemiddelde. Een van de verklaringen voor dit hoge percentage is dat in Nederland veel in deeltijd gewerkt wordt. De deeltijdbanen worden in dit cijfer dus volledig meegewogen. Deze 75,7 procent wordt in de EU alleen overtroffen door Denemarken en Zweden. Dat de arbeidsdeelname in Nederland en deze landen zo hoog is, heeft ook te maken met het feit dat relatief veel vrouwen er een betaalde baan hebben. In Nederland ligt de arbeidsdeelname van vrouwen op 66,9 procent. In de eerder genoemde landen ligt de arbeidsdeelname nog aanmerkelijk hoger. Ter vergelijking: in 1990 was nog ongeveer 52 procent van de Nederlandse vrouwen werkzaam of werkzoekend. Aan de andere kant van het Europese spectrum zien we de Zuid-Europese landen. In Griekenland, Italië en Spanje ligt de totale arbeidsdeelname net boven de 60%. In deze landen behoort ongeveer de helft van de vrouwen tot de beroepsbevolking. Wel is het zo dat deze percentages stijgen. In Spanje is de arbeidsdeelname van vrouwen sinds 1990 met bijna 10 procentpunten gestegen. Binnen de Europese Unie lag deze stijging alleen in Nederland en Ierland nog hoger. In de Verenigde Staten nemen nog meer vrouwen deel aan het arbeidsproces of ambiëren dit. Daar ligt het aandeel op ruim tweederde. In Japan is dit 60 procent. Zowel wat betreft de arbeidsdeelname voor de hele bevolking als die voor vrouwen is Europa ten opzichte van de VS bezig met een inhaalslag.

4.39 Arbeidsparticipatie

	1990	1995	2000	2001
	%			
Totaal				
Nederland	66,2	69,2	74,9	75,7
België	58,7	62,1	65,2	63,6
Duitsland	68,4	70,5	72,2	71,6
Verenigd Koninkrijk	77,8	75,9	76,6	74,9
Frankrijk	66,0	66,8	68,0	68,0
Europese Unie	67,4	67,4	69,6	69,2
Japan	70,1	71,5	72,5	72,6
Verenigde Staten	76,5	76,9	77,2	76,8
Vrouwen				
Nederland	52,4	58,3	65,7	66,9
België	46,1	51,7	56,6	54,5
Duitsland	55,5	61,1	63,2	63,8
Verenigd Koninkrijk	67,3	67,1	68,9	67,6
Frankrijk	57,2	59,8	61,7	61,8
Europese Unie	54,8	56,9	60,1	60,1
Japan	57,1	58,4	59,6	60,1
Verenigde Staten	67,8	69,7	70,8	70,5

Bron: OESO, Employment Outlook 2002.

Arbeidsproductiviteit groeit zeer bescheiden

De arbeidsproductiviteit is gedefinieerd als de verhouding tussen de toegevoegde waarde en het arbeidsvolume. Hoe hoger dus de arbeidsproductiviteit, hoe meer er geproduceerd wordt per eenheid arbeid. Omdat met name het arbeidsvolume niet in alle landen op dezelfde wijze gemeten wordt, zijn de niveau's minder goed vergelijkbaar. Wel is het mogelijk om uitspraken te doen over de ontwikkelingen in de arbeidsproductiviteit.

In 2002 is de toename van de arbeidsproductiviteit van de Europese Unie uitgekomen op 0,7 procent. Dit is iets hoger dan in 2001 maar een stuk lager dan de jaren ervoor. Dit heeft te maken met het feit dat de arbeidsmarkt meestal vertraagd reageert op de algehele economische situatie. Trekt de economie aan, dan ontstaan er eerst vacatures; anderzijds doen werkgevers in een neergaande conjunctuur niet direct hun personeel van de hand. De arbeidsproductiviteitsstijging van de Verenigde Staten lag in 2002 met 3,9 procent fors hoger dan die van de EU. In Japan bedroeg de groei 1,7 procent.

4.40 Arbeidsproductiviteitsverandering

	1990	1995	2000	2001	2002*
	%				
Nederland	0,8	0,9	1,7	0,1	0,0
België	2,2	1,7	1,9	-1,0	1,2
Duitsland	2,8	1,5	1,0	0,0	0,8
Verenigd Koninkrijk	0,2	1,3	2,2	1,5	1,1
Frankrijk	2,0	1,0	1,6	-0,5	0,5
Europese Unie	1,4	1,8	1,7	0,3	0,7
Japan	3,6	1,7	3,2	0,8	1,7
Verenigde Staten	0,6	0,4	2,6	0,2	3,9

Bron: OESO, Economic Outlook No. 73, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Binnen de EU daalde de arbeidsproductiviteit in 2002 alleen in Luxemburg (met bijna 3 procent) en Italië. In 2001 waren er in de EU-15 nog 7 landen met dalende arbeidsproductiviteit. Toen lag het EU-gemiddelde op 0,3 procent. Nederland doet het qua arbeidsproductiviteitsgroei in de laatste twee jaar minder goed. Dit kwam doordat de economische groei achterbleef.

5. Ondernemingen, overheid en huishoudens

Het jaar 2002 kenmerkte zich door de laagste economische groei in 20 jaar. Alleen de overheidsbestedingen zorgden nog voor groei. De financiële positie van de vennootschappen, overheid en huishoudens is door de lage economische groei en het ongunstige beursklimaat verslechterd.

Nadat in de voorgaande hoofdstukken vooral de volumeontwikkeling centraal stond, ligt in dit hoofdstuk het accent meer op de waardeontwikkeling. De waardestijging van het bruto binnenlands product (BBP), het totaal van de toegevoegde waarde, bedroeg 3,6 procent in 2002. Dit lag fors boven de waardestijging van het nationaal inkomen, het totaal van de inkomsten van Nederlandse ingezetenen, dat met 1,8 procent steeg. Dit kwam vooral doordat de buitenlandse activiteiten van Nederlandse ondernemingen minder winstgevend waren dan in voorgaande jaren. Deze ontvangsten vanuit het buitenland daalden met 12,7 procent.

De ondernemingen in Nederland zagen in 2002 de winstgevendheid verder teruglopen. Dit staat in schril contrast met de periode 1996–2000 waarin ondernemingen hun winsten jaarlijks zagen groeien. De lagere winstgevendheid ging gepaard met minder investeringen in vaste activa. De winsten van financiële instellingen stabiliseerden in 2002, na een sterke daling in 2001. Het bankwezen profiteerde van de gedaalde rente, maar de resultaten van de verzekeraars en pensioenfondsen bleven onder druk staan.

De groei van de overheidsconsumptie bleef relatief hoog. Vooral naar de zorg ging meer geld, maar ook naar onderwijs en openbaar bestuur. Zonder de hogere overheidsconsumptie zou de Nederlandse economie in 2002 gekrompen zijn. De matige economische ontwikkeling in 2002 werkte door in de inkomsten van de overheid. De opbrengst van de vennootschapsbelasting en de dividendbelasting daalden door het teruglopen van de winsten van bedrijven. Verder drukte de verminderde economische groei de meeste andere belastingopbrengsten voor de overheid. Het overheidstekort liep op naar 1,6 procent van het BBP.

Het beschikbaar inkomen van huishoudens is met 4,1 procent toegenomen. De consumptieve bestedingen stegen met 4 procent in waarde vrijwel even snel. De groei van het beschikbaar inkomen was voldoende voor een groei van de vrije besparingen met 0,4 miljard euro. Het koersverlies op het directe aandelenbezit van huishoudens bedroeg bijna 73 miljard (–34,6 procent). Deze dreun kwam na de harde klap die huishoudens al in 2001 te verduren kregen toen het koersverlies op hun aandelenbezit 39 miljard bedroeg (–15,1 procent).

Kader 5.a

De beschrijving van de sectoren van de economie

Bij de beschrijving van de Nederlandse economie wordt een indeling naar sectoren gehanteerd. Hierbij kunnen drie hoofdsectoren worden onderscheiden: vennootschappen, overheid en huishoudens. De vennootschappen bestaan uit de rechtspersoonlijkheid bezittende eenheden die zich bezighouden met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kunnen verder worden onderverdeeld in de sector niet-financiële vennootschappen en de sector financiële instellingen. Laatstgenoemde sector omvat alle eenheden die zich bezighouden met financiële dienstverlening en bestaat uit de subsectoren monetaire (geldscheppende) financiële instellingen, verzekeringsinstellingen (inclusief pensioenfondsen) en overige financiële instellingen. De overheid omvat alle eenheden die niet op de markt gerichte productie voortbrengen en die zich laten financieren uit verplichte betalingen van de andere sectoren (zoals belastingen en premies). De overheid wordt onderscheiden in de subsectoren centrale overheid, lagere overheid (zoals gemeenten en provincies) en sociale verzekeringsinstellingen. De sector huishoudens omvat alle natuurlijke personen of groepen daarvan. Ook deze kunnen op de markt gerichte productie voortbrengen. Dit gebeurt dan niet via een afgescheiden rechtspersoon (vennootschap), maar via een niet van de natuurlijke persoon los te koppelen 'bedrijf' van een zelfstandige ondernemer. De huishoudens worden onderscheiden naar huishoudens als natuurlijk persoon en de instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens. Deze laatste zijn eenheden die werkzaam zijn voor natuurlijke personen en zich hoofdzakelijk laten financieren door vrijwillige bijdragen van natuurlijke personen of inkomen uit vermogen. Voorbeelden hiervan zijn sportverenigingen, omroepverenigingen en charitatieve instellingen.

Voor de bovengenoemde sectoren en subsectoren worden onderling vergelijkbare en consistente overzichten van al hun transacties samengesteld. Deze overzichten worden aangeduid als de sectorrekeningen. Daarin zijn de transacties gegroepeerd naar rekeningen die een bepaald aspect van de economie beschrijven. Zo worden op afzonderlijke rekeningen de productie, inkomensvorming, inkomensverdeling, inkomensbesteding, kapitaalvorming en financiering beschreven. De rekeningen worden steeds afgesloten met een saldo. De belangrijkste saldi zijn primair inkomen, beschikbaar inkomen, besparingen en vorderingenoverschot/-tekort (zie de lijst van verklarende begrippen). Sinds enkele jaren worden voor de sectoren en subsectoren ook balansoverzichten samengesteld. Vooralsnog beperken deze overzichten zich tot de vorderingen- en schuldenposities of financiële balansen. Niet-financiële balansen, met informatie over de waarde van de kapitaalgoederenvoorraad, zijn nog in ontwikkeling. Onderdeel van de sectorrekeningen vormt ook een overzicht van de transacties van Nederland met het buitenland.

5.1 *Niet-financiële vennootschappen*

Niet-financiële vennootschappen: lagere winsten en zware schuldenlasten

Verreweg het grootste deel van de toegevoegde waarde (62 procent) in ons land wordt gegenereerd bij de niet-financiële vennootschappen. Dit zijn alle naamloze en besloten vennootschappen, coöperatieve verenigingen en dergelijke die zich toeleggen op de productie van goederen en niet-financiële diensten. Bedrijven van zelfstandige ondernemers behoren hier niet toe. Deze maken onderdeel uit van de sector huishoudens. De nominale groei van de toegevoegde waarde van niet-financiële ondernemingen steeg in 2002 met 3,4 procent en bereikte een niveau van 253 miljard euro. In 2001 kwam de groei uit op 5,6 procent, na een stijging van 8,3 procent in het jaar daarvoor. Door de stagnerende economische groei in 2002 stond de financiële positie van de vennootschappen onder druk. Dalende winsten in combinatie met hoge schulden hebben de kredietwaardigheid van veel ondernemingen aangetast. De aangetaste kredietwaardigheid verminderde de financieringsmogelijkheden voor bedrijven.

Het Nederlandse bedrijfsleven kampt met een zware schuldenlast, voornamelijk veroorzaakt door overnames en aankopen van buitenlandse bedrijven of UMTS-licenties. Als eerste kwamen telecom-bedrijven in de problemen door onder andere de hoge kosten van de aankoop van UMTS-licenties. Daarna sloeg het onheil over naar ondernemingen in andere bedrijfstakken. De overnames werden veelal gefinancierd met vreemd vermogen, aangezien de kosten hiervan op dat moment lager waren dan de rendementen op het eigen vermogen. De schuldtoename ging gepaard met een explosieve stijging van de aandelenkoersen, gebaseerd op een optimistische inschatting van de winstontwikkeling. In de loop van 2001 en 2002 hing deze schuldenlast echter als een molensteen om de nek van vele multinationals. Tegelijkertijd was er ook sprake van forse afwaarderingen van activa, doordat teveel was betaald voor de overnames en aankopen. Zo is in 2000 voor de aankoop van E-Plus door KPN een bedrag van ruim 11 miljard euro aan goodwill over de toonbank gegaan. Eén jaar later bleek de waarde veel lager te liggen en besloot KPN hierop 9 miljard euro af te schrijven gezien de veranderde marktsituatie.

5.1 Niet-financiële vennootschappen

	1990	1995	2000	2001*	2002*	Mutaties 2002-2001*
<i>mld euro</i>						
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)	141,9	173,5	232,1	245,0	253,3	8,3
Afschrijvingen (-)	21,7	26,2	34,9	37,3	39,3	2,0
Beloning van werknemers (-)	83,0	102,3	138,8	148,4	155,8	7,3
Saldo niet-productgebonden belastingen op productie en subsidies (-)	0,6	1,2	-0,2	-0,1	-0,3	-0,3
Verskil toegerekende en afgedragen BTW (+)	0,1	0,2	-0,1	0,2	0,3	0,1
Netto exploitatieoverschot	36,6	44,0	58,8	59,5	58,9	-0,7
Ontvangen dividend (+)	2,2	4,5	11,8	12,5	10,0	-2,6
Ingehouden winsten op directe investeringen in het buitenland (+)	1,1	2,8	-1,4	-7,6	-6,0	1,6
Per saldo betaalde rente (-)	10,3	11,1	13,1	14,1	14,7	0,6
Per saldo betaald inkomen uit grond en minerale reserves (-)	2,1	2,0	1,9	3,0	2,8	-0,2
Netto winst voor belastingen	27,5	38,1	54,2	47,4	45,3	-2,1
Belastingen op inkomen en vermogen (-)	7,0	7,9	14,5	15,0	13,1	-1,9
Netto winst na belastingen	20,5	30,2	39,6	32,4	32,2	-0,2
Winstuitkeringen (-)	9,7	12,2	21,0	22,2	19,0	-3,1
Ingehouden winst	10,8	18,0	18,6	10,3	13,2	2,9
Ingehouden winsten op directe buitenlandse investeringen in Nederland (-)	2,3	-0,2	4,2	-1,1	4,4	5,5
Afschrijvingen (+)	21,7	26,2	34,9	37,3	39,3	2,0
Bruto investeringen in vaste activa, veranderingen in voorraden en saldo aan- en verkopen van grond (-)	33,2	34,0	46,5	43,0	41,2	-1,8
Saldo kapitaal- en inkomstenoverdrachten (+)	2,8	16,8	1,8	2,9	1,7	-1,1
Vorderingenoverschot	-0,2	27,2	4,6	8,6	8,7	0,1

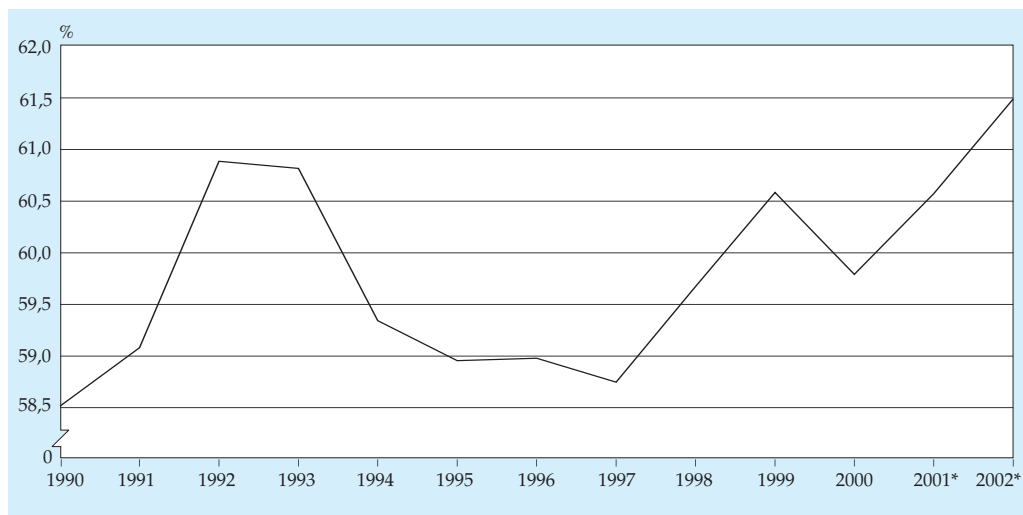
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Beloning van werknemers neemt toe, loonsomquote naar 61,5 procent

De belangrijkste uitgavencategorie van niet-financiële vennootschappen is de beloning van werknemers. Deze steeg in 2002 met 5 procent. In 2001 was de toename 7 procent. Bij een slechts marginaal toegenomen arbeidsvolume betekent dit een flinke stijging van de kosten per arbeidsjaar. Omdat de arbeidsproductiviteit bij de niet-financiële bedrijven stabiliseerde in 2002, stegen de kosten per eenheid product en verslechterde de internationale concurrentiepositie.

De werkgelegenheid in de sector is, gemeten in arbeidsjaren, slechts fractioneel gestegen met 0,2 procent. Deze stijging bleef ver achter bij de groeicijfers van voorgaande jaren. De ontwikkeling van de werkgelegenheid in de bedrijfstakken verschilde. Bij de commerciële vennootschappen daalde de werkgelegenheid met 21 duizend arbeidsjaren, een daling met 0,6 procent. Onder de commerciële vennootschappen vallen alle niet-financiële vennootschappen exclusief delfstoffenwinning, exploitatie van onroerend goed en gezondheids- en welzijnszorg. Bij het niet-commerciële deel van de sector nam het arbeidsvolume toe met bijna 28 duizend arbeidsjaren, een stijging met 4,6 procent. Vooral de zorg en de exploitatie van onroerend goed kenden nog een forse stijging van de werkgelegenheid. De loonsomquote, de beloning van werknemers uitgedrukt als percentage van de netto toegevoegde waarde, liep in 2002 op naar 61,5 procent. In 1990 bedroeg dit aandeel nog 58,5 procent. Sinds 2001 stijgt de loonsom harder dan de toegevoegde waarde.

5.2 Loonsomquote niet-financiële instellingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Winstgevendheid vennootschappen lager na jaren van onafgebroken groei

Het exploitatieoverschot van niet-financiële vennootschappen daalde in 2002 met 1,1 procent tot 58,9 miljard euro. De afgelopen jaren groeide het netto exploitatieoverschot onafgebroken van 36,8 miljard euro in 1993 tot 59,5 miljard in 2001. Na een florissante stijging van het ondernemersinkomen met 11,9 procent in 2000 groeide het inkomen met 1,3 procent in 2001 minder hard. In de periode 1995–2000 steeg het inkomen gemiddeld met 5,9 procent per jaar.

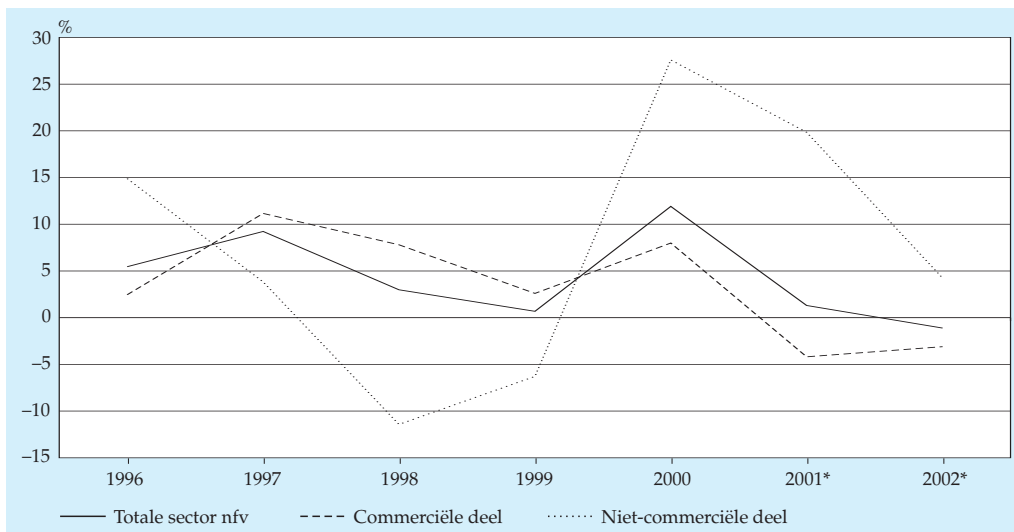
Commerciële vennootschappen draaien slechter

In 2002 daalden de winsten van de commerciële vennootschappen voor het tweede achtereenvolgende jaar. Het netto-exploitatietoetschot van de commerciële vennootschappen daalde met 1,3 miljard euro tot een niveau van 42,1 miljard. In 2001 daalde het overschot nog met 1,9 miljard. Vooral ondernemingen in de ICT-sector boekten in 2002 verliezen door afwaarderingen van in het recente verleden betaalde goodwill voor de aankoop van buitenlandse en/of Nederlandse ondernemingen.

Een fors aantal bedrijfstakken binnen de sector heeft te kampen gehad met de groeivertraging van de economie. De industrie en de bouwnijverheid kregen te maken met negatieve groeicijfers. De industriële productie was 1,6 procent lager en de bouwproductie zelfs 3,2 procent. De grootste productiedaling, bijna 10 procent, vond plaats in de elektrotechnische industrie. Vooral de metaal- en elektrotechnische industrie ging in 2002 zwaar onderuit, dit hing sterk samen met dalende investeringen in computers.

Bovengemiddeld presteerde het niet-commerciële deel van de sector. Hier werd in 2002 een inkomensstijging van 4,2 procent gegenereerd tot een niveau van 16,8 miljard euro.

5.3 Ontwikkeling netto winst niet-financiële vennootschappen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Dividend slokt groter deel van de winst op

Het door ondernemingen uitgekeerde particuliere dividend lag iets lager dan in 2001. Aan de aandeelhouders is daardoor een relatief groter deel van de winst uitgekeerd, bestaande uit het interim-dividend van 2002 plus een slotdividend over 2001. Het door niet-financiële ondernemingen uitgekeerde dividend daalde 3,1 miljard euro tot 19,0 miljard. Dit kwam vooral door dalende deelnemingsdividenden.

Kader 5.b

Deelnemingsdividend en particulier dividend

Dividenden kunnen worden onderscheiden in twee typen: het deelnemingsdividend en het particuliere dividend. Het deelnemingsdividend bestaat uit drie onderdelen. Allereerst wordt de feitelijk betaalde dividendstroom tussen Nederlandse ondernemingen en een buitenlandse dochter- of moedermaatschappij genomen. Kenmerkend voor dit type dividend is dat de omvang ervan deels wordt bepaald door investerings- en financieringsbeslissingen binnen het concern zelf. Deze zijn weer afhankelijk van de per land uiteenlopende ontwikkelingen en verwachtingen met betrekking tot rente- en valuta ontwikkelingen en het investeringsklimaat. De ingehouden winsten van buitenlandse concernonderdelen maken geen deel uit van het deelnemingsdividend: zij worden immers niet feitelijk betaald maar aan het vermogen van het concernonderdeel toegevoegd. Ten tweede wordt de dividendstroom van een Nederlandse dochter aan een Nederlandse moederonderneming tot het deelnemingsdividend gerekend. Ten slotte worden ook dividenden van de 100 procent-dochterondernemingen van het Rijk tot het deelnemingsdividend gerekend. Van particulier dividend is sprake als het gaat om dividend dat wordt uitgekeerd over aandelen die als belegging worden aangehouden.

De omvang van de totale dividendstroom (alle sectoren inclusief buitenland) is van 2001 op 2002 met 8,1 miljard euro afgenomen tot 44,5 miljard. Hiermee komt een eind aan een reeks van jaren met stijgingen. Nadat er in 2000 nog sprake was van een forse toename (+29,8 procent), nam in 2001 het stijgingspercentage af tot 10 procent, waarna 2002 een daling te zien gaf van 15 procent. Deze afname deed zich vooral voor bij de dividendstromen tussen Nederlandse concerns en hun buitenlandse dochters (-21 procent) en tussen buitenlandse concerns en hun Nederlandse dochters (-48 procent). Dit weerspiegelt de verslechterde internationale economische situatie in 2002. Het aandeel van het deelnemingsdividend in het totale dividend nam van 2001 op 2002 af van 53 procent tot 47 procent. De omvang van het particulier dividend daalde in 2002 fractioneel, van 24,4 miljard euro in 2001 tot 23,7 miljard in 2002.

Het verschil in ontwikkeling tussen enerzijds deelnemingsdividend en anderzijds particulier dividend in 2002, kan deels worden verklaard uit het feit dat de verslechterde economische situatie in 2002 zich bij het particuliere dividend met een grotere vertraging manifesteert, vanwege de veelal latere betaalbaarstelling van het particulier dividend. Bovendien heeft het particuliere dividend een directere relatie met de winstontwikkeling van de onderneming dan het deelnemingsdividend. De uiteenlopende ontwikkeling tussen deelnemingsdividend en particulier dividend leidt ook tot uiteenlopende ontwikkelingen bij de sectoren. Zo zagen de sectoren, die alleen particulier dividend ontvangen (huishoudens en IZWh) in 2002 hun dividendontvangsten met 2 procent dalen, terwijl niet-financiële vennootschappen, die vooral deelnemingsdividend ontvangen, in 2002 bijna 21 procent minder dividend hebben ontvangen.

Niet-financiële ondernemingen keerden in 2002 19,0 miljard euro aan dividend uit, dat is 3,1 miljard minder dan in 2001. De financiële instellingen hebben het dividenduitkeringsniveau beter kunnen handhaven, de sector keerde 11,9 miljard euro in 2002 aan dividend uit, tegenover 12,3 miljard in 2001.

Specificatie van dividend naar deelnemingsdividend en particulier dividend

	1995	1998	1999	2000	2001*	2002*
<i>mld euro</i>						
Deelnemingsdividend	11,5	15,9	17,4	25,6	28,2	20,8
Particulier dividend	10,8	17,6	19,8	22,7	24,4	23,7
Totaal	22,2	33,4	37,2	48,3	52,6	44,5

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Belastingdruk lager

Voor het bepalen van de belastingdruk wordt alleen gekeken naar de winst van de binnenlandse activiteiten van de niet-financiële vennootschappen. Over de winst van buitenlandse concernonderdelen is meestal al belasting afgedragen aan een buitenlandse overheid waardoor, ter voorkoming van dubbele belastingheffing, deze winst is vrijgesteld van vennootschapsbelasting. De in het binnenland gegenereerde winsten namen in 2002 met 2,7 procent af tot een niveau van 42,6 miljard euro. De door niet-financiële ondernemingen afgedragen vennootschapsbelasting daalde met 12,8 procent. De belastingdruk daalde daardoor van 34,2 procent in 2001 naar 30,6 procent in 2002. Eerder verlaagde tarieven en meer verliescompensatie spelen hierbij een rol.

5.4 Belastingdruk bij niet-financiële vennootschappen

Omschrijving	1990	1995	2000	2001*	2002*
<i>mld euro</i>					
Winst voor belastingen (netto) in binnenland gevormd	24,6	31,9	45,1	43,8	42,6
Vennootschapsbelasting (Vpb)	7,0	7,9	14,5	15,0	13,1
%					
Belastingdruk	28,4	24,8	32,2	34,2	30,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Winst na belastingen fractioneel lager

De winst na belastingen is in 2002 gedaald met 0,2 miljard euro tot 32,2 miljard. De winst van de niet-financiële vennootschappen nam in de periode 1996–2000 sterk toe van 29,6 miljard tot 39,6 miljard euro. In 2001 was de winstontwikkeling fors negatief, 7,2 miljard minder dan in het topjaar 2000.

Investerings wederom gedaald

De investeringen (inclusief voorraadmutaties en het saldo van aan- en verkopen van grond) zijn in 2002 met 4,1 procent in waarde gedaald tot een niveau van 41,2 miljard euro. De investeringen blijven achter door de stagnerende economische groei. De productiecapaciteit was veelal voldoende om aan de stagnerende vraag te kunnen voldoen. Investerings liepen verder vooral terug bij bedrijven met hoge schuldenlasten en tegenvallende bedrijfsresultaten. Kostenbesparingen en opbrengsten uit de verkoop van activa werden voornamelijk aangewend om schulden te saneren.

De investeringen in vaste activa waren vooral lager in de bouwnijverheid (–6,8 procent), de handel, horeca en reparatie (–5,6 procent) en bij vervoer-, opslag- en communicatiebedrijven (–5,9 procent). Daarentegen nam de waarde van de investeringen in vaste activa toe in de delfstoffenwinning (+41,3 procent), de industrie (+3,8 procent), het overig niet-gesubsidieerd onderwijs (+6,0 procent) en de gezondheids- en welzijnszorg (+12,6 procent).

Waarde aandelenschuld fors gedaald

Ook in 2002 vormden verleende kredieten de belangrijkste vorderingen van niet-financiële vennootschappen. In de periode voor 1999 waren dat aandelen en overige deelnemingen. Sindsdien is de waarde hiervan sterk gedaald door verliezen op deelnemingen en koersverliezen. Ultimo 2002 bereikten de verleende kredieten een niveau van 226 miljard euro, een toename van 14,9 miljard euro. Deze toename is lager dan in de voorgaande drie jaren. Toen bedroeg de gemiddelde groei van de kredieten 36,8 miljard euro.

Aan de schuldenkant valt de forse daling op van de waarde van de aandelenschuld met 20,1 procent tot 464 miljard euro. De waardedaling is toe te rekenen aan de slechte beursontwikkeling in 2002. De op marktwaarde gewaardeerde uitstaande aandelen van beursgenoteerde niet-financiële vennootschappen namen in 2002 met ruim 116 miljard euro af.

Door de toegenomen schuldenlast is de vermogenspositie van niet-financiële vennootschappen flink aangetast. De verslechterde vermogenspositie van bedrijven heeft een proces van balansherstructurering op gang gebracht. Dit werd bemoeilijkt door de beperkte mogelijkheid om aandelen uit te geven. Ook de noodzakelijke aanvullingen van tekorten bij bedrijfspensioenfondsen, veroorzaakt door tegenvallende beursresultaten, vertraagden de gezondmaking van bedrijfsbalansen.

Kader 5.c

Eén boekhoudreglement: IFRS of USGAAP?

Even leek het erop dat de boekhoudschandalen in de VS zouden leiden tot erkenning van de Europese boekhoudregels. Het akkoord dat in 2002 is gesloten tussen de International Accounting Standards Board (IASB) en de Amerikaanse Financial Accounting Standards Board (FASB) moet leiden tot een wereldstandaard voor externe financiële verslaggeving door ondernemingen. Het is overigens niet denkbeeldig dat dit feitelijk uitmondt in het overnemen van de United States Generally Accepted Accounting Principles (USGAAP), als wereldwijd standaard boekhoudreglement.

De Europese Unie heeft gekozen voor International Financial Reporting Standards (IFRS) van de IASB. Beursgenoteerde ondernemingen moeten in principe met ingang van 2005 hun geconsolideerde jaarrekening conform deze standaard opstellen. Lange tijd bestond het idee dat de IFRS van de IASB zou uitgroeien tot de wereldstandaard zodra de VS, met veruit de grootste kapitaalmarkt, zou overgaan tot erkenning. De boekhoudschandalen in de VS en de rol die de USGAAP daarbij heeft gespeeld, leek een erkenning van de IFRS te bespoedigen. Het akkoord uit 2002 tussen de IASB en de FASB is gericht op het bereiken en behouden van zoveel mogelijk convergentie tussen de IFRS en USGAAP met wederzijdse erkenning als uiteindelijk doel. De internationale vergelijkbaarheid zou aanmerkelijk worden bevorderd zonder dat ondernemingen worden belast met het opstellen van afzonderlijke financiële jaarstukken in het kader van beursnoteringen buiten de eigen jurisdictie.

Nederlandse bedrijven veel minder waard

Ultimo 2002 bedroeg het totaal aan vorderingen van niet-financiële vennootschappen 513 miljard euro. Met een totale omvang van 965 miljard euro lagen de schulden daar ver boven. Het financieel vermogenstekort bedroeg hierdoor 453 miljard euro. Dit tekort was 101 miljard euro lager dan aan het eind van 2001 het geval was.

In tabel 5.5 is de ontwikkeling weergegeven van het financieel vermogen. Hierbij horen twee opmerkingen. In de eerste plaats ontbreken de materiële bezittingen van ondernemingen, zoals gebouwen, terreinen en machines, maar ook de immateriële activa (goodwill, licenties en dergelijke) zijn niet weergegeven. In de tweede plaats zijn de aandelen van beursgenoteerde ondernemingen in dit overzicht gewaardeerd tegen koerswaarde en niet tegen intrinsieke waarde (het saldo van bezittingen en schulden). De gedaalde beurskoersen in 2002 verklaren in belangrijke mate waarom het financiële vermogenstekort zo fors daalde.

5.5 Eindbalansen van niet-financiële vennootschappen

	1990	1995	2000	2001*	2002*	Mutaties 2002–2001*
<i>mld euro</i>						
Vorderingen	129,6	214,4	460,6	495,1	512,5	17,4
w.v.						
deposito's	51,4	62,1	116,4	130,3	140,5	10,1
aandelen en overige deelnemingen	56,0	89,6	160,8	139,1	124,1	-15,0
kredieten	35,7	64,8	177,6	210,6	225,5	14,9
overige vorderingen	-13,5	-2,1	5,7	15,1	22,4	7,4
Schulden	380,4	545,5	1 092,0	1 048,7	965,1	-83,6
w.v.						
aandelen	176,9	284,9	651,5	580,2	463,7	-116,5
kredieten	193,7	247,2	391,9	413,2	448,2	35,0
obligaties	9,0	12,8	48,3	55,3	53,2	-2,1
overige kortlopende waardepapieren	0,8	0,6	0,3	0,2	0,0	-0,2
Financieel vermogen	-250,8	-331,2	-631,4	-553,6	-452,6	101,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Kader 5.d

Het aandeel van niet-financiële ondernemingen in buitenlandse handen neemt af in 2001

De sector niet-financiële vennootschappen kan worden onderverdeeld naar drie soorten eigenaren: de overheid, de particuliere sector en het buitenland. Hierbij is van belang wie het meerderheidsbelang heeft in de onderneming en daarmee zeggenschap over de onderneming kan uitoefenen. In de tabel zien we dat het aandeel van niet-financiële vennootschappen in handen van het buitenland in 2001 is afgenomen met 0,2 procentpunt naar 15,9 procent. In de periode 1996–2000 is dit aandeel vrijwel elk jaar toegenomen.

Sinds het wegvallen van de Europese binnengrenzen ultimo 1992, is er een ontwikkeling ontstaan dat dochterondernemingen van buitenlandse concerns goederen en bijbehorende financiële stromen met eindbestemming Nederland, het Europese achterland of zelfs het Midden-Oosten of Afrika, centraal afwickelen in Nederland. Daarbij komt het steeds vaker voor dat de financiële stroom de goederenstroom (invoer Nederland en wederuitvoer) overstijgt. Dit betekent dat buitenlandse ondernemingen hun financiële afwikkeling in Nederland laten geschieden, terwijl (delen van) de productie elders in de wereld gerealiseerd worden. De goederen hoeven niet altijd via de Nederlandse grenzen hun eindbestemming te bereiken.

De keuze door buitenlandse ondernemers voor Nederland voor hun investeringen binnen Europa wordt van oudsher bepaald door specifieke vestigingsfactoren: strategische ligging ten opzichte van achterland, goede infrastructurele voorzieningen (grote rivieren, goed aansluitend wegennet). Andere factoren zijn de hoge mate van scholing en talenkennis van de Nederlandse beroepsbevolking en traditioneel gezien gunstige fiscale voorzieningen voor buitenlandse ondernemers. Het fiscaal beleid heeft geleid tot een, in internationaal perspectief gezien, tweetal bijzondere situaties. In de eerste plaats is Nederland een land met zeer veel belastingverdragen met

andere landen. In de tweede plaats heeft Nederland de 'ruling' geïntroduceerd. Dit zijn afspraken tussen fiscus en een individuele onderneming over de grondslag van de belastingheffing. Er is een aantal modelrulings waaronder de zogenaamde cost-plus-ruling. Deze ruling komt in beeld wanneer sprake is van distributie-activiteiten. In deze ruling wordt het belastbaar resultaat bepaald door een winst-opslag te nemen over alle kosten die verband houden met de door de onderneming verrichte activiteiten.

De voor buitenlandse investeerders traditioneel gunstig gezinde Nederlandse fiscus heeft haar beleid onder Europese druk aanzienlijk gewijzigd. Het gevolg is dat er veelal gekozen wordt voor een andere Europese staat als toevluchtsoord voor Europa, het Midden-Oosten en Afrika. Onder politieke druk in het Europese overleg heeft de Nederlandse fiscus al acht rulings moeten opgeven. De Belastingdienst kan nu minder soepel rulings afgeven over nieuwe investeringen, waarbij de fiscus vooraf aan investeerders zekerheid geeft over de belastingdruk voor een aantal jaren. Een recent voorbeeld van een onderneming die op het laatste moment een beslissing heeft teruggedraaid om in Nederland te investeren is de op één na grootste schoenenproducent van de VS. De onderneming kon niet tijdig genoeg zekerheid krijgen van de Nederlandse fiscus over haar fiscale positie. Uiteindelijk heeft deze onderneming in Luik (België) haar distributiecentrum gevestigd, waarbij het ging om een investering van 38 miljoen euro en 370 voltijdbanen. De aantrekkingskracht van Zwitserland, Spanje en Luxemburg voor buitenlandse investeerders is groter geworden dan die van Nederland.

Sector niet-financiële vennootschappen naar subsector

	1996	1997	1998	1999	2000	2001*
	<i>in % van de toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)</i>					
Vennootschappen in handen van de overheid	14,5	13,6	13,3	13,1	12,1	13,3
Vennootschappen in handen van de particuliere sector	71,6	72	72,4	71,7	71,8	70,8
Vennootschappen in handen van het buitenland	13,9	14,4	14,3	15,2	16,1	15,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

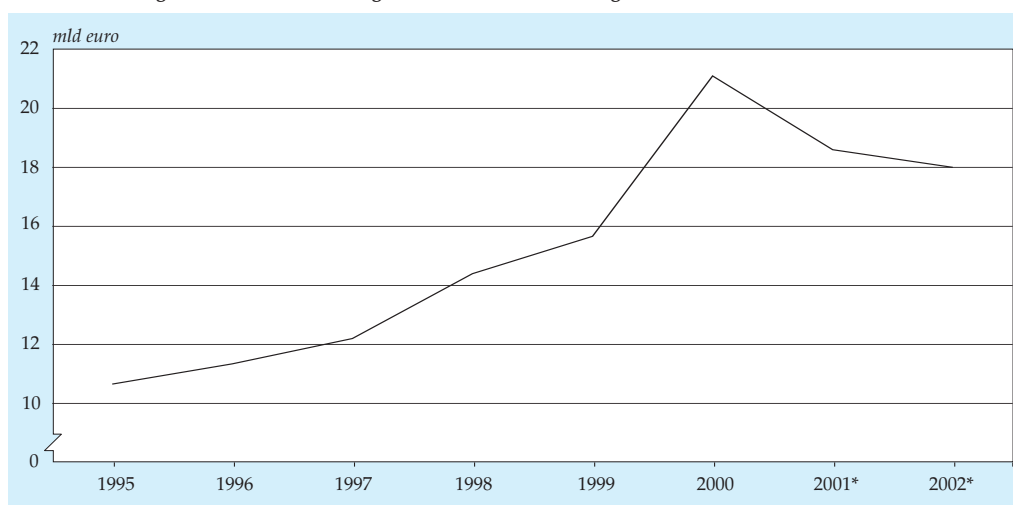
5.2 Financiële instellingen

Stabilisatie winst en toename vorderingenoverschot

De financiële instellingen kunnen in drie groepen worden ingedeeld: monetaire financiële instellingen (banken), verzekeringsinstellingen en pensioenfondsen en overige financiële instellingen. De groep overige financiële instellingen omvat beleggingsinstellingen, holdings van financiële instellingen en financiële hulpbedrijven. Tot deze laatste groep behoren bijvoorbeeld financiële adviesbureaus en assurantietussenpersonen.

Het netto exploitatieoverschot van financiële instellingen steeg in 2002 met 0,9 miljard euro tot een niveau van 8,0 miljard. In 2001 werd slechts een stijging van 0,1 miljard gerealiseerd. De productiegroei van het bankwezen was relatief groot doordat banken profiteerden van de gedaalde rente op de geld- en kapitaalmarkt. De geldmarktrente (driemaands Euribor) daalde van 4,26 procent in 2001 naar 3,32 procent in 2002. De rente op de kapitaalmarkt (staatsleningen) daalde minder hard van 4,80 procent in 2001 naar 4,65 procent in 2002. Aangezien de uitzettingen van banken meer vastrentend zijn dan de schulden, daalden de rentelasten relatief sneller dan de rentebaten. Tegenover de grotere rentemarge stonden wel dalende provisie-inkomsten. Dat het exploitatieoverschot van financiële instellingen behoorlijk toenam ten opzichte van 2001 is ook te danken aan kostenbesparingen die zich vooral bij het bankwezen voordeden. De productie van pensioenfondsen en verzekeraars nam toe, onder meer vanwege de premiestijging bij de schadeverzekeraars. De financiële hulpbedrijven realiseerden in 2002 een iets lagere productiegroei door de malaise op de effectenbeurzen. De vraag naar vermogensbeheer en financiële adviesdiensten viel hierdoor terug.

5.6 Ontwikkeling netto winst (na belastingen) van financiële instellingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De nettowinst na belasting van de financiële instellingen stabiliseerde in 2002 vrijwel op een niveau van 18,0 miljard euro, na een forse daling in 2001. In het topjaar 2000 bedroeg de nettowinst na belasting 21,1 miljard euro. Het dividendinkomen was 1,5 miljard euro lager. Ook de winstuitkeringen van de buitenlandse dochterinstellingen namen af. Zo daalden de ingehouden winsten van 3,8 miljard euro in 2001 tot 3,2 miljard euro in 2002. De rentebaten en -lasten waren lager dan in het voorgaande jaar. Deze daling houdt verband met de ontwikkeling van de rentetarieven. Vooral het interbancaire rentetarief daalde sterk. Verder liet het (grensoverschrijdende) interbancaire girale depositooverkeer een sterke daling zien, waardoor zowel rentebaten als rentelasten

fors daalden. De rentebaten namen in 2002 met 5,2 miljard euro (5,7 procent) af tot een niveau van 85 miljard. In 2001 stegen deze baten nog met 4,3 miljard. De rentelasten daalden met 4,4 miljard (8,6 procent) naar een niveau van 46,8 miljard euro in 2002. In 2001 stegen deze met 4,0 miljard.

De winstuitkeringen liepen in de pas met de ontwikkeling van de netto winst en daalden met 0,4 miljard euro. De besparingen kwamen hierdoor uit op 5,0 miljard, een daling van 0,3 miljard euro ten opzichte van 2001. Door een afname van de netto investeringen (-1,1 miljard) steeg het vorderingenoverschot met 1,1 miljard euro tot 4,9 miljard.

Kader 5.e

De rentemarge van banken in de Nationale Rekeningen

Kernactiviteit van het bankwezen is financiële intermediatie: het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen. De afnemers van deze diensten betalen hiervoor in de regel geen expliciete vergoeding, maar de opbrengsten vormen wel een onderdeel van de productie van banken. De waarde van de diensten wordt daarom indirect berekend als het verschil tussen de door banken ontvangen inkomsten uit uitgezet vermogen enerzijds en de betaalde rente anderzijds. Hierin wordt een gedeelte in mindering gebracht voor het rendement op het eigen vermogen, omdat de productie van banken alleen betrekking heeft op de intermediaire functie van banken, oftewel het omzetten van vreemd vermogen en het uitzetten daarvan. De waarde van deze productie wordt de rentemarge genoemd en vormt het grootste deel van de productie van banken.

Schade- en pensioenpremies nemen toe

De schadeverzekeraars kregen in 2002 te maken met toegenomen risico's door storm- en waterschade, de dreiging van terrorisme en toename van verzekerde bedragen. Dit uitte zich in een forse stijging van de herverzekeringspremies. De particuliere ziektekostenverzekeraars werden geconfronteerd met grote prijsstijgingen in de gezondheidszorg. De bruto schadeverzekeringspremies namen hierdoor toe met 16 procent tot 21,5 miljard euro. Omdat de schade-uitkeringen met 15 procent stegen tot 16,3 miljard euro bleven premies en uitkeringen redelijk in evenwicht.

De levensverzekeraars hadden in 2002 te maken met een krimpende markt. Wijzigingen in de fiscale behandeling van levensverzekeringen, onzekerheid over de spaarloonregeling en de dalende beurskoersen maakten levensverzekerings- en beleggingsproducten minder aantrekkelijk. De bruto levensverzekeringspremies daalden hierdoor met 10 procent tot 20,3 miljard euro. De levensverzekeringssuitkeringen stegen licht tot 8,4 miljard euro.

Verliezen op de aandelenbeurzen noodzaakten de pensioenfondsen de pensioenpremies te verhogen. De bruto pensioenpremies stegen met 1,3 procent tot 40,6 miljard euro. In de bruto pensioenpremies zijn beleggingsinkomsten opgenomen uit het vermogen dat de pensioenfondsen beleggen ten

behoefte van de deelnemers. De beleggingsinkomsten namen met 9 procent af tot 19,8 miljard euro. Deze inkomsten bestaan vooral uit ontvangen rente en dividenden. Koerswinsten en verliezen maken hier geen deel van uit omdat dit geen transacties zijn in economische zin. De totale pensioenuitkeringen stegen in 2002 met 6,8 procent tot 22,0 miljard euro.

Pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen nemen af

De pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen namen in 2002, ondanks de netto-inleg door huishoudens van 23,8 miljard euro, af met 26,1 miljard euro tot een bedrag van 618 miljard door een waardedaling van de beleggingen.

De toevoeging aan de pensioenvoorziening wordt berekend door de totale bruto pensioenpremies te verminderen met alle pensioenuitkeringen en vergoedingen voor verzekeringsdiensten. De toevoeging aan de pensioenreserve, bijna 16 miljard euro in 2002, wordt als een verplichte besparing van de huishoudens aangemerkt. Deze verplichte besparing werd in 2002 echter ruimschoots teniet gedaan door koersverliezen op de effectenbeurzen.

Ook van de 'vrije' besparingen van de huishoudens gaat een deel naar de oudedagvoorziening. Dit betreft de particuliere aanvullende pensioenvoorzieningen in de vorm van levensverzekeringen. Deze toevoeging aan de levensverzekeringsvoorzieningen uit vrije besparingen bedroeg 8,0 miljard euro.

In 1999 heeft de Pensioen- & Verzekeringkamer (de toezichthouder) haar minimumreserveringseisen voor nieuwe verzekeringsverplichtingen herzien naar aanleiding van de gedaalde marktrente. De technische voorzieningen voor nieuwe verzekeringen, waarbij sprake is van een opbrengstgarantie, worden sindsdien vastgesteld met een rekenrente van (maximaal) 3 procent. De oude rekenrente bedroeg 4 procent. Kort gezegd is deze rekenrente een goede inschatting van de intrestvoet waartegen de pensioenfondsen en levensverzekeraars geacht worden hun geldstromen te kunnen beleggen. De gedaalde rekenrente brengt veelal premiestijgingen met zich mee.

De totale pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen, inclusief de over-reserves van de pensioenfondsen, hadden eind 2002 een omvang van 139 procent van het BBP. Nederland behoort hiermee tot de Europese landen met de relatief grootste kapitaalreserves voor de oudedagvoorziening. Als Nederland niet gespaard zou hebben voor haar pensioen, maar de uitkeringen via het omslagstelsel zou betalen, is de theoretische pensioenpremie gelijk aan de som van de pensioenuitkeringen in 2002. Het zou dan gaan om een bedrag van 22,0 miljard euro, in plaats van de huidige 20,8 miljard euro.

Kader 5.f

Betaalbaarheid pensioenen ter discussie

De sluipende beurskrach, die in 2000, confronteerde de pensioenfondsen de afgelopen drie jaar met negatieve rendementen op aandelen. Omdat aandelen een aanzienlijk deel uitmaken van de beleggingsportefeuille van pensioenfondsen nam de gemiddelde dekkingsgraad sterk af, van 150 procent eind 1999 tot 110 procent eind 2002 (Bron: Pensioen- & Verzekeringskamer). De dekkingsgraad geeft aan in welke mate een pensioenfonds aan zijn toekomstige verplichtingen, namelijk het uitbetalen van pensioenen aan de deelnemers, kan voldoen. Een zekere mate van overdekking is noodzakelijk als buffer tegen beleggingsrisico's en onvoorziene aanspraken.

Op 30 september 2002 trok de toezichthouder, de Pensioen- & Verzekeringskamer, in een brief aan de pensioenfondsen aan de bel en kwam met een strak tijdschema voor herstel van de buffers en nieuwe strengere eisen voor de beheersing van het beleggingsrisico. Deze brief zette een brede discussie over het Nederlandse pensioenstelsel in gang. Het ging in die discussie vooral om de vraag welke maatregelen nodig zijn om het pensioenstelsel betaalbaar te houden, en wat het effect van deze maatregelen is op de economie. Daarbij is een eerlijke verdeling van de lasten en lusten tussen de verschillende generaties een belangrijk punt.

Het Nederlandse pensioenstelsel bestaat uit drie 'pijlers'. De eerste pijler is het AOW-basispensioen. Dit is een collectieve sociale voorziening gefinancierd via een omslagstelsel. Dit wil zeggen dat de uitkeringen aan pensioengerechtigden betaald worden door een heffing in het uitkeringsjaar op het loon van werknemers. De arbeidspensioenen vormen de tweede pijler. Dit zijn, vaak verplichte, collectieve regelingen die gefinancierd zijn door een kapitaaldeckingsstelsel, waarbij werknemers voor hun pensioen sparen. Individuele levensverzekeringen, afgesloten bij particuliere verzekeraars, vormen de derde pijler.

Pensioenfondsen hebben verschillende mogelijkheden om hun financiële positie te verbeteren. Zo kunnen ze de premies verhogen. Daarnaast zijn er opties waarbij de aanspraken van verzekerden worden verminderd. Zo kan de indexatie, dat is de verhoging van de aanspraken om gelijke tred te houden met de inflatie of de stijging van de lonen, geheel of gedeeltelijk achterwege worden gelaten. Versobering van de pensioenregelingen, bijvoorbeeld een overgang van een eindloonstelsel naar een middenloonstelsel of een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd, is ook een optie. Op de korte termijn zien de meeste pensioenfondsen zich nu genoodzaakt de premies fors te verhogen en de indexatie te beperken.

Tegenvallende beleggingsrendementen zijn niet de enige risico's voor het Nederlandse pensioenstelsel. Het grootste probleem vormt de vergrijzing van de bevolking. Dit maakt dat er in de toekomst tegenover elke oudere minder werkenden staan. Vooral de via een omslagstelsel gefinancierde regelingen zoals de AOW krijgen hiermee te maken. Daarnaast vraagt de toegenomen individualisering om minder collectieve en meer individuele pensioenregelingen.

Financiële positie van verzekeraars en pensioenfondsen loopt forse deuk op

De financiële positie van verzekeraars en pensioenfondsen is door het ongunstige beursklimaat in 2002 drastisch verslechterd. De omvang van de financiële activa daalde met 40,5 miljard tot 648 miljard euro. Tegenover de netto-aankoop van effecten ter waarde van 28,4 miljard euro stond een waardedaling van de totale effectenportefeuille van 61,7 miljard euro. Opvallend is dat verzekeraars en pensioenfondsen, tegen de algemene trend in, ook in 2002 per saldo weer flink in aandelen hebben belegd, voor 20,3 miljard euro. Dit is overigens wel beduidend minder dan in 2001, toen per saldo een bedrag van 39,2 miljard euro aan aandelen werd gekocht. De aankopen van obligaties vertonen een lichte stijging van 6,5 miljard euro in 2001 naar 7,9 miljard in 2002. Opvallend is de aankoop van buitenlandse obligaties voor een bedrag van 26,6 miljard euro in relatie tot de verkoop van Nederlandse staatsleningen voor een bedrag van 20,4 miljard. Dit patroon deed zich in 2001 ook voor, maar werd nu versterkt voortgezet. Het verwachte rendement op buitenlandse obligaties, waaronder bedrijfsobligaties, ligt hoger dan het rendement op Nederlandse staatsleningen. Tegelijkertijd zijn de neerwaartse risico's veelal lager dan bij aandelen.

Kredietverlening trekt weer aan

Na een stagnatie in 2001 laat de kredietverlening van financiële instellingen aan de private sector weer een duidelijke stijging zien in 2002. De verstrekking van nieuwe kredieten aan huishoudens steeg van ruim 38 miljard in 2001 naar 46 miljard euro in 2002. Het consumptief krediet en de hypothecaire kredietverlening trokken beide weer aan.

Door alleen naar het bankwezen kijken wordt de hypothecaire kredietverlening fors onderschat. De verzekeraars spelen de laatste jaren ook een rol bij het verstrekken van hypothecair krediet. Het aandeel in de totale hypothecaire kredietverstrekking van 42,1 miljard bedroeg ruim 6 miljard in 2002. Verder spelen de zogenaamde Special Purpose Vehicles (SPV's) een belangrijke rol op deze markt. De SPV's verleenden voor bijna 19 miljard aan woninghypotheken in 2002. Daarbij worden vorderingen, waaronder woninghypotheken, van banken overgenomen door de SPV's die dit financieren door uitgifte van obligaties.

De kredietverlening van financiële instellingen aan niet-financiële vennootschappen nam eveneens toe, van bijna 4 miljard euro in 2001 naar 11,7 miljard euro in 2002. De bedrijven trokken door het slechte klimaat op de emissie-markt minder aandelenkapitaal aan dan in 2001. Bij de uitgifte van obligaties was er zelfs sprake van een netto inkoop. Bedrijfsfinanciering heeft daardoor vooral plaatsgevonden in de vorm van zakelijke kredietverlening.

Kader 5.g

Special Purpose Vehicles

In de laatste jaren is er een toenemend gebruik van securitisatie waar te nemen. Bij securitisatie worden bepaalde activa op de balans van een financiële instelling gegroepeerd en 'verkocht' aan een instelling, de Special Purpose Vehicle (SPV). Het gaat hierbij vooral om woninghypotheken, bedrijfsleningen en consumptieve kredieten. De SPV financiert de 'aankoop' met de uitgifte van zogenoemde asset-backed securities, voornamelijk obligaties. Deze worden vervolgens op de kapitaalmarkt verhandeld. Met securitisatie wordt een deel van de activa van financiële instellingen verhandelbaar gemaakt. Er zijn meerdere redenen voor securitisatie. Een van de redenen is het behalen van solvabiliteitsvoordelen. Door middel van securitisatie kan de verhouding tussen de risicodragende activa en het eigen vermogen worden vergroot. Daarnaast kan het bij de uitgevende instelling (originator) vrijkomende kapitaal worden gebruikt voor de financiering (funding) van andere activiteiten. Daarmee kunnen laagrenderende leningen bijvoorbeeld worden omgezet in hoogrenderende. Ook kan op deze wijze een betere afstemming worden gevonden tussen de looptijden van activa en passiva. Niet-liquide activa kunnen op deze wijze bijvoorbeeld worden omgezet in liquide middelen. Ook wordt gebruik gemaakt van securitisatie ter verbetering van het risicoprofiel van de balans van financiële instellingen. Zeker in economisch zware tijden wordt er om deze reden veel gebruik van gemaakt. Hiermee wordt er namelijk voor gezorgd dat men niet teveel wordt blootgesteld aan de negatieve gevolgen van de economische malaise.

In het kader van de toegenomen securitisatie zijn de afgelopen jaren steeds meer leningen van financiële instellingen overgedragen aan zogenoemde Special Purpose Vehicles (SPV's). In de Nationale rekeningen worden deze SPV's tot de overige financiële instellingen gerekend. Als er daadwerkelijk overdracht van leningen plaatsvindt, verdwijnen de activa van de balans van de originator en komen ze bij de SPV op de balans terug. Dat is de traditionele vorm van securitisatie. Het kan ook voorkomen dat alleen het kredietrisico over een bepaald gedeelte van de beleggingsportefeuille wordt overgenomen. In dat geval blijven de activa op de balans van de originator staan en wordt alleen het risico aan de SPV overgedragen. Er wordt dan gesproken van synthetische securitisatie.

De laatste jaren zijn er vrij veel SPV's in het leven geroepen voor de securitisatie van leningen. In 2000 was er op deze manier nog slechts voor 26 miljard aan activa overgedragen. Eind 2002 was dit bedrag opgelopen tot 77 miljard euro. Vooral banken zijn in de afgelopen jaren overgegaan tot het herstructureren van hun balanspositie. Zij zijn verantwoordelijk voor ongeveer 70 procent van de transacties. Ongeveer driekwart van de securitisaties heeft betrekking op de traditionele vorm, dus waarbij de activa daadwerkelijk worden overgedragen. Het gebruik van synthetische securitisaties blijft hier vooralsnog iets bij achter, maar is vooral de laatste tijd sterk in opkomst.

Inleg spaargelden blijft hoog, chartaal geld neemt toe

De netto inleg van spaargelden (stortingen minus opnames) bij banken bleef in 2002 met 15,5 miljard euro hoog. In 2001 bedroeg de netto inleg 17,4 miljard euro, maar de jaren daarvoor bleef de toename van de spaargelden beperkt tot 10 miljard of minder. De malaise op de effectenbeurzen heeft mede invloed gehad op het spaargedrag van huishoudens. Ondanks de lage rentestand kiest men vaker voor de zekerheid van een spaarrekening.

Met de introductie van de euro nam de hoeveelheid chartaal geld (muntgeld en bankbiljetten) toe tot ruim 17 miljard euro aan het eind van het jaar.

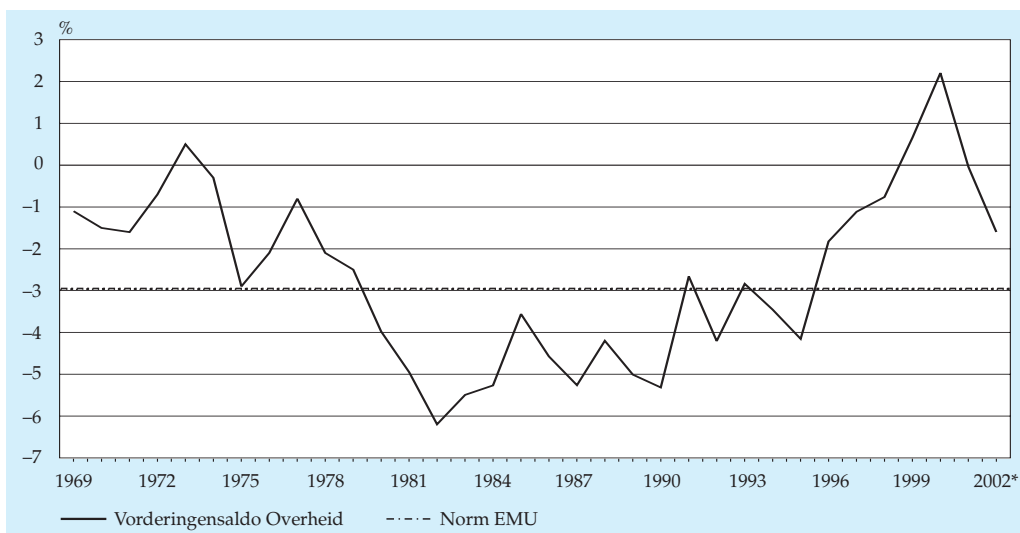
5.3 Overheid

Overheidstekort loopt snel op

In 2002 is het vorderingensaldo van de overheid¹⁾ uitgekomen op een tekort van 1,6 procent van het BBP. Na de relatief hoge overschotten in 1999 en 2000 werd het vorderingensaldo van de overheid in 2001 net negatief. In 2002 schoot het saldo verder in de min. De matige economische ontwikkeling werkte door in de inkomsten. Tegenvallers bij de belasting- en premie-inkomsten en een sterkere stijging van uitgaven op het gebied van gezondheidszorg, onderwijs en veiligheid, verslechterden het beeld van de overheidsfinanciën aanzienlijk. In 2002 zijn de hoge overschotten bij de sociale verzekeringsinstellingen uit de eerdere jaren omgeslagen in een tekort van 1,8 miljard euro. Het vorderingentekort van de centrale overheid is in 2002 uitgekomen op 4,6 miljard euro. De lagere overheden kenden in 2002 een vorderingentekort van 0,7 miljard euro. Voor het eerst sinds begin jaren tachtig hebben alle drie overheidslagen daarmee een negatief saldo.

¹⁾ Het vorderingensaldo van de overheid minus het rentevoordeel dat de overheid heeft uit door haar afgesloten rentemarges is gelijk aan het EMU-saldo. In 2002 bedroeg dit rentevoordeel 96 miljoen euro. Het EMU-saldo is één van de onderdelen van het Stabiliteitspact.

5.7 Vorderingsaldo van de overheid in procenten van het BBP ¹⁾

¹⁾ In 1995 werd het vorderingsaldo eenmalig negatief beïnvloed door de afkoop van woningbouwsubsidies (4,9 procent BBP). In deze grafiek is hiervoor gecorrigeerd.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Kader 5.h

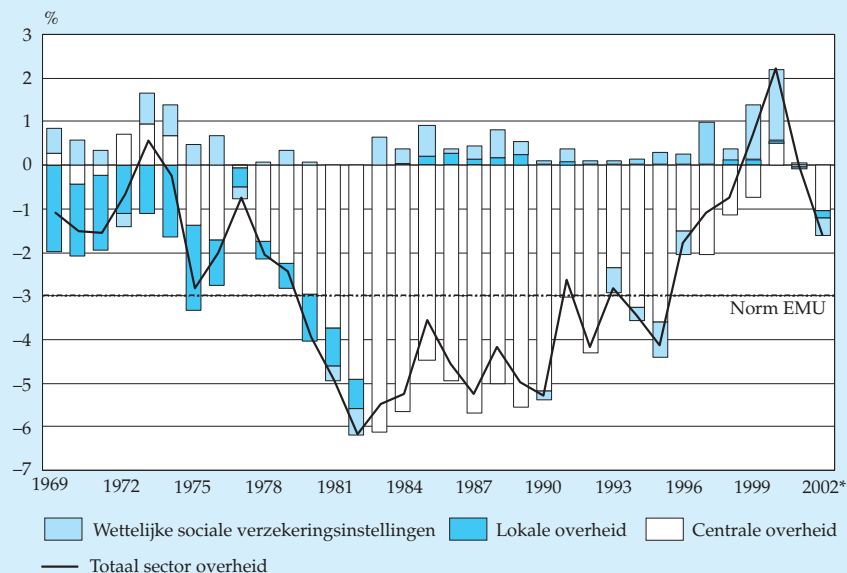
EMU-saldo naar overheidslaag

Vorderingsaldo van alle drie overheidslagen voor het eerst sinds begin jaren tachtig weer negatief in 2002

De sector overheid wordt in de nationale rekeningen onderverdeeld in drie subsectoren: de centrale overheid, de lokale overheid en de wettelijke sociale verzekeringsinstellingen. De centrale overheid omvat het rijk, het wetenschappelijk onderwijs en instellingen zonder winstoogmerk die voornamelijk worden gefinancierd en gecontroleerd door de centrale overheid, zoals de NS-taakorganisaties en de Informatie Beheer Groep (IBG). Tot de lokale overheid worden bijvoorbeeld de gemeenten, provincies, politieregio's, onderwijs en welzijnsinstellingen gerekend. Bij de wettelijke sociale verzekeringsinstellingen gaat het voornamelijk om de uitvoering van sociale zekerheidswetten, zoals de Ziekenfondswet (ZFW), de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ), de Ziektewet (ZW), Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), de Algemene Ouderdomswet (AOW) en de Werkloosheidswet (WW).

Het vorderingsaldo van de overheid kan eveneens worden onderverdeeld naar deze drie subsectoren. In de volgende grafiek geeft de zwarte lijn het vorderingsaldo van de totale sector overheid aan, terwijl de staven de bijdrage van de subsectoren aan het EMU-saldo weergeven. In 1998 was het vorderingsaldo van de totale sector overheid bijvoorbeeld -0,8 procent van het BBP, wat bestond uit een tekort van 1,1 procent bij de centrale overheid, een overschot van 0,1 procent bij de lokale overheid en een overschot van 0,3 procent bij de wettelijke sociale verzekeringsinstellingen.

EMU-saldo overheid naar subsector (in % BBP)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

In 2002 blijkt er voor het eerst sinds 1981–1982 een tekort te zijn voor alle drie overheidslagen. In beide perioden was er sprake van een teruglopende economische groei. Hierdoor bleven de belasting- en premie-inkomsten achter bij de overheidsuitgaven.

Het saldo van de centrale overheid domineert de laatste 25 jaar het verloop van het totale overheidssaldo. Van 1969–1978 was het saldo afwisselend positief en negatief. Vanaf 1979 liep het tekort op van rond -2 procent van het BBP tot rond -5 en -6 procent in de jaren tachtig. In het begin van de jaren negentig schommelde het tekort rond -3 procent. Vanaf 1997 daalde het gestaag tot 0 procent in 2001 en in 2002 werd het weer ruim 1 procent negatief. De geconstateerde schommelingen bij de centrale overheid hingen over het algemeen samen met de fluctuaties in de economische groei. Een uitzondering hierop vormde het jaar 1997: het relatief grote tekort van -2,1 procent van het BBP werd voor 0,7 procentpunt verklaard uit een schuldovername van de gemeente Amsterdam en een voorfinanciering via het gemeentefonds voor de gemeente Den Haag. Ook 2000 liet een afwijkende uitkomst zien. Het overschot bij de centrale overheid van 0,5 procent van het BBP in dit jaar bestond voor 0,7 procent uit de opbrengsten van de toen geveilde UMTS-frequenties.

De lokale overheid had in de periode 1969–1983 voornamelijk tekorten, waarna er tot 2002 sprake was van een overschot, dat over het algemeen niet boven de 0,3 procent van het BBP uitkwam. Het overschot in 1997 van 1,0 procent van het BBP werd verklaard uit de al eerder genoemde schuldovername en voorfinanciering. Het tekort in 2002 bestond bij alle lagere overheden, maar werd voornamelijk veroorzaakt door gemeenten. De lagere overheden hadden in de jaren 2000 en 2001 inkomsten uit de verkoop van aandelen in regionale energiebedrijven en het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten. Deze verkoop van aandelen wordt niet tot de lopende inkomsten gerekend en heeft daarmee geen invloed op het vorderingensaldo. Dit in tegenstelling tot eventuele besteding van deze opbrengsten in latere jaren, onder andere in de vorm van investeringen.

De wettelijke sociale verzekeringsinstellingen hadden de gehele periode 1969–2002 een positief vorderingensaldo dat onder 1 procent van het BBP lag, met uitzondering van de jaren 1999 en 2000. In deze jaren waren de uitkeringen laag in verband met de gunstige economische ontwikkeling. Dit resulteerde in een relatief hoog vorderingenoverschot voor de sociale verzekeringsinstellingen. Toch werden de premies relatief stabiel gehouden door het kabinet (inkomenspolitiek via de sociale fondsen).

Tegenvallers bij belasting- en premieopbrengsten

De inkomsten uit belastingen en de premies wettelijke sociale verzekeringen vormen ongeveer 85 procent van de totale inkomsten van de overheid. Ten opzichte van 2001 stegen deze inkomsten in 2002 met 4,8 miljard euro; een stijging van 2,9 procent. De verslechterde economische situatie heeft echter zijn invloed gehad op de belastingontvangsten. Er werd in 2002 namelijk 6,9 miljard euro minder belasting ontvangen dan in de Miljoenennota van 2002 werd verwacht. De belangrijkste oorzaak hiervan lag in het teruglopen van de winsten van bedrijven, waardoor de opbrengst van de vennootschapsbelasting met bijna 2,2 miljard euro terugliep ten opzichte van 2001. Verder vielen de ontvangsten van de dividendbelasting met 0,8 miljard euro terug en drukte de verminderde economische groei de meeste andere belastingopbrengsten voor de overheid. Uitzondering waren de lokale lasten, zoals de onroerend-zaakbelasting en riool- en verontreinigingsheffingen, waarvan de opbrengsten relatief sterker stegen dan de economische groei.

De belastingen in de nationale rekeningen bestaan uit twee hoofdcategorieën. Ten eerste de belastingen op productie en invoer, die in 2002 met 1,6 procent ofwel 0,9 miljard stegen. Deze belastingen stegen daarmee minder sterk dan het nominale BBP (3,6 procent). De BTW-opbrengsten stegen met 3 procent, terwijl de ontvangen accijnzen met 6,7 procent toenamen. In het bijzonder de accijnzen op brandstoffen en alcohol droegen hieraan bij. Verminderde opbrengsten waren er in 2002 bij de verbruiksbelastingen op milieugrondslag (–0,4 miljard euro) en de belasting van personenauto's en motorrijwielen (BPM) (–0,2 miljard euro). De laatste hangt samen met een daling in de verkoop van nieuwe auto's. De afkoeling op de huizenmarkt leidde tot marginaal stijgende opbrengsten van de overdrachtsbelasting. Ten opzichte van 2001 stegen deze opbrengsten met 0,1 miljard euro, terwijl de stijging van 2000 op 2001 nog 0,7 miljard euro bedroeg.

De tweede categorie is de belasting op inkomen en vermogen, waar onder andere de loonbelasting, de dividendbelasting en de vennootschapsbelasting onder worden gerekend. Deze stegen in 2002 iets meer dan het BBP, met 3,9 procent ofwel 2 miljard euro. De opbrengst van de door huishoudens betaalde belastingen op inkomen en vermogen en de sociale verzekeringspremies stegen in 2002 met 4,9 miljard euro (5,2 procent). Dit kan voornamelijk worden verklaard uit de stijging van de opbrengsten van de loon- en inkomstenbelas-

ting. De opbrengst van de wettelijke sociale verzekeringspremies steeg in 2002 met 0,6 miljard euro (1,0 procent). Per saldo is de belasting- en premiedruk gedaald van 39,8 procent van het BBP in 2001 naar 39,3 procent in 2002.

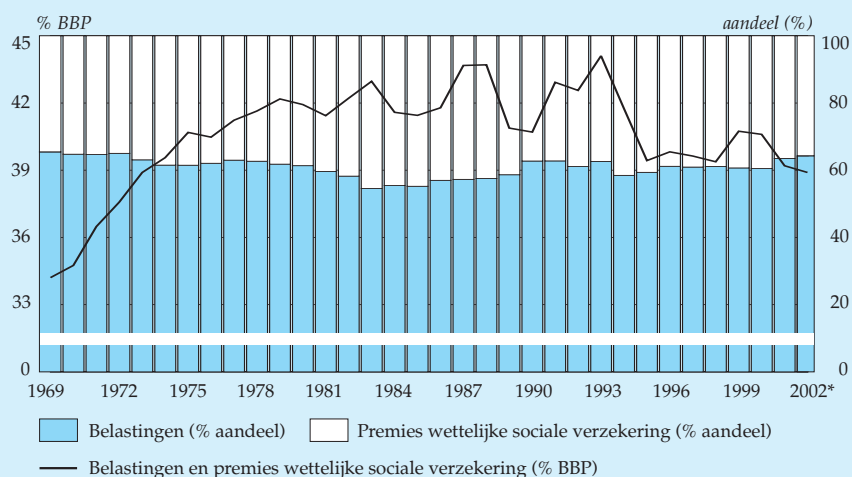
Kader 5.i

Belasting- en premiedruk naar ontvangende sectoren

De belasting- en premiedruk van in Nederland betaalde belastingen en sociale premies wordt doorgaans uitgedrukt als een percentage van het bruto binnenlands product (BBP). De totale belasting- en premiedruk bedroeg 39,3 procent van het BBP in 2002. In het begin van de jaren negentig werd een daling ingezet naar het huidige niveau.

De belasting- en premiedruk kan worden toegerekend aan de sectoren die de belastingen en premies ontvangen, te weten de centrale overheid, de lokale overheid, de sociale verzekeringsinstellingen en het buitenland. De verdeling van de totale belasting- en premiedruk naar de ontvangende sectoren is in de loop der tijd behoorlijk veranderd. Het aandeel van de sociale premies is de afgelopen jaren relatief afgenomen. Bij een totale belasting- en premiedruk van de sector overheid van 38,9 procent van het BBP in 2002 nemen de sociale verzekeringen een veel kleinere plaats in met slechts 13,9 procentpunt dan de centrale en lokale overheid met 25 procentpunt. Wordt gekeken naar de waardeontwikkeling van de afgedragen belastingen en premies in de loop van de tijd, dan blijkt dat de door de centrale en de lagere overheid ontvangen belastingen veel sterker zijn gestegen dan de voor de sociale zekerheid ontvangen sociale premies. Deze trend werd nog eens extra versterkt door de belastingherziening van 2001. Toen werden de tarieven voor de volksverzekeringen verlaagd, deels gecompenseerd door een verhoging van het BTW-tarief van 17,5 naar 19 procent.

Belasting- en premiedruk naar ontvangende sectoren

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Naast inkomsten uit belastingen en premies heeft de overheid ook inkomsten uit vermogen. Hieronder vallen rente, dividend en inkomen uit grond en minerale reserves (onder andere pachten en concessies). In 2002 daalden deze inkomsten met 1,3 miljard euro. Vooral de daling van de aardgasbaten en lagere dividenduitkeringen van De Nederlandsche Bank, de NS en Energiebeheer Nederland droegen hieraan bij. De verkopen van de overheid stegen met 4,5 procent naar 13,9 miljard euro. Deze verkopen bestaan bijvoorbeeld uit producten en diensten van sociale werkplaatsen, reinigingsrechten en andere opbrengsten van milieudiensten en verhuur van schoolgebouwen.

5.8 Inkomsten van de geconsolideerde overheid

	1990	1995	2000	2001*	2002*	Waardemutaties		
						2002*	2001*	2002*
	% BBP					mld euro		%
Belastingen	25,6	23,4	24,6	24,9	25,0	111,1	4,3	4,0
Wettelijke sociale verzekeringspremies	15,2	16,0	16,0	14,3	13,9	61,9	0,6	1,0
Inkomen uit vermogen	4,0	2,9	1,9	2,4	2,0	9,1	-1,3	-12,4
Verkopen	2,8	3,1	3,1	3,1	3,1	13,9	0,6	4,5
Overige inkomsten	2,5	2,4	2,7	2,0	1,9	8,4	-0,1	-1,2
Totaal inkomsten	50,1	47,8	48,4	46,7	46,0	204,4	4,0	2,0
Totaal uitgaven	55,4	56,9	46,2	46,7	47,6	211,5	11,0	7,9
Vorderingsaldo	-5,3	-9,1	2,2	0,0	-1,6	-7,1		

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Rentelast lager, maar uitgaven voor zorg, veiligheid en onderwijs stijgen bovengemiddeld

De door de overheid betaalde rente nam in 2002 verder af. Voor het vierde opeenvolgende jaar daalden daarmee de rentelasten van de overheid. In 1999 was er voor het eerst sinds tientallen jaren sprake van een daling in de rentelasten. De positieve vorderingensaldi van de jaren 1999 en 2000 stelden de overheid in staat leningen af te lossen. Daarnaast vonden er de afgelopen jaren transformaties plaats van hoog- naar laagrentende leningen, van langlopende naar kortlopende leningen en profiteerde de overheid ook van de daling van de rente op de kapitaalmarkt. De rentelasten zijn als gevolg hiervan in 2002 gedaald tot minder dan 7 procent van de totale overheidsuitgaven²⁾. Ter vergelijking, in 1990 was dit nog meer dan 10 procent.

Een belangrijke kostenpost van de overheid zijn de kosten in verband met de productie door de overheid, zoals de beloning van werknemers, het intermediair verbruik, de investeringen en de afschrijvingen. In 2002 stegen deze operationele kosten met bijna 7 procent tot 92 miljard euro. De stijgende loonkosten hingen samen met de loonstijging plus een verdere groei van de werkgelegenheid bij de overheid. Door beleidsintensivering in onderwijs, zorg en veiligheid en door een wat minder gespannen arbeidsmarkt, waardoor de overheid beter haar vacatures kon vervullen, namen de operationele kosten meer dan in het bedrijfsleven toe. Slechts een deel van deze operationele kosten wordt gedekt uit opbrengsten van verkopen van de overheid. Deze verkoopopbrengsten bedragen ongeveer 15 procent van de operationele kosten. Het resterende deel wordt beschouwd als consumptieve bestedingen door de overheid en wordt gefinancierd uit de algemene middelen.

Een andere belangrijke kostenpost voor de overheid zijn de uitgaven voor sociale verzekeringen en voorzieningen. In totaal gaat het daarbij om ongeveer 40 procent van de totale uitgaven van de overheid. In 2002 stegen deze uitgaven met 6 miljard euro, een stijging van bijna 8 procent. Met name de uitgaven in het kader van de Ziekenfondswet en de AWBZ droegen hieraan bij. In 2002 stegen kosten voor deze voorzieningen en verzekeringen met ruim 13 procent. Door hogere uitgaven voor loonsubsidies, waaronder de afdrachtskortingen en instroom/doorstroom-banen, stegen de door de overheid verstrekte subsidies met 7 procent naar 6,9 miljard euro. De overige uitgaven bevatten kapitaaloverdrachten en de overige inkomensoverdrachten. De daling in 2002 is voor een groot deel toe te schrijven aan een incidentele post in 2001 door de afkoop van winstrechten van DSM in Energiebeheer Nederland BV in verband met de herstructurering van de gasdistributie in Nederland.

²⁾ Discontinuïteit 2001–2002 in verband met invoering nieuwe rekenmethode voor de betaalde rente op transactiebasis bij het Rijk. Zonder breuk zou de betaalde rente in 2002, 300 mln euro hoger zijn.

5.9 Uitgaven van de geconsolideerde overheid

	1990	1995	2000	2001*	2002*	Waardemutaties		
						2002*	2001*	2002*
	% BBP					mld euro		
								%
Beloning van werknemers	11,0	10,8	10,0	10,1	10,5	46,7	3,3	7,6
Intermediair verbruik	6,1	6,3	6,3	6,8	6,9	30,8	1,8	6,1
Investerings	3,0	3,0	3,1	3,2	3,3	14,6	0,7	5,2
Uitk. sociale verzekering (incl. in natura)	17,8	16,8	14,5	14,6	15,4	68,4	5,7	9,0
Uitk. sociale voorziening (incl. in natura)	5,6	4,8	3,4	3,3	3,3	14,8	0,5	3,8
Betaalde rente	5,9	5,9	3,8	3,4	3,1	13,8	-1,0	-6,5
Subsidies	2,3	1,1	1,5	1,5	1,5	6,9	0,4	7,0
Overige uitgaven	3,7	8,3	3,5	3,8	3,5	15,6	-0,5	-3,1
Totaal uitgaven	55,4	56,9	46,2	46,7	47,6	211,5	11,0	5,5

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Schulden overheid weer gestegen

Door de verslechterde economische omstandigheden is er in 2002 weer sprake van zowel een vorderingstekort als een oplopende overheidsschuld. De financiering van het tekort werd voornamelijk opgevangen met de uitgifte van Dutch Treasury Certificates (DTC's) ter waarde van 10 miljard euro. Verder werd in 2002 voor 23 miljard euro aan staatsleningen geëmitteerd. Per saldo daalde de nominale vaste staatsschuld echter licht als gevolg van een vergelijkbare hoeveelheid vervroegd ingekochte leningen. De marktwaarde van de staatsleningen nam fors toe als gevolg van rente ontwikkelingen op de kapitaalmarkt en de gegroeide belangstelling van beleggers voor staatsleningen in verband met het onzekere beursklimaat.

Door de kortere looptijd van de DTC's en de vervroegde inkoop is de gemiddelde looptijd (modified duration) van de staatsschuld afgenomen van 3,9 tot 3,8 jaar. De modified duration is een stuurvariabele in het kader van risicomanagement. Binnen dit kader werd in 2002 een programma gestart dat het doorlopend tweezijdig vervroegd aflossen van leningen mogelijk maakt. De regeling houdt in dat delen van leningen waarvan het totaal uitstaande volume kleiner is dan 2,5 miljard euro bij de Nederlandse Staat kunnen worden aangeboden voor terugkoop, en heeft tot doel de distributie, handelbaarheid en liquiditeit van de uitstaande staatsschuld te bevorderen.

De lagere overheid heeft in 2002 een groot deel van haar langlopende leningen bij verzekeraars afgelost (1,9 miljard euro). Wel is er meer bij monetaire instellingen geleend (0,9 miljard euro). Bij de lagere overheid daalden de schulden per saldo met 0,7 miljard euro. De sociale verzekeringen hebben in 2002 voor 2,4 miljard euro aan kortlopende kredieten opgenomen uit de schatkist.

Schatkistbankieren is sinds 1998 mogelijk als gevolg van de Wet Geïntegreerd Middelenbeheer. Het rekening-courantkarakter zorgt voor behoorlijke schommelingen in het saldo van de sociale verzekeringsinstellingen. Dit is in de ongeconsolideerde cijfers terug te zien in de toename van de (korte termijn) kredieten van zowel vorderingen als schulden. Per saldo namen de schulden van de sociale verzekeringen met 2 miljard euro toe.

5.10 Vorderingen en schulden van de overheid, stand op 31 december

	1990	1995	2000	2001*	2002*
<i>mld euro</i>					
Vorderingen					
Aandelen en overige deelnemingen	37	35	48	48	47
Kredieten	67	35	42	45	49
Overige vorderingen	20	16	14	15	14
Totaal vorderingen	124	86	104	109	110
Schulden					
Kortlopende waardepapieren	1	6	6	6	16
Obligaties	88	157	179	182	186
Kredieten	116	85	59	63	65
Overige schulden	1	1	1	1	1
Totaal schulden	205	249	245	252	267
Financieel vermogen	-81	-163	-141	-143	-157

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Door de toename van de schuld en het min of meer stabiel blijven van de totale vorderingen daalde het financieel vermogen in 2002 met 14 miljard euro. De Nederlandse EMU-schuld, waarin zowel de vorderingen als de onderlinge schulden binnen de overheid niet meetellen, kwam voor 2002 uit op 233 miljard euro. De EMU-schuld als percentage van het BBP daalde verder tot 52,4 procent. De daling van de afgelopen jaren vlakke daarmee af. In de periode 1998–2000 waren er overschotten waardoor de overheid een aflossersrol leek te krijgen. In 2001 steeg de overheidsschuld licht. Dit zette door in 2002 wat de overheid weer tot een vrager op de kapitaalmarkt maakte.

Kader 5.j

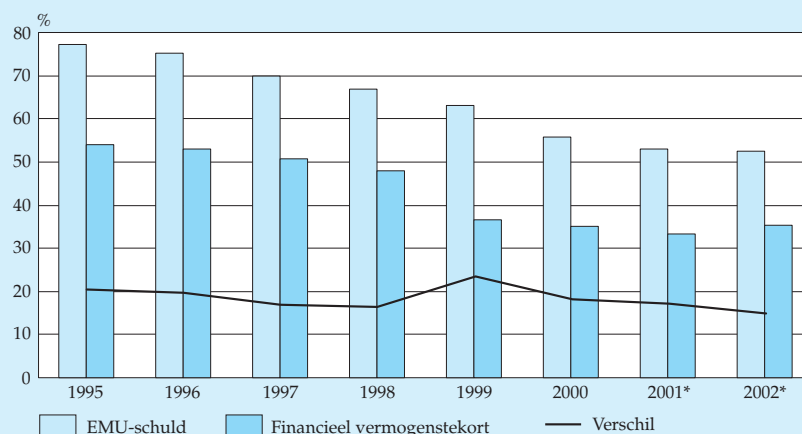
EMU-schuld en het financieel vermogenstekort stijgen licht

Het financieel vermogenstekort versus de EMU-schuld van de overheid

De EMU-schuld van de overheid speelt in Europees verband een belangrijke rol. Uitgedrukt als percentage van het BBP is het een maatstaf voor de schuldenlast van de overheid en als zodanig één van de indicatoren, die wordt gebruikt in het kader van het Stabiliteitspact. Eind 2002 bedroeg de EMU-schuld van Nederland 233 miljard euro, een stijging van 6 miljard ten opzichte van het jaar ervoor. Uitgedrukt als percentage van het BBP daalde de EMU-schuld echter nog licht en kwam uit op 52,4 procent van het BBP. Daarmee vlakke de sterke daling van de afgelopen jaren af.

De EMU-schuld richt zich alleen op de schulden van de overheid, waarbij de onderlinge schulden tussen overheidsdelen buiten beschouwing worden gelaten en alleen de nominale waarde van de schulden wordt meegeteld. De financiële positie van de overheid kan ook anders worden bekeken. Naast schulden heeft de overheid namelijk ook vorderingen, onder andere in de vorm van aandelen van en verstrekte kredieten aan bedrijven. Deze vorderingen blijven bij de EMU-schuld buiten beschouwing. De Nationale rekeningen geven een totaaloverzicht van de financiële situatie van de overheid en brengen naast de schulden daarom ook de vorderingen van de overheid in beeld. Wanneer het saldo van de schulden en vorderingen van de overheid wordt berekend resulteert het financieel vermogenstekort van de overheid. Dit tekort bedroeg 157 miljard euro in 2002 en ligt daarmee 76 miljard onder de EMU-schuld. In 2002 steeg het financieel vermogenstekort wel met 14 miljard euro, voornamelijk door de stijging van de schulden. Uitgedrukt als percentage van het BBP bedraagt het financieel vermogenstekort van de overheid 35,4 procent. Ten opzichte van 1995 betekent dit een daling van 18,7 procentpunt van het BBP. De EMU-schuld daalde in dezelfde periode van 77,2 naar 52,4 procent van het BBP.

Financieel vermogen en EMU-schuld (in % BBP)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

5.4 *Huishoudens*

De sector huishoudens omvat alle natuurlijke personen die langer dan een jaar in Nederland verblijven, ongeacht hun nationaliteit. Indien de tot de huishoudens gerekende personen een eigen bedrijf hebben, wordt dit bedrijf ook tot de sector huishoudens gerekend. Grote zelfstandig opererende ondernemingen zonder rechtspersoonlijkheid (quasi-vennootschappen) behoren niet tot de sector huishoudens. Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh) maken deel uit van de sector IZWh. Voorbeelden van deze laatste groep zijn religieuze instellingen, liefdadigheidsinstellingen, politieke partijen, vakbonden en verenigingen op het gebied van cultuur, sport en recreatie.

Het beschikbaar inkomen van huishoudens nam in 2002 toe met 8,9 miljard euro (4,1 procent). De waarde van de consumptieve bestedingen van huishoudens steeg met 8,4 miljard (4 procent) vrijwel even snel als het beschikbaar inkomen. De besparingen van huishoudens stegen met 0,5 miljard euro tot 4,9 miljard. Het koersverlies op aandelenbezit van huishoudens bedroeg 73 miljard euro (-34,6 procent) in 2002. Ook in 2001 en 2000 nam het aandelenbezit flink in waarde af. Over de afgelopen drie jaar was het totale koersverlies op aandelen in het bezit van huishoudens bijna 117 miljard euro. Hiermee hebben de dalende aandelenbeurzen in drie jaar 45 procent van de waarde van het directe aandelenbezit van huishoudens laten verdampen.

Winst uit zelfstandige onderneming hoger, behalve in de landbouw

Het totale inkomen uit zelfstandige bedrijfsuitoefening groeide in 2002 met 2,5 procent. Per arbeidsjaar komt dit neer op een stijging van 3,3 procent tot 30,6 duizend euro. In de periode 1997-2002 steeg het totale inkomen van zelfstandigen per arbeidsjaar gemiddeld met 4,7 procent. Per arbeidsjaar steeg het inkomen van zelfstandigen (inclusief meewerkende gezinsleden) daarmee iets meer dan de gemiddelde beloning van werknemers (4,5 procent). Zelfstandigen in de landbouw, bosbouw en visserij presteerden relatief slecht. Hun inkomen per arbeidsjaar is in de afgelopen vijf jaar met gemiddeld 4,2 procent gedaald. De zelfstandige in de landbouw is hiermee van een van de best verdienende zelfstandigen in 1997 naar een van de slechtst verdienende in 2002 afgezakt. De hoge bedrijfsmatige rentelasten van deze kapitaalintensieve sector drukken zwaar op het inkomen. De zelfstandigen in de bouw lieten de grootste groei van het gemiddelde inkomen zien.

Het aantal arbeidsjaren van zelfstandigen nam in de periode 1997-2002 af met gemiddeld 1 procent per jaar. Ook hier kwam de bouwnijverheid goed voor de dag met een groei van gemiddeld 2,5 procent per jaar. Vooral het aantal zelfstandigen zonder personeel (ZZP's) groeide in deze sector.

5.11 Gemiddeld inkomen uit zelfstandige bedrijfsuitoefening per arbeidsjaar

Bedrijfstak	Arbeidsjaren	Gemiddelde ontwikkeling	Gemiddeld inkomen	Gemiddelde ontwikkeling
	2002*	1997-2002*	2002*	1997-2002*
	<i>x 1 000</i>	<i>% per jaar</i>	<i>1 000 euro</i>	<i>% per jaar</i>
Landbouw, bosbouw, visserij	135,4	-3,3	23,6	-4,2
Industrie	35,4	-5,2	20,9	6,9
Bouwnijverheid	72,2	2,5	25,8	11,9
Handel, horeca, reparatie	167,1	-2,0	30,1	8,0
Vervoer, opslag, communicatie	22,9	-2,7	31,1	4,1
Financiële en zakelijke dienstverlening	118,2	0,9	35,1	6,0
Zorg en overige dienstverlening	125,3	1,0	39,6	5,7
Totaal	676,5	-1,0	30,6	4,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Stijging primair inkomen groter dan inflatie

Het primair inkomen van de sector huishoudens (exclusief IZWh) omvat het bruto inkomen uit arbeid, de winst uit eigen onderneming en inkomsten uit vermogen. In 2002 nam dit inkomen toe met 10,7 miljard euro tot 292 miljard. Dit betekent een groei van 3,8 procent tegen stijgingen van 6 procent in 2001 en 5 procent in 2000. Het inkomen uit arbeid steeg met 11,6 miljard euro. Het inkomen uit eigen onderneming, het netto gemengd inkomen, nam toe met 1,1 miljard. De bijdrage van de inkomsten uit vermogen was negatief (-2 miljard euro).

De beloning van werknemers, bijna 80 procent van het totale primaire inkomen van huishoudens, nam met 5,2 procent toe. De beloning per arbeidsjaar kende een stijging van 4,9 procent tot ruim 40 duizend euro, inclusief de sociale premies ten laste van werkgevers. Het aantal arbeidsjaren nam in 2002 licht toe. Het gemengd inkomen steeg in 2002 met 2,8 procent en vormde daarmee 14,1 procent van het totale primaire inkomen van huishoudens. Deze toename van het inkomen in 2002 was lager dan de gemiddelde stijging in de voorafgaande vijf jaren (4,8 procent). De inkomsten uit vermogen daalden in 2002 met 9,5 procent. Deze daling werd vooral veroorzaakt doordat pensioenfondsen en verzekeraars bijna 2,5 miljard euro minder inkomen uit hun beleggingen toerekenden aan polishouders. Verder daalden de dividendinkomsten met ruim 2 procent. De ontvangen rente op deposito's, spaartegoeden en obligaties nam toe met 9,6 procent.

Het gemengd inkomen vindt zijn oorsprong geheel binnen de sector huishoudens. Het bruto loon werd voor een klein deel (6,5 procent) binnen deze sector verdiend. Ruim tweederde deel van het bruto loon werd door werknemers verworven bij niet-financiële vennootschappen, een vijfde deel bij de overheid en bijna 6 procent bij de financiële instellingen.

5.12 Huishoudens (exclusief IZWn)

	1990	1995	2000	2001*	2002*	Mutaties 2002-2001*
<i>mld euro</i>						
Gemengd inkomen (netto)	26,0	31,0	37,2	39,9	41,0	1,1
Beloning van werknemers (+)	125,6	153,6	205,3	219,9	231,5	11,6
Per saldo betaalde rente (-)	2,8	6,8	15,1	16,1	15,4	-0,7
Ontvangen dividend (+)	2,9	3,9	6,2	7,5	7,3	-0,2
Per saldo ontvangen inkomen uit quasi-vennootschappen (+)	0,4	0,6	0,5	0,6	0,6	0,0
Per saldo betaald inkomen uit grond en minerale reserves (-)	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2	0,0
Inkomen toegerekend aan polishouders (+)	18,4	24,6	31,0	29,3	26,8	-2,5
Primair inkomen	170,1	206,4	265,0	280,8	291,5	10,7
Belasting op inkomen en vermogen (-)	28,2	27,5	30,4	32,5	36,8	4,3
Sociale premies ¹⁾ (-)	65,1	85,7	110,8	109,4	110,8	1,5
Sociale uitkeringen ¹⁾ (+)	56,3	64,3	72,5	76,6	80,5	3,9
Per saldo betaalde overige inkomensoverdrachten (-)	1,0	1,5	0,8	1,1	1,0	-0,1
Netto beschikbaar inkomen	132,2	156,0	195,5	214,6	223,5	8,9
Consumptieve bestedingen (-)	119,2	146,6	197,9	210,2	218,6	8,4
Correctie pensioenvoorziening (+)	12,8	15,5	16,8	16,8	16,0	-0,8
Netto besparingen	25,8	24,9	14,4	21,1	20,8	-0,3
Bruto investeringen, veranderingen in voorraden en saldo aan- en verkopen grond (-)	14,8	19,0	28,7	30,9	30,9	0,0
Per saldo ontvangen kapitaaloverdrachten (+)	-0,1	-1,5	-2,6	-2,0	-2,4	-0,5
Afschrijvingen (+)	7,2	9,3	12,4	13,5	14,4	0,9
Vorderingenoverschot	18,1	13,6	-4,4	1,8	1,9	0,1
<i>x 1 000</i>						
Aantal huishoudens	6 068	6 494	6 834	6 904	6 983	

¹⁾ Inclusief pensioenpremies resp. -uitkeringen.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Stijging beschikbaar inkomen voldoende voor bescheiden consumptiegroei

Het netto beschikbaar inkomen van huishoudens nam in 2002 toe met 8,9 miljard euro (4,1 procent) tot 224 miljard euro. De consumptieve bestedingen van de huishoudens stegen met 8,4 miljard euro ten opzichte van 2001 (4 procent). De stijging van het beschikbaar inkomen overtrof daarmee de stijging van de consumptieve bestedingen met 0,5 miljard, resulterend in een toename van de 'vrije' besparingen tot een niveau van 4,9 miljard euro. Aangezien de verplichte besparingen via collectieve pensioenvoorzieningen met 0,8 miljard euro daalden, de vierde opeenvolgende daling, kwamen de totale besparingen (21 miljard euro) 0,3 miljard euro lager uit.

De investeringen van huishoudens stegen in 2002 met 0,3 procent. Ongeveer driekwart van deze investeringen hangt samen met de aankoop en onderhoud van eigen woningen. Deze investeringen stegen met 0,7 procent. De investeringen van zelfstandige ondernemers daalden met 0,8 procent. De afschrijvingen kenden een toename van 6,7 procent, iets minder dan in 2001. Uiteindelijk resulteerde een vorderingensaldo van 1,9 miljard euro, nagenoeg gelijk aan dat van 2001.

Kader 5.k

Nederland telt miljoenen onroerend-goedexploitanten

Het eigen huis op waarde geschat

Bij de beschrijving van de Nederlandse economie wordt de eigenaar van een eigen woning gezien als een exploitant van onroerend goed. Hij verhuurt de woning als het ware aan zichzelf en consumeert daarmee zijn eigen productie.

Deze constructie lijkt op het eerste gezicht wellicht wat vreemd, maar is in feite goed verklaarbaar. De aankoop van bijvoorbeeld een nieuwbouwwoning wordt niet als een eenmalige consumptieve besteding gezien, maar als een investering. Dit heeft als consequentie dat het gebruik van deze nieuwbouwwoning een productieve activiteit is in de nationale rekeningen, ook als de eigenaar tevens gebruiker is.

Bovendien is door deze registratiewijze de omvang van de productie, consumptie en investeringen in landen met relatief veel eigen woningen beter vergelijkbaar met de ramingen in landen met relatief veel huurwoningen.

De boeking van de eigenaar van een eigen woning als producent en tegelijk ook als consument van woondiensten verhoogt het bruto binnenlands product tegen marktprijzen in Nederland met 3 procent. Overigens ziet, zoals bekend, ook de fiscus het bewonen van een eigen woning als een productieve activiteit die inkomen oplevert (het zogenaamde huurwaardeforfait).

De productiewaarde van het eigen woningbezit is gebaseerd op de huur voor een vergelijkbare huurwoning. In 2002 is deze productiewaarde met 5,5 procent toegenomen, bijna een procentpunt minder dan het gemiddelde over de periode 1995–2001. Dit wordt veroorzaakt door de in deze periode afnemende jaarlijkse huurverhoging. Het volume van de eigen woningen nam in de periode 1997–2001 jaarlijks met gemiddeld bijna 2,5 procent toe. Naast het grote aandeel van de eigen woningen in de woningproductie van de bouw (2002: 81 procent) wordt deze volumegroei veroorzaakt door de verkoop van huurwoningen aan eigenwoningbezitters. Zo verkochten woningbouwcorporaties in 2001 ruim 13 duizend woningen aan particulieren. Hierdoor is het aandeel van de eigen woningen in de totale woningvoorraad toegenomen

van 43 procent in 1985 tot 52,7 procent in 2002. In vergelijking met een aantal andere Europese landen betekent dit dat het percentage eigen woningen in Nederland op ongeveer hetzelfde aandeel is gekomen als het percentage in Denemarken en Frankrijk. Duitsland en Zwitserland kennen een aandeel van 30-40 procent. In het Verenigd Koninkrijk ligt het percentage rond 65 procent en in Ierland, Griekenland, Noorwegen en Spanje is het aandeel van het eigen woningbezit in de totale woningvoorraad 70-80 procent.

Sterke daling financieel vermogen huishoudens

De financiële balansen van de sectoren huishoudens en instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens worden in deze publicatie samengenomen. Het financieel vermogen van huishoudens (inclusief IZWh) was eind 2002 120 miljard euro minder dan aan het begin van dat jaar. Deze daling van bijna 16 procent komt na dalingen van ruim 8 procent in 2001 en bijna 1 procent in 2000. Huishoudens moesten in 2002 forse koersverliezen incasseren, zowel op hun eigen aandelenbezit als, indirect, op de beleggingen van hun pensioen- en levensverzekeringsreserves. Vooral als gevolg hiervan namen de vorderingen van huishoudens af met 74 miljard euro. Verder namen de schulden met 46 miljard euro toe. Aan het einde van 2002 bedroeg het financieel vermogen van huishoudens 645 miljard euro. Per huishouden daalde het vermogen daarmee van gemiddeld 124 duizend euro ultimo 1999 tot 92 duizend ultimo 2002.

5.13 Vorderingen en schulden van huishoudens (incl. IZWh)

	1990	1995	2000	2001*	2002*	Mutaties 2002-2001*
<i>mld euro</i>						
<i>Vorderingen</i>						
Chartaal geld en giraal geld	37	44	64	60	66	6
Spaargelden	84	104	135	152	167	16
Overige deposito's	19	18	26	27	31	4
Aandelen en overige deelnemingen	90	142	264	218	130	-88
Obligaties	21	23	29	31	43	12
Voorzieningen pensioen- en levensverzekering	252	375	645	641	615	-27
Overige vorderingen	14	29	42	44	47	3
Totaal vorderingen	518	736	1 204	1 174	1 100	-74
<i>Schulden</i>						
Kortlopende kredieten	14	17	23	21	24	3
Langlopende kredieten	113	173	346	387	430	43
Totaal schulden	127	190	369	408	454	46
Financieel vermogen	390	546	835	765	646	-119

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Huishoudens hard getroffen door slechte beursjaren

De waardedaling van de vorderingen van huishoudens met 74 miljard euro is bijna 2,5 keer zo groot als in 2001. De grootste daling deed zich (evenals in 2001) voor bij het aandelenbezit van huishoudens. Huishoudens hebben in 2002 op aandelen zeer forse koersverliezen geleden: 72,8 miljard euro (-34,6 procent). Dit verlies kwam na een koersverlies van 39,4 miljard (-15,1 procent) in 2001 en van 4,7 miljard in 2000 (-1,8 procent). Het totale koersverlies op aandelen in het bezit van huishoudens over de afgelopen drie jaar was bijna 117 miljard euro. Hiermee is door de dalende aandelenbeurzen in drie jaar tijd 45 procent van het directe aandelenbezit van de huishoudens verdampt. Daarnaast werden in 2002 per saldo voor 15,7 miljard euro aandelen verkocht.

De koersverliezen op aandelen misten ook hun uitwerking niet op de aanspraken op toekomstige uitkeringen van pensioenfondsen en levensverzekeraars. Deze maakten eind 2002 56 procent van de vorderingen van huishoudens uit. De waarde van deze voorzieningen kreeg in 2002 een positieve impuls van bijna 24 miljard euro door meer premiestortingen. Doordat de voorzieningen echter voor een belangrijk deel zijn belegd in aandelen hebben de instellingen een waarderingsverlies geboekt van 50 miljard euro. Per saldo namen de voorzieningen hierdoor af met bijna 27 miljard euro ofwel met 4,1 procent. In 2001 verminderde deze post al met 3 miljard in waarde. Tegenover een inleg van 27 miljard euro stond toen 30 miljard euro waarderingsverlies. Het slechtste beursjaar na de Tweede Wereldoorlog heeft daardoor een dubbele aanslag gepleegd op de vermogenspositie van huishoudens, zowel direct (73 miljard euro) als indirect via de pensioenvoorzieningen (50 miljard). Dit is 17,6 duizend euro per huishouden. Over 2001 en 2002 gerekend is dit verlies zelfs 193 miljard euro (27,7 duizend euro per huishouden). Ondanks het grote waarderingsverlies zijn de pensioenvoorzieningen niet direct in gevaar. De grilligheid van de aandelenkoersen brengt met zich mee dat de waarde van de pensioenvoorzieningen sterk fluctueert.

Spaargelden en obligatiebezit toegenomen

Huishoudens verkochten in 2002 voor 15,7 miljard euro aandelen en zochten duidelijk hun toevlucht in obligaties en spaargelden. Per saldo kochten zij voor 11,6 miljard euro aan obligaties, waarmee de totale waarde van obligaties in handen van huishoudens met 37 procent toenam. Ook de spaargelden en deposito's hadden baat bij de vlucht uit aandelen en namen toe met 20 miljard euro (11 procent). In 2001 was er ook een aanzienlijke toename van spaargelden.

Schuldentoe name vooral door groei hypotheekschuld

De schulden van huishoudens namen in 2002 met 46 miljard toe. Door een toename van consumptieve kredieten en kredietfaciliteiten op betaalrekeningen namen de kortlopende kredieten toe met 3 miljard euro tot 24 miljard euro. De rest van de schuldtoename kwam voor rekening van de langlopende kredieten, vooral door verhoging van de uitstaande hypotheekschuld. Het aandeel van de uitstaande hypotheekschuld in de langlopende kredieten liep van 1997 tot 2002 jaarlijks met ongeveer 1 procentpunt op, tot 88 procent in 2002. Het aantal nieuw ingeschreven woning hypotheeklen steeg in 2002 met 4 procent. Deze groei komt vrijwel volledig voor rekening van oversluitingen en tweede hypotheeklen. Gestimuleerd door de lage hypotheekrente hebben meer mensen hun bestaande hypotheek overgesloten of een tweede hypotheek afgesloten. De gemiddelde verkoopprijs van woningen steeg in 2002 met 6 procent tot 200 duizend euro. Dit percentage lag lager dan in de jaren ervoor waarin de gemiddelde verkoopprijs steeg met 10 tot 20 procent. Het gemiddelde hypotheekbedrag nam in 2002 sneller toe dan de gemiddelde verkoopprijs en wel met 11 procent tot 164 duizend euro. Per koopwoning, belast met een hypotheekschuld, ging het gemiddeld uitstaande hypotheekbedrag omhoog van 95 duizend euro in 2000 tot 110 duizend in 2002. Bijna 90 procent van de eigen woningen is met een hypotheek belast.

5.5 *De positie van Nederland ten opzichte van het buitenland*

Vorderingensaldo daalt sterk

Het jaar 2002 leverde voor Nederland nog steeds een positief vorderingensaldo ten opzichte van het buitenland op, maar dit was veel lager dan in 2001. De mondiale economie vertoonde een licht herstel. Nederland kon hiervan echter nauwelijks profiteren, voornamelijk omdat de economische groei in Europa verder terugliep. De afname van de bedrijfswinsten in 2001 wierp daarbij ook nog zijn schaduw vooruit, aangezien dividenden meestal met een jaar vertraging worden uitbetaald.

Verder werd 2002 gekenmerkt door grote onzekerheid op de internationale kapitaalmarkt. De boekhoudschandalen in de VS en de hoge schulden van bedrijven en huishoudens in combinatie met de sterk dalende aandelenkoersen zorgden voor een klimaat vol twijfels. Ook politieke factoren zoals de oorlog in Afghanistan en oplopende spanningen rondom Irak droegen bij aan de onzekerheid. De combinatie van deze factoren heeft geleid tot een daling van het nationaal vorderingenoverschot voor het tweede jaar op rij van 18,4 miljard euro in 2000 naar 8,6 miljard in 2002. Een dusdanig laag saldo is de afgelopen tien jaar niet voorgekomen.

Kader 5.1

De lopende rekening van Nederland met het buitenland

De term 'lopende rekening' wordt in het kader van economische relaties met het buitenland veel gebruikt. Samen met de financiële rekening worden in de lopende rekening alle transacties van Nederland met het buitenland beschreven. Velen zullen zich bij de term financiële rekening meer kunnen voorstellen dan bij de term lopende rekening. Een nadere introductie van het begrip lopende rekening is daarom op zijn plaats.

Op de lopende rekening staan alle ontvangsten en uitgaven vermeld in verband met reële transacties van Nederland met het buitenland in een gegeven periode. Allereerst bestaat de lopende rekening uit een goederen- en dienstenrekening. Op deze rekening staat de waarde van de in- en uitvoer van goederen en diensten vermeld. Voorbeelden hiervan zijn: geïmporteerde auto's, vakantie-reizen in het buitenland en export van kaas en tulpen. De goederen- en dienstenrekening is in feite de traditionele component van de lopende rekening aangezien de handelsstromen tussen landen al eeuwenlang bestaan.

Inkomenstransacties doen zich ook sinds jaar en dag al voor, maar hadden vaak maar een beperkte omvang. Inkomenstransacties spelen echter een steeds grotere rol, zowel als gevolg van hun sterk toegenomen omvang alsook als gevolg van de grote fluctuaties in de tijd. De grootste veranderingen hebben zich voorgedaan op de primaire inkomensrekening. Op deze rekening staan de beloning van werknemers, subsidies en belastingen op productie en invoer en inkomen uit vermogen. Deze laatste categorie bestaat uit rente, dividenden en ingehouden winsten op directe buitenlandse investeringen.

De beloning van werknemers heeft in belangrijke mate betrekking op grensarbeid, bijvoorbeeld mensen die in Nederland werken maar in België wonen of andersom. Ook heeft deze post betrekking op diegenen die voor een bepaalde periode (in de praktijk korter dan een jaar) in het buitenland zijn gedetacheerd. Of sprake is van internationale beloning van werknemers hangt dus volledig af van waar de persoon woont en dus niet van nationaliteit. Een Belg die al meer dan een jaar in Nederland woont en werkt, wordt niet meer als een internationale werknemer beschouwd en zijn inkomen komt dan ook niet meer terug op de primaire inkomensrekening.

De onderdelen subsidies en belastingen op productie en invoer hebben volledig betrekking op de relaties van Nederland met de instituties van de EU. Bij deze inkomensstromen speelt het landbouwbeleid van de EU een zeer grote rol, evenals de BTW-afdracht aan de EU.

Het derde onderdeel van de primaire inkomensrekening is het inkomen uit vermogen. Het gaat hierbij vooral om rente en dividend. In de praktijk blijkt dat de banken meestal meer dan de helft van zowel de rente-inkomsten als rente-uitgaven voor hun rekening nemen. Het betreft hier grensoverschrijdend interbancair verkeer. Als gevolg van de sterke rentedaling bij de banken was in 2002 overigens de obligatierente de grootste rentecategorie.

Een groot deel van de dividenden heeft betrekking op winstuitkeringen op buitenlandse investeringen (bijvoorbeeld winstuitkeringen van een Amerikaanse dochter aan een Nederlandse moeder). Het deel van de winst op deze buitenlandse ondernemingen dat niet wordt uitgekeerd (maar in de buitenlandse dochter blijft), wordt geboekt onder de ingehouden winsten op buitenlandse investeringen. Door de sterk toegenomen internationalisering van de financiële stromen, zeker ook de laatste jaren, is het inkomen uit vermogen een steeds belangrijker element op de lopende rekening van Nederland. De sterke toename van de primaire inkomens, die hiervan het gevolg is geweest, is niet alleen interessant op zich. Een extra dimensie is dat Nederland een afdracht aan de EU doet op basis van het BNP, waarin ook de primaire inkomensrelaties met het buitenland zijn verwerkt.

Naast de 'primaire inkomens' bestaan de inkomenstransacties ook uit 'secundaire inkomens'. Op de 'secundaire inkomensrekening' staan de herverdelingstransacties die zich tussen landen voordoen. Onder secundaire inkomens vallen bijvoorbeeld belasting op inkomen en vermogen, pensioenpremies en -uitkeringen, schadeverzekeringspremies en -uitkeringen en ontwikkelingshulp. Daarnaast is ook de eerder genoemde BNP-afdracht aan de EU in de secundaire inkomensrekening opgenomen.

Door de Europese groeivertraging, het hoge inflatiepercentage in Nederland en de appreciatie van de euro ten opzichte van de dollar is de uitvoerwaarde van Nederland in 2002 gedaald. Door de beperkte groei van de Nederlandse economie is ook de importwaarde gedaald zodat het handelsoverschot, het verschil tussen de totale in- en uitvoer, slechts licht is verslechterd ten opzichte van 2001.

In 2002 waren vooral de primaire inkomens verantwoordelijk voor de daling van het nationale vorderingensaldo. Het saldo van de primaire inkomensrekening is verslechterd naar -9,1 miljard euro. Twee jaar geleden kon nog een positief saldo van 1,7 miljard euro geregistreerd worden. Zowel de ontvangen als de betaalde primaire inkomens daalden ten opzichte van 2001, maar de sterkste daling deed zich voor bij de ontvangen primaire inkomens, die met bijna 6,8 miljard euro verminderden. De ontvangen en betaalde rente daalden beide met ruim 3 miljard euro. Vooral de grensoverschrijdende interbancaire rentestromen waren hiervoor verantwoordelijk, terwijl de rente-inkomsten en -uitgaven op obligaties in 2002 juist zijn gestegen. De saldooverslechtering van de primaire inkomens kwam op conto van het inkomen uit directe buitenlandse investeringen. De ontvangen deelnemingswinsten op directe buitenlandse investeringen daalden met ruim 3,5 miljard euro, vooral door een scherpe daling bij de ontvangen deelnemingswinsten uit het Verenigd Koninkrijk. De betaalde deelnemingswinsten op directe buitenlandse investeringen daalden met 3 miljard euro. Dit laatste werd echter gecompenseerd door een toename van de ingehouden winsten op directe investeringen in Nederland met 5,7 miljard euro.

5.14 Lopende transacties van Nederland met het buitenland

	1990	1995	2000	2001*	2002*	Mutaties 2002-2001*
<i>mld euro</i>						
Uitvoer door Nederland (op fob-basis)	131,4	173,6	271,4	280,3	278,4	-1,8
Invoer door Nederland (op fob-basis)	123,0	155,7	250,4	257,8	255,7	-2,1
Uitvoeroverschot van Nederland	8,4	17,9	21,0	22,5	22,7	0,2
Ontvangsten van Nederland	27,9	31,8	60,1	55,6	49,7	-5,9
Ontvangen primaire inkomens	25,4	29,0	54,9	50,2	43,8	-6,4
Rente	18,4	16,1	28,4	32,8	29,8	-3,0
Dividenden	3,0	6,3	19,3	19,2	14,7	-4,5
Ingehouden winsten t.g.v. buitenlandse concernonderdelen	1,4	3,8	5,0	-3,8	-2,8	1,0
Overige primaire inkomens	2,6	2,8	2,3	2,0	2,1	0,1
Ontvangen secundaire inkomens	2,5	2,8	5,2	5,4	5,9	0,5
Betalingen van Nederland	30,2	30,3	61,5	63,0	62,9	-0,1
Betaalde primaire inkomens	27,1	25,3	53,2	54,1	53,0	-1,1
Rente	16,9	14,9	29,9	35,2	32,3	-2,9
Dividenden	4,3	5,9	12,5	14,0	10,9	-3,1
Ingehouden winsten t.g.v. buitenlandse concernonderdelen	2,5	0,2	5,9	-0,1	5,6	5,7
Overige primaire inkomens	3,4	4,3	5,0	5,0	4,2	-0,8
Betaalde secundaire inkomens	3,1	5,0	8,3	8,9	10,0	1,0
Saldo lopende transacties	6,1	19,4	19,6	15,1	9,5	-5,6
Kapitaaloverdrachten (ontvangsten)	0,4	0,7	1,3	1,6	1,3	-0,2
Kapitaaloverdrachten (betalingen)	0,9	1,8	2,5	2,4	2,2	-0,2
Vorderingensaldo	5,6	18,3	18,4	14,3	8,6	-5,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De economische relatie van Nederland met het buitenland wordt gedomineerd door handelsstromen en inkomensstromen uit vermogen, zoals rente en dividenden. Inkomens- en kapitaaloverdrachten, waaronder ontwikkelingshulp en schuldkwijtschelding, spelen een minder belangrijke rol. Het saldo van de secundaire inkomensrekening is in 2002 verslechterd tot -4,1 miljard euro. In 2001 was dit nog -3,5 miljard. Deze achteruitgang werd veroorzaakt door de stijging van de BNP-afdracht van Nederland aan de EU. Het saldo op de kapitaaloverdrachtenrekening is echter nauwelijks veranderd ten opzichte van 2001. Zowel de ontvangen als betaalde kapitaaloverdrachten zijn met een vergelijkbaar bedrag afgenomen ten opzichte van 2001.

Omvang van financiële stromen valt terug

De omvang van de financiële transacties met het buitenland is in 2002 sterk afgenomen. Bij de vorderingen vielen de transacties ten opzichte van 2001 terug met 67,0 miljard euro tot 147,3 miljard euro. De waarde van de schuldtransacties daalde met 62,3 miljard euro tot 140,5 miljard euro. De terugval was zeer breed. Alleen de aan- en verkopen van kortlopende waardepapieren en obligaties stegen. Vooral de waarde van de aandelentransacties is de afgelopen jaren sterk gedaald. In 1999 werd er nog per saldo voor 77,5 miljard euro aan buitenlandse aandelen aangekocht, in 2002 was dit nog slechts 29,4 miljard euro. De aankoop van Nederlandse aandelen door het buitenland viel in 2002 eveneens sterk terug. Per saldo werd nog voor 10,7 miljard euro aangekocht, een halvering ten opzichte van 2001. Opmerkelijk hierbij is dat dit bedrag geheel toe te schrijven is aan directe investeringen. Buitenlandse directe investeerders namen in 2002 namelijk voor 12,3 miljard euro effecten in Nederlandse ondernemingen over. Daarentegen werd door buitenlanders per saldo voor 1,6 miljard euro aan Nederlandse aandelen verkocht.

Opvallend bij het effectenverkeer is dat de vraag naar buitenlandse obligaties nog steeds toenam. In 2002 kochten Nederlanders per saldo voor 51,1 miljard euro buitenlandse obligaties aan. Dat is 15 miljard euro meer dan in 2001. Deze stijging is vooral toe te schrijven aan de kooplust van institutionele beleggers. Zij hebben in hun portefeuille het belang van obligaties vergroot ten opzichte van aandelen en het accent meer gelegd op buitenlandse obligaties. De stijging van de aankoop van kortlopende Nederlandse waardepapieren vanuit het buitenland is opvallend. Hierbij gaat het vooral om door de overheid uitgegeven schatkistpapier (DTC's). In vergelijking met de afgelopen jaren is de overheid fors meer gebruik gaan maken van kortlopende schuldtitels ter financiering van de overheidsschuld. Per saldo is in 2002 voor ongeveer 10 miljard euro aan schatkistpapier uitgegeven.

De afnemende groei van de wereldeconomie komt ook tot uitdrukking in de terugval van de grensoverschrijdende kredietverlening. Vooral de kredietverlening aan het buitenland is sterk teruggevallen ten opzichte van 2001. Waar in 2001 nog voor 71,9 miljard euro aan krediet werd verstrekt, was dit in 2002 nog slechts 29,0 miljard euro. De kredietverlening vanuit het buitenland aan Nederland viel eveneens terug van 39,2 miljard euro in 2001 naar 21,9 miljard euro in 2002. Hieruit blijkt enerzijds de toegenomen risico-aversie bij de kredietverstrekkers en anderzijds de teruglopende vraag bij de kredietnemers. In een verslechterende economie stijgen de kredietrisico's waardoor financiële instellingen minder bereid zijn om kredieten te verstrekken. Bedrijven zullen daarbij ook minder geneigd zijn om grote investeringen te gaan doen. Daarmee wordt doorgaans gewacht tot de economie weer wat aantrekt.

5.15 Financiële transacties en posities van Nederland ten opzichte van het buitenland

	1990	1995	2000	2001*	2002*	Mutaties 2002-2001*
<i>mld euro</i>						
Verandering van vorderingen (+)	24,1	20,7	158,6	214,3	147,3	-67,0
w.v.						
deposito's	9,3	9,0	21,8	59,4	36,4	-23,0
aandelen en overige deelnemingen	4,2	1,1	66,7	49,0	29,4	-19,6
obligaties	0,9	6,2	48,9	36,1	51,1	15,0
kortlopende waardepapieren	8,6	2,0	-9,0	-2,3	1,7	4,0
kredieten	9,3	4,6	31,6	71,9	29,0	-42,9
overige vorderingen	-8,2	-2,2	-1,4	0,2	-0,3	-0,5
Verandering van schulden (-)	30,7	38,8	142,6	202,8	140,5	-62,3
w.v.						
deposito's	7,6	3,7	16,0	62,9	49,4	-13,5
aandelen en overige deelnemingen	9,9	22,1	29,8	22,4	10,7	-11,7
obligaties	0,8	8,1	57,4	72,2	41,6	-30,6
kortlopende waardepapieren	-0,2	0,4	0,1	6,9	19,8	12,9
kredieten	11,5	7,0	37,1	39,2	21,9	-17,3
overige schulden	1,1	-2,5	2,2	-0,8	-2,9	-2,1
Verandering in financieel vermogen	-6,6	-18,1	16,0	11,5	6,8	-4,7
Statistisch verschil	-1,0	0,2	-2,4	-2,8	-1,8	1,0
Eindbalansen t.o.v. buitenland						
Vorderingen (+)	311,8	455,9	1 170,7	1 338,0	1 356,9	18,9
w.v.						
deposito's	92,4	102,4	192,9	255,6	271,9	16,3
aandelen en overige deelnemingen	89,5	161,6	458,3	452,0	374,8	-77,2
obligaties	21,6	52,0	242,3	279,0	337,0	58,0
kortlopende waardepapieren	8,8	12,2	7,4	4,8	6,5	1,7
kredieten	81,1	109,4	257,7	333,6	353,8	20,2
overige vorderingen	18,4	18,3	12,1	13,0	12,9	-0,1
Schulden (-)	262,2	418,7	1 224,1	1 377,4	1 378,6	1,2
w.v.						
deposito's	95,4	117,0	295,0	367,1	392,3	25,2
aandelen en overige deelnemingen	82,5	151,0	513,8	478,5	365,3	-113,2
obligaties	40,4	81,8	229,3	300,9	347,5	46,6
kortlopende waardepapieren	2,3	1,0	20,0	26,9	46,5	19,6
kredieten	42,4	68,3	165,6	204,5	229,2	24,7
overige schulden	-0,8	-0,4	0,4	-0,5	-2,2	-1,7
Financieel vermogen	49,6	37,2	-53,4	-39,4	-21,7	17,7

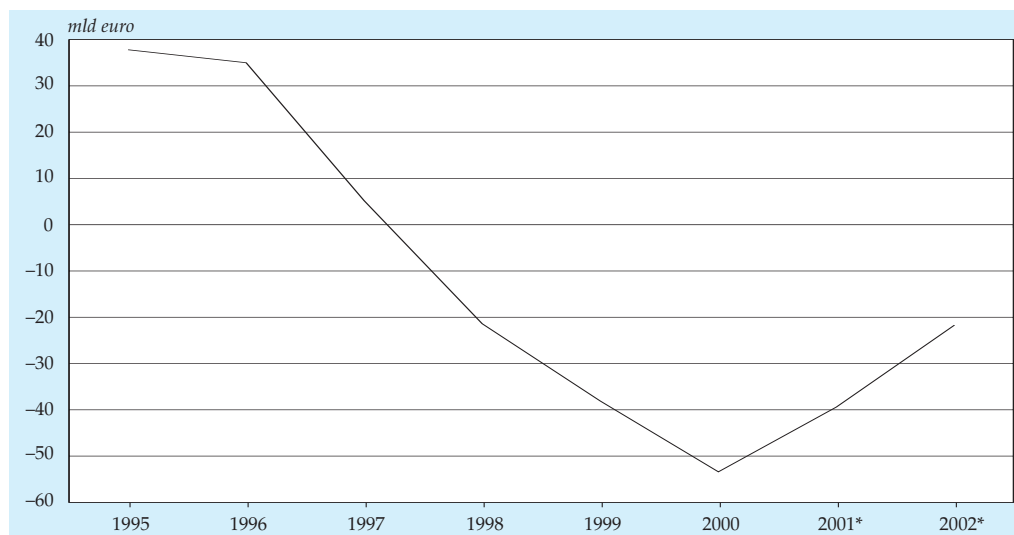
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Extern vermogenstekort neemt verder af

De terugval in de omvang van de financiële transacties weerspiegelt zich ook in de financiële positie van Nederland ten opzichte van het buitenland. De vorderingen en schulden lieten slechts een marginale stijging zien ten opzichte van 2001. De stand van de vorderingen van Nederland op het buitenland steeg met 19 miljard naar 1 357 miljard euro. De schulden aan het buitenland namen met slechts 1 miljard euro toe ten opzichte van het voorgaande jaar. Deze geringe stijgingen waren vooral het gevolg van de grote waardedaling van de aandelen. Voor het derde achtereenvolgende jaar hadden Nederlandse ingezetenen te kampen met negatieve herwaarderingen op hun buitenlandse aandelenbezit. Dit jaar waren de afwaarderingen echter het meest omvangrijk. Ondanks dat per saldo nog voor 49 miljard euro werd aangekocht, daalde het buitenlands aandelenbezit van Nederlanders met 17,1 procent tot 107 miljard euro. Buitenlanders zagen hun aandelenbezit nog sterker dalen, omdat de AEX slechter presteerde dan de internationale beurzen. De aandelenschuld van Nederland nam met 23,7 procent af. Tegenover de aankoop van Nederlandse aandelen van 11 miljard euro stond een waardedaling van 124 miljard euro.

Het extern vermogenstekort van Nederland nam voor het tweede achtereenvolgende jaar af. Een vermogenstekort houdt in dat de totale schulden aan het buitenland hoger zijn dan de totale vorderingen op het buitenland. Door toedoen van het positieve vorderingensaldo in de lopende sfeer en de sterkere negatieve afwaarderingen op de schulden nam het vermogenstekort af van 40 miljard euro in 2001 naar 22 miljard euro in 2002.

5.16 Financieel vermogen ten opzichte van het buitenland

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

5.6 *Effectenbezit en -schuld in Nederland*

Nederlandse aandelenschuld daalt sterk, obligatieschuld stijgt nog steeds

Voor het tweede opeenvolgende jaar nam in 2002 de waarde van de Nederlandse aandelenschuld af, namelijk van 954 naar 747 miljard euro. Eind 2000 bedroeg de marktwaarde van Nederlandse aandelen nog 1 083 miljard euro. Deze scherpe daling is het gevolg van de afgenomen emissie-activiteit van het Nederlandse bedrijfsleven en de sterk teruglopende beurskoersen.

De emissie-activiteit bij bedrijven is door de verslechterende economische situatie sterk gedaald. Enerzijds zijn bedrijven voorzichtiger geworden met het doen van nieuwe investeringen, anderzijds is het door de toegenomen risico-aversie bij beleggers moeilijker om geld op de kapitaalmarkt te verkrijgen. Emissies van beursgenoteerde aandelen bedroegen in totaliteit slechts 2,7 miljard euro, het laagste bedrag sinds 1995. Niet-beursgenoteerde bedrijven trokken in 2002 echter nog voor 9,2 miljard aan nieuw kapitaal aan. In tegenstelling tot de niet-financiële vennootschappen trokken financiële instellingen in 2002 helemaal geen nieuw eigen vermogen aan. Per saldo losten zij juist voor 3,2 miljard af op hun aandelenschuld. Naast de afgenomen emissie-activiteit was de daling van de Nederlandse aandelenschuld in 2002 ook het gevolg van grote dalingen van de beurskoersen. Ondanks dat er per saldo voor 8,6 miljard aan nieuwe Nederlandse aandelen werd geëmitteerd, daalde door de malaise op de aandelenbeurzen de marktwaarde van de aandelenschuld met maar liefst 207 miljard euro. Het gedeelte van de Nederlandse aandelenschuld in buitenlandse handen bleef vrijwel gelijk op 49 procent.

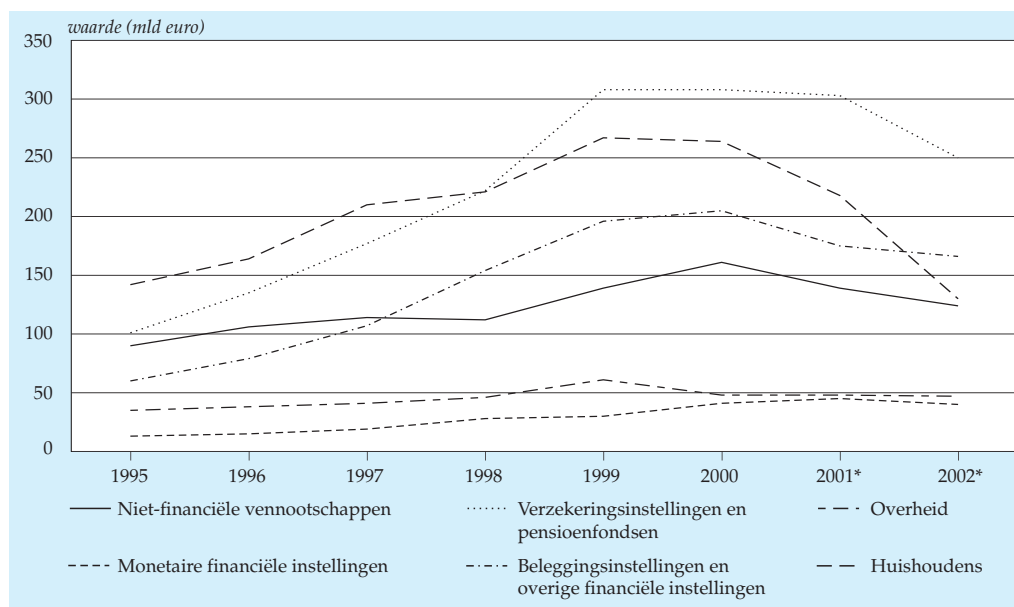
De waarde van de Nederlandse obligatieschuld nam in tegenstelling tot de aandelen in 2002 nog wel toe, namelijk van 483 naar 538 miljard euro. Deze toename werd voornamelijk veroorzaakt door emissies van financiële instellingen. Banken gaven voor 22,3 miljard euro aan obligaties uit, waardoor hun totale obligatieschuld steeg tot 168 miljard. Daarnaast hebben er grote emissies plaatsgevonden bij Special Purpose Vehicles (SPV's). Deze SPV's zijn in de afgelopen jaren sterk opgekomen. Vooral banken hebben op deze wijze grote delen van hun balansen overgebracht naar deze SPV's. Ter financiering van deze activa hebben de SPV's de afgelopen jaren op grote schaal obligaties geëmitteerd. Zij emitteerden in 2001 en 2002 respectievelijk voor 27,0 en 24,5 miljard euro aan obligaties ter financiering van kredietportefeuilles die van het bankwezen overgenomen werden. Daarmee kwam hun totale obligatieschuld ultimo 2002 uit op 78 miljard euro. Eind 1999 bedroeg deze schuld nog maar 9 miljard euro. De waarde van de obligatieschuld van overige financiële instellingen nam door toedoen van deze SPV's dan ook toe van 40,9 miljard euro eind 2000 tot 103,8 miljard euro ultimo 2002.

Niet-financiële vennootschappen en de overheid losten in 2002 per saldo respectievelijk voor 3,7 en 2,0 miljard euro aan obligatieleningen af. Voor niet-financiële vennootschappen was dat sinds 1995 niet meer voorgekomen. In 2000 gaven zij per saldo nog voor 25,6 miljard euro obligatieleningen uit, vooral voor financiering van overnames in het buitenland. Om de hoge schuldenlast waar veel bedrijven mee te kampen hebben het hoofd te bieden, zijn niet-financiële vennootschappen in 2002 begonnen met een sanering van hun schulden. Ultimo 2002 bedroeg hun obligatieschuld 53 miljard euro. De overheid loste in 2002 netto 2 miljard aan obligatieschuld af. De marktwaarde van de schuld nam door stijgende beurskoersen toch toe van 182 naar 186 miljard euro. In 2002 verkocht de overheid voor 10 miljard euro Dutch Treasury Certificates (schatkistpapier) aan het buitenland. Al met al was er in 2002 dus sprake van een verschuiving van langlopende naar kortlopende overheidsschuld. Emissies en stijgende obligatiekoersen zorgden in 2002 uiteindelijk voor een toename van de marktwaarde van alle Nederlandse obligaties met 55 miljard euro.

Nederlands aandelenbezit daalt sterk, obligatiebezit neemt toe

Door de aanhoudende malaise op de aandelenbeurzen nam de waarde van het Nederlandse aandelenbezit in 2002 evenals in 2001 gevoelig af. Het betrof hier zowel Nederlandse als buitenlandse aandelen. Hoewel Nederlandse ingezetenen in 2002 per saldo nog voor 27 miljard euro aan aandelen kochten, daalde de waarde van het Nederlandse aandelenbezit van 927 naar 757 miljard euro. Eind 2000 bedroeg de waarde van het Nederlandse aandelenbezit nog 1 028 miljard. Koersverliezen op het aandelenbezit namen toe van 151 miljard euro in 2001 naar 198,1 miljard in 2002. Hoewel het bezit bij alle sectoren is afgenomen, blijkt uit figuur 5.17 dat vooral het aandelenbezit van huishoudens de afgelopen jaren sterk is gedaald. Huishoudens trokken zich gedeeltelijk terug van de aandelenmarkt. Zij verkochten in 2002 per saldo voor ongeveer 15,7 miljard aan aandelen. Evenals in 2001 was ongeveer de helft van het Nederlandse aandelenbezit van buitenlandse origine.

5.17 Ontwikkeling van het aandelenbezit

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De waarde van het aandelenbezit van niet-financiële vennootschappen nam in 2001 en 2002 flink af. Dit aandelenbezit heeft voornamelijk betrekking op directe buitenlandse investeringen, overnames of deelnemingen in buitenlandse ondernemingen. Dit vormt meer dan 80 procent van het aandelenbezit van Nederlandse ondernemingen. Ondanks nieuwe overnames nam de waarde van deze buitenlandse deelnemingen in 2002 af. Mede hierdoor daalde het aandelenbezit van niet-financiële vennootschappen van 139 miljard in 2001 naar 124 miljard euro eind 2002.

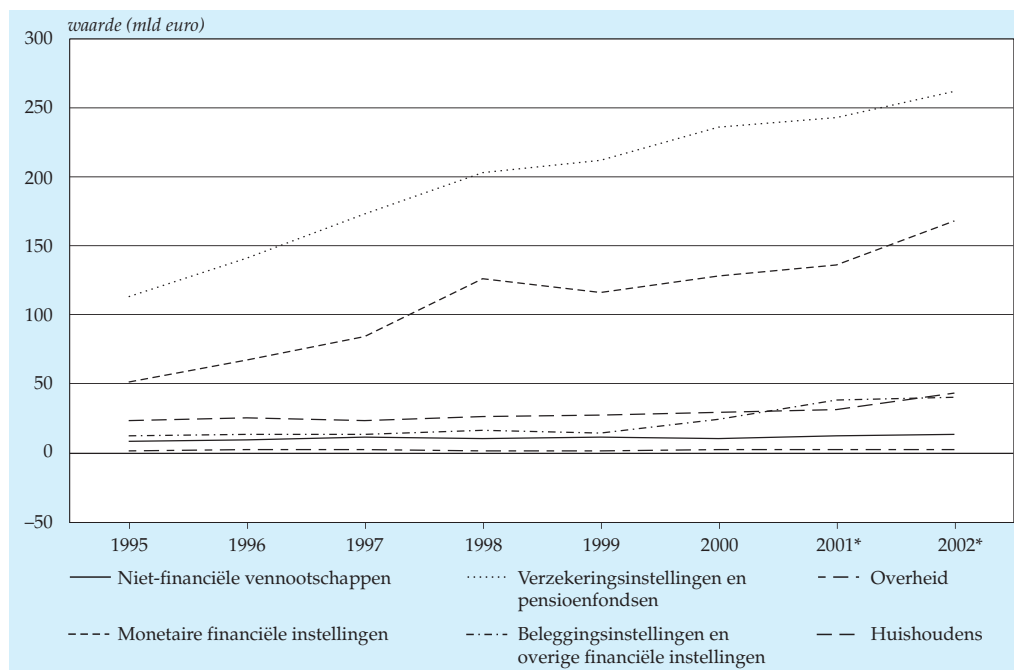
Verzekeraars en pensioenfondsen leden een verlies van 73 miljard euro op hun omvangrijke aandelenportefeuilles. Ondanks netto-aankopen van 20 miljard euro nam de waarde van hun aandelenbezit in 2002 af van 303 naar 250 miljard euro. De waardedaling van de aandelenportefeuille heeft een afname van de dekkinggraad bij pensioenfondsen veroorzaakt. Buitenlandse aandelen maakten eind 2002 ongeveer 70 procent uit van de totale aandelenportefeuille. Begin 1999 was dit nog 50 procent. Sinds de introductie van de girale euro begin 1999 hebben verzekeraars en pensioenfondsen zich steeds meer gericht op de buitenlandse markt. Aangezien er geen wisselkoersrisico meer wordt gelopen op beleggingen binnen de Europese Unie, zijn de restricties op buitenlandse beleggingen afgezwakt en zijn de beleggingsmogelijkheden voor de institutionele beleggers vergroot.

De waarde van het aandelenbezit van beleggingsinstellingen nam af van 68 naar 51 miljard euro, terwijl de waarde van hun obligatiebezit groeide van 13 naar 14 miljard euro. Zowel van de aandelen als van de obligaties was maar liefst 86 procent uit het buitenland afkomstig.

De waarde van het aandelenbezit van huishoudens kreeg in 2001 en 2002 harde klappen te verwerken. De koersverliezen in die jaren bedroegen respectievelijk 39,4 en 73 miljard euro. Zij verkochten in 2001 en 2002 per saldo voor respectievelijk 6,5 en 15,7 miljard euro aan aandelen. Eind 2002 bedroeg de waarde van het aandelenbezit van huishoudens dan ook nog maar 130 miljard euro tegen 264 miljard euro eind 2000.

De waarde van het Nederlandse obligatiebezit nam in 2002 fors toe van 461 naar 528 miljard euro. Nederlandse ingezetenen kochten per saldo voor 56 miljard euro aan obligaties terwijl oplopende beurskoersen zorgden voor een toename van de waarde met 11 miljard euro. Grafiek 5.18 laat zien dat het obligatiebezit van alle sectoren sinds 1999 een opwaartse ontwikkeling vertoont. Opvallend is dat huishoudens per saldo meer obligaties kochten dan ooit tevoren, namelijk voor bijna 12 miljard euro. Zij hebben de opbrengsten uit de verkoop van aandelen gedeeltelijk ingezet voor de aankoop van obligaties. Het belang van buitenlandse obligaties in het Nederlandse obligatiebezit nam toe, van 61 naar 64 procent. Banken en institutionele beleggers kochten per saldo voor 51 miljard euro aan buitenlandse obligaties terwijl zij evenals in 2001 Nederlandse staatsobligaties verkochten.

5.18 Ontwikkeling van het obligatiebezit

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De waarde van het obligatiebezit van monetair financiële instellingen bedroeg eind 2002 ongeveer 168 miljard euro tegen 136 miljard eind 2001. Opvallend is het groeiende aandeel van buitenlandse obligaties. Ultimo 2002 was van het obligatiebezit van monetair financiële instellingen 72 procent uit het buitenland afkomstig.

Verzekeraars en pensioenfondsen boekten op hun obligatieportefeuilles koerswinsten ter waarde van 11 miljard euro. Verder kochten ze voor 8 miljard euro aan obligaties. In totaal nam de waarde van hun obligatiebezit daardoor in 2002 toe van 243 naar 262 miljard euro. Ultimo 2002 maakten buitenlandse obligaties 75 procent uit van de totale obligatieportefeuille (ultimo 1998 was dit nog 40 procent). Het verwachte rendement op buitenlandse obligaties, waaronder ook bedrijfsobligaties, ligt duidelijk hoger dan dat op Nederlandse (staats)obligaties.

Kader 5.m

Financiële instabiliteit

De terugval van de economische groei en de aanhoudende beursmalaise kunnen gevolgen hebben voor de stabiliteit van het financiële systeem. Monetaire financiële instellingen kunnen ten tijde van afnemende economische groei te maken krijgen met oninbare vorderingen en lagere provisie-inkomsten. Daarnaast kan de rentemarge onder druk komen te staan. Beleggingsinstellingen, verzekeraars en pensioenfondsen kampen met teruglopende beleggingsopbrengsten door koersverliezen op hun portefeuilles. In de Nederlandse economie spelen financiële instellingen een relatief belangrijke rol. Het is de vraag in hoeverre de financiële instellingen blootgesteld worden aan economische risico's en in hoeverre zij in staat zijn om aan deze problemen het hoofd te bieden.

Het bankwezen zal ten tijde van teruglopende economische groei vooral te maken krijgen met toenemende kredietrisico's en teruglopende provisie-inkomsten. Doordat bedrijven in de problemen kunnen komen, zullen zij soms niet in staat zijn alle schulden af te lossen waardoor banken op hun vorderingen moeten afschrijven. De provisie-inkomsten zullen dalen doordat het aantal transacties en de waarde van de transacties door de dalende beurskoersen afneemt. Daarnaast is de emissie markt door de teruglopende economie opgedroogd, zodat banken ook hieruit minder inkomsten hebben. In 2002 viel inderdaad te zien dat deze inkomsten voor het bankwezen terugvallen. Deze afname werd echter gecompenseerd door de hogere rentemarge en door kostenbesparingen die de banken het afgelopen jaar hebben doorgevoerd.

De afnemende groei van de wereldeconomie heeft overigens niet geleid tot een afname in de kredietverlening door het bankwezen. Er werden zelfs meer kredieten verleend aan huishoudens en bedrijven dan in 2001. De voorwaarden waaronder deze kredieten werden verstrekt zijn echter wel strikter dan in de voorgaande jaren en de risicopremie op de kredieten is gestegen. Dit is het gevolg van de toegenomen voorzichtigheid die banken betrachten bij het verstrekken van kredieten. Om het kredietrisico op hun beleggingsportefeuille te verminderen zijn een aantal banken de afgelopen jaren ook overgegaan tot securitisatie van een deel van de activazijde van hun balans. Met name bedrijfskredieten en woninghypotheken zijn op deze wijze ondergebracht bij zogenoemde Special Purpose Vehicles (SPV's). Een van de redenen hiervoor is het beter beheer van de risico's met betrekking tot de beleggingsportefeuille.

Door het kapitaaldekkingstelsel dat in Nederland wordt gehanteerd voor de opbouw van het pensioen, beheren pensioenfondsen en levensverzekeraars enorme financiële reserves. Deze reserves worden gevoed door premiebetalingen en opbrengsten uit beleggingen en moeten garant staan voor de toekomstige pensioen- en verzekeringsuitkeringen. Van deze reserves is een groot deel belegd in aandelen en obligaties. Hierover wordt beleggingsrisico gelopen. In de afgelopen jaren zijn de aandelenbeurzen hard onderuit gegaan, wat ook zijn gevolgen heeft gehad voor de verzekeraars en de pensioenfondsen. In 2002 bedroegen de koersverliezen op het aandelenbezit maar liefst 73 miljard. In 2000 en 2001 bedroegen deze verliezen respectievelijk 3 en 44 miljard. De dekkingsgraad, die aangeeft in welke mate een pensioenfonds aan zijn toekomstige verplichtingen kan voldoen, is hierdoor gedaald van 150 procent in 1999 tot 110 procent eind 2002. In enkele gevallen kwam de dekkingsgraad zelfs onder de 100 procent terecht. Dit heeft ertoe geleid dat de Pensioen- en Verzekeringkamer (PVK) bij sommige instellingen heeft ingegrepen. Om aan de toekomstige verplichtingen te kunnen voldoen, zijn de pensioenpremies verhoogd in 2002. Ondanks deze verhoging zijn de Nederlandse pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen gedaald van 644 naar 618 miljard. De daling van de dekkingsgraad heeft ertoe geleid dat in sommige gevallen de indexatie is losgelaten en dat verzekeringsvoorwaarden zijn versoerd.

Ondanks de beursmalaise en de grote volatiliteit van de aandelenkoersen zijn pensioenfondsen en verzekeraars de laatste jaren per saldo aandelen blijven aankopen. Door de val van de beurskoersen is echter het belang van aandelen in de beleggingsportefeuille in de afgelopen jaren gedaald. In 1999 was dit belang nog 44,1 procent, in 2002 was dit gedaald tot 37,6 procent. Het relatieve belang van obligaties is de laatste jaren echter sterk gestegen. Dit aandeel steeg in dezelfde periode van 30,3 naar 39,3 procent. De waarde van het aandelenbezit van verzekeraars en pensioenfondsen daalde met 52,6 miljard tot 250 miljard. Per saldo werd door verzekeringsinstellingen en pensioenfondsen nog steeds voor 20,3 miljard aan aandelen aangekocht. Hoewel per saldo slechts voor 7,9 miljard aan obligaties werd aangekocht, steeg de waarde van het obligatiebezit met 19,1 miljard tot 261,6 miljard. Daarnaast is er binnen het obligatiebezit een verschuiving opgetreden van staatsobligaties naar buitenlandse obligaties.

Beleggingsfondsen hebben eveneens te kampen gehad met de malaise op de nationale en internationale effectenbeurzen. Zij zijn de afgelopen tien jaar sterk opgekomen. In deze periode is hun portefeuille steeds meer verschoven naar aandelen. In 1990 bestond ongeveer de helft van hun activa uit aandelen, in 2002 was dit 66 procent. Eind 2000 was dit nog 76 procent. Hieruit volgt dat zij de afgelopen jaren gevoeliger zijn geworden voor fluctuaties in beurskoersen. In 2001 heeft dit geleid tot omvangrijke negatieve herwaarderingsresultaten voor beleggingsfondsen. Deze verliezen worden echter direct afgewenteld op hun aandeelhouders.

Al met al ondervonden de financiële instellingen in 2002 aanzienlijke gevolgen van de teruglopende economische groei. Provisie-inkomsten liepen terug, beleggingsopbrengsten vielen terug en door de beursmalaise moesten grote koersverliezen worden geïncasseerd. Dit heeft echter niet geleid tot zeer grote problemen voor de financiële instellingen. Het systeem blijkt in staat schokken te kunnen absorberen. Deze schokken konden grotendeels overgeheveld worden naar derden, onder meer door het verhogen van risicopremies op kredieten en door het verhogen van de pensioenpremies. Daarnaast hebben de instellingen maatregelen genomen om zich te vrijwaren van grote financiële problemen. Zo hebben banken het afgelopen jaar grote kostenbesparingen doorgevoerd en heeft de PVK met het oog op de dekkingsgraad maatregelen getroffen. Al met al kan geconcludeerd worden dat de economische malaise het financiële systeem niet aangetast heeft.

5.7 Koopkracht

Beperkte koopkrachtstijging in 2002

In 2002 verbeterde de statische koopkracht met 0,6 procent. Deze koopkrachtmutatie is gelijk aan de gemiddelde stijging tussen 1990 en 2000, maar blijft ver achter bij de historisch hoge koopkrachtstijging van 4,4 procent in 2001. De stijging in 2001 en de verdeling daarvan hingen sterk samen met de ingrijpende belastingherziening in dat jaar. De laagste inkomens gingen er in 2002 met 1,0 procent het meest op vooruit. De koopkracht van de hoogste inkomens verbeterde met 0,3 procent het minst. In 2001 waren het juist deze inkomens die hun koopkracht er het meest op vooruit zagen gaan.

5.19 Statische koopkrachtontwikkeling 1996–2002*

	Aantal personen ²⁾	Koopkrachtverandering (statisch) ¹⁾						
		1996	1997	1998	1999	2000	2001*	2002*
<i>in % van totaal</i>								
Totaal	100	0,9	1,0	1,4	0,6	0,9	4,4	0,6
Inkomenshoogte								
laagste 25%-groep	25	0,5	1,3	1,9	0,6	1,0	3,8	1,0
tweede 25%-groep	25	0,9	1,0	1,6	0,5	0,9	4,0	0,7
derde 25%-groep	25	0,9	1,0	1,3	0,6	0,9	4,4	0,5
hoogste 25%-groep	25	1,0	0,8	1,2	0,5	0,8	5,0	0,3
Inkomensbron								
w.o.								
loon	63	0,9	1,1	1,3	0,7	0,9	5,2	0,5
pensioen	20	1,1	0,7	2,5	0,3	0,7	2,4	0,7
uitkering	9	-0,2	0,9	1,4	0,5	0,9	2,5	0,8

¹⁾ Mediaan van de procentuele koopkrachtverandering ten opzichte van het voorafgaande jaar.

²⁾ In procenten van het totaal, basisjaar 2000.

* Voorlopig cijfer, gebaseerd op de inkomens van basisjaar 2000.

Bron: CBS, Inkomensstatistiek.

De spreiding van de koopkrachtverbetering naar inkomensbron was in 2002 gering. De toename was het hoogst bij de uitkeringontvangers. Zij gingen er gemiddeld 0,8 procent op vooruit. Mensen met pensioen als voornaamste bron van inkomen zagen hun koopkracht met 0,7 procent verbeteren. De koopkrachtverbetering was het laagst voor mensen in de huishoudens met looninkomen. Zij gingen er 0,5 procent op vooruit. De pensioenontvangers die behoorden tot de laagste 25%-inkomensgroep ondervonden de grootste verbetering (1,1 procent).

5.20 Statische koopkrachtontwikkeling naar inkomensbron per 25%-groep van de inkomensverdeling, 2002*

	Aantal personen ²⁾	Koopkrachtverandering(statisch) ¹⁾				
		Totaal	25%-groep			
			laagste	tweede	derde	vierde
	<i>in % van totaal</i>	<i>%</i>				
Totaal	100	0,6	1,0	0,7	0,5	0,3
Inkomensbron w.o.						
loon	63	0,5	0,8	0,7	0,5	0,3
pensioen	20	0,7	1,1	0,8	0,3	0,1
uitkering	9	0,8	0,8	0,7	0,6	0,4

¹⁾ Mediaan van de procentuele koopkrachtverandering ten opzichte van het voorafgaande jaar.

²⁾ In procenten van het totaal, basisjaar 2000.

Bron: CBS, Inkomensstatistiek.

De koopkrachtverandering is het saldo van de wijzigingen in het netto inkomen en de prijzen. Terwijl de prijzen in 2002 met 3,3 procent toenamen, stegen de netto inkomens gemiddeld met 3,8 procent. Dit was het resultaat van een stijging van de bruto inkomens (3,7 procent) en een daling van de loonheffing en inkomstenbelasting (0,1 procent). Tegenover een daling van de sociale verzekeringspremies en de loon- en inkomstenbelasting stond een toename van de premies voor de ziektekostenverzekeringen. Zo had de stijging van de particuliere ziektekostenverzekering per saldo een negatief koopkrachteffect van 0,2 procent. De tarieven voor de belasting op de middeninkomens stegen weliswaar, maar hier stond een verhoging van de heffingskortingen tegenover, voornamelijk de aanvullende kinderkorting.

5.21 Bijdragen aan de statische koopkrachtontwikkeling per belangrijkste bron van inkomen 2002*

	Totaal	Belangrijkste bron, w.o.		
		loon	pensioen	uitkering
	<i>%</i>			
Bruto inkomen	3,7	3,6	3,8	3,7
Betaalde overdrachten	0,0	0,0	-0,2	0,0
Loonheffing en inkomstenbelasting	0,1	0,1	0,3	0,3
Netto inkomen	3,8	3,7	4,0	4,0
Prijseffect	-3,3	-3,3	-3,3	-3,3
Som bijdragen = koopkrachtmutatie (gemiddeld)	0,5	0,4	0,7	0,7
Koopkrachtmutatie (mediaan)	0,6	0,5	0,7	0,8

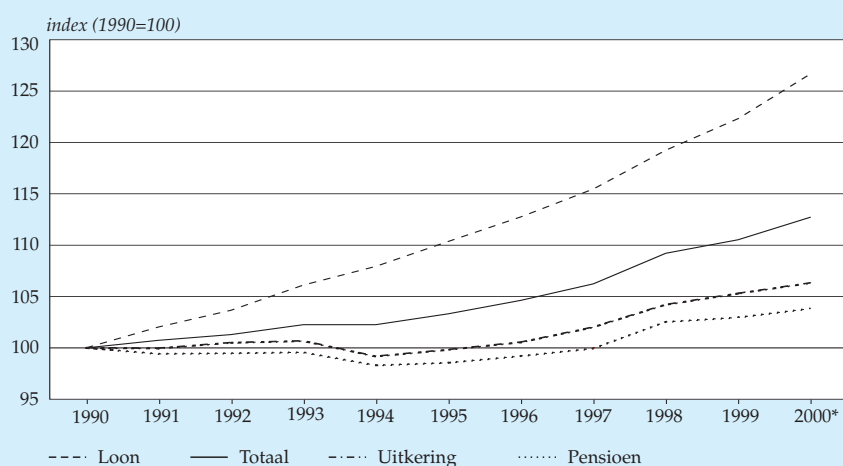
Bron: CBS, Inkomensstatistiek.

Kader 5.n

Hoe wordt de koopkracht berekend?

Het cijfer over de statische koopkracht is gebaseerd op een ramingsmodel waarin de inkomens van 2000 zijn geactualiseerd naar 2001 en 2002. Daarbij is geen rekening gehouden met de veranderingen in inkomens door wijzigingen in de persoonlijke omstandigheden, zoals het vinden van een baan, echtscheiding of het verkrijgen van loonsverhoging door promotie of anciënniteit. De bruto inkomens zijn verhoogd met de algemene ontwikkelingen per inkomensbestanddeel. Zo zijn de lonen verhoogd met de CAO-loonontwikkeling en de rente-inkomsten met de verandering in het gemiddelde rentepercentage. Voor de betaalde premies zijn de premiepercentages uit 2001 en 2002 gebruikt en voor de belastingen de belastingtarieven in 2001 en 2002. De koopkrachtverandering heeft betrekking op de mediaan. Dit is het cijfer waarbij voor de helft van de mensen de koopkracht minder en voor de andere helft meer verandert. Voor de analyse van de bijdragen van de afzonderlijke componenten zoals de ontwikkeling van bruto inkomens, de prijzen en de betaalde premies en belastingen moet echter worden uitgegaan van de gemiddelde koopkrachtmutatie. De som van de bijdragen is daarom niet gelijk aan de (mediane) koopkrachtmutatie. De mediaan wordt voor de koopkrachtverandering representatiever geacht dan het gemiddelde, omdat het gemiddelde veel sterker bepaald kan zijn door uitschieters. De feitelijke koopkrachtontwikkeling wordt weergegeven door de dynamische koopkrachtverandering. Hierin zijn ook de veranderingen in persoonlijke omstandigheden en in de omvang en samenstelling van het huishouden meegenomen. Deze gegevens zijn voor 2001 en 2002 nog niet bekend. In de periode 1998–2000 was de dynamische koopkrachtontwikkeling twee keer zo groot als de statische, onder andere door de gunstige ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Meer werkgelegenheid betekent meer (hogere) inkomens uit arbeid en minder (lagere) uitkeringen. Het positieve effect hiervan op de koopkracht komt niet in het statische koopkrachtcijfer tot uitdrukking. Gecumuleerd is de feitelijke (=dynamische) koopkracht van de inkomens in de periode van 1990 tot en met 2000 gemiddeld met bijna 13 procent gestegen. Voor de loontrekkers is dit cijfer het dubbele, voor uitkeringsstrekkers de helft en voor pensioenontvangers een derde.

Dynamische koopkrachtontwikkeling van personen naar voornaamste inkomensbron van het huishouden

5.8 *Overheid internationaal*

Meeste EU-landen kampen met tekorten

Door de sterk terugvallende economische groei in 2002 kregen steeds meer landen in de Europese Unie te maken met tekorten op de overheidsbegroting. Voor de Europese Unie als geheel liep het begrotingstekort op van 1,1 procent van het BBP in 2001 tot 2,0 procent in 2002. Slechts vier landen boekten vorig jaar nog een overschot: Denemarken, Finland, Luxemburg en Zweden. Ook Nederland kreeg te maken met een substantieel tekort op de begroting in 2002. Het vorderingstekort bedroeg 1,6 procent van het BBP. Het tekort over 2001 eindigde net onder de nulgrens. In de periode 1999–2001 wisten de meeste landen, waaronder ook Nederland, flink te profiteren van het voorspoedige economische tij.

In 2002 is tegen Duitsland en Portugal de excessieve-tekorten-procedure gestart. Beide landen waren in overtreding. Het Duitse begrotingstekort kwam ruimschoots boven de Maastrichtnorm van 3 procent van het BBP en bedroeg 3,6 procent van het BBP. De belangrijkste redenen voor het hoge tekort van Duitsland waren een belastingverlaging, de kosten van de recente overstromingen en de sterk achtergebleven economische groei. In Portugal was het tekort al in 2001 boven de 3 procent gekomen. In 2002 zakte het tekort weer naar 2,7 procent van het BBP. Beide landen hebben krachtige maatregelen aangekondigd om hun financiën weer op orde te krijgen.

Recentelijk is de Europese Commissie ook tegen Frankrijk de tekortprocedure begonnen, omdat ook daar het tekort over 2002 boven de begrotingsnorm bleek uit te komen. Formeel beliep het Franse tekort 3,2 procent van het BBP. Volgens de Commissie is het tekort vooral veroorzaakt door te grote overheidsuitgaven en belastingverlagingen bij een sterk teruggevallen economische groei.

Buiten de Europese Unie waren de gevolgen van de economische neergang eveneens duidelijk zichtbaar. Het tekort van de Verenigde Staten liep sterk op tot 3,4 procent van het BBP. Ook de Japanse begroting verslechterde opnieuw. Het negatieve begrotingssaldo bedroeg 7,1 procent van het BBP in 2002. Japan kampt al jaren met hoge begrotingstekorten.

Kader 5.o

Monetair en fiscaal beleid

Vanaf 1 januari 1999 opereren de landen van het eurogebied in een nieuwe beleidsomgeving. Het monetaire en fiscale overheidsbeleid is mede afhankelijk van afspraken die binnen de Europese Unie zijn gemaakt om buitensporige inflatie en instabiliteit te voorkomen. Het onafhankelijke Europese Stelsel van Centrale Banken (ESCB) is verantwoordelijk voor het monetaire beleid in de eurozone. Besluiten over het monetaire beleid worden genomen door de Raad van Bestuur van de Europese Centrale Bank (ECB) in Frankfurt. Het doel van het Europese monetaire beleid is het handhaven van prijsstabiliteit in het eurogebied. Het ESCB richt zich daartoe op indicatoren en macro-economische gegevens die informatie verschaffen over de toekomstige inflatieontwikkeling. Om het rentebeleid te kunnen uitvoeren beschikt het ESCB over een aantal monetaire beleidsinstrumenten: open markttransacties, permanente faciliteiten en reserveverplichtingen. Het ESCB voert geen wisselkoersbeleid omdat de eurozone een relatief gesloten economisch blok is.

Het fiscaal beleid is in beginsel een aangelegenheid van de individuele lidstaten zelf. De budgettaire randvoorwaarden waaraan een begroting moet voldoen zijn geformuleerd in het Pact voor Stabiliteit en Groei (Stabiliteitspact) uit 1997. Het Stabiliteitspact vormt een aanvulling op het Verdrag van Maastricht, waarin het begrotingstekort tot een maximum van 3 procent van het BBP en de overheidsschuld tot een maximum van 60 procent van het BBP wordt beperkt. De essentie van het Stabiliteitspact is dat een land op middellange termijn streeft naar een begroting dichtbij evenwicht of met een overschot om toekomstige tegenvallers als vergrijzing op te vangen. De hoogte van het begrotingstekort is daarbij van groot belang, omdat financieringslasten van de huidige uitgaven via tekorten doorschuiven naar de toekomst. In het Stabiliteitspact is ook het toezicht op de naleving van de budgettaire vereisten geregeld. Als een land niet tijdig zijn begroting op orde brengt, kan de zogeheten excessieve-tekorten-procedure worden gestart. Deze procedure bestaat uit een geleidelijk oplopend regime van strafmaatregelen in de vorm van waarschuwingen, aanbevelingen, renteloze deposito's en boetes. Hierbij kan de boete uiteindelijk oplopen tot 0,5 procent van het bruto nationaal product.

Sinds de introductie van het Stabiliteitspact slagen de landen van de Europese Unie als geheel er niet in om, zoals neergelegd in het pact, een begrotingssaldo dichtbij evenwicht of in overschot te realiseren. Alleen in 2000 was er gemiddeld een begrotingsoverschot in de Europese Unie. De begrotingen van Duitsland, Italië, Nederland en het Verenigd Koninkrijk konden in dat jaar profiteren van incidentele baten als gevolg van de verkoop van UMTS-licenties. Structurele tekorten roepen zorgen op, omdat de financieringslasten van de huidige uitgaven worden doorgeschoven naar de toekomst. Hierdoor zal het moeilijker worden om de kosten van de vergrijzing in de toekomst in Europa op te vangen.

5.22 Vorderingsaldo

	1998	1999	2000	2001*	2002*	Mutatie 1998–2002*
	% BBP					
België	-0,7	-0,5	0,1	0,4	0,0	0,7
Duitsland	-2,2	-1,5	1,1	-2,8	-3,6	-1,4
Griekenland	-2,5	-1,8	-1,9	-1,4	-1,2	1,3
Spanje	-2,7	-1,1	-0,6	-0,1	-0,1	2,6
Frankrijk	-2,7	-1,8	-1,4	-1,5	-3,2	-0,5
Ierland	2,3	2,0	4,5	1,6	-0,3	-2,6
Italië	-3,1	-1,8	-0,7	-2,7	-2,5	0,6
Luxemburg	3,0	3,5	6,1	6,4	2,6	-0,4
Nederland	-0,8	0,7	2,2	0,0	-1,6	-0,8
Oostenrijk	-2,4	-2,3	-1,5	0,2	-0,6	1,8
Portugal	-3,2	-2,9	-2,9	-4,3	-2,7	0,5
Finland	1,5	2,0	6,9	5,1	4,7	3,2
Denemarken	1,1	3,2	2,5	2,8	1,8	0,7
Zweden	2,3	1,3	3,4	4,6	1,1	-1,2
Verenigd Koninkrijk	0,2	1,1	3,9	0,8	-1,3	-1,5
Eurozone	-2,3	-1,3	0,1	-1,6	-2,3	0,0
EU-15	-1,7	-0,8	0,7	-1,1	-2,0	-0,3
Verenigde Staten	0,3	0,7	1,4	-0,5	-3,4	-3,7
Japan	-5,5	-7,2	-7,4	-6,1	-7,1	-1,6

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Schuldquoten dalen niet meer

In de Europese Unie liep de schuldquote in 2002 met 0,4 procent op tot 71,8 procent. Daarmee kwam een einde aan een periode van dalende schuldquoten. De gemiddelde schuldquote in de Europese Unie daalde in de periode 1998–2002 met 7,9 procentpunt.

In het verdrag van Maastricht is als criterium voor toetreding geformuleerd: een schuldquote beneden de 60 procent van het BBP of een bevredigende daling van deze schuldquote. België, Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Italië, Oostenrijk en Spanje voldeden niet aan deze schuldnorm. In België, Griekenland en Italië was de overheidsschuld in 2002 nog altijd groter dan het BBP, met een quote die boven de 100 procent lag. Redelijkerwijs kan van deze landen niet verwacht worden dat de schuldquote binnen enkele jaren wordt teruggebracht tot minder dan 60 procent. In Italië lag de overheidsschuld als percentage van het BBP het hoogst.

De daling van de Nederlandse schuldquote vlakke in 2002 verder af. De quote daalde van 52,9 procent in 2001 naar 52,4 procent in 2002. Hiermee wordt ruimschoots aan het schuld criterium voldaan. In de achterliggende periode van hoogconjunctuur is Nederland er in geslaagd de staatsschuld sterk te verminderen. Gedurende de periode 1998–2002 daalde de schuldquote in Nederland aanzienlijk sneller dan gemiddeld in de Europese Unie.

Buiten de Europese Unie valt de verslechtering van de overheidsfinanciën in Japan op. In de periode 1998–2002 steeg de schuldquote in Japan met 36 procentpunt. Economische stimuleringsmaatregelen van de Japanse overheid hebben de schuld doen oplopen tot 147 procent van het BBP. Japan kampt al jaren met hoge tekorten vanwege de achterblijvende economische groei. Enorme stimuleringsuitgaven hebben niet geleid tot de gewenste economische opleving. In de Verenigde Staten daalde de schuldquote in deze periode met bijna 7 procentpunt tot 61 procent van het BBP.

5.23 Schuldquote

	1998	1999	2000	2001*	2002*	Mutatie 1998–2002*
	<i>% BBP</i>					
België	119,5	114,8	109,6	108,5	105,4	-14,1
Duitsland	63,2	61,2	60,5	60,2	62,4	-0,8
Griekenland	105,8	105,1	106,2	107,0	104,9	-0,9
Spanje	81,4	75,6	72,4	68,4	65,9	-15,5
Frankrijk	70,4	66,2	65,4	65,0	67,1	-3,3
Ierland	54,9	49,3	39,3	36,7	33,7	-21,2
Italië	133,5	128,0	124,3	121,7	121,2	-12,3
Luxemburg	6,3	6,0	5,6	5,6	5,8	-0,5
Nederland	66,8	63,1	55,8	52,9	52,4	-14,4
Oostenrijk	63,7	67,5	66,8	67,3	67,6	3,9
Portugal	55,0	54,3	53,3	55,5	58,1	3,1
Finland	61,1	56,2	53,5	51,5	47,2	-13,9
Denemarken	70,7	61,1	54,3	53,8	51,9	-18,8
Zweden	81,1	71,5	64,2	63,2	59,7	-21,4
Verenigd Koninkrijk	61,5	56,3	51,5	50,4	50,3	-11,2
Eurozone	81,5	77,9	75,7	74,5	75,0	-6,5
EU-15	79,7	75,6	72,8	71,6	71,8	-7,9
Verenigde Staten	67,6	64,5	58,8	58,9	61,0	-6,6
Japan	111,2	124,9	133,0	141,5	147,2	36,0

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

6. *Bevolking, economie & ruimte, milieu en regionale ontwikkelingen*

De economische situatie in Nederland heeft invloed op en wordt beïnvloed door alle delen van de samenleving. Soms is er een wisselwerking, bijvoorbeeld tussen economie en bevolkingsgroei. De bevolkingsgroei is in 2002 aanzienlijk lager uitgekomen dan in de voorafgaande jaren. Dit is onder andere te verklaren door de slechtere economische situatie. Hierdoor nam de immigratie af, terwijl de emigratie toenam. Het aantal geboorten daalde in 2002 licht, terwijl de levensverwachting iets steeg. De komende decennia vergrijst en verkleurt de Nederlandse (beroeps)bevolking. Het aandeel van 65-plussers en allochtonen neemt verder toe.

Tegenover een scherpe daling van de immigratie stond in 2002 een forse stijging van de emigratie. In 2002 emigreerden 97 duizend mensen, een nieuw record. Ruim de helft waren (arbeids)migranten die terugkeerden naar hun geboorteland. Het overige deel bestond uit in Nederland geboren personen. Het aantal huishoudens groeide sterker dan het aantal inwoners, waardoor het aantal personen per huishouden is gedaald tot 2,3. Inmiddels bestaat ruim eenderde van de huishoudens uit 1 persoon. Het aantal eenpersoonshuishoudens is in de afgelopen jaren veel sterker gegroeid dan het aantal meerpersoonshuishoudens.

Een groot deel van de Nederlandse bevolking maakt bij het woon-werkverkeer gebruik van de auto. Dit leidt tot hoge verkeersintensiteiten en files, met name rond de grote steden. Terwijl de verkeersintensiteit vorig jaar licht steeg, namen de files echter af.

De Randstad neemt binnen Nederland een belangrijke plaats in. Hoewel het gebied slechts een vijfde van het Nederlandse grondgebied beslaat is het belang op tal van terreinen veel groter. Zo woont ruim 44 procent van de bevolking in de drie randstadprovincies, terwijl bij het bruto binnenlands product en het aantal banen het aandeel zelfs rond de 50 procent ligt.

De uitstoot van milieubelastende stoffen is in 2002 verder teruggelopen. Dit kan voor een deel worden verklaard door de mindere economische situatie. Met name de uitstoot van broeikasgassen is gevoelig voor de ontwikkeling van de economie. Ongeveer 60 procent van de emissie van broeikasgassen komt voor rekening van de industrie en de transportsector.

In Nederland neemt het gebruik van duurzame energie snel toe. Eind 2002 namen al 1,4 miljoen huishoudens deze zogenaamde groene stroom af. Duurzame energie wordt opgewekt met behulp van wind, waterkracht, zonlicht, benutting van omgevingswarmte en verbranding van biomassa.

Geen van de twaalf provincies kon zich in 2002 onttrekken aan de economische malaise. Toch waren er verschillen. Flevoland en Groningen scoorden relatief goed met een groei van ruim 2 procent. Vier provincies lieten een lichte krimp noteren. De verschillen tussen de regio's hingen vooral samen met het aandeel nijverheid in de productie. De productie in de nijverheid kromp 1,5 procent. Een belangrijk onderdeel van de commerciële dienstverlening betreft de computerbranche. De ontwikkeling in deze branche is de afgelopen jaren stormachtig geweest. Een groot deel van de computerbranche is geconcentreerd in West-Nederland en Noord-Brabant, met Utrecht als duidelijke koploper.

6.1 *Bevolking*

Op 1 januari 2003 telde Nederland 16,2 miljoen inwoners. Van hen waren 4 miljoen jonger dan 20 jaar, 10 miljoen tussen de 20 en 65 jaar en ruim 2 miljoen 65 jaar of ouder. In de afgelopen tien jaar is het inwonertal met bijna 1 miljoen toegenomen. De groei van het aantal 65-plussers was in deze periode twee keer zo sterk als die van het aantal personen jonger dan 65 jaar.

Groei tempo bevolking neemt af

In 2000 groeide de bevolking nog met 123 duizend personen, de grootste stijging sinds 1975. Vanaf 2001 neemt het tempo van de bevolkingsgroei echter af, tot 87 duizend in 2002. De sterke afname van de groei is veroorzaakt door een combinatie van vijf demografische factoren. Het aantal immigranten daalde, terwijl het aantal emigranten toenam. Verder steeg het aantal overledenen, daalde het aantal geboorten licht en vond een administratieve opschoning van het bevolkingsregister plaats.

Op basis van ontwikkelingen in het eerste halfjaar van 2003 zal de totale bevolkingsgroei in 2003 naar verwachting uitkomen op 79 duizend. De verdere afname van de groei is het gevolg van 8 duizend minder immigranten en 3 duizend meer emigranten dan in 2002. De afname wordt echter enigszins gecompenseerd door een stijging van het aantal geboorten met 2 duizend.

Afname immigratie in 2002

Recent is onder meer sprake geweest van een afname van het aantal immigranten uit belangrijke herkomstlanden van asielzoekers, zoals Sierra Leone, Afghanistan, Irak en Iran. De daling van het aantal immigranten vond echter niet over de gehele linie plaats. De instroom uit drie 'traditionele' immigratielanden, Turkije, Marokko en Suriname, nam juist toe. In 2001 bereikte de immigratie met 133 duizend een piek. In 2002 daalde dit aantal tot 121 duizend.

Voor 2003 wordt een verdere daling verwacht tot 113 duizend.

De groei van het aantal immigranten vertoont samenhang met de conjunctuur, hoewel maar een beperkt deel van de immigratie uit arbeidsmigranten bestaat (zie ook kader 6.a). De hoge immigratie in 2000 en 2001 kan vooral worden toegeschreven aan een groei van de immigratie uit Azië, Afrika en Oost-Europa. Uit deze streken komen vooral asielzoekers en volgmigranten (gezinsherenigers en huwelijksmigranten). Arbeidsmigranten komen voor een belangrijk deel uit de EU-landen, de Verenigde Staten en Japan. De immigratie uit die landen is de laatste jaren nauwelijks toegenomen.

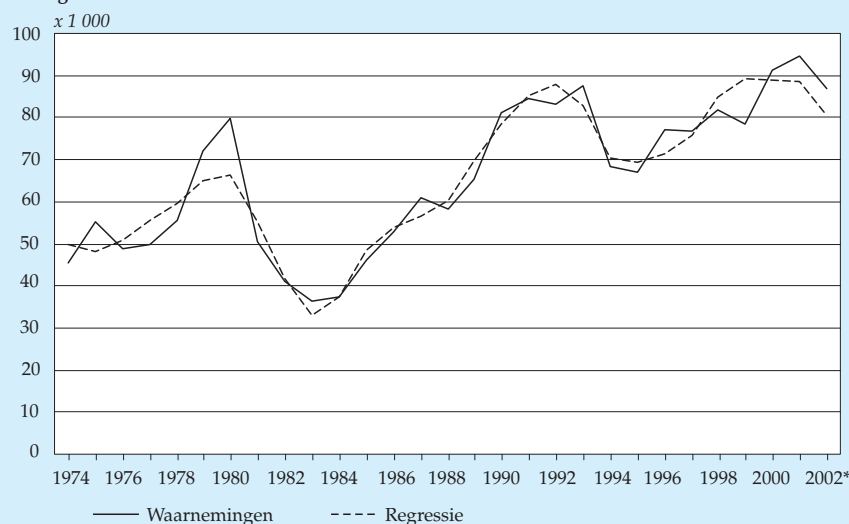
Kader 6.a

Immigratie volgt de conjunctuur

Het aantal immigranten hangt sterk samen met conjuncturele ontwikkelingen. Zo neemt de immigratie toe bij teruglopende werkloosheid. Naast de conjunctuur heeft ook het toelatingsbeleid invloed op de ontwikkeling van de immigratie. Verder hangt de omvang van de immigratie af van de al in Nederland aanwezige allochtonen. Zo laten veel allochtonen die als arbeidsmigrant of vluchteling een verblijfsstatus hebben verkregen, hun partner en kinderen naar Nederland komen. In de periode 1996-2001 kwam er ongeveer één volmigrant per drie asielmigranten naar Nederland, en één volmigrant per arbeidsmigrant.

Sinds 1973 voert de Nederlandse regering een restrictief toelatingsbeleid. De ontwikkeling van de immigratie van personen met een niet-Nederlandse nationaliteit kan sindsdien voor een belangrijk deel worden verklaard door de ontwikkeling van de werkloosheid, veranderingen in het toelatingsbeleid en een trend die voor een belangrijk deel kan worden toegeschreven aan de groei van het aantal allochtonen. Een model waarin deze variabelen zijn opgenomen en waaraan een trend is toegevoegd, verklaart 90 procent van de variantie in de immigratie.

Immigratie van niet-Nederlanders

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

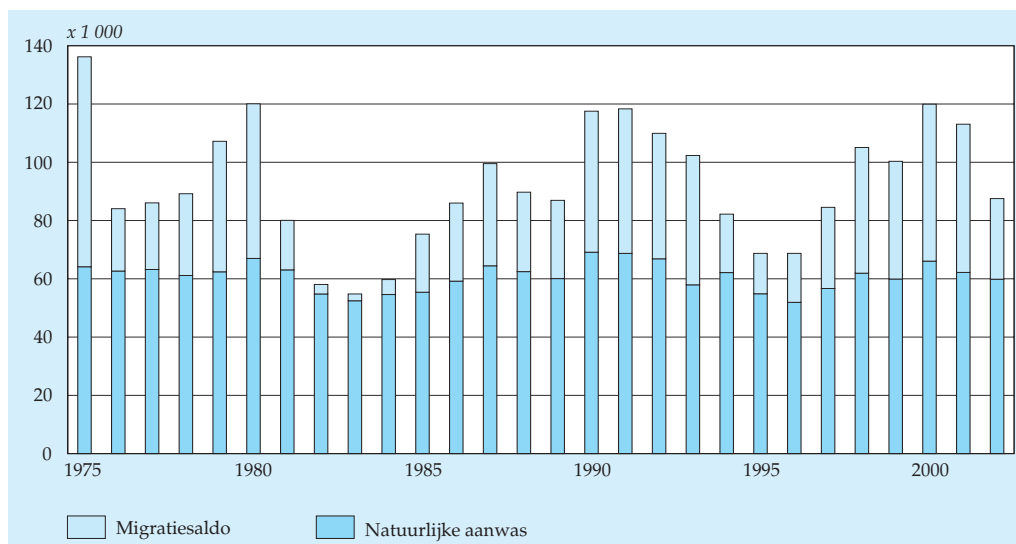
De ontwikkeling van de immigratie loopt parallel aan de ontwikkeling van de werkloosheid. Begin jaren tachtig nam de werkloosheid sterk toe en liep de immigratie terug. Tussen 1984 en 1991 daalde de werkloosheid en steeg de immigratie. In de eerste helft van de jaren negentig nam de werkloosheid weer toe en liep de immigratie terug. Een daling van de werkloosheid met 100 duizend personen leidt volgens het model tot een stijging van de immigratie met 13 duizend personen.

In 1979 en 1980 was de immigratie hoger dan op grond van de werkloosheid kon worden verwacht. De verklaring hiervoor is de hoge immigratie uit Suriname. Eind 1980 bestond de laatste mogelijkheid voor Surinamers om zich vrij in Nederland te vestigen.

Naast de golfbeweging die met de conjunctuur samenhangt, vertoonde de immigratie sinds 1973 ook een trendmatige stijging. Gedeeltelijk kan deze stijging worden verklaard uit de toename van het aantal allochtonen en de hiermee samenhangende omvang van de volgmigratie in verband met gezinshereniging en gezinsvorming. Voor een ander deel kan de stijgende trend worden verklaard door het toegenomen aantal asielzoekers. Van hen komt overigens maar een deel in de immigratiecijfers terecht. Ze worden immers niet meteen als ze een asielverzoek indienen als immigrant in het bevolkingsregister ingeschreven. Ten slotte hebben ook betere verbindingen en lagere reiskosten bijgedragen aan de stijgende trend in de immigratie.

Aan de stijgende trend is in 1994 een eind gekomen, door de aanscherping van het toelatingsbeleid in dat jaar. Zo werden de voorwaarden voor gezinshereniging en gezinsvorming strenger. Weliswaar is de immigratie na 1995 weer gestegen, maar deze stijging kan volledig worden toegeschreven aan de daling van de werkloosheid. De recente daling van de immigratie in 2002 en 2003 valt samen met het oplopen van de werkloosheid.

6.1 Bevolkingsgroei: natuurlijke aanwas en migratiesaldo

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

De emigratie (inclusief saldo administratieve correcties) steeg vorig jaar sterk, van 83 duizend in 2001 naar het recordaantal van 97 duizend in 2002. Deze toename hield aan in de eerste helft van 2003. Als de trend zich voortzet, zal de emigratie in 2003 ruim boven de 100 duizend uitkomen.

Van de emigranten bestond 44 procent uit in Nederland geboren personen. De overige 56 procent betrof immigranten die weer uit Nederland vertrokken. Het ging daarbij vooral om arbeidsmigranten. Het migratiesaldo (inclusief administratieve correcties) was in 2002, evenals in vorige jaren, kleiner dan de natuurlijke aanwas.

Bevolkingsprognose: aantal geboorten tussen 2005 en 2050 ongeveer stabiel

In de komende jaren neemt het aantal geboren af tot onder de 200 duizend. Dit komt doordat de generatie die kinderen gaat krijgen kleiner is dan de voorgaande generaties. Dit is een gevolg van daling in het aantal geboorten in de jaren zeventig. Verwacht wordt dat het vruchtbaarheidscijfer constant blijft. Tussen 2005 en 2050 schommelt het geboortecijfer rond de 190 duizend personen. Het laagste aantal geboorten wordt rond 2012 verwacht (181 duizend), het hoogste aantal rond 2030 (196 duizend).

6.2 Bevolking en huishoudens

	Eenheid	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003*
Bevolking op 1 januari	1 000	15 567	15 654	15 760	15 864	15 987	16 105	16 193
w.v.								
0-19 jaar	1 000	3 787	3 809	3 840	3 873	3 908	3 941	3 969
20-64 jaar	1 000	9 696	9 735	9 789	9 838	9 904	9 966	10 003
65 jaar of ouder	1 000	2 084	2 110	2 131	2 152	2 175	2 199	2 220
w.v.								
niet-westerse allochtonen	1 000	1 221	1 278	1 346	1 409	1 483	1 558	1 623
Levendgeborenen	1 000	192	199	200	207	203	202	
gemiddeld kindertal per vrouw	abs.	1,6	1,6	1,7	1,7	1,7	1,7	
Overledenen	1 000	136	137	140	141	140	142	
levensverwachting bij geboorte, mannen	abs.	75,2	75,2	75,3	75,4	75,7	76,0	
levensverwachting bij geboorte, vrouwen	abs.	80,5	80,7	80,5	80,5	80,6	80,7	
Immigratie	1 000	110	122	119	133	133	121	
Emigratie (incl. saldo administratieve correcties)	1 000	82	79	79	79	83	97	
Particuliere huishoudens op 1 januari	1 000	6 581	6 656	6 745	6 801	6 867	6 941	7 002
w.o.								
eenpersoonshuishoudens	1 000	2 158	2 201	2 255	2 272	2 307	2 354	2 389

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

In 2002 overleden in ons land 142 duizend personen. Volgens de laatste bevolkingsprognose van het CBS zullen in 2007 ongeveer 150 duizend mensen per jaar overlijden. Daarna neemt het jaarlijks aantal overledenen verder toe, tot ongeveer 230 duizend in 2050.

Geboorte en immigratie overtreffen in aantal nog steeds sterfte en emigratie. Sinds 1990 is de totale bevolking van Nederland hierdoor met 1,2 miljoen personen toegenomen. Het tempo van de bevolkingsgroei ligt dus nog hoog, maar zal naar verwachting wel steeds verder afnemen: de 17-miljoenste inwoner wordt in 2015 verwacht. Eind jaren dertig van deze eeuw zal het grootste aantal inwoners worden geteld, namelijk 17,7 miljoen. Daarna zal vooral als gevolg van sterfte onder de babyboomgeneratie een lichte daling van het inwonertal inzetten.

Aantal huishoudens passeert de 7 miljoen

Het aantal particuliere huishoudens in Nederland stijgt al lange tijd relatief sterker dan het aantal inwoners. Hoofdoorzaak is de nog steeds gestaag voortgaande 'huishoudensverduunning'. De gemiddelde huishoudensomvang bedraagt inmiddels nog maar 2,3 personen, tegen 4,5 een eeuw geleden. Met name de laatste 40 jaar is de huishoudensgrootte fors teruggelopen, in 1960 bestond het gemiddelde huishouden nog uit 3,6 personen.

Van de 7 miljoen huishoudens die ons land momenteel telt, vormen eenpersoonshuishoudens de grootste categorie. Er zijn op dit moment ongeveer 2,4 miljoen eenpersoonshuishoudens, waaronder 1,3 miljoen alleenstaande vrouwen. Daarna komen paren met kinderen (2,1 miljoen) en paren zonder kinderen (2,0 miljoen). Het aantal eenouderhuishoudens bedraagt ruim 410 duizend.

Het aantal huishoudens met twee of meer personen is in de afgelopen jaren veel minder sterk gegroeid dan het aantal eenpersoonshuishoudens. Binnen de categorie meerpersoonshuishoudens is het aantal ongehuwde samenwoners wel fors toegenomen. Ten opzichte van 1995, het eerste jaar waarvoor vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn, bedraagt de toename 30 procent. Het sterkst groeide het aantal ongehuwde paren met kinderen. Ook het aandeel eenouderhuishoudens is aanzienlijk gestegen, 14 procent sinds 1995. Het aantal gehuwde paren met kinderen nam daarentegen met circa 6 procent af.

Aanhoudende toename eenpersoonshuishoudens

Eenpersoonshuishoudens nemen al geruime tijd in aantal toe. Momenteel zijn er in Nederland ongeveer 2,4 miljoen eenpersoonshuishoudens. Het aantal alleenstaande vrouwen (1,3 miljoen) overtreft het aantal alleenstaande mannen (1,1 miljoen). Wel is laatstgenoemde categorie sinds medio jaren negentig relatief het sterkst gegroeid (15 procent, tegen 9 procent voor alleenstaande vrouwen). De toename van het aantal alleenstaanden heeft in vrijwel alle leeftijdsklassen plaatsgevonden.

Onder jonge vrouwen wordt het hoogste aantal alleenstaanden op 25-jarige leeftijd bereikt, onder jonge mannen ligt dit maximum een paar jaar later. Dit komt doordat meisjes het ouderlijk huis gemiddeld twee jaar eerder verlaten dan jongens, en ook gemiddeld jonger zijn als ze een relatie aangaan. De afgelopen jaren is het aantal alleenstaanden onder jongeren vooral toegenomen omdat ze eerder uit huis zijn gegaan. Ook uitstel van relatievorming heeft een rol gespeeld.

Rond de 25-jarige leeftijd is ongeveer een kwart van alle jongeren alleenstaand. Op middelbare leeftijd daalt dit percentage tot iets boven de 10 voor mannen en iets daaronder voor vrouwen. Vanaf 45-jarige leeftijd neemt het percentage alleenstaanden onder vrouwen weer toe, als gevolg van echtscheiding en verweduwing. Onder mannen zet een stijging van het aandeel alleenstaanden pas vanaf ongeveer 70-jarige leeftijd in. Dit komt doordat mannen minder vaak hun partner overleven dan vrouwen. Bovendien hertrouwen mannen na een scheiding vaker dan vrouwen.

Steeds meer ongehuwde paren

Het aantal niet-gehuwde paren is snel toegenomen, van een half miljoen medio jaren negentig naar circa 700 duizend op dit moment. Deze toename vindt zowel plaats onder paren zonder kinderen als onder paren met kinderen. Laatstgenoemde groep is sinds 1995 in aantal verdubbeld.

De groei van het aantal personen dat niet-gehuwd samenwoont heeft vooral plaatsgehad in de leeftijdsklassen vanaf 25 jaar. Het feit dat de toename bij 20–24-jarige vrouwen lager is dan bij vrouwen boven de 25 jaar, en bij mannen zelfs afwezig, kan worden verklaard door de sterke stijging van het percentage alleenstaanden. Steeds meer jongeren gaan na het verlaten van het ouderlijk huis eerst een tijdje alleenwonen. Er vindt dus uitstel plaats van niet-gehuwd samenwonen.

Het aantal niet-gehuwd samenwonenden stijgt sterk doordat zowel frequentie als duur van het ongehuwd samenwonen toenemen. Een groeiende minderheid van de ongehuwd samenwonende paren ziet de (geplande) komst van een kind niet langer als reden om te gaan trouwen. Inmiddels heeft ruim een kwart van de pasgeboren kinderen niet-gehuwde ouders.

Aantal gehuwde paren constant

Terwijl het niet-gehuwd samenwonen bij jonge volwassenen in het afgelopen decennium sterk is toegenomen, bleef het aantal gehuwde paren met ongeveer 3,4 miljoen vrijwel constant. Sinds het midden van de jaren negentig deed zich een sterke afname van het aantal gehuwde paren met kinderen voor en een gelijktijdige toename van het aantal gehuwde paren zonder kinderen. Dit werd veroorzaakt doordat de eerste groep babyboomers de leeftijd van vijftig jaar bereikte. Rond deze leeftijd gaat vaak het (jongste) kind het huis uit. Rond het vijftigste levensjaar begint dus het aantal paren zonder kinderen sterk toe te nemen.

In de jongere leeftijdsklassen, tot medio dertig, zijn de aantallen gehuwden in beide groepen (met en zonder kinderen) de afgelopen jaren afgenomen. Van de vrouwen in de tweede helft van de twintig was eind jaren tachtig zo'n 60 procent gehuwd. Inmiddels is dit aandeel gedaald tot ongeveer 35 procent.

Het aantal gehuwd samenwonende zestigers en zeventigers is de afgelopen jaren toegenomen. De belangrijkste oorzaak hiervan is enerzijds de relatief sterk gestegen levensverwachting van mannen. Hierdoor blijven echtparen langer bij elkaar. Anderzijds blijven ouderen langer zelfstandig wonen en zijn ze hierdoor ouder als ze deel gaan uitmaken van een institutioneel huishouden.

Sinds medio jaren negentig is het aantal alleenstaande ouders toegenomen van 361 duizend naar 420 duizend. Omdat kinderen na een echtscheiding in de meeste gevallen bij de moeder blijven, bestaat de grote meerderheid van deze eenouderhuishoudens uit een moeder met haar kind(eren). Slechts in één op de zes à zeven eenoudergezinnen staat de vader aan het hoofd. De meeste eenoudergezinnen zijn klein: zes op de tien bestaan uit één ouder en één kind. Rond de veertigjarige leeftijd is het aantal moeders in eenouderhuishoudens het grootst. Ongeveer 10 procent van alle vrouwen maakt op deze leeftijd deel uit van een eenouderhuishouden. Van de veertigjarige mannen is slechts 1 procent alleenstaande ouder. De eenouderhuishoudens van zowel alleenstaande vaders als alleenstaande moeders zijn in de meeste gevallen ontstaan door echtscheiding.

Kader 6.b

Onder niet-westerse allochtonen relatief veel alleenstaande ouders

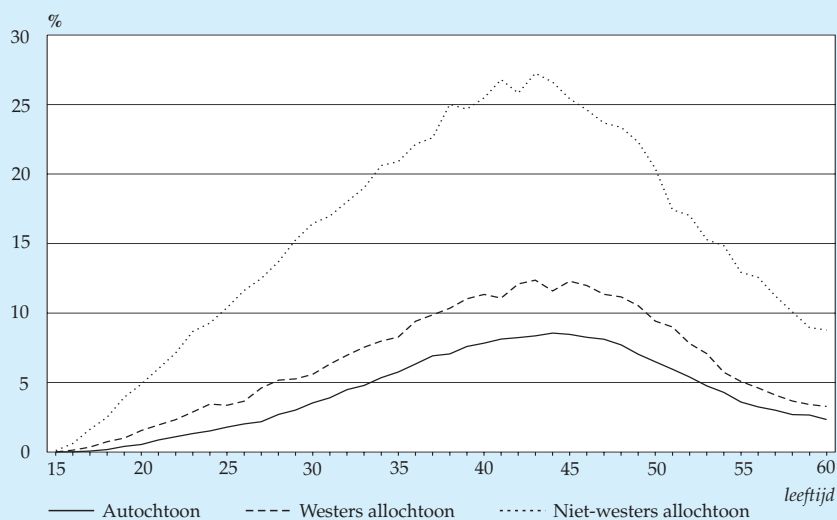
De ontwikkeling van het aantal huishoudens naar type is in de afgelopen jaren sterk beïnvloed door de toename van het aantal (niet-westerse) allochtonen. Zo dragen laatstgenoemden sterk bij aan de recente toename van het percentage alleenstaande moeders.

Het totaal aantal alleenstaande moeders is tussen 1997 en 2002 met 31 duizend toegenomen tot 346 duizend. Tweederde van deze groei kwam voor rekening van de niet-westerse allochtonen. De bijdrage van de veel grotere groep autochtonen was met ruim een kwart veel kleiner. Rond 40-jarige leeftijd is ongeveer een kwart van alle niet-westerse vrouwen alleenstaande moeder. Dit aandeel is ruim drie keer zo groot als dat onder autochtonen.

Bij de autochtonen is de helft van de alleenstaande moeders gescheiden. Dit is ook zo onder Turkse vrouwen. Bij Marokkaanse vrouwen ligt het aandeel iets hoger, en bij Surinaamse vrouwen iets lager. Opvallend is dat slechts een kwart van de alleenstaande moeders van Antilliaanse/Arubaanse origine gescheiden is. Bij de overige allochtone vrouwen ligt het aandeel gescheidenen iets onder dat van de autochtone vrouwen.

Ongeveer een kwart van de autochtone alleenstaande moeders is weduwe en iets minder dan een kwart is nooit gehuwd geweest. Bij de verschillende allochtone herkomstgroepen liggen deze verhoudingen duidelijk anders. Onder Turken en Marokkanen is circa een kwart van de alleenstaande moeders gehuwd. Dit relatief grote aandeel kan deels verband houden met het feit dat de partner nog in het buitenland woont. Voor Surinaamse en Antilliaanse vrouwen geldt dat respectievelijk bijna de helft en tweederde nooit getrouwd is geweest.

Percentage vrouwen dat alleenstaande moeder is, naar leeftijd en herkomst, 2002

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

Afname personen in institutionele huishoudens

Ongeveer 1,4 procent van alle inwoners van Nederland voert niet zelfstandig een (particulier) huishouden, maar maakt deel uit van een institutioneel huishouden. Dit is meestal een verpleeg- of verzorgingshuis, en minder vaak een kindertehuis, klooster, revalidatiecentrum of gevangenis. De institutionele bevolking is de afgelopen jaren gestaag gedaald. Begin jaren tachtig woonden ruim 300 duizend personen in een institutioneel huishouden, momenteel zijn het er minder dan 220 duizend.

Vooraf de capaciteit van verzorgingshuizen is gedaald. De beschikbare capaciteit wordt tegenwoordig gereserveerd voor mensen die niet meer voor zichzelf kunnen zorgen, waardoor bejaardenoorden verzorgingshuizen zijn geworden. Wat verder een rol zal spelen is dat de ouderen tegenwoordig meer mogelijkheden hebben om via een aangepaste woonvorm (zoals serviceappartement of aanleunwoning) als particulier huishouden voor een bepaald zorgniveau te kiezen. In 1995 woonde 29 procent van alle vrouwen van 80 jaar of ouder in een tehuis, momenteel is dit nog 21 procent.

Eén op de tien inwoners is niet-westers allochtoon

Volgens de nieuwste allochtonenprognose van het CBS neemt het aantal niet-westerse allochtonen toe van 1,6 miljoen in 2002 tot bijna 2 miljoen in 2010. Beduidend langzamer is de groei van het aantal westerse allochtonen, van de huidige 1,4 miljoen naar 1,5 miljoen in 2010. Aziaten nemen van de onderscheiden herkomstgroeperingen het snelst in aantal toe. In 2010 zal Nederland bijna 400 duizend Aziaten tellen, tegen bijna 270 duizend in 2002. Het aantal Aziaten zal in 2010 even groot zijn als het aantal Turken. Laatstgenoemde groep neemt in deze periode toe van 330 duizend naar 400 duizend. Momenteel is ongeveer één op de tien inwoners van Nederland een niet-westers allochtoon. In 2050 zal dit aandeel twee op de tien bedragen.

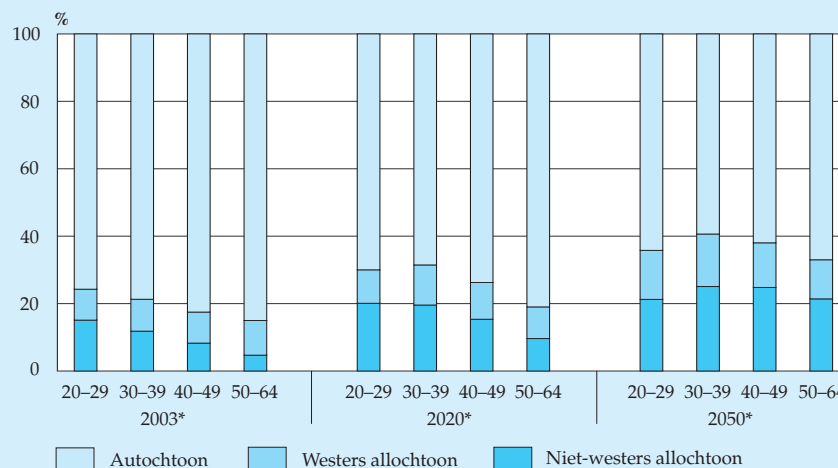
Kader 6.c

Beroepsbevolking verkleurt

Na 2011 zal het aantal 20–64-jarigen langzaam gaan afnemen, maar het aantal allochtonen in deze potentiële beroepsbevolking zal fors gaan stijgen. Momenteel bestaat ongeveer een vijfde van de potentiële beroepsbevolking uit allochtonen, waarbij de aantallen westerse en niet-westerse allochtonen ongeveer even groot zijn. Wel is de niet-westerse beroepsbevolking aanzienlijk jonger dan de westerse beroepsbevolking.

Volgens de meest recente allochtonenprognose van het CBS zal de bevolking, en dus ook de beroepsbevolking, in de toekomst verder 'verkleuren'. Toch zal ook rond het midden van de eeuw een ruime meerderheid nog autochtoon zijn. Naar verwachting zal tegen die tijd ruim een derde van de potentiële beroepsbevolking tot de allochtonen behoren. De momenteel evenwichtige verhouding tussen westerse en niet-westerse allochtonen zal bovendien veranderen: medio deze eeuw zal twee derde van de allochtone werknemers van niet-westerse origine zijn. Vooral het aandeel niet-westers allochtone vijftigplussers zal relatief sterk toenemen.

Samenstelling bevolking naar herkomst, 2003*, 2020* en 2050*

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

Huishoudensprognose: forse stijging aantal ongehuwden

De meest recente huishoudensprognose van het CBS laat een forse stijging zien van het aantal ongehuwden, van 7,2 miljoen in 2002 naar 9,8 miljoen in 2050. Deze toename met ruim 2,5 miljoen personen is zelfs groter dan de totale bevolkingsgroei (1,5 miljoen). Het aantal gehuwde paren zal afnemen van de huidige 3,5 miljoen naar 2,9 miljoen in 2050.

In 2050 zal het aantal ongehuwden tot ongeveer 35-jarige leeftijd weinig verschillen van het huidige aantal, maar op hogere leeftijden zal het aantal veel groter zijn. Deze ontwikkeling is voor een belangrijk deel het gevolg van historische trends. Momenteel zijn op hogere leeftijd nog relatief weinig mensen ongehuwd, omdat zij zijn getrouwd in een periode waarin het huwelijk nog min of meer vanzelfsprekend was. In de afgelopen decennia is het percentage mensen dat ooit zal trouwen echter sterk gedaald, waardoor het aantal ongehuwden op hogere leeftijden zal gaan toenemen.

Ook het leeftijdsprofiel van gehuwden zal in de toekomst sterk veranderen. In 2050 zullen tussen 30 en 55 jaar aanzienlijk minder mensen gehuwd zijn dan nu het geval is.

Vanaf 55-jarige leeftijd zal het aantal gescheiden personen in 2050 fors zijn toegenomen. Dit komt doordat de echtscheidingskans in het verleden is toegenomen, van circa 10 naar bijna 30 procent. Een groot deel van degenen die momenteel op middelbare leeftijd zijn gescheiden, zal niet opnieuw in het huwelijk treden. Dit zal leiden tot een stijging van het aantal gescheidenen op hogere leeftijden. Voor vrouwen is deze stijging overigens nog iets sterker, omdat hun kans om te hertrouwen kleiner is dan die van mannen.

Het aantal verweduwde vrouwen tot 80 jaar zal in 2050 lager zijn dan in 2002. De daling van de eerste huwelijksluiting in het verleden zal zich in de toekomst vertalen in minder gehuwden, en uiteindelijk in minder weduwen. De levensverwachting zal bovendien toenemen, waardoor op jongere leeftijd eveneens minder vrouwen hun (huwelijks)partner zullen verliezen.

Kader 6.d

Leeftijd werkzame bevolking blijft stijgen tot ongeveer 2011

In het afgelopen decennium is de potentiële beroepsbevolking sterk verouderd. Wanneer in 2011 de eerste babyboomers de pensioengerechtigde leeftijd bereiken, zullen economisch actieve personen gemiddeld bijna 3,5 jaar ouder zijn dan in 1990. Omdat de arbeidsparticipatie onder ouderen aanzienlijk lager is dan onder jongeren, is de gemiddelde leeftijd van economisch actieve personen in werkelijkheid lager dan weergegeven in de grafiek.

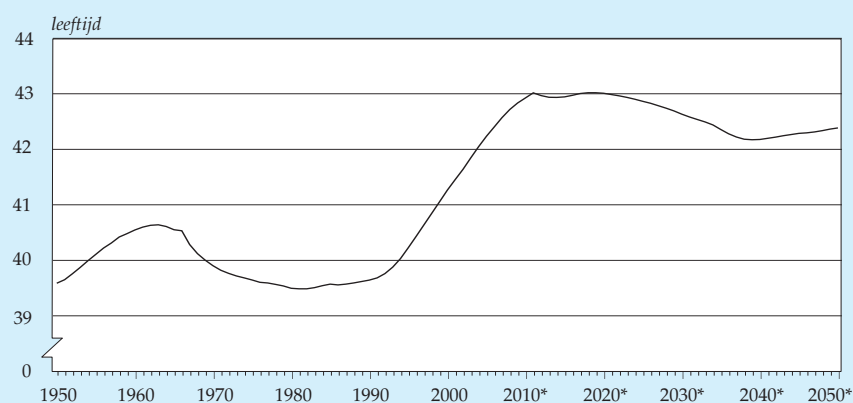
De volgende grafiek laat, voor mannen en vrouwen afzonderlijk, de trend van de gemiddelde leeftijden zien tussen 2000 en 2020, als de arbeidsparticipatie zich ontwikkelt volgens het baseline scenario dat Eurostat voor Nederland heeft opgesteld. Dit scenario voorziet een lichte stijging van de arbeidsparticipatie onder twintigers en een iets sterkere stijging onder vijftigplussers. De gemiddelde arbeidsparticipatie

onder 60–64-jarigen zou volgens het Eurostat baseline scenario onder mannen toenemen van 23 procent in 2000 naar 36 procent in 2020, en onder vrouwen van 13 naar 21 procent in dezelfde periode.

De gemiddelde leeftijd van economisch actieve mannen neemt in het Eurostat scenario met nog ongeveer 1 jaar toe, tot ruim 41 jaar in 2015. Werkzame vrouwen zijn dan ongeveer 1 jaar jonger dan mannen.

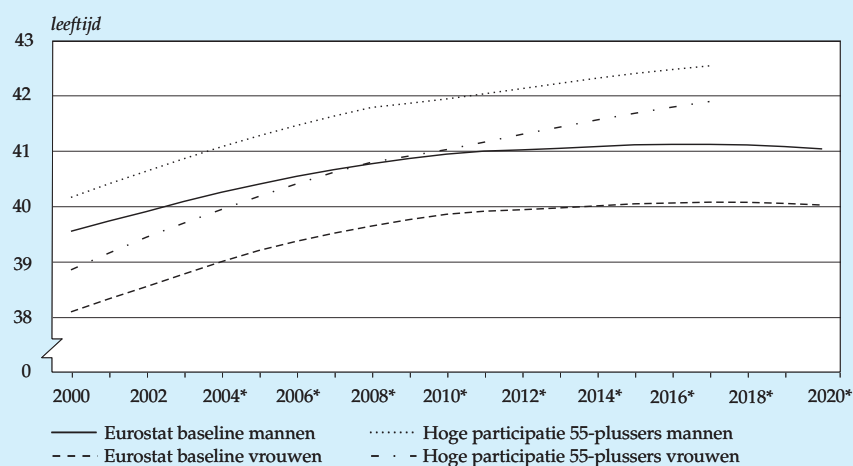
Hoe groot het maximale effect is van doorwerken tot de 65-jarige leeftijd blijkt uit beide lijnen die de ontwikkeling laten zien als alle momenteel 55-jarigen zouden blijven werken tot de pensioengerechtigde leeftijd. In 2020 zou de werkzame mannelijke bevolking dan gemiddeld 42,6 jaar oud zijn, tegen 41,1 jaar volgens het Eurostat baseline scenario. Werkzame vrouwen zouden dan nog maar negen maanden jonger zijn dan werkende mannen.

Gemiddelde leeftijd werkzame beroepsbevolking, 1950–2050*

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

Gemiddelde leeftijd werkzame beroepsbevolking, twee scenario's, 2000–2020*

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

6.2 *Economie en ruimte*

In de economie is ruimte van groot belang. Allereerst is grond nodig als productiefactor voor de landbouw. Daarnaast leggen ook consumptieactiviteiten als wonen en recreëren beslag op ruimte. Bedrijven hebben ruimte nodig om fabrieken en kantoren neer te zetten en uiteraard is ruimte nodig voor transport van grondstoffen, halffabrikaten en gereed product. Ook woon-werkverkeer en verkeer voor privé-doeleinden vallen onder deze categorie.

Woon-werkverkeer voornamelijk met de auto

In deze paragraaf zal met name worden ingegaan op het woon-werkverkeer. Hierbij komen thema's als mobiliteit, files en openbaar vervoer aan de orde. Om een al te grote opsomming te voorkomen zal vooral aandacht worden besteed aan de belangrijkste vorm van woon-werkverkeer, namelijk per auto.

Een groot deel van de Nederlandse bevolking neemt dagelijks deel aan het woon-werkverkeer. Ruim de helft (57 procent) maakt (als bestuurder of passagier) gebruik van de auto. Ongeveer een kwart gaat met de fiets naar het werk, terwijl het openbaar vervoer (trein en bus/tram/metro) ruim 9 procent van de reizigers voor haar rekening neemt.

6.3 Woon-werkverkeer naar vervoermiddel, 2001

	%	kilometers
Auto	57,0	21,0
Fiets	25,9	4,0
Trein	4,6	46,1
Bus/tram/metro	4,9	14,9
Brom-/snorfiets	2,1	7,0
Lopen	3,8	0,9
Overige	1,8	19,3

Bron: CBS, StatLine.

Treinreiziger legt grootste afstand af

Nederlanders overbruggen tijdens het woon-werkverkeer gemiddeld 16,8 kilometer. De afgelegde afstand verschilt echter zeer sterk per vervoermiddel. De treinreiziger legt gemiddeld de grootste afstand af, zo'n 46 kilometer. Dit is ruim tweemaal zo veel als de gemiddelde afstand die met de auto wordt afgelegd. Reizigers die bus/tram of metro gebruiken leggen tijdens het woon-werkverkeer ongeveer 15 km af. Op kortere afstanden wordt vaker gelopen of gefietst (zie ook tabel 6.3).

Het veelvuldig gebruik van de auto voor woon-werkverkeer leidt tot gigantische verkeersstromen op de Nederlandse (snel)wegen. Een goede maatstaf voor de verkeersstromen is de verkeersintensiteit. Dit is het aantal auto's dat per dag over een bepaald wegvak rijdt.

Verkeersintensiteit neemt toe, files nemen af

De verkeersintensiteit op de Nederlandse snelwegen is hoog. Dit is ondermeer het gevolg van de hoge bevolkingsdichtheid en het feit dat de auto verreweg het belangrijkste vervoermiddel is. In de onderstaande tabel zijn de tien meetplaatsen met de hoogste verkeersintensiteit weergegeven. Opvallend is dat al deze punten rondom de grote steden liggen. De verklaring hiervoor is dat veel mensen buiten de stad wonen maar in de stad werken. De grootste verkeersintensiteit werd vorig jaar gemeten op de A16 bij Rotterdam centrum. Op dit wegvak reden op een gemiddelde werkdag bijna 230 duizend auto's. Andere drukke punten zijn onder andere de A10 ter hoogte van de RAI en de A27 bij knooppunt Lunetten. Wanneer de verkeersintensiteit in 2002 wordt vergeleken met een jaar eerder is er over het algemeen sprake van een lichte toename.

6.4 Verkeersintensiteiten top 10, 2002

Nr.	Weg	Omschrijving	Richting	Aantal auto's	Mutatie in %
1	A16	Rotterdam centrum	Feijenoord	229 630	0,4
2	A10	RAI	Amstelveen	190 547	5,9
3	A27	Knooppunt Lunetten	Knooppunt Rijnsweerd	186 893	1,2
4	A4	Sloten	Knooppunt Badhoevedorp	181 171	4,4
5	A20	Rotterdam centrum	Crooswijk	180 109	0,9
6	A4	Knooppunt Nieuwe meer	Sloten	179 556	4,1
7	A10	Diemen	Duivendrecht	163 582	2,4
8	A2	Abcoude	Vinkeveen	162 382	2,5
9	A20	Crooswijk	Knooppunt Terbregseplein	160 759	0,1
10	A10	Sloten	Osdorp	158 194	-2,4

Bron: Rijkswaterstaat, AVV.

Deze verkeersstromen leiden op veel plaatsen tot files en vertragingen. Hoewel de verkeersintensiteit op veel plaatsen toenam, namen de files ten opzichte van een jaar eerder af. De afname van de opstoppingen op de Nederlandse wegen komt onder andere door het invoeren van spitsstroken op verschillende trajecten. Het totaal aantal files nam met 5,4 procent af tot bijna 33 duizend, terwijl de filezwaarte (zie kader 6.e) met 9 procent afnam. De totale lengte van de files in 2002 was bijna 104 duizend kilometer.

Kader 6.e

Filemetingen

Het begrip filezwaarte verklaard

Bij het bepalen van de ernst van de filevorming op de Nederlandse wegen kan worden gekeken naar 3 factoren: het aantal files, de totale lengte en de totale duur van de files. Omdat elk van deze 3 variabelen op zichzelf niet zoveel zegt over de fileproblematiek is er door het Ministerie van Verkeer en Waterstaat een andere maatstaf ontwikkeld, de filezwaarte. Bij de filezwaarte wordt van elke file de lengte vermenigvuldigd met de duur van de file. Hierdoor ontstaat een variabele waarin zowel het aantal als de lengte en duur van de files wordt gebruikt. Dit maakt het begrip filezwaarte bij uitstek geschikt voor het vergelijken van de fileproblematiek in ruimte (verschillende trajecten) en tijd (verschillende jaren).

A2 ruim vertegenwoordigd in file top 10

In tabel 6.5 is een overzicht opgenomen van de belangrijkste knelpunten in het Nederlandse wegennet. Opvallend is dat de A2 maar liefst vier keer in de top 10 vermeld staat. Wat filevorming betreft is deze snelweg de koploper van Nederland. Op nummer 1 staat net als in 2001 het traject Culemborg–Everdingen (A2, richting Utrecht). Op dit traject stonden in 2002 330 files met een totale lengte van 1 415 kilometer. De filezwaarte op dit traject nam ten opzichte van een jaar eerder toe met 16 procent. Op de tweede plaats staat het traject Delft-Zuid–Berkel en Roderijs (A13 richting Rotterdam). In 2001 stond dit traject nog op de negende plaats. De filezwaarte nam hier in één jaar tijd toe met maar liefst 60 procent. Belangrijkste reden voor de forse toename van de files op dit traject zijn de nachtelijke onderhoudswerkzaamheden die hier in 2002 veelvuldig hebben plaatsgevonden. Op het traject Vianen–Knooppunt Everdingen (A2 richting Den Bosch) namen de fileproblemen juist sterk af. De filezwaarte op dit traject daalde met bijna 37 procent. De forse afname was het gevolg van het in gebruik nemen van een spitsstrook.

6.5 File top 10, 2002

Nr. Weg	Omschrijving	Richting	Aantal files	Lengte	Duur	File zwaarte	Mutatie	
				km	min.		%	
1	A2	Culemborg–Everdingen	Utrecht	330	1 415,2	42 374	239 450	16,0
2	A13	Delft-Zuid–Berkel en Roderijs	Rotterdam	469	1 550,9	37 616	160 297	60,2
3	A9	Kp. Rottelpolderplein–Haarlem-Zuid	Amstelveen	336	1 140,2	35 995	148 430	-11,9
4	A10	Hemhavens S101–Coentunnel	Kp. Coenplein	470	1 273,2	40 418	134 106	22,0
5	A27	Avelingen–Merwedeburg	Breda	199	840,3	23 085	120 019	-11,0
6	A8	Oostzaan–Kp. Koenplein	Amsterdam	224	760,2	31 380	119 937	11,6
7	A2	Vianen–Kp. Everdingen	Den Bosch	149	580,9	26 060	119 575	-36,9
8	A20	Kp. Kleinpolderplein–Rotterdam- Centrum	Gouda	351	1 062,4	33 049	117 191	37,9
9	A2	Kp. Everdingen–Everdingen	Den Bosch	226	778,5	22 416	105 461	33,6
10	A2	Everdingen–Kp. Everdingen	Utrecht	133	554,4	17 194	100 782	84,4

Bron: Rijkswaterstaat, AVV.

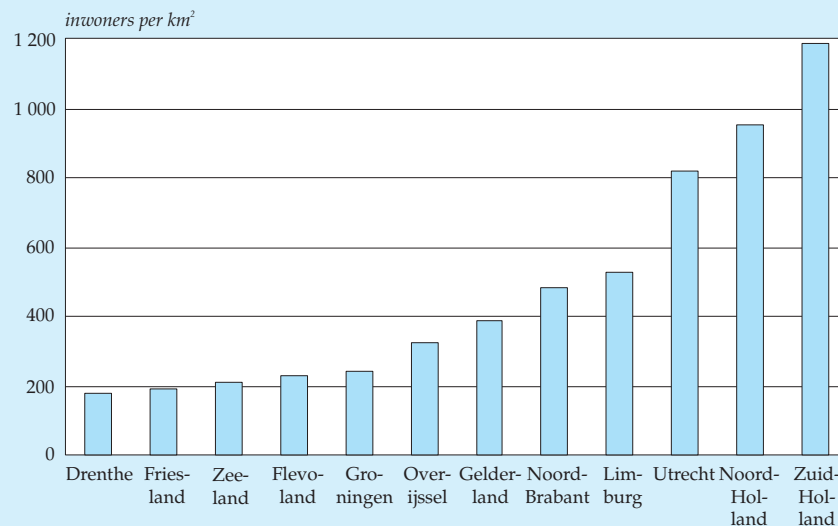
Kader 6.f

Randstad en de rest

Een veelgebruikte ruimtelijke tweedeling van Nederland is: de Randstad en overig Nederland. Deze tweedeling kan worden gemaakt omdat de twee gebieden nogal van elkaar verschillen. In dit onderzoek is ervoor gekozen om de Randstad te beperken tot de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht.

Historisch gezien is de Randstad van groot belang voor Nederland. Hoewel het gebied slechts 20 procent van het landoppervlak in beslag neemt, is het belang op andere fronten veel groter. Zo woont bijvoorbeeld zo'n 44 procent van de totale Nederlandse bevolking (ruim 7 miljoen mensen) in de Randstad. Dit beeld komt ook terug in de verdeling van de bevolkingsdichtheid over de verschillende provincies. Friesland en Drenthe zijn de dunstbevolkte provincies met gemiddeld minder dan 200 inwoners per vierkante kilometer. Maar ook in Zeeland, Flevoland, Groningen, Overijssel en Gelderland ligt de bevolkingsdichtheid onder het landelijk gemiddelde. In de drie randstadprovincies is de bevolkingsdichtheid het grootst. In Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland leven respectievelijk 820, 954 en 1 193 mensen per vierkante kilometer.

Bevolkingsdichtheid per provincie

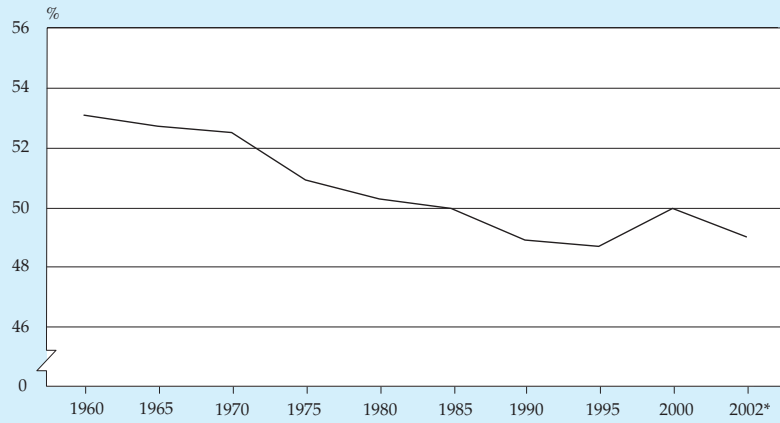

Bron: CBS, Regionale statistieken.

Randstad: helft BBP en banen

Ook in economisch opzicht speelt de Randstad een zeer belangrijke rol. Bijna de helft van alle banen in Nederland bevindt zich in de drie westelijke provincies. Belangrijk is de aanwezigheid van twee mainports, Schiphol en de Rotterdamse haven. Verder wordt de helft van het bruto binnenlands product (BBP) in de drie randstadprovincies verdiend. Overigens neemt het aandeel van de Randstad in het BBP wel langzaam af. Zo werd in 1960 nog 53 procent van het BBP in de Randstad gevormd. Ook bij het aandeel van de Randstad in de totale bevolking is er sprake van een afname. Woonde in 1960 nog 47,6 procent van de Nederlandse bevolking in de Randstad, in 2002 was dit teruggelopen tot ruim 44 procent. Dit komt voor een belangrijk deel door de opkomst van Flevoland. Hier wonen veel mensen die in de Randstad werken.

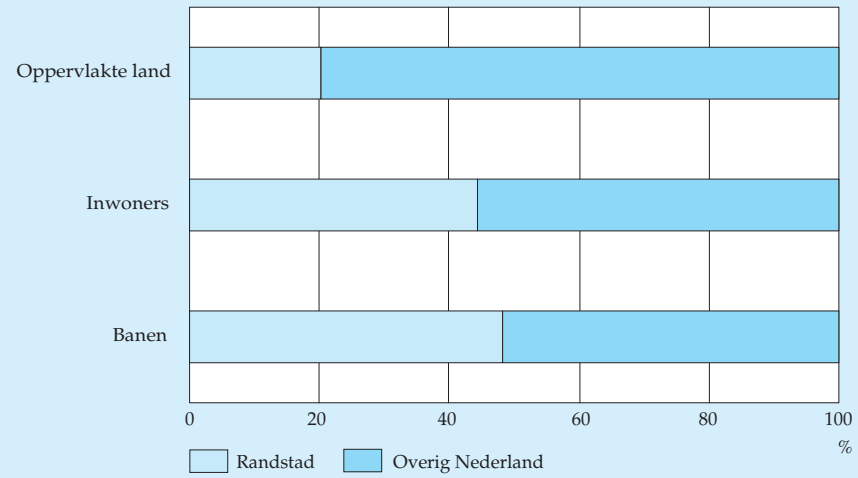
Aandeel Randstad in BBP¹⁾

¹⁾ Exclusief extra-territoriale regio en delfstoffenwinning.

Bron: CBS, Regionale statistieken.

Aandeel Randstad in oppervlakte, inwoners en banen, 1-1-2002

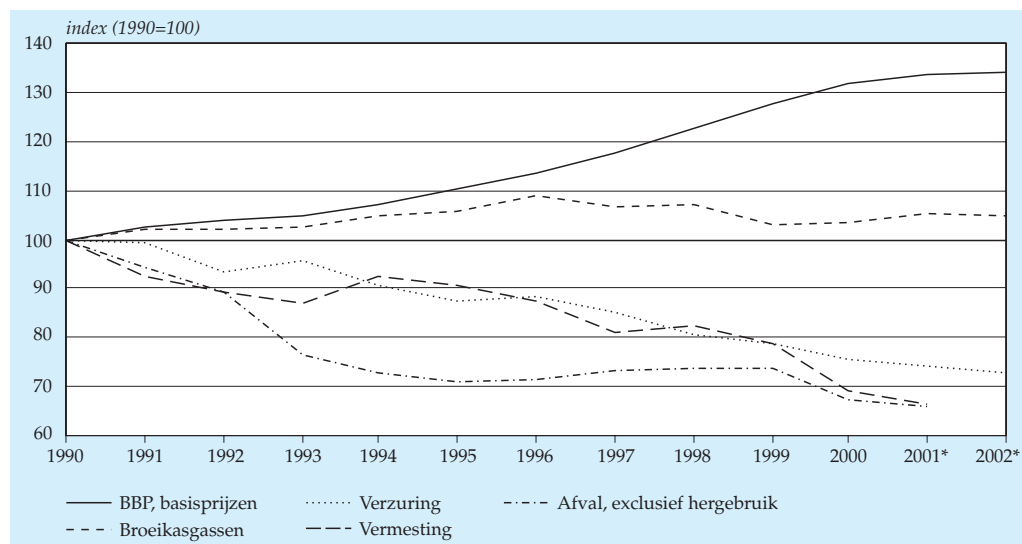
Bron: CBS, Regionale statistieken.

6.3 Milieu

In de milieumodule van de Nationale rekeningen (de NAMEA) wordt de relatie tussen economie en milieu beschreven. Emissies van verschillende verontreinigende stoffen worden weergegeven per bedrijfstak of, wanneer direct veroorzaakt door huishoudens, toegewezen aan consumptieve doeleinden. Alle vervuilende stoffen worden uiteindelijk gegroepeerd naar hun bijdrage aan een milieuthema zoals broeikaseffect, ozonlaagaantasting, verzuring, vermisting, afval en verandering in natuurlijke hulpbronnen. Deze milieuthema's sluiten aan bij het nationale milieubeleid en zijn vergelijkbaar met de macro-economische indicatoren uit de Nationale rekeningen. Door uitsluitend de emissies van Nederlandse ingezetenen mee te nemen wijken de gepresenteerde emissiegegevens af van cijfers die elders worden gepubliceerd. In kader 6.h is dit voor koolstofdioxide verder uitgewerkt. Omdat de emissies van methaan en ammoniak door de landbouwsector voor 2002 nog niet beschikbaar zijn, betreffen de indices voor broeikasgassen en verzuring ramingen die mede zijn gebaseerd op de uitkomsten van de landbouwtelingen van het CBS.

Het vrijwel stilvallen van de economische groei in 2002 ging samen met een verdere afname in de emissie van een aantal belangrijke milieubelastende stoffen (zie grafiek 6.6). Na een aantal jaren van toename heeft de uitstoot van broeikasgassen zich gestabiliseerd. De uitstoot van verzurende stoffen nam af met 3 procent.

6.6 Volume-ontwikkeling bruto binnenlands product en milieu-indicatoren

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Uitstoot van broeikasgassen stabiliseert

In 2002 nam de milieudruk van broeikasgassen, op basis van CO₂-equivalenten, af met 0,3 procent. Deze daling werd veroorzaakt door afname van zowel de methaan- (CH₄) als de lachgas- (N₂O) emissies, terwijl de koolstofdioxide (CO₂) emissie licht steeg. Sinds 1990 is de uitstoot van broeikasgassen door Nederlandse ingezetenen met 4,9 procent toegenomen. Dit is het resultaat van sterk uiteenlopende ontwikkelingen per producent. De grootste toename in die periode vond plaats bij de energieproducenten (29 procent), de transportsector (40 procent) en de afvalverbranding (65 procent). In de landbouwsector en bij de chemische industrie nam de emissie van broeikasgassen echter fors af, met respectievelijk 12 en 20 procent.

In 2002 ligt de uitstoot van broeikasgassen volgens de NAMEA definities 5 procent boven het niveau van 1990. Daarmee blijven ze echter ver achter bij de volumegroei van het BBP (35 procent) in die periode. Volgens de IPPC definities (zie kader) is de uitstoot met slechts 1,5 procent gestegen ten opzichte van 1990. In het Kyoto-protocol is vastgelegd dat Nederland zijn uitstoot van broeikasgassen (volgens de IPPC-definities) in de periode 2008–2010 met 6 procent zal reduceren ten opzichte van het niveau van 1990. Nederland heeft ervoor gekozen om de helft van de doelstelling met binnenlandse maatregelen te bewerkstelligen en de andere helft in het buitenland te kopen. Met binnenlandse maatregelen mikt Nederland dus op een reductie van 3 procent ten opzichte van 1990. Projecten voor de aankoop van buitenlandse reducties zijn in voorbereiding. Hiervoor heeft Nederland tot en met 2007 een budget van circa 800 miljoen euro gereserveerd.

CO₂ veruit het belangrijkste broeikasgas

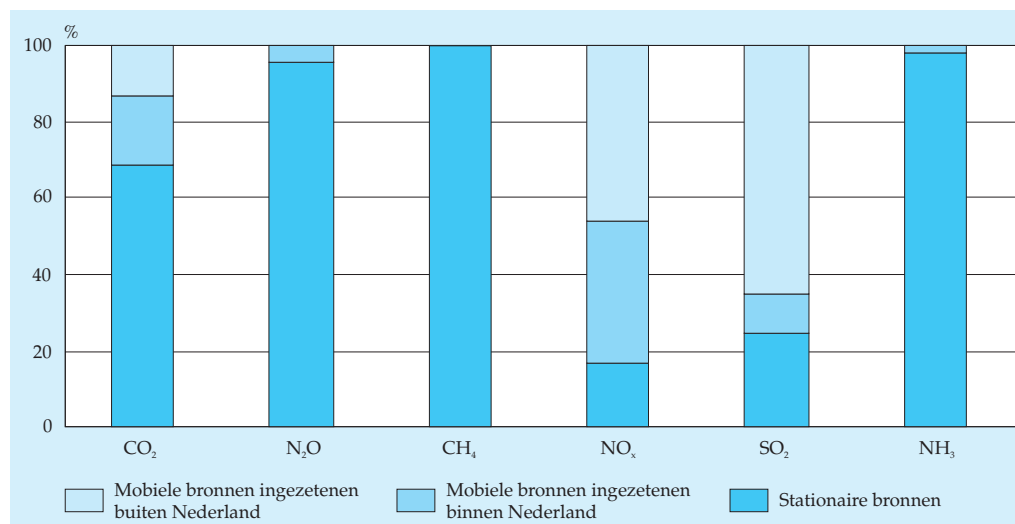
De belangrijkste bijdrage aan het broeikaseffect levert CO₂, dat vrijkomt bij de verbranding van fossiele brandstoffen. Na twee jaar van groei is de uitstoot van CO₂ in 2002 vrijwel gelijk gebleven aan het voorafgaande jaar (+0,3 procent). Een van de oorzaken van deze stabilisatie is een forse daling van de emissies in de aardolie-industrie met 8 procent. Dit komt doordat in 2002 de raffinaderijen wegens onderhoudswerkzaamheden enige tijd stillagen. Verder is als gevolg van de relatief zachte winter van 2002 het aardgasverbruik ten opzichte van 2001 iets afgenomen. Huishoudens zijn verantwoordelijk voor 17,5 procent van de totale CO₂-uitstoot. Mobiele bronnen (met name personenauto's) nemen hiervan ongeveer de helft voor hun rekening, terwijl de rest ontstaat bij de verbranding van aardgas voor ruimteverwarming, warmwaterbereiding en koken.

Emissies methaan en lachgas nemen af

De emissies van methaan en lachgas nemen elk jaar verder af. Deze twee gasen dragen respectievelijk 21 en 310 keer zo veel bij aan het broeikaseffect als een gelijke gewichtshoeveelheid CO₂. Sinds 1990 is de emissie van methaan met zo'n 30 procent afgenomen. Deze daling werd bewerkstelligd in de landbouwsector en bij de winning van aardolie en aardgas, waar de hoeveelheid methaan die direct in de atmosfeer terecht komt werd ingeperkt. Lachgas is een bijproduct van het denitrificatieproces van organisch materiaal en komt met name vrij bij de opslag en het uitrijden van dierlijke mest in de landbouw (48 procent). Door allerlei maatregelen, zoals het onderwerken van mest tijdens het uitrijden over het land en gespecialiseerde opslag is de uitstoot van dit broeikasgas de afgelopen jaren gedaald. Een tweede belangrijke bron van lachgas vormt de chemische industrie (44 procent). In de afgelopen vijf jaar is door deze bedrijfstak een reductie in de N₂O-emissie gerealiseerd van 18 procent.

Het aandeel van broeikasgassen veroorzaakt door mobiele bronnen bedraagt in 2002 26,5 procent. Hiervan nemen het wegverkeer, de luchtvaart en de scheepvaart respectievelijk 59 procent, 19 procent en 22 procent voor hun rekening. Het niveau van de uitstoot van mobiele bronnen ligt 23,2 procent boven dat van 1990, terwijl de uitstoot van stationaire bronnen in deze periode met slechts 3,5 procent steeg. In de NAMEA worden niet alleen de vervoers-emissies die veroorzaakt worden boven of op Nederlands grondgebied geregistreerd maar ook de emissies die door Nederlandse ingezetenen worden veroorzaakt in het buitenland. Van de totale hoeveelheid broeikasgasemissies door Nederlandse ingezetenen wordt 11,6 procent geëmitteerd in het buitenland, met name door de luchtvaart en de scheepvaart.

6.7 Bijdragen van mobiele en stationaire bronnen aan de totale emissies, 2002*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Emissie van ozonlaag aantastende stoffen tot een minimum gereduceerd

Na de spectaculaire daling in de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig laat de uitstoot van stoffen die de ozonlaag aantasten sinds 1995 een geleidelijker daling zien. In 2002 bedroeg de milieudruk nog slechts 6 procent van het niveau in 1990. Huishoudens zijn in totaal verantwoordelijk voor 33 procent van de huidige uitstoot. De belangrijkste bron van CFK's zijn oude koelkasten (in totaal verantwoordelijk voor 59 procent van de uitstoot). Sinds 1996 geldt een verbod op het gebruik van CFK's in koelkasten. Bij de ontmanteling van oude koelkasten komt echter nog een klein gedeelte van de CFK's vrij. Het grootste gedeelte van deze CFK's wordt echter gerecycled (hergebruik van CFK's is nog wel toegestaan) of wordt afgevoerd naar verbrandingsovens. Een andere belangrijke bron van CFK's vormt de diffusie uit harde schuimen in isolatiemateriaal (24 procent). Hoewel CFK's al enige tijd niet meer in isolatiemateriaal verwerkt mogen worden, komen deze gasen nog steeds vrij door diffusie uit nog aanwezig isolatiemateriaal (emissies toegerekend aan huishoudens) en bij de sloop van gebouwen (emissies toegerekend aan de bouwnijverheid). Ten slotte komen er nog CFK's vrij uit afvalstortplaatsen waar deze stoffen in het verleden zijn gestort (12 procent).

Milieudruk verzurende stoffen blijft geleidelijk afnemen

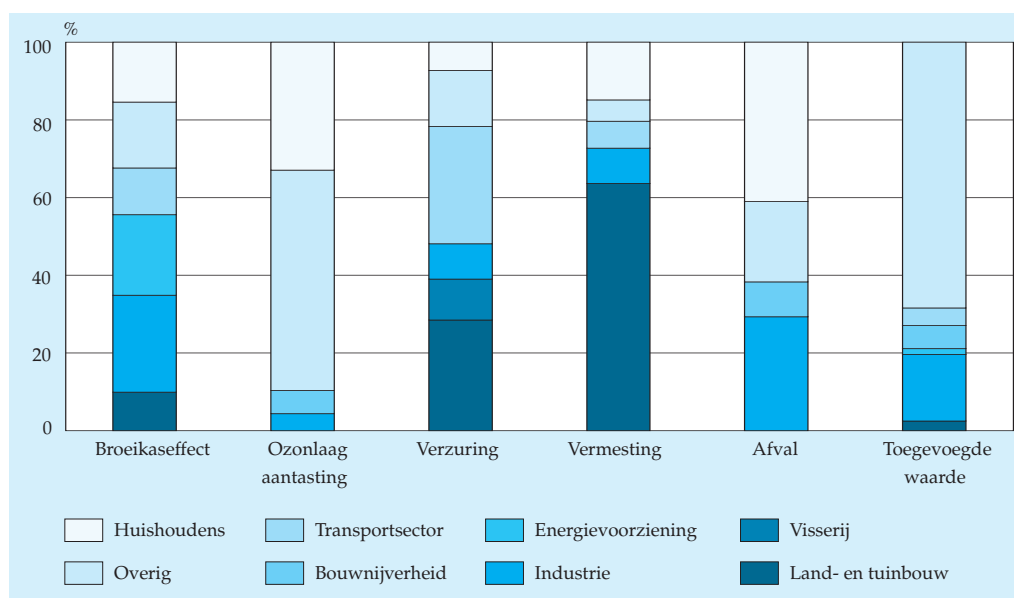
Het milieuthema verzuring handelt over de depositie van stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxide (SO_2), en ammoniak (NH_3) en hun atmosferische omzettingenproducten. Verzuring veroorzaakt schade aan ecosystemen en kan leiden tot negatieve effecten voor de volksgezondheid. Sinds 1990 neemt de milieudruk van verzurende stoffen, op basis van zuurequivalenten, langzaam af. In 2002 zette deze trend door met een verdere daling van 3 procent. De milieudruk bedraagt nog slechts 72 procent van het niveau van 1990. Deze daling werd onder andere veroorzaakt door een afname in de SO_2 -emissie met 31,5 procent. Deze winst werd voornamelijk geboekt door de aardolie-industrie en de energiebedrijven. Rookgas-ontzwavelingsinstallaties en het verbruik van steenkool met een lager zwavelgehalte maakten de reductie in SO_2 -uitstoot mogelijk. Ook de SO_2 -emissie door het wegverkeer is sinds 1990 afgenomen, wat is toe te schrijven aan de verlaging van het zwavelgehalte in benzine en diesel. Het vervoer over water en de visserij leveren een belangrijke bijdrage aan de SO_2 -emissie (respectievelijk 24 en 35 procent van de totale emissie). Voor de scheepvaart gelden minder strenge regels dan voor bijvoorbeeld het wegverkeer. In 2002 zijn de SO_2 -emissies van de visserij ten opzichte van 2001 sterk afgenomen (10 procent), terwijl de emissies van transport over water juist sterk toenamen (11 procent). Opvallend is dat 64 procent van de totale SO_2 -uitstoot plaatsvindt buiten de Nederlandse landsgrenzen.

De NO_x -uitstoot is sinds 1990 met 12 procent afgenomen. Deze daling werd met name gerealiseerd door huishoudens, energiebedrijven en de chemische industrie. De emissie van NO_x door huishoudens is in deze periode met 57 procent gedaald, wat voornamelijk is toe te schrijven aan de toepassing van

katalysatoren in personenauto's. Daar staat tegenover dat transport over water in deze periode een forse toename van de NO_x-emissie laat zien (52 procent). Net als bij SO₂ vindt de emissie van NO_x voor een groot gedeelte plaats buiten Nederland (46 procent).

De emissie van ammoniak komt voor 91 procent voor rekening van de landbouwsector. Sinds 1990 is de ammoniakuitstoot gedaald met 36 procent. Deze daling is veroorzaakt door de afname van de (rund)veestapel, efficiënter gebruik van stikstof in veevoer, en de strengere voorschriften voor het uitrijden van dierlijke mest.

6.8 Bijdragen van economische activiteiten aan de milieu-indicatoren en de toegevoegde waarde, 2002*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Vermesting neemt verder af

Het milieuthema vermisting betreft de verrijking van ecosystemen met de nutriënten fosfor en stikstof, wat onder andere kan leiden tot eutrofiëring van het oppervlaktewater. Net als de milieuthema's verzuring en afval neemt vermisting sinds 1990 af. Fosfor en stikstof worden voornamelijk door de landbouw (beide 64 procent) in het milieu gebracht door het gebruik van dierlijke mest en kunstmest. De productie van dierlijke mest is in de periode 1990–2001 met bijna 14 procent gedaald, wat voornamelijk werd veroorzaakt door de inkringing van de veestapel. Door het systeem van mestboekhouding nam in de jaren negentig de milieubelasting door dierlijke mest langzaam af. Door de invoering van het mineralenaangiftesysteem (MINAS) in 1998 kon de milieu-

belasting door fosfaat, en later ook stikstof, verder verminderen. Huishoudens leveren in de vorm van afvalwater, huis- en GFT-afval een bijdrage van 15 procent.

De hoeveelheid niet-recyclebaar afval sterk gedaald

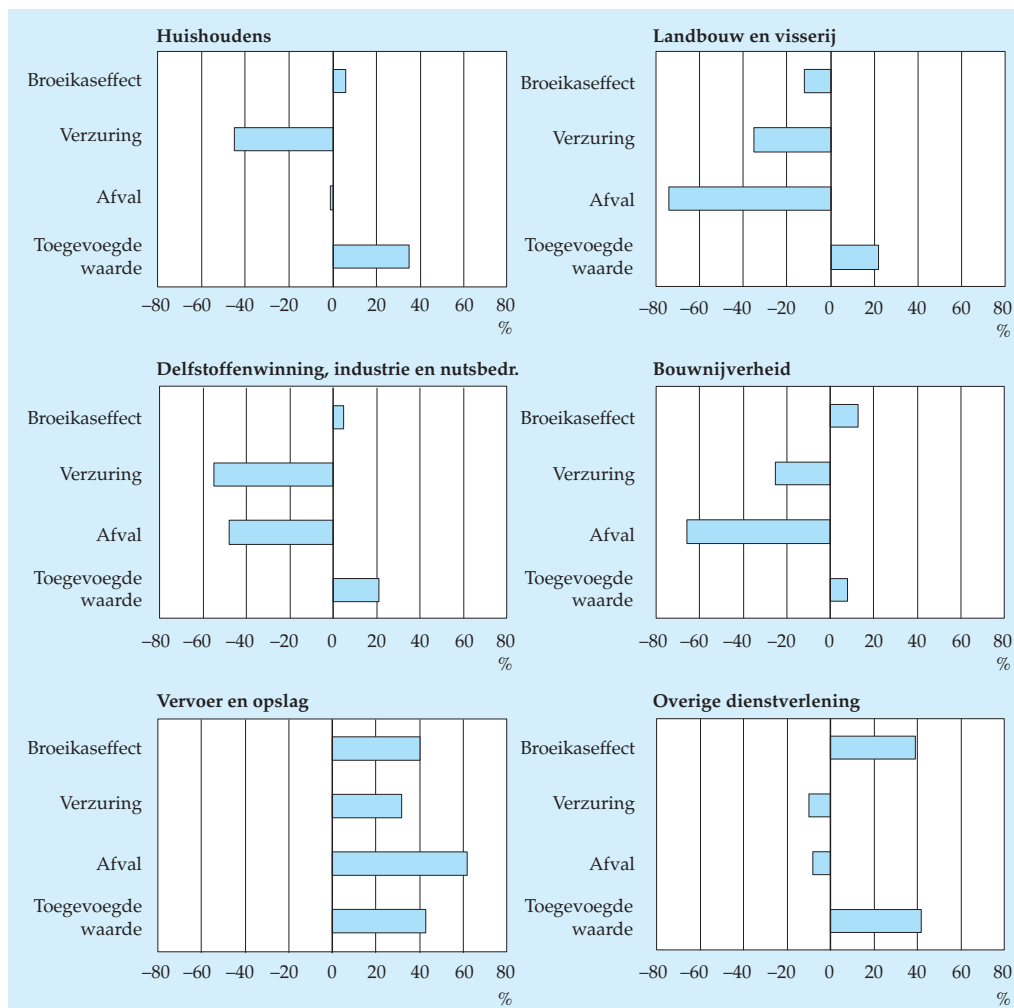
De hoeveelheid vast afval die niet kan worden hergebruikt en moet worden gestort of verbrand is sinds 1990 met 33 procent afgenomen. Veel soorten afval, met name afkomstig uit de industrie, worden steeds efficiënter hergebruikt. Daardoor neemt de niet-recyclebare afvalstroom langzaam af, terwijl de totale hoeveelheid geproduceerd afval elk jaar toeneemt. Huishoudens zijn verantwoordelijk voor 41 procent van het niet-recyclebare afval. In tegenstelling tot de voorafgaande jaren is de hoeveelheid huishoudelijk afval in 2001 nauwelijks gegroeid. Ten opzichte van 1990 is de hoeveelheid afval van huishoudens slechts licht gedaald. Hierdoor is het relatieve aandeel van huishoudens gestegen van 28 procent in 1990 tot 41 procent in 2001.

Binnen de industrie, in totaal verantwoordelijk voor 29 procent van de niet-recyclebare afvalstroom, zijn de recyclingbedrijven (7 procent) en de voedings- en genotmiddelenindustrie (7 procent) de grootste afvalproducenten. De afvalstroom uit de chemische industrie, voorheen één van de grotere afvalproducenten, is de laatste jaren sterk afgenomen. Dit werd met name veroorzaakt door het stopzetten van de lozing van fosforzuurgips in 2000. Tevens is in 2001 een einde gekomen aan het storten van jarosiet door het in gebruik nemen van een nieuw proces voor de vervaardiging van primair zink. De bouwnijverheid produceert 9 procent van het vaste afval. Sloopafval wordt echter steeds vaker hergebruikt.

Toename milieudruk blijft achter bij economische groei

De economische groei was in de periode 1990–2002 aanzienlijk hoger dan de overeenkomstige toename van de verschillende vervuilingcategorieën. In grafiek 6.9 is voor huishoudens en bedrijfstakken de ontwikkeling van enige milieuthema's vergeleken met de volumeontwikkeling van de consumptieve bestedingen en de toegevoegde waarde. De gegevens voor afval hebben betrekking op de periode tot 2001. Bij transport- en opslagbedrijven was de procentuele toename van de drie milieuthema's het grootst. De toename in de emissie van broeikasgassen loopt bijna parallel met de volumegroei van de toegevoegde waarde in deze bedrijfstak. Voor de landbouw en visserij lieten de indicatoren voor het broeikaseffect, verzuring en afval een forse daling zien, terwijl de toegevoegde waarde van deze bedrijfstakken met 21 procent steeg. De consumptieve bestedingen van huishoudens zijn in de afgelopen twaalf jaar met 35 procent gestegen. De uitstoot van broeikasgasemissies door huishoudens, als gevolg van toegenomen mobiliteit, nam in deze periode met 6 procent toe. Verzuring laat een sterke daling zien in de periode 1990–2002, terwijl de afvalproductie vrijwel gelijk is gebleven.

6.9 Procentuele verandering van milieu-indicatoren in vergelijking met de volumegroei van consumptieve bestedingen en toegevoegde waarde in 2002* ten opzichte van 1990

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

In grafiek 6.10 zijn de CO₂-emissies voor 2002 toegerekend aan de consumptie van huishoudens en de overheid, aan de investeringen en aan de uitvoer. Bij deze berekeningen wordt aangenomen dat bij de productie van de ingevoerde goederen dezelfde hoeveelheid CO₂ geëmitteerd is als wanneer ze door Nederlandse bedrijven waren voortgebracht. Emissies gerelateerd aan de finale vraag kunnen aanzienlijk afwijken van de directe emissies. Een goed voorbeeld hiervan is de energiesector. De directe CO₂-emissies van deze sector tijdens het productieproces vormen meer dan 25 procent van de emissies door producenten. Het grootste gedeelte van de geproduceerde elektriciteit wordt echter door andere bedrijfstakken verbruikt voor de productie van allerlei goederen en diensten. Uit de input-output analyse blijkt dat de toegerekende

emissies van de energiesector een veel kleiner deel uitmaken van de totale emissies (14 procent). Hetzelfde geldt voor de landbouw. Veel van de emissies worden gegenereerd tijdens de productie van landbouwproducten die bestemd zijn voor bijvoorbeeld de voedingsmiddelenindustrie. De open economie van Nederland wordt duidelijk gereflecteerd in de 'import' en 'export' van emissies. Van de emissies die gepaard gaan met de totale binnenlandse productie wordt ruim de helft geëmitteerd ten behoeve van productie voor de export.

6.10 Toegerekende CO₂-emissies naar eindproducten ¹⁾, 2002*

	Consumptie huishoudens	Consumptie overheid	Investe- ringen	Uitvoer	Totaal
	%				
Landbouw en visserij	0,4	–	0,1	2,9	3,4
Delfstoffenwinning	–	–	–	0,5	0,5
Industrie	1,7	–	0,5	18,2	20,4
Energie- en waterleidingbedrijven	6,9	–	0,5	0,3	7,8
Bouwnijverheid	–	–	1,8	–	1,9
Handel, horeca en reparatie	0,9	–	–	0,4	1,4
Vervoer	1,8	–	–	6,2	8,1
Overheid	0,2	3,5	0,2	–	3,9
Dienstverlening	3,4	0,7	0,3	0,7	5,2
Handels- en vervoersmarges	2,3	–	0,4	1,2	4,0
Totaal productie binnenland	17,9	4,4	3,9	30,4	56,5
Invoer ¹⁾	9,8	0,9	4,6	28,2	43,5
Totaal productie binnenland + invoer	27,6	5,3	8,5	58,6	100,0

¹⁾ Uitzonderd invoer van diensten en niet-concurrerende invoer.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Kader 6.g

Duurzame energie *Sterke groei in afname groene energie*

Duurzame energie wordt opgewekt met behulp van wind, waterkracht, zonlicht, benutting van omgevingswarmte en de verbranding van biomassa en komt beschikbaar in de vorm van elektriciteit en warmte. Hierdoor wordt het verbruik van fossiele brandstoffen verminderd en wordt bovendien de uitstoot van broeikasgassen en gassen die bijdragen aan de verzuring van het milieu verminderd. Per 1 juli 2001 is de markt voor duurzame energie geliberaliseerd waardoor iedereen nu vrij is in de keuze van een leverancier. Op dat moment namen ongeveer 600 duizend huishoudens groene stroom af. Aanbieders van duurzame energie hebben rond dit tijdstip veel reclame gemaakt voor hun product. Vanaf die periode heeft het aantal huishoudens dat groene stroom afneemt dan ook een grote vlucht genomen. Eind 2002 namen al ongeveer 1,4 miljoen huishoudens groene stroom af. Dit komt overeen met een verbruik van circa 4,9 miljard kWh op jaarbasis. Dat de markt nog groeiende is, blijkt uit de cijfers van het eerste kwartaal 2003: het aantal huishoudens dat groene stroom afneemt, is gegroeid naar 1,8 miljoen (26 procent van het totaal aantal huis-

houdens). Ook steeds meer bedrijven besluiten om duurzame energie te gaan gebruiken. Bedrijven kunnen dit doen door zelf energie op te wekken of door het kopen van groene stroom. De gemeente Rotterdam is verreweg de grootste zakelijke afnemer met 230 miljoen kWh. De energievoorziening van Rotterdam bestaat in zijn geheel uit duurzame energie.

Overheidsmaatregelen

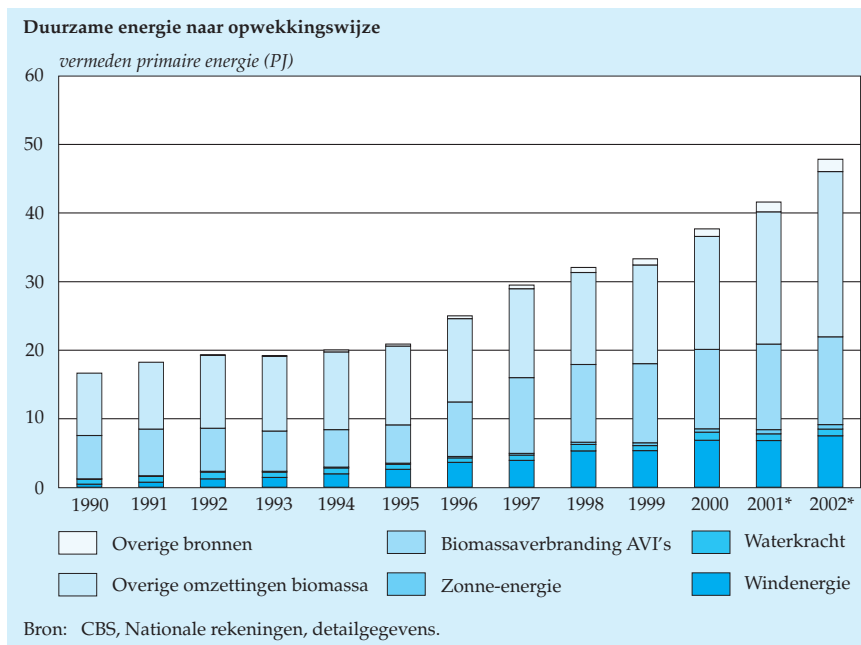
De overheid neemt allerlei maatregelen om het gebruik en de productie van duurzame energie te stimuleren. Particulieren kunnen bijvoorbeeld gebruik maken van subsidieprogramma's voor de aanschaf van zonneboilers. Voor producenten wordt het ook aantrekkelijk gemaakt deze vorm van energie op te wekken. De Regulerende Energiebelasting (REB), die betaald wordt door de afnemer, wordt in het geval van duurzame energie, teruggesluisd naar de producent. Voor 2002 is geschat dat de Nederlandse Staat 458 miljoen euro aan subsidies heeft verstrekt.

Binnenlandse productie en import

Van het totale finale elektriciteitsverbruik werd in 2002 13 procent op duurzame wijze geproduceerd (inclusief import), in 2001 was dit bijna 10 procent. De binnenlandse productie van duurzame elektriciteit steeg in 2002 met ruim 24 procent tot 3 627 GWh. Dit is ongeveer 3,3 procent van het totale finale elektriciteitsverbruik. De overige duurzame energie, in 2002 een kleine driekwart van het totale aanbod van duurzame elektriciteit, werd geïmporteerd. Deze import betrof voor 60 procent elektriciteit uit biomassa en voor 40 procent elektriciteit uit waterkracht. In tegenstelling tot 2001 was in 2002 daadwerkelijk import nodig om aan de vraag naar groene elektriciteit te kunnen voldoen.

Duurzame energie bestaat in Nederland voornamelijk uit bio-energie (77 procent), verkregen door middel van afvalverbranding in afvalverbrandingsinstallaties (AVI's) of door verbranding, vergisting en vergassing van biomassa. Een andere belangrijke vorm van duurzame energieopwekking is door middel van wind. Sinds 1990 is dit aandeel van 3 procent gestegen naar 16 procent in 2002. Moderne windturbines hebben een veel groter vermogen dan de eerste windturbines die in Nederland gebouwd werden. Het in Nederland opgestelde vermogen aan windturbines is in 2002 met 40 procent uitgebreid en bedraagt nu ongeveer 678 Megawatt. Deze windturbines hebben in 2002 910 GWh aan elektriciteit geproduceerd. Omdat het meeste vermogen pas in de tweede helft van 2002 is bijgeplaatst zal de elektriciteitsproductie afkomstig uit deze capaciteit pas in 2003 volledig in beeld komen. De overige duurzame energiebronnen leveren een relatief klein aandeel.

Duurzame energie komt beschikbaar in de vorm van elektriciteit en warmte. Als gevolg van de binnenlandse productie van groene stroom en warmte wordt 48 PJ (1 PJ = 10^{15} Joule) aan inzet van primaire energie (aardolie, steenkolen, aardgas) vermeden. De vermeden hoeveelheid energie komt overeen met 1,5 procent van het totale Nederlandse energieverbruik. Wordt de import van de groene stroom meegerekend dan komt dit percentage op 4,2 procent. In 2010 moet volgens de Rijksoverheid 5 procent van de totale Nederlandse energievoorziening afkomstig zijn uit duurzame energiebronnen. In 2020 wordt een duurzaamheidspercentage van 10 procent beoogd.

Kader 6.h

Verschillen in de definities van de CO₂-uitstoot

In de tabel is de samenhang tussen een aantal definities met betrekking tot de uitstoot van kooldioxide (CO₂) nader geïllustreerd. Hierbij gaat het om het CO₂-totaal op voorschrift van het IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change). Ook is in deze tabel het totaal zoals gepubliceerd in de 'Milieubalans' van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) opgenomen. De derde definitie wordt berekend door het CBS (actuele emissies) en wordt weergegeven in de milieumodule bij de Nationale rekeningen, de zogenaamde NAMEA (National Accounting Matrix including Environmental Accounts). Bij het NAMEA-cijfer wordt onderscheid gemaakt tussen de totale emissie van CO₂ in Nederland en de emissie door ingezetenen. Dit laatste cijfer is rechtstreeks te relateren aan de macro-economische kerngegevens, ontleend aan de Nationale rekeningen (bruto binnenlands product, consumptie, enzovoort). Hieronder worden de verschillen in het kort toegelicht.

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

Voor het voeren van internationaal beleid is door het IPCC een voorschrift opgesteld op basis waarvan per land de emissie van broeikasgassen wordt vastgesteld en gerapporteerd. In het IPCC-totaal blijft de zogenaamde korte koolstofkringloop, zoals het verbranden van biomassa in houtkachels en biochemische processen, buiten beschouwing. Hiervan wordt verondersteld dat deze niet structureel bijdraagt aan de toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer. De vervuiling door verkeer wordt berekend aan de hand van de totale hoeveelheid in het binnenland afgeleverde motorbrandstof, ongeacht de nationaliteit van de gebruiker of de locatie van het daadwerkelijke gebruik en de hiermee samenhangende emissie. Daarnaast

wordt bunkering (afleveringen van brandstof aan vliegtuigen en schepen) afzonderlijk gerapporteerd. Op deze wijze kan samen met bunkering een mondiaal dekkend CO₂-totaal worden vastgesteld. Bij de reducties die in het Kyoto-protocol per land of regio zijn vastgelegd blijft bunkering echter buiten beschouwing.

RIVM

Het RIVM publiceert jaarlijks 'de Milieubalans'. De hierin gepresenteerde totale CO₂-uitstoot voor Nederland is gebaseerd op het IPCC-getal waarop aansluitend een zogenaamde temperatuurcorrectie wordt toegepast. Hiermee wordt het verbruik van aardgas voor ruimteverwarming gecorrigeerd voor een koud dan wel een warm jaar ten opzichte van een 'normaal' jaar, ten einde de trendmatige ontwikkeling van CO₂-emissies inzichtelijk te maken. Ook in de Milieubalans blijft de emissie van CO₂ samenhangend met bunkering buiten beschouwing.

Aansluitingstabel koolstofdioxide-emissies CO₂ in Nederland

	1990	1995	2000	2001*	2002*
	<i>mld kg</i>				
1. Stationaire bronnen ¹⁾	136	146	142	149	149
2. Mobiele bronnen volgens CBS	30	33	38	38	39
3. Mobiele bronnen volgens IPCC	29	32	35	36	36
4. Kort-cyclische CO ₂	5	5	6	8	8
5. Totaal, IPCC = 1 + 3 - 4 (Kyoto-protocol)	161	173	171	177	177
6. Temperatuurcorrectie	6	3	5	2	4
7. Totaal, Milieubalans (RIVM) = 5 + 6	167	176	176	179	181
8. CBS actuele emissie in Nederland = 1 + 2	167	179	180	187	188
9. Ingezetenen in het buitenland	25	25	28	29	29
Wegverkeer	4	5	5	5	5
Luchtvaart	11	10	12	12	12
Scheepvaart	9	10	11	11	11
10. Niet-ingezetenen in Nederland	2	3	3	3	3
Wegverkeer	1	1	1	1	1
Luchtvaart	0	0	0	0	0
Scheepvaart	1	1	1	1	1
11. Totale emissie door ingezetenen, NAMEA (CBS) = 8 + 9 - 10	189	202	205	213	213

¹⁾ Stationaire bronnen inclusief kort-cyclische CO₂

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

CBS

Het CBS publiceert jaarlijks de actuele emissie van CO₂ in Nederland. Hierbij gaat het om de daadwerkelijke uitstoot van CO₂ binnen de landsgrenzen. Afwijkend van het IPCC-voorschrift en de Milieubalans wordt hierbij gekeken naar de uitstoot van verkeer en andere mobiele bronnen in Nederland ongeacht waar de brandstof is getankt.

Evenals bij het IPCC-totaal wordt geen temperatuurcorrectie uitgevoerd. Wanneer een jaar met een hoge gemiddelde jaartemperatuur wordt opgevolgd door een jaar met een lage gemiddelde jaartemperatuur kunnen de actuele emissie (CBS-cijfer) en het IPCC-cijfer een stijging vertonen terwijl de indicator in de Milieubalans juist afneemt of gelijk blijft.

CBS-NAMEA

De actuele emissie zoals berekend door het CBS wordt in aangepaste vorm gepresenteerd in de NAMEA, de milieumodule bij de nationale rekeningen. In de NAMEA wordt de milieudruk weergegeven in relatie tot de Nederlandse economie, verbijzonderd naar bedrijfstakken en consumptiedoeleinden. Bij de aansluiting van milieugegevens op de economische kerngegevens van de Nationale rekeningen, is het onderscheid tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van belang. In de nationale rekeningen wordt de totale productie bepaald als de som van de productie door alle ingezetenen producenten. De productie zelf en de hiermee samenhangende vervuiling kan echter ook in het buitenland plaatsvinden. Hierbij gaat het voornamelijk om internationaal transport zoals wegverkeer, luchtvaart en scheepvaart. Omgekeerd veroorzaken niet-ingezetenen enige vervuiling binnen de landsgrenzen van Nederland. Het verschil tussen de vervuiling samenhangend met de Nederlandse economie en de totale CO₂-uitstoot op Nederlands grondgebied wordt dus bepaald door de vervuiling van ingezetenen in het buitenland (regel 9 in de aansluitingstabel) minus de vervuiling van niet-ingezetenen in Nederland (regel 10). De benodigde informatie hierover kan in belangrijke mate worden ontleend aan de nationale rekeningen. Hierin wordt bij het berekenen van de productiekosten van transportbedrijven het verbruik van brandstoffen in zowel het binnenland als daarbuiten meegeteld. Deze verbruikgegevens liggen vervolgens ten grondslag aan de berekening van lucht-emissies die samenhangen met het internationaal transport door Nederlandse ondernemingen.

6.4 Regio

Economie krimpt in vier provincies

In 2002 bedraagt de economische groei landelijk 0,2 procent. De bescheiden groei is verschillend verdeeld over de twaalf provincies. Groningen (2,1 procent) en Flevoland (2,4 procent) zitten ruim boven de gemiddelde ontwikkeling voor Nederland. Provincies met een licht negatieve groei zijn Friesland, Drenthe, Noord-Brabant en Limburg.

In de periode 1995–2001 hadden de provincies Utrecht, Flevoland, Noord-Holland en Noord-Brabant nog een bovengemiddelde groei. In 2002 zijn Noord-Holland en Noord-Brabant echter de status van snelle groeiers kwijt.

Krimp nijverheid werkt vooral door in regio's buiten de Randstad

Met uitzondering van Groningen krimpt de nijverheid in 2002 in alle provincies. Landelijk daalde de nijverheid met 1,5 procent. Onder de nijverheid vallen industrie, bouw, delfstoffenwinning en energiebedrijven. Het positieve resultaat voor Groningen wordt voor een groot deel veroorzaakt door de aard-

gaswinning. De aardgaswinning levert daarentegen in Friesland en Drenthe een negatieve bijdrage aan de groei.

Alle provincies met een negatieve economische groei in 2002 hebben relatief veel nijverheid. Deze provincies liggen allen buiten de Randstad. Voor Nederland als geheel is het aandeel van de nijverheid in 2001 bijna 26 procent in de totale toegevoegde waarde. De krimpprovincies Friesland, Drenthe, Noord-Brabant en Limburg kennen met 30 tot 32 procent een bovengemiddeld aandeel nijverheid. De regionale fluctuaties in de aardgaswinning vertroebelen het beeld. Exclusief aardgaswinning zou Groningen met een groei van 0,9 procent nog steeds tweede zijn. In Friesland en Drenthe is er dan sprake van een nulgroei.

Groei commerciële diensten stagneert in vrijwel alle provincies

Het grote gewicht van de commerciële diensten (landelijk 48 procent en in de Randstad ruim boven de 50 procent) bepaalt in belangrijke mate de nationale en regionale ontwikkeling. In 2002 blijft de groei van deze sector rond het nulpunt steken. Uitzonderingen hier zijn Flevoland en Groningen. De relatief hoge groei in Flevoland, bijna 3 procent, is vooral geconcentreerd in Almere en Midden-Flevoland, met onder meer Lelystad. De groei in deze regio's is al jaren bovengemiddeld. De positieve groei in Groningen wordt mede veroorzaakt door de hoge groei van de relatief omvangrijke post- en telecomsector.

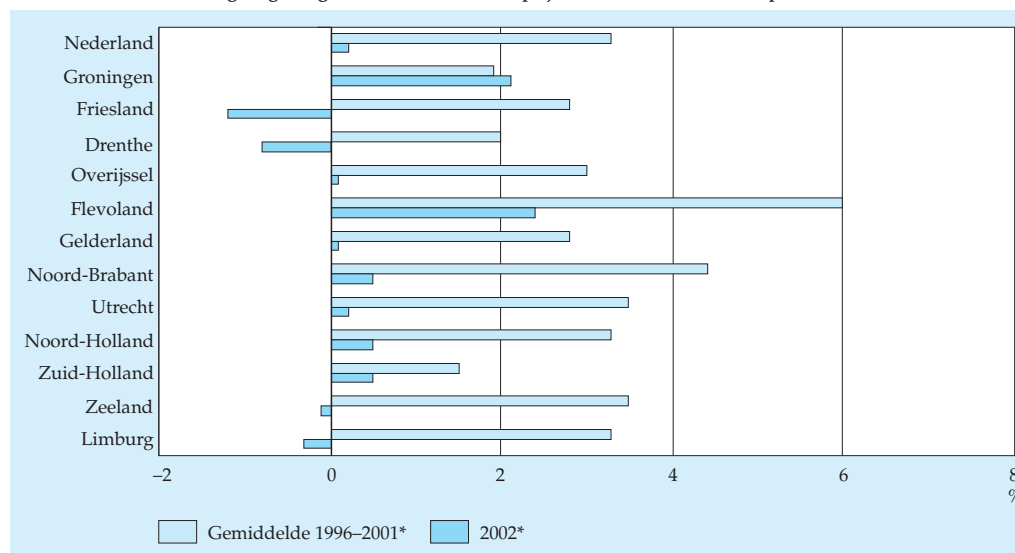
Zorg en overheid motor economische groei

De economie groeit in 2002 in hoofdzaak door de sterke groei van de gezondheids- en verzorgingszorg (5,1 procent), het overheidsbestuur (2,4 procent) en het onderwijs (0,8 procent). In alle provincies leveren deze sectoren een positieve bijdrage aan de economische ontwikkeling.

Hoogste economische groei in Almere, laagste groei in Zuidoost-Drenthe

Almere was in 2002 veruit de grootste groeier met bijna 4 procent. Zowel de overheid en de gezondheidszorg, als de commerciële dienstverlening hebben aan die groei bijgedragen. De groei voor Almere is al jaren bovengemiddeld. Overig Groningen deed het door de aardgaswinning ook goed. De groei voor deze regio bedroeg 2,7 procent in 2002. Ook de agglomeratie Den Haag bleef met een groei van 1,5 procent ruim boven het gemiddelde voor Nederland. Vooral de ontwikkeling bij de overheid en gezondheidszorg, maar ook de ontwikkeling van de commerciële diensten waren hiervoor verantwoordelijk. De Haarlemmermeer (met onder andere Schiphol) scoort bovengemiddeld met een groei van iets meer dan 1 procent. Ten opzichte van een gemiddelde jaarlijkse groei van ruim 5 procent in de periode 1995–2001, is de terugval in de groei echter relatief groot. Vooral door de negatieve ontwikkelingen in de nijverheid hadden Zuidoost-Noord-Brabant en Noord-Limburg een negatieve ontwikkeling van circa 1 procent. Zuidoost-Drenthe had een negatieve groei van ruim 2 procent. Vooral de landbouw en de nijverheid waren hiervoor verantwoordelijk.

6.11 Volumeontwikkeling toegevoegde waarde (bruto basisprijzen) van de Nederlandse provincies

Bron: CBS, Regionale statistieken.

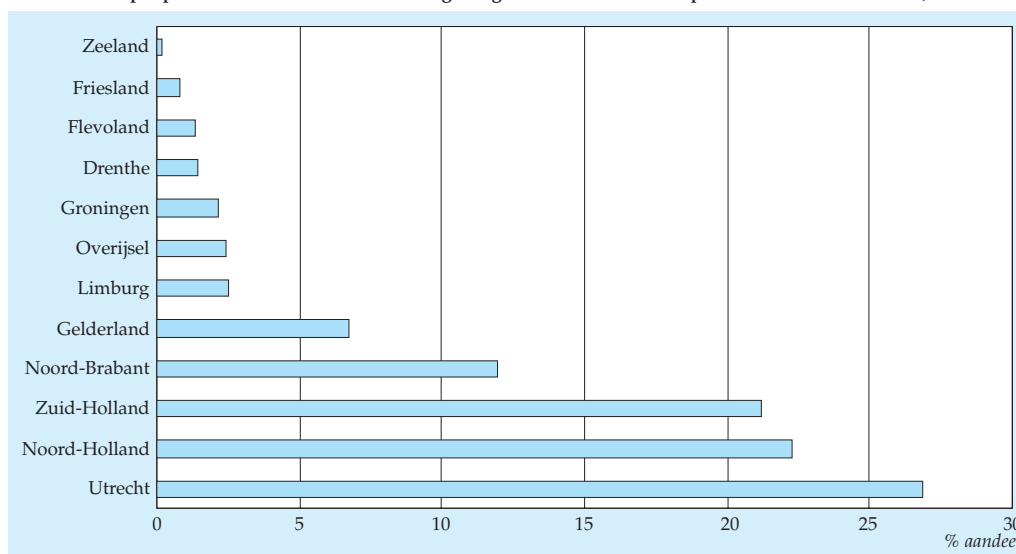
Utrecht koploper in de computerbranche

De computerbranche heeft voor een belangrijk deel betrekking op computerservicebureaus. Dit zijn bedrijven op het gebied van automatisering, systeemhuizen, computercentra, databanken, onderhoud en reparatie van computers en dergelijke. De totale toegevoegde waarde van de computerservicebureaus bedraagt in 2002 in Nederland 7,7 miljard euro.

De ontwikkeling in deze branche is de afgelopen jaren stormachtig geweest. Zo is de toegevoegde waarde van de computerservicebureaus in 2002 bijna driemaal de waarde van 1995. Voor de gehele economie is de toegevoegde waarde in 2002 anderhalf maal zo hoog als die in 1995. De gemiddelde jaarlijkse waardegroei van de computerbranche voor de periode 1995-2002 bedroeg ruim 16 procent. In 2002 was er geen groei.

Uit de regionale rekeningen blijkt dat de computerservicebureaus vooral in West-Nederland en Noord-Brabant werkzaam zijn (zie grafiek 6.12). West-Nederland heeft een aandeel van ongeveer 70 procent in de totale toegevoegde waarde van de branche. De provincie Utrecht heeft met 27 procent het grootste aandeel. Daarna volgen Noord-Holland (22 procent), Zuid-Holland (21 procent) en Noord-Brabant (12 procent). Het zijn vooral de regio's buiten de Randstad, die een relatief laag aandeel hebben.

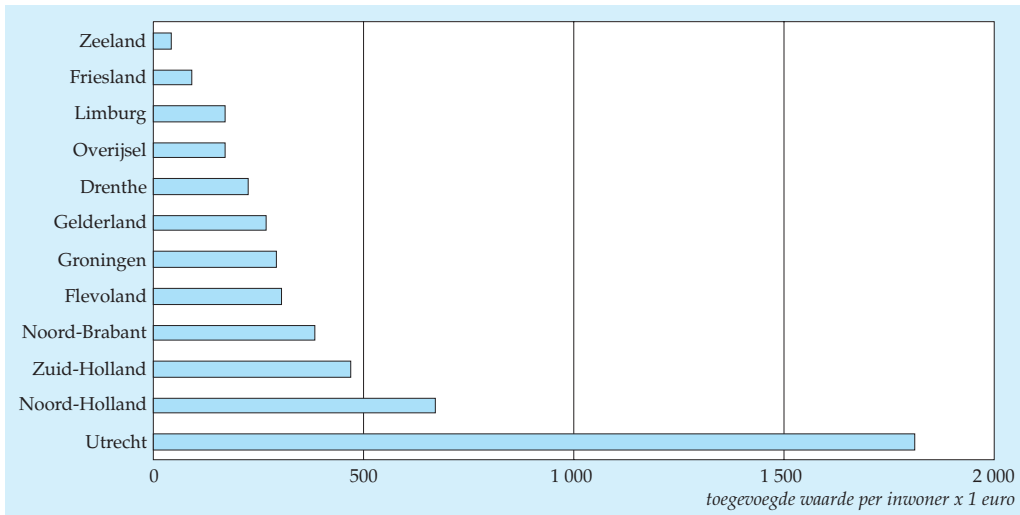
6.12 Aandeel per provincie in het totaal van de toegevoegde waarde van de computerbranche in Nederland, 2002*

Bron: CBS, Regionale statistieken.

Als scherpere maat voor de intensiteit van de computerbranche is de toegevoegde waarde van deze activiteit per hoofd van de bevolking genomen. Uit het ranglijstje voor de provincies blijkt dat Utrecht veruit koploper is (zie grafiek 6.13). In deze provincie genereerden de vestigingen van de computerbranche bijna drie maal zoveel toegevoegde waarde per hoofd als nummer twee, Noord-Holland. De provincies Zuid-Holland en Noord-Brabant staan, evenals bij de vorige lijst, op respectievelijk plaatsen drie en vier. Ook hier blijkt dat de regio's buiten de Randstad een relatief lage toegevoegde waarde per hoofd hebben.

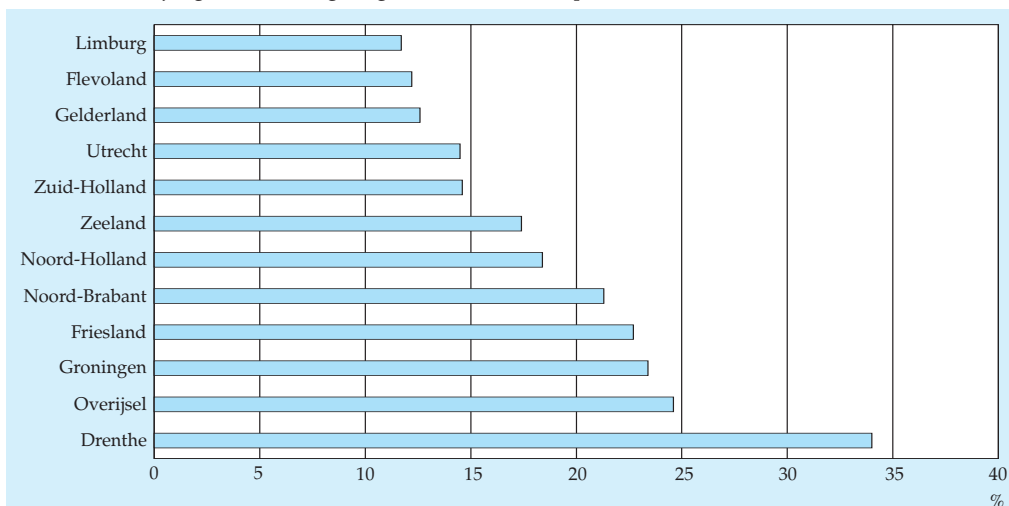
6.13 Toegevoegde waarde van de computerbranche per inwoner, 2002*

Bron: CBS, Regionale statistieken.

In grafiek 6.14 is te zien hoe de computerbranche zich regionaal heeft ontwikkeld. Provincies met relatief grote aandelen in de toegevoegde waarde laten een waardeontwikkeling zien die in de buurt van de nationale ontwikkeling ligt. De provincies Utrecht en Zuid-Holland bleven zelfs enigszins achter bij de nationale ontwikkeling. Drenthe was met een toename van 34 procent veruit de snelste groeier. Groningen, Friesland, Overijssel en Noord-Brabant deden het ook goed met een gemiddelde waardetoeename van meer dan 20 procent. Daarmee lopen zij iets van hun relatieve achterstand in.

6.14 Gemiddelde jaargroei van de toegevoegde waarde van de computerbranche, 1995-2002*

Bron: CBS, Regionale rekeningen.

7. *Beleidsthema's*

In dit hoofdstuk komen enkele beleidsthema's aan bod die de laatste tijd sterk in de maatschappelijke belangstelling staan. Deze beleidsthema's zijn: onderwijs, innovatie, zorg, vergrijzing en veiligheid. In de Nationale rekeningen is een verdeling van de overheidsuitgaven naar maatschappelijke functie opgenomen. Daaruit blijkt dat de groei van de overheidsuitgaven op het gebied van onderwijs, zorg en veiligheid vanaf 2000 hoger lag dan die van de economie als geheel. Tegenover deze oplopende uitgaven stonden teruglopende overheidsuitgaven voor onder meer sociale bescherming, algemeen bestuur en defensietaken.

Er wordt aandacht besteed aan de overheidsfinanciën, werkgelegenheidsaspecten en gerealiseerde prestaties op de genoemde beleidsterreinen. Het beleidsthema onderwijs wordt gevolgd door innovatie, omdat kennis en innovatiekracht onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het beleidsthema zorg wordt gevolgd door een paragraaf over de vergrijzing. De gestegen uitgaven op het terrein van de zorg hangen voor een deel samen met de vergrijzingsproblematiek. Ook speelt de verhouding tussen werkenden en niet-werkenden een belangrijke rol bij de betaalbaarheid van het sociale verzekeringsstelsel. Ten slotte is er nog aandacht voor het beleidsthema veiligheid.

7.1 *Functionele verdeling van overheidsuitgaven in de Nationale rekeningen*

De uitgaven van de overheid kunnen verdeeld worden naar de maatschappelijke functie waarvoor de uitgaven bestemd zijn. In de nationale rekeningen wordt hiervoor sinds 1995 de standaardindeling volgens de '*Classification of functions of government*' gebruikt. Deze classificatie onderscheidt tien hoofd-functies van de overheid. Tabel 7.1 laat zien hoe de functionele verdeling van de overheidsuitgaven zich in Nederland ontwikkelde ten opzichte van het bruto binnenlands product (BBP). In de beschouwde periode valt op dat de overheid verreweg het grootste deel van haar uitgaven in het kader van sociale bescherming verricht. Wel nam het aandeel van deze inkomenshervedelende uitgaven in de loop der jaren af. De daling werd vooral veroorzaakt door een relatieve afname van de uitkeringen aan sociale voorzieningen. Zo daalden in relatie tot het BBP de uitgaven in het kader van de Algemene bijstandswet, de Studiefinanciering en de Algemene kinderbijslagwet.

7.1 Functionele verdeling overheidsuitgaven als percentage van het BBP

	1990	1995	2000	2001*	2002*
	%				
Sociale bescherming	22,8	20,7	17,5	17,5	17,9
Algemeen bestuur	9,5	10,0	8,4	8,2	8,2
Economisch beleid	5,6	4,9	4,5	5,6	5,4
Onderwijs	5,5	5,1	4,7	4,8	4,9
Gezondheid	3,6	3,9	4,0	4,1	4,5
Huisvesting en gemeenschappelijke voorzieningen	2,5	6,8	1,4	1,5	1,5
Defensie	2,4	1,9	1,6	1,6	1,5
Openbare orde en veiligheid	1,4	1,4	1,4	1,5	1,7
Recreatie, cultuur en religie	1,0	0,9	1,1	1,1	1,1
Milieubescherming	0,5	0,8	0,7	0,7	0,8
Totaal	54,8	56,4	45,3	46,6	47,5
	<i>mld euro</i>				
Totale uitgaven	133	170	182	200	211

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De daling van de uitgaven voor algemeen bestuur werd voornamelijk veroorzaakt door dalende rentebetalingen. De rentebetalingen als percentage van de totale overheidsuitgaven bedroegen in de eerste helft van de jaren negentig ongeveer 11 procent per jaar. Onder invloed van lagere rentestanden, schuldvermindering en verbetering van het vorderingensaldo daalde het aandeel van de rentebetalingen naar 6,5 procent in 2002. De uitgaven aan economisch beleid bleven relatief stabiel. De overheidsuitgaven voor onderwijs liepen in de periode 1990–2000 terug, maar lopen de laatste jaren weer op. Opvallend is de sterke stijging van de uitgaven voor gezondheid. Deze toename werd vooral veroorzaakt door een stijging van de uitgaven in het kader van de Ziekenfondswet en de Algemene wet bijzondere ziektekosten. De uitgaven voor huisvesting en gemeenschappelijke voorzieningen daalden vanaf 1995. Oorzaak hiervan is de afkoop door het Rijk van haar subsidieverplichtingen aan de woningbouwcoöperaties ter waarde van 15 miljard euro in 1995. Daardoor daalden de uitgaven aan huurprijsverlagende subsidies in latere jaren. De defensie-uitgaven daalden door de overgang naar een kleiner (beroeps)leger, afnemende investeringen en inkringing van defensietaken. De overheidsfunctie openbare orde en veiligheid is een belangrijke stijger in de afgelopen jaren. Ook uitgaven in het kader van de bescherming van het milieu namen toe. In de volgende paragrafen wordt onder meer ingegaan op de maatschappelijke functies onderwijs, gezondheid en openbare orde en veiligheid. De uitgaven op deze beleidsterreinen, en percentages hiervan ten opzichte van het BBP, kunnen daarbij afwijken van de standaard-classificatie van de overheidsuitgaven.

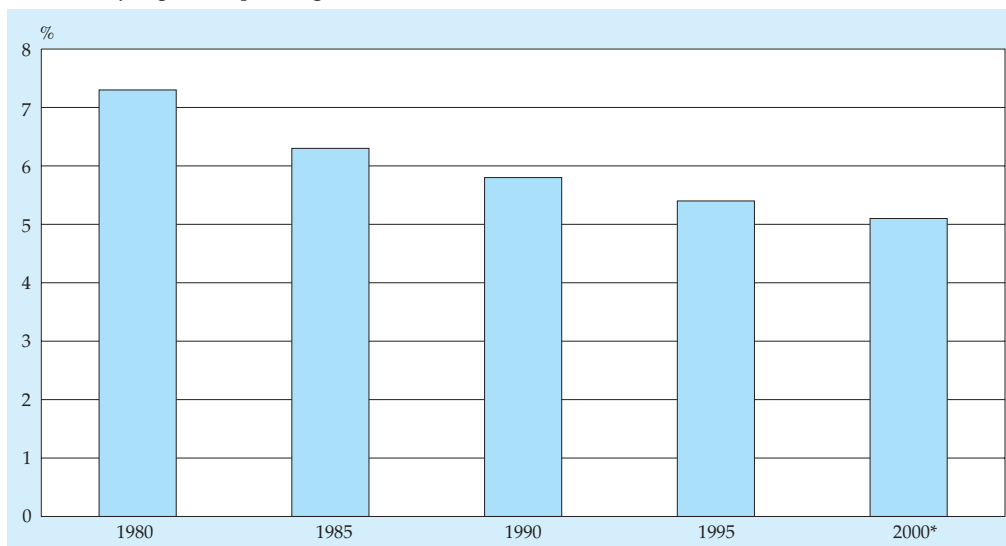
7.2 Onderwijs

Nederlandse onderwijsuitgaven blijven achter

Sinds 1980 zijn de onderwijsuitgaven van de overheid met bijna 9 miljard euro gestegen. Toch is de groei van de publieke uitgaven voor onderwijs in Nederland achtergebleven bij de groei van de economie. De onderwijsuitgaven als percentage van het bruto binnenlands product (BBP) zijn in twintig jaar tijd met eenkwart gedaald. In 1980 werd ruim 7 procent van het BBP besteed aan onderwijs. In 2000 was dit aandeel gedaald tot 5,1 procent. Vanaf 1997 stabiliseren de onderwijsuitgaven zich op een niveau van ongeveer 5 procent van het BBP. Het afnemende aandeel van de onderwijsuitgaven hing voor een belangrijk deel samen met een daling van de vraag naar onderwijs door de afname van het aantal jongeren in Nederland.

In de publicatie *'Education at a glance, 2002'* heeft de OESO onlangs de onderwijsuitgaven van de lidstaten, waaronder Nederland, vergeleken. Daarbij valt op dat de publieke uitgaven voor onderwijs in Nederland onder het gemiddelde liggen. De OESO-landen gaven in 1995 gemiddeld 5,4 procent van het BBP uit aan onderwijs. In 1999 was het gemiddelde gedaald tot 5,2 procent. Deze percentages bedroegen voor Nederland respectievelijk 5,0 en 4,8 procent. De OESO heeft zich daarbij overigens gebaseerd op een iets andere definitie van de publieke uitgaven voor onderwijs, waardoor de cijfers enigszins afwijken van de percentages uit de vorige alinea.

7.2 Onderwijsuitgaven als percentage van het BBP

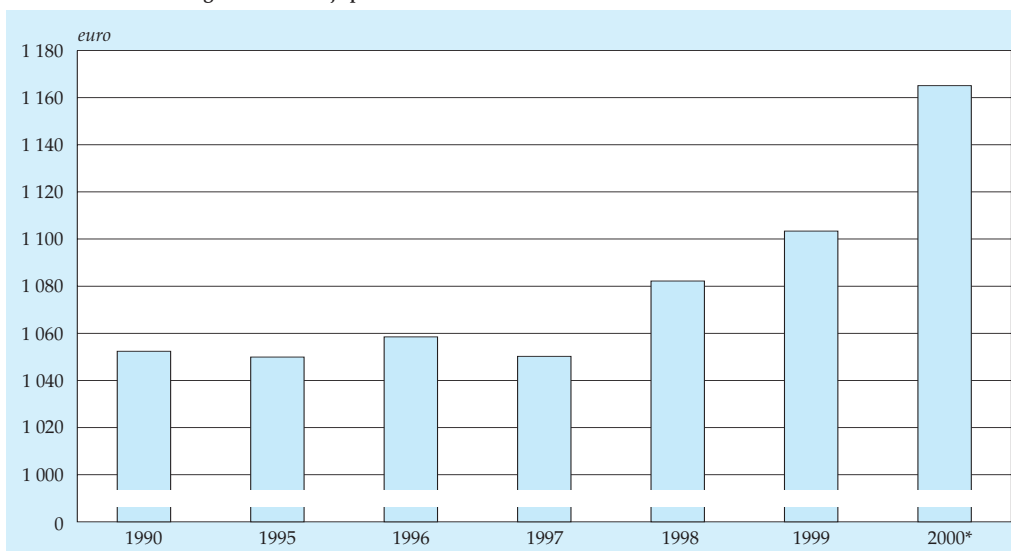

Bron: CBS, Jaarboek onderwijs in cijfers 2002.

Sterke stijging onderwijsuitgaven vanaf 1998

De onderwijsuitgaven van de overheid zijn in de periode 1990–2000 met ruim 6 miljard euro gestegen. Per hoofd van de bevolking zijn de uitgaven daarmee met meer dan eenderde toegenomen tot bijna 1 300 euro. Na correctie van de onderwijsuitgaven voor prijsveranderingen, ontstaat de reële ontwikkeling van de onderwijsuitgaven. De onderwijsuitgaven blijken dan pas vanaf 1998 substantieel te zijn gestegen. Intensivering van de onderwijsuitgaven in deze periode heeft geleid tot extra uitgaven voor het inzetten van meer leerkrachten en schoolpersoneel. Meer financiën werden beschikbaar gesteld voor het verkleinen van de klassen. Daarnaast is geld uitgetrokken voor een meer marktconforme salarisontwikkeling en is er extra geld vrijgekomen voor flexibilisering van arbeidsvoorwaarden en verbetering van opleidingsfaciliteiten.

7.3 Reële overheidsuitgaven onderwijs per hoofd

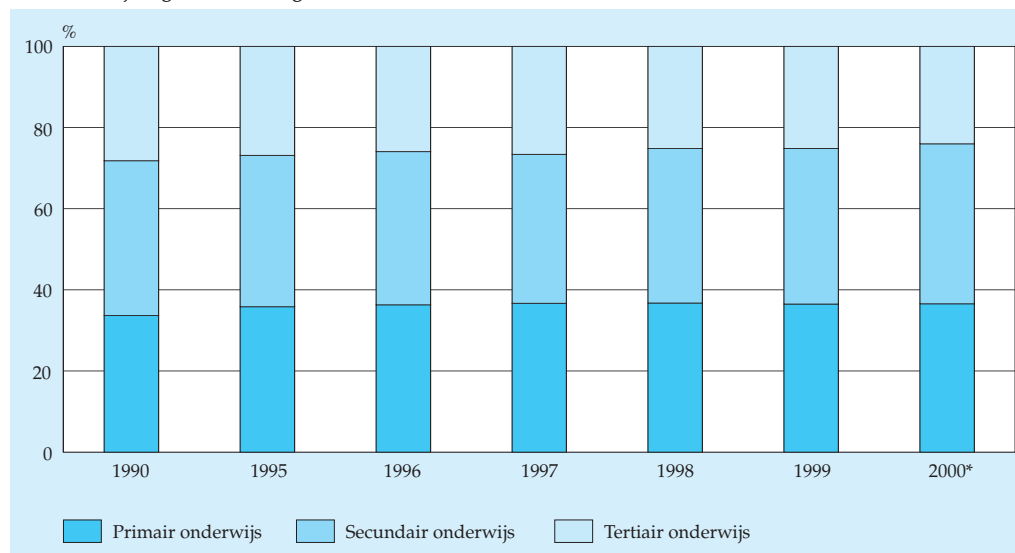
Bron: CBS, Jaarboek onderwijs in cijfers 2002.

Steeds meer geld naar primair en secundair onderwijs

Van de totale overheidsuitgaven voor onderwijs is ruwweg 85 procent bestemd voor het eigenlijke onderwijs. Voor het overige deel bestaan de uitgaven voor onderwijs uit niet-eigenlijke onderwijsuitgaven. Dit zijn apparaatskosten en bijkomende kosten. Deze niet-eigenlijke uitgaven voor onderwijs zijn gedaald van 18 procent in 1990 tot 15 procent in 2000. Dat komt vooral doordat de uitgaven voor studiefinanciering na 1992 lager uitvielen.

Van de onderwijsuitgaven voor het eigenlijke onderwijs gaat het grootste deel naar het secundair onderwijs: 39 procent in 2000. In 1990 bedroeg dit percentage 38 procent. Het secundair onderwijs omvat het voortgezet onderwijs, het beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie. In de periode 1990–2000 zijn de uitgaven hiervoor met gemiddeld 5,2 procent per jaar gestegen. Daarna volgt het primair onderwijs met 37 procent van de eigenlijke onderwijsuitgaven in 2000 (34 procent in 1990). Het primair onderwijs omvat het basisonderwijs, speciaal basisonderwijs en voortgezet speciaal basisonderwijs. Tussen 1990 en 2000 zijn deze uitgaven het hardst gestegen, met gemiddeld 5,5 procent per jaar. Het kleinste deel van de eigenlijke onderwijsuitgaven (24 procent) was in 2000 bestemd voor het tertiair onderwijs. Dit bestaat uit het hoger beroepsonderwijs (hbo) en het wetenschappelijk onderwijs (wo). De uitgaven voor het tertiair onderwijs stegen tussen 1990 en 2000 gemiddeld met 2,9 procent per jaar.

7.4 Onderwijsuitgaven naar categorie

Bron: CBS, Jaarboek onderwijs in cijfers 2002.

7.5 Onderwijsuitgaven naar categorie

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000*
	<i>mld euro</i>						
<i>Overheidsuitgaven voor onderwijs</i>	14,1	16,2	16,6	16,9	17,8	18,6	20,5
Voor							
Primair onderwijs	3,7	4,8	4,9	5,1	5,4	5,8	6,4
Secundair onderwijs	4,2	5,0	5,1	5,1	5,6	6,1	6,9
Tertiair onderwijs	3,1	3,6	3,5	3,7	3,7	4,0	4,2
Niet te verdelen naar schoolsoort	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	0,1	0,1
Apparaatskosten	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8
Bijkomende kosten	2,0	1,8	1,8	1,7	1,8	1,9	2,2
In de vorm van							
Personeelsuitgaven	8,5	10,6	10,7	10,9	11,6	12,4	13,5
Overige exploitatie uitgaven	3,0	3,3	3,5	3,6	3,8	3,7	4,1
Kapitaaluitgaven (excl. studieleningen)	0,7	0,7	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8
Studietoelagen (incl. studieleningen)	1,8	1,6	1,7	1,6	1,7	1,7	2,1

Bron: CBS, Jaarboek onderwijs in cijfers 2002.

Werkgelegenheid onderwijs groeit sneller

In de eerste helft van de jaren negentig stabiliseerde de werkgelegenheid in het gesubsidieerde onderwijs om in de tweede helft van de jaren negentig fors aan te trekken. In de periode 1995–2002 zijn er 52 duizend banen bijgekomen in het gesubsidieerde onderwijs. Dat is een groei van ruim 13 procent. De werkgelegenheid in het gesubsidieerde onderwijs gemeten in arbeidsjaren nam in deze periode toe met 46 duizend (bijna 17 procent). De groei van de werkgelegenheid gemeten in banen en arbeidsjaren liep daarmee uiteen. De groei in arbeidsjaren kan meer toenemen dan de banengroei als er per baan gemiddeld langer wordt gewerkt.

Het groeitempo van de werkgelegenheid in het onderwijs werd de afgelopen vier jaar steeds hoger. De banengroei nam toe van 1,2 procent in 1999 tot 3,3 procent in 2002. De groei van het arbeidsvolume lag in 2002 twee keer zo hoog (3,0 procent) als in 1999 (1,5 procent). Ter vergelijking: bij de overheid groeide de werkgelegenheid in 2002 met 2,8 procent. Uit gegevens van het Ministerie van Binnenlandse Zaken blijkt dat het extra onderwijspersoneel in de periode 1997–2000 vooral in het primair en secundair onderwijs terecht is gekomen. Een relatief klein deel van de nieuwe banen ging naar het tertiair onderwijs.

7.6 Werkgelegenheid in het gesubsidieerde onderwijs

	1990	1995	2000	2001*	2002*
<i>1 000 banen</i>					
Banen					
Totaal	398	392	418	430	444
w.v.					
man	222	196	202	204	208
vrouw	176	195	216	226	237
voltijd	174	171	172	186	192
deeltijd	224	221	246	244	252
<i>1 000 arbeidsjaren</i>					
Arbeidsvolume					
Totaal	274	275	303	311	321
w.v.					
man	171	160	170	171	175
vrouw	104	115	133	140	145

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

De werkenden in het onderwijs zijn relatief oud. Door deze vergrijzing zullen de komende jaren veel nieuwe leerkrachten nodig zijn om het natuurlijk verloop op te vangen. Om een indruk te krijgen van de vergrijzing onder het onderwijspersoneel is in onderstaande tabel het arbeidsvolume naar leeftijd opgenomen voor het jaar 2000. De vergrijzing is in vrijwel alle sectoren van het onderwijs duidelijk zichtbaar. Bij de universiteiten is echter sprake van verjonging. Vooral in het secundair en hoger beroepsonderwijs is het aandeel van oudere leerkrachten groot: bijna 60 procent is tussen de 45 en 65 jaar. In de tabel is tevens het arbeidsvolume uitgesplitst naar onderwijzend en ondersteunend personeel. Hieruit blijkt dat gemiddeld ruim driekwart van de werkgelegenheid bestaat uit onderwijzend personeel, de rest is ondersteunend. Deze verhouding ligt in het primair onderwijs ruim hoger (bijna 90 procent) en in het secundair onderwijs iets hoger (bijna 80 procent). In het tertiair onderwijs werkt relatief minder onderwijzend personeel.

7.7 Onderwijs: arbeidsvolume naar leeftijd, 2000

	Totaal	Leeftijd									
		< 25	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	≥ 60	
	<i>1 000 arbeidsjaren</i>	<i>in % van totaal</i>									
Primair onderwijs	124	6	12	9	10	17	20	17	8	2	
w.v.											
leerkracht	109	6	12	8	10	17	20	17	8	1	
ondersteunend personeel	15	7	11	11	15	17	16	14	8	2	
Voortgezet onderwijs	73	2	7	8	9	15	20	21	15	3	
w.v.											
leerkracht	60	2	7	8	9	14	20	21	15	3	
ondersteunend personeel	13	2	4	7	11	16	20	22	14	4	
Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie	42	2	5	7	10	18	22	22	12	2	
w.v.											
leerkracht	28	1	4	6	10	19	24	23	12	2	
ondersteunend personeel	14	3	7	9	12	16	19	20	11	2	
Hoger beroepsonderwijs	22	1	5	9	12	16	20	21	13	3	
w.v.											
leerkracht	13	0	2	6	10	17	22	25	16	3	
ondersteunend personeel	9	3	9	14	14	16	16	17	9	2	
Universiteiten	44	6	16	13	12	12	12	14	11	4	
w.v.											
leerkracht	26	7	21	14	11	11	10	11	10	4	
ondersteunend personeel	18	4	8	11	13	14	15	18	12	3	
Totaal	304	4	10	9	10	16	19	19	11	2	
w.v.											
leerkracht	235	4	10	8	10	16	20	19	11	2	
ondersteunend personeel	69	4	8	10	13	16	17	18	11	3	

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken, Kerngegevens overheidspersoneel 2000.

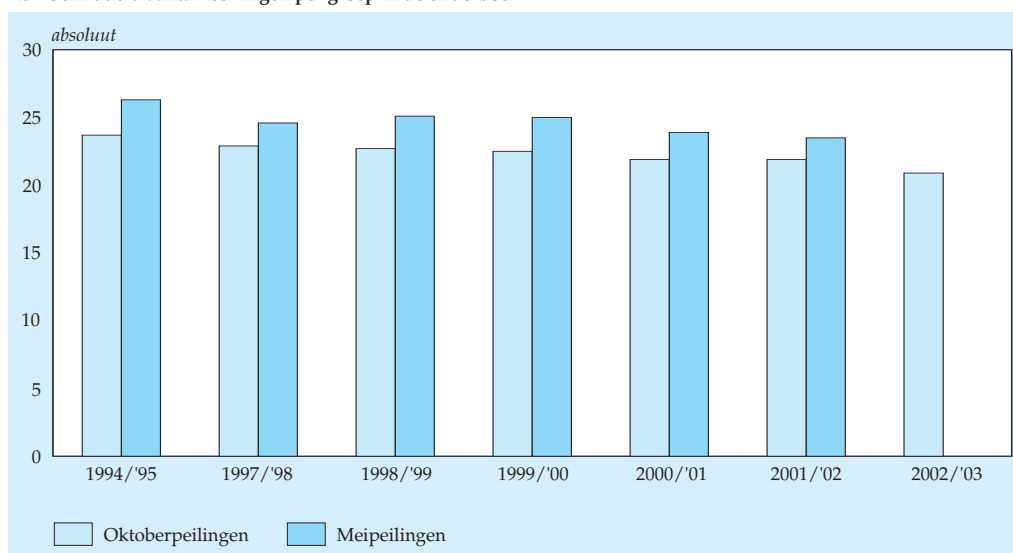
Groepsgrootte in de onderbouw van het basisonderwijs neemt af

In de afgelopen jaren is veel geld gestoken in verkleining van klassen in de onderbouw van de basisschool. Vanaf het schooljaar 1997/'98 ontvangen scholen overheidsmiddelen voor groepsverkleining en kwaliteitsverbetering in de onderbouw (groep 1 tot en met 4) van het basisonderwijs. Scholen zetten de extra overheidsmiddelen niet alleen in voor het verkleinen van groepen, maar onder andere ook voor 'meer handen in de klas'. De Inspectie van het Onderwijs volgt sinds oktober 1994 de gemiddelde groeps grootte in het basisonderwijs. Daarbij zijn twee zaken van belang. Ten eerste heeft de inspectie in haar onderzoeken van de afgelopen jaren steeds dezelfde definitie aangehouden van het begrip 'groep'. In de tweede plaats moet worden benadrukt dat in de groepen 1 en de combinaties met groepen 1, gedurende het hele schooljaar

vierjarigen instromen. Daardoor zijn deze groepen aan het eind van het schooljaar (peildatum 1 mei) beduidend groter dan aan het begin van datzelfde schooljaar (peildatum 1 oktober).

De inspectie stelde in de meipeiling van 1995, de nulmeting, vast dat de gemiddelde groeps grootte in de onderbouw 26,3 leerlingen bedroeg. Als doelstelling is een verhouding geformuleerd tussen formatie en leerlingen van 1:20 in het schooljaar 2002/'03. Vervolgens hebben de basisscholen vanaf het schooljaar 1997/'98 extra middelen ingezet om de groepsverkleining in de eerste vier groepen te realiseren. Uit de peiling in mei 2002 blijkt dat de gemiddelde groeps grootte in de onderbouw is gedaald tot 23,5. De gemiddelde groeps grootte in de peiling van oktober 2002 bedroeg 20,9 leerlingen. De groepsverkleining is niet alleen gericht op het veronderstelde effect op de leerresultaten, maar ook op het beter kunnen omgaan met verschillen tussen leerlingen in kleinere groepen. Vooral de zwakkere en de begaafde leerlingen lijken hiervan profijt te hebben.

7.8 Gemiddeld aantal leerlingen per groep in de onderbouw

Bron: Inspectie van het onderwijs 2003.

Zonder diploma van school

In 2000 verliet 6,1 procent van alle schoolverlaters zonder diploma het onderwijs. Het ging daarbij om de leerlingen die uitstromen uit het voltijdonderwijs zonder diploma mavo of vbo óf vanuit de eerste drie leerjaren van havo of vwo. In 1990 was dit percentage hoger, bijna 7 procent. Jongens keerden vaker dan meisjes ongediplomeerd het onderwijs de rug toe. Bij de schoolverlaters van 2000 ging het om 7,1 procent van de jongens en 5,0 procent van de meisjes.

7.9 Uitstroom uit het voltijdonderwijs

	Totale uitstroom			w.v.					
				onderbouw voortgezet onderwijs ¹⁾ zonder diploma					
	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw
	<i>absoluut</i>						<i>%</i>		
1996	291 284	162 515	128 769	16 531	10 175	6 356	5,7	6,3	4,9
1997	288 028	162 004	126 024	14 896	9 172	5 594	5,2	5,7	4,4
1998	271 977	148 360	123 617	16 692	10 432	6 160	6,1	7,0	5,0
1999	274 023	146 297	127 726	16 971	10 515	6 456	6,2	7,2	5,1
2000	309 643	167 688	141 955	18 987	11 883	7 104	6,1	7,1	5,0

¹⁾ Onderbouw voortgezet onderwijs bestaat uit de algemene leerjaren 1 en 2, havo en vwo leerjaar 3, vmbo (mavo en vbo) en lwoo leerjaren 3 en 4.

Bron: CFI (OCenW).

Profielkeuze havo/vwo

In het schooljaar 2001/'02 was de tweede fase van het havo/vwo voor het vierde jaar in uitvoering. Leerlingen zijn niet langer vrij in de keuze van de samenstelling van hun vakkenpakket, maar kiezen sinds de invoering van de tweede fase (augustus 1998) een onderwijsaanbod dat is verbonden aan een van de vier profielen: cultuur en maatschappij, economie en maatschappij, natuur en gezondheid of natuur en techniek. De profielen zijn onder meer bedoeld om leerlingen tijdig bewust te maken van hun aanleg en mogelijkheden. De keuzepercentages van de profielen verschillen tussen havo en vwo. Op het vwo is de keuze redelijk gespreid, maar op de havo worden de natuurprofielen betrekkelijk weinig gekozen. Van de geslaagde havo-leerlingen had 28 procent een natuurprofiel gekozen tegenover 46 procent van de vwo-leerlingen.

7.10 Aantal geslaagden per profiel, 2002

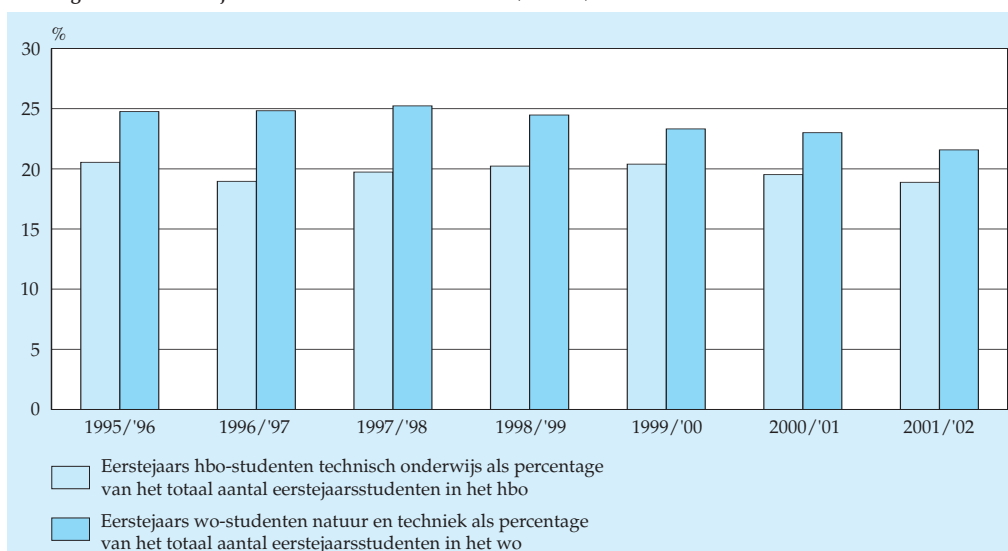
	Havo		Vwo	
	aantal	%	aantal	%
Oude stijl	116	0	891	4
Nieuwe stijl	30 063	100	22 118	96
Keuze binnen nieuwe stijl				
Natuur en techniek	3 700	12	3 291	15
Natuur en gezondheid	4 617	15	5 933	27
Economie en maatschappij	11 544	39	7 622	34
Cultuur en maatschappij	9 711	32	4 411	20
Keuze voor twee profielen				
N&T en N&G	376	1	800	4
E&M en C&M	114	0	60	0

Bron: Inspectie van het Onderwijs 2002.

Belangstelling voor natuur en techniek gedaald

In het voltijd hoger onderwijs is in het studiejaar 2001/'02 de belangstelling voor natuur en techniek opnieuw gedaald. Het aantal eerstejaars studenten nam toe bij de studies taal en cultuur, gedrag en maatschappij en economie. Het percentage van de eerstejaarsstudenten in voltijd hbo dat zich inschreef voor de sector technisch onderwijs daalde van 19,5 procent in 2000/'01 naar 18,9 procent in 2001/'02. De inschrijvingen voor een technische opleiding in het hbo dalen sinds 1999. Het percentage eerstejaars voor de richtingen natuur en techniek in het voltijd wetenschappelijk onderwijs (wo) daalde van 23 procent in 2000/'01 naar 21,6 procent in 2001/'02. Hier heeft de daling zich al vanaf het schooljaar 1997/'98 ingezet.

7.11 Ingeschreven eerstejaarsstudenten natuur en techniek (hbo/wo)

Bron: CBS, StatLine.

Kader 7.a

Opleidingsniveau Nederlander neemt toe

Het opleidingsniveau van de bevolking in de leeftijd van 15-64 jaar is tussen 1991 en 2001 toegenomen. Vooral het aandeel personen met een middelbare of hogere beroepsopleiding is gestegen. Het aandeel personen met alleen basisonderwijs of voorbereidend beroepsonderwijs (vbo) nam in deze periode relatief sterk af. Van de Nederlandse bevolking had 14 procent in 2001 na het basisonderwijs geen enkel diploma behaald. In 2001 hadden ruim zes van de tien personen in de leeftijd van 15-64 jaar minimaal een opleiding op het niveau van havo. Dat gold in 1991 maar voor vijf van de tien personen. Het aandeel vrouwen met minimaal havo is tussen 1991 en 2001 sterker gestegen dan het aandeel mannen. Toch is het opleidingsniveau van de mannen nog steeds wat hoger. Van de mannen had in 2001 bijna tweederde havo of hoger, van de vrouwen was dat iets minder dan 60 procent. Het opleidingsniveau van de autochtone bevolking is tussen 1994 en 2001 iets sterker gestegen dan van de allochtone. Het verschil in opleidingsniveau tussen autochtonen en allochtonen is hierdoor iets groter geworden. In 2001 had 65 procent van de autochtonen minimaal havo tegen 52 procent van de allochtonen. Steeds meer personen hebben een hogere opleiding (hbo/wo) als hoogst behaald onderwijsniveau. Tussen 1981 en 2001 is dit percentage ruim twee keer zo groot geworden (van 10 naar 22 procent).

7.3 *Innovatie*

Het centrale systeem van nationale rekeningen biedt weinig directe informatie over de toegenomen rol van kennis en informatie in het economische proces. Het CBS is daarom gestart met de ontwikkeling van een kennismodule, waarin de gegevens uit de nationale rekeningen worden gekoppeld aan cijfers over diverse aspecten van kennis en innovatie: onderwijs, menselijk kapitaal, onderzoek en ontwikkeling (R&D) en ICT. Voor een dergelijke kennismodule is het van belang om duidelijk te krijgen hoe kennis moet worden gedefinieerd en welke stromen van belang zijn in een economisch rekenstelsel. Menselijk kapitaal speelt onmiskenbaar een belangrijke rol, maar moet worden onderscheiden van gecodificeerde kennis die ligt vastgelegd in boeken of in digitale vorm. Verder zijn de R&D-inspanningen van belang. Ook ICT vormt een belangrijke bouwsteen van de kennismodule. ICT wordt namelijk beschouwd als een belangrijk onderdeel van de totale kennisinfrastructuur. ICT en de daaruit ontstane elektronische netwerken bieden immers de mogelijkheid om op efficiënte wijze informatie op te slaan, te verwerken en op grote schaal te verspreiden. Op grond van de mogelijkheid om informatie te delen met anderen zijn tal van ontwikkelingen te voorzien met betrekking tot de wijze waarop (economische) processen binnen de samenleving zich zullen voltrekken. Het toenemende gebruik van ICT in de samenleving en de daarmee gepaard gaande uitgaven aan ICT-goederen en -diensten waren ook een belangrijke factor voor de economische groei in recente jaren.

Uitgaven voor R&D

De uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling (R&D) in Nederland lagen in 1990 en 1995 boven het gemiddelde van de Europese Unie. Ten opzichte van Japan, de VS en de OESO waren de uitgaven gemiddeld lager. In 2001 liggen de R&D-uitgaven in Nederland onder het gemiddelde van de Europese Unie, de OESO, de VS en Japan. Door de totale uitgaven voor R&D in Nederland in 1990, 1995 en 2001 in internationaal verband te beschouwen, valt op dat Nederland een afwijkende verdeling kent van de R&D-uitgaven in vergelijking met Japan, de VS, OESO en Europese Unie. Vooral bedrijven geven in Nederland minder uit aan R&D. Universiteiten en researchinstellingen kennen relatief hogere R&D-uitgaven in vergelijking met het buitenland. In Nederland verlopen de uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling meer dan in het buitenland via (semi-)overheidskanalen.

7.12 R&D-uitgaven als percentage van het BPP

	Bedrijven	Researchinstellingen	Universiteiten	Totaal
1990 Nederland	1,10	0,39	0,58	2,07
1990 EU	1,26	0,33	0,35	1,94
1990 OESO	1,59	0,34	0,36	2,29
1990 VS	1,91	0,36	0,38	2,65
1990 Japan	2,10	0,34	0,34	2,78
1995 Nederland	1,04	0,38	0,57	1,99
1995 EU	1,12	0,31	0,37	1,80
1995 OESO	1,41	0,32	0,37	2,10
1995 VS	1,80	0,33	0,38	2,51
1995 Japan	1,89	0,41	0,39	2,69
2001 Nederland	1,10	0,28	0,52	1,90
2001 EU	1,24	0,27	0,42	1,93
2001 OESO	1,62	0,31	0,40	2,33
2001 VS	2,10	0,32	0,40	2,82
2001 Japan	2,28	0,36	0,45	3,09

Bron: OESO, Main Science and Technology Indicator, No. 1, 2003.

Het wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel

Van speciaal belang voor innovatieve processen binnen ondernemingen zijn de werknemers die gerekend kunnen worden tot het zogenaamde wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel. Dit potentieel bestaat ten eerste uit alle personen die een opleiding hebben op hbo- of wo-niveau. In 2000 waren dat bijna 2,4 miljoen personen in Nederland. Daarnaast vallen hieronder alle personen die niet het zojuist genoemde opleidingsniveau hebben, maar wel een functie hebben waarin zij een katalyserende rol kunnen vervullen voor de implementatie van innovatieprocessen. Deze tweede groep wordt bepaald aan de hand van het beroep dat zij uitoefenen. Deze groep bestaat uit leidinggevend personeel en specialisten op het gebied van de natuurkunde, gezondheidszorg, rechten, economie, automatisering, journalistiek en vele andere terreinen, evenals uit assistenten die op hoog niveau op deze gebieden werkzaam zijn. Deze groep bestond in ons land in 2000 uit ruim 1,2 miljoen personen. De totale omvang van het wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel bedroeg in 2000 daarom 3,6 miljoen personen, ongeveer de helft van alle werknemers.

Binnen dit arbeidspotentieel wordt verder de zogenoemde kern van het wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel onderscheiden. Deze kern bestaat uit de mensen die hoog opgeleid zijn (hbo- of wo-niveau) en tevens werkzaam zijn in beroepen op het wetenschappelijk en technologisch

arbeidsterrein. In 2000 bestond deze kern uit 1,4 miljoen personen. Samenvattend geldt dat het wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel bestaat uit drie groepen: de kern (1,4 miljoen personen), de hoog opgeleiden die niet werkzaam zijn op het wetenschappelijk en technologisch arbeidsterrein (1,0 miljoen) en de middelbaar en lager opgeleiden die wel werkzaam zijn op dit terrein (1,2 miljoen). Deze definitie is in internationaal verband vastgesteld. Als gevolg daarvan zijn de cijfers van de landen die deze definitie hanteren, redelijk goed vergelijkbaar. De definitie is vrij ruim: in Nederland behoort ruim eenderde van de bevolking van 18 tot en met 64 jaar tot het wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel.

Tabel 7.13 bevat voor 1999 en 2000 een overzicht van het wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel in de EU-landen. De noordelijke landen van de EU (Finland, Zweden, Denemarken, Duitsland en Nederland) scoren relatief hoog. Finland leidt met bijna 32 procent en Nederland neemt met ruim 29 procent de derde positie in. Opmerkelijk is de snelle stijging in drie jaar tijd van Finland, van 24 procent in 1997 naar 32 procent in 2000. In Zweden ging het ook snel van 27 naar 30 procent. Zuidelijke EU-landen (Italië, Portugal, Spanje en Griekenland) hebben relatief lage aandelen.

7.13 Wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel naar land

	Wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel als percentage van de bevolking ouder dan 15 jaar		Wetenschappelijk en technologisch arbeidspotentieel in 2000
	1999	2000	Totaal
	%		x 1 000
Finland	30,1	31,6	1 334
Zweden	28,4	29,8	2 154
Nederland	28,7	29,5	3 747
Denemarken	27,3	27,6	1 199
Duitsland	26,3	26,7	18 325
België	24,4	24,8	2 088
Verenigd Koninkrijk	22,7	23,2	10 936
Luxemburg	22,7	22,7	79
Frankrijk	22,1	22,6	10 577
Oostenrijk	16,9	19,6	1 290
Spanje	17,9	19,1	6 341
Italië	13,4	14,3	6 987
Griekenland	14,1	14,1	1 250
Portugal	9,9	10,2	846
Ierland ¹⁾	.	.	.

¹⁾ Voor Ierland zijn geen gegevens beschikbaar voor de opgenomen jaren.

Bron: Eurostat.

Kennis en innovatieve capaciteit

Een economie is niet statisch, maar constant in beweging door veranderingen in bijvoorbeeld technologieën, voorkeuren van consumenten en instituties. Dit heeft tot gevolg dat bedrijven niet kunnen volstaan met alleen het zo efficiënt mogelijk inzetten van bestaande grondstoffen en productiefactoren. Ook het creëren van nieuwe producten en diensten is noodzakelijk. Voor dergelijke innovaties is kennis nodig, die steeds moet worden vernieuwd. Vanuit een bedrijfsmatige kijk is niet de omvang, maar het gebruik van de aanwezige kennis van belang. Concurrentieposities zijn immers gebaseerd op het daadwerkelijk toepassen van wetenschappelijke kennis en het gebruiken van unieke ervaringen en vaardigheden.

Innovatiekracht is het resultaat van een complex en intensief samenspel tussen bedrijven, kennisleveranciers, intermediairs, eindgebruikers, infrastructurale voorzieningen en randvoorwaarden. Innovatiekracht kan dan ook niet of nauwelijks met één indicator worden gemeten. Het Ministerie van Economische Zaken hanteert bij de verantwoording van zijn begrotingsbeleid vier prestatie-indicatoren die een globale indruk geven van de innovatiekracht. R&D-uitgaven van bedrijven als percentage van het bruto binnenlands product (BBP); het aandeel innovatieve bedrijven als percentage van het totale aantal bedrijven; het aandeel innovatieve bedrijven met samenwerkingsverbanden als percentage van het totale aantal innovatieve bedrijven en het omzetaandeel met nieuwe of verbeterde producten in de industrie als percentage van de totale omzet van de industrie. De cijfers over 2000 laten voor Nederland een duidelijke verslechtering van vooral de innovatiegraad zien. Dat betekent dat in Nederland steeds minder bedrijven bezig zijn met product- of procesinnovaties. Dit beeld komt overeen met de constatering van de Europese Commissie in de Innovation Score Board-publicatie dat Nederland momentum verliest.

7.14 Prestatie-indicatoren innovatiekracht

	1995	1996	1998	2000	2001
R&D-intensiteit bedrijven ¹⁾	1,04	1,06	1,05	1,11	1,08
Innovatiegraad ²⁾	.	37	40	34	.
Innovatoren met samenwerking	.	24	25	24	.
Omzetaandeel nieuwe of verbeterde producten industrie ³⁾	.	30	30	31	.

¹⁾ R&D-uitgaven Nederlandse bedrijfsleven als percentage van totale bruto binnenlands product.

²⁾ Bedrijven die zich in voorgaande drie jaar bezig hebben gehouden met product- of procesinnovaties (innovatoren) als percentage van alle bedrijven.

³⁾ Gemiddelde omzetaandeel van nieuwe producten bij productinnovatoren in de industrie.

Bron: CBS, Kennis en economie 2002.

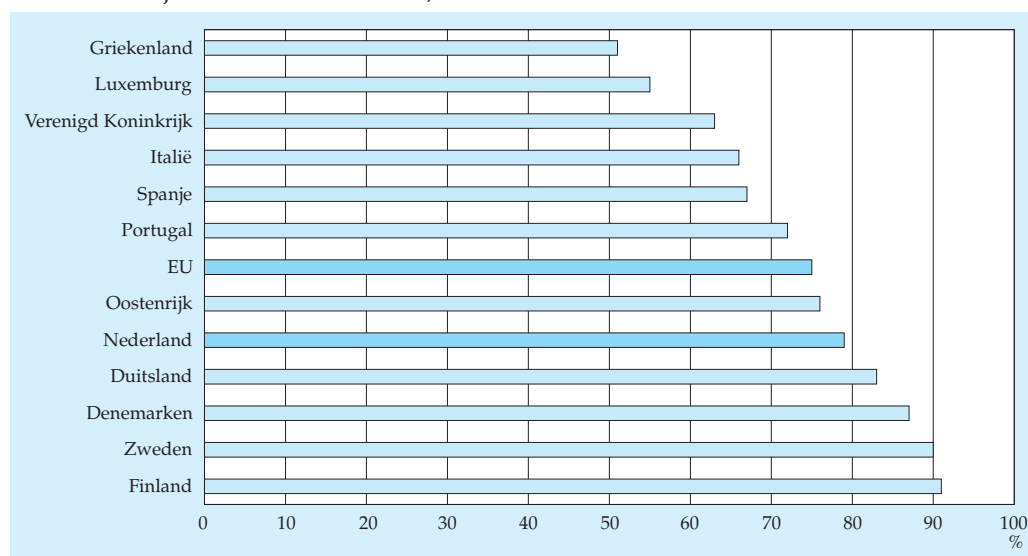
De innovatieve capaciteit van bedrijven is gerelateerd aan hun vermogen om kennis van interne en externe bronnen te combineren. Bedrijven moeten daarom contact zoeken met andere bedrijven en organisaties om kennis te verkrijgen die noodzakelijk is om te kunnen vernieuwen. Om innovatieve prestaties te verbeteren, moeten bedrijven ook intern aanpassingen doorvoeren. De bepalende factoren voor goede prestaties op het vlak van innovaties zijn veranderd in de globaliserende kenniseconomie. Recente ontwikkelingen in informatie- en communicatietechnologie (ICT) spelen hierbij onmiskenbaar een rol.

ICT

ICT is veelzijdig. Het is niet alleen een techniek die in het productieproces van een bepaalde bedrijfstak kan worden benut en daar tot een andere, meer efficiënte, productiewijze leidt. Het is ook een technologie die leidt tot nieuwe consumptiemogelijkheden. Dit brengt met zich mee dat praktisch iedereen in de samenleving er mee in aanraking komt. Bedrijven, overheid en huishoudens hebben de afgelopen jaren dan ook veel geld uitgegeven aan ICT-goederen zoals computers en ICT-diensten zoals internet.

Een aansprekende toepassing van ICT is de totstandkoming van elektronische netwerken, waaronder internet. In een periode van enkele jaren heeft de meerderheid van de bevolking zich thuis toegang tot internet verschaft (64 procent in 2002). Eind 2001 hadden acht op de tien bedrijven toegang tot internet. In 1995 gold dit nog maar voor één op de tien bedrijven. Binnen de Europese Unie neemt Nederland hiermee een bovengemiddelde positie in. Naast de omvang van de elektronische netwerken is het daadwerkelijke gebruik uiteindelijk bepalend voor de invloed van ICT op de samenleving. Het is duidelijk dat het massaal e-mailen een andere invloed heeft op het functioneren van de samenleving dan bijvoorbeeld het op grote schaal elektronisch bestellen van goederen en diensten.

7.15 Aantal bedrijven met internet in EU-landen, 2001

Bron: Eurostat.

7.4 Zorg

Kosten van de zorg opnieuw gestegen

De kosten van de zorg bedroegen in 2002 ruim 52 miljard euro. Dit betekent een toename van 11,4 procent ten opzichte van 2001. Aan gezondheidszorg is 11,0 procent meer uitgegeven, terwijl de uitgaven aan welzijnszorg in 2002 zijn toegenomen met 13,1 procent. De stijging van de kosten van de zorg is onder meer veroorzaakt door hogere loonkosten in de instellingen (groter arbeidsvolume en hogere lonen) en tariefsverhogingen bij vrije beroepsbeoefenaren. In het begin van de jaren negentig namen de kosten van jaar op jaar met 7 tot 8 procent toe. Daarna nam de stijging af tot ongeveer 4 procent per jaar in de jaren 1993 tot en met 1997. Vanaf 1998 is weer sprake van een duidelijk hogere groei.

De uitgaven aan gezondheidszorg zijn in 2002 met 11 procent gestegen tot 33,0 miljard euro. Binnen de gezondheidszorg vormden de algemene ziekenhuizen de grootste categorie. In 2002 zijn de uitgaven hieraan met 12,5 procent gestegen tot 8,7 miljard euro. Aan de praktijken van vrije beroepsbeoefenaren (huisartsen, specialisten, tandartsen, verloskundigen en paramedici) is in 2002 bijna 6,2 miljard euro uitgegeven, 12,4 procent meer dan in 2001. Een deel van deze toename is te verklaren uit tariefsstijgingen, vooral bij huisartsen, verloskundigen en tandartsen. Daarnaast leidde de nieuwe regeling van de avond-, nacht- en weekenddiensten bij huisartsen tot een kostentoeename. Bij tandartsen werd de stijging van de kosten mede veroorzaakt door een wijziging in

de verstrekking van tandheelkundige hulp voor volwassenen (opnemen van vergoeding röntgenfoto's). De uitgaven aan geneesmiddelen (via apotheken en drogisterijen) stegen in 2002 met 9,3 procent tot ruim 4,7 miljard euro.

7.16 Uitgaven en financiering zorg, 2000-2002*

	2000	2001	2002*	2002*
	<i>mln euro</i>			<i>% verandering t.o.v. 2001</i>
Uitgaven / Kosten				
Uitgaven aan gezondheidszorg	26 586	29 750	33 025	11,0
Uitgaven aan welzijnszorg	14 100	15 641	17 697	13,1
Kosten beleids- en beheersorganisaties	1 526	1 640	1 675	2,1
Uitgaven aan zorg	42 212	47 031	52 398	11,4
Financieringsbronnen				
Overheid en sociale verzekeringen	29 100	32 217	35 996	11,7
Particuliere zorgverzekeringen	5 295	6 060	6 889	13,7
Overige financieringsbronnen	7 817	8 755	9 513	8,7
Uitgaven aan zorg	42 212	47 031	52 398	11,4
	<i>euro</i>			<i>%</i>
Uitgaven aan zorg per hoofd van de bevolking	2 651	2 931	3 245	10,7
	<i>%</i>			
Uitgaven aan zorg als percentage van het BBP (bruto binnenlands product)	10,5	11,0	11,8	

Bron: CBS, Zorgrekeningen.

De stijging van de uitgaven aan welzijnszorg in 2002 is met 13,1 procent hoger dan de stijging van de uitgaven aan gezondheidszorg. Dit verschil hangt voornamelijk samen met de middelen die zijn ingezet om wachtlijsten te kunnen wegwerken. Deze middelen zijn vooral terechtgekomen bij de instellingen op het terrein van verpleging en verzorging. Binnen de welzijnszorg laten de uitgaven aan thuiszorginstellingen en de verstrekkers van gehandicaptenzorg in 2002 stijgingen zien van meer dan 15 procent. De uitgaven aan verpleeghuizen, verzorgingshuizen en instellingen voor kinderopvang namen met ongeveer 10 procent toe.

7.17 Uitgaven aan aanbieders van zorg, 2000–2002*

	2000	2001	2002*	2002*
	<i>mln euro</i>			<i>% verandering t.o.v. 2001</i>
Aanbieders gezondheidszorg				
Algemene ziekenhuizen	6 745	7 740	8 706	12,5
Academische ziekenhuizen	2 666	3 103	3 469	11,8
Categorale ziekenhuizen	458	513	586	14,1
Verstrekkers van geestelijke gezondheidszorg	2 643	2 946	3 269	11,0
Huisartsenpraktijken	1 463	1 584	1 818	14,8
Specialistenpraktijken	1 361	1 435	1 614	12,5
Tandartsenpraktijken	1 337	1 476	1 670	13,1
Paramedische en verloskundigenpraktijken	921	1 019	1 095	7,5
Gemeentelijke Gezondheidsdiensten	456	493	557	13,1
ARBO-diensten	789	859	923	7,5
Leveranciers van geneesmiddelen	3 867	4 318	4 718	9,3
Leveranciers van therapeutische middelen	1 893	2 069	2 188	5,7
Verstrekkers van ondersteunende diensten	407	459	491	7,0
Overige verstrekkers van gezondheidszorg	1 581	1 737	1 922	10,7
Totaal aanbieders gezondheidszorg	26 586	29 750	33 025	11,0
Aanbieders welzijnszorg				
Verpleeghuizen	3 242	3 639	4 077	12,0
Verzorgingshuizen	2 982	3 101	3 390	9,3
Thuiszorginstellingen	2 425	2 791	3 292	17,9
Verstrekkers van gehandicaptenzorg	3 354	3 739	4 368	16,8
Verstrekkers van kinderopvang	956	1 140	1 250	9,6
Overige verstrekkers van welzijnszorg	1 140	1 232	1 321	7,2
Totaal aanbieders welzijnszorg	14 100	15 641	17 697	13,1
Beleids- en beheersorganisaties	1 526	1 640	1 675	2,1
Uitgaven aan zorg	42 212	47 031	52 398	11,4

Bron: CBS, Zorgrekeningen.

De procentuele stijging van de kosten in de gezondheids- en welzijnszorg in 2002 ligt ver boven die van het bruto binnenlands product (BBP). De totale zorguitgaven als aandeel van het BBP zijn in 2002 verder opgelopen en uitgekomen op 11,8 procent. In 2001 bedroeg dit aandeel nog 11,0 procent. In de periode 1998–2000 lag dit aandeel rond de 10,5 procent. Per hoofd van de bevolking stegen de uitgaven van 2 651 euro in 2000 naar 3 245 in 2002. Vooral de loon- en tariefsstijgingen, maar ook de toegenomen vraag naar gezondheids- en welzijnszorg door de toenemende vergrijzing hebben hierbij een rol gespeeld. Ook hecht de Nederlandse bevolking veel waarde aan een goede gezondheid en aan een kwalitatief hoogwaardig zorgapparaat.

Uit OESO-cijfers blijkt overigens dat de overheidsuitgaven voor gezondheidszorg in Nederland iets onder het gemiddelde liggen. De OESO-landen gaven in 2000 gemiddeld 5,7 procent van het BBP uit aan gezondheidszorg tegen 5,5 procent voor Nederland. Ook de uitgaven in de Europese Unie als geheel lagen in dat jaar hoger (6,0 procent). De OESO heeft zich daarbij overigens gebaseerd op een andere definitie van de publieke uitgaven voor gezondheidszorg, waardoor deze cijfers nogal afwijken van de genoemde percentages.

Financiering van de zorg

De overheid en sociale verzekeringen (AWBZ en Ziekenfondswet) financieren samen 69 procent van de uitgaven aan zorg. Zij hebben in 2002 bijna 36 miljard euro uitgegeven. Dit is een stijging van 11,7 procent ten opzichte van 2001. Door de particuliere zorgverzekeraars wordt in 2002 bijna 6,9 miljard euro gefinancierd, 13,7 procent meer dan in 2001. De hogere stijging bij de particuliere zorgverzekeraars ten opzichte van de overheid en sociale verzekeringen wordt onder meer verklaard door de toename van het aantal particulier verzekerden (4 procent), tegenover een kleine afname van het aantal ziekenfondsverzekerden (-1 procent). De overige financiers hebben in 2002 voor 9,5 miljard euro bijgedragen aan de totale zorguitgaven. Dit is 8,7 procent meer dan in 2001. De overige financiers bestaan uit gezinshuishoudingen (eigen betalingen), instellingen en bedrijven (onder andere betalingen voor kinderopvang en arbozorg).

Kader 7.b

Aansluiting tussen de zorgrekeningen en de nationale rekeningen

Het totaal van de uitgaven aan zorg in de statistiek zorgrekeningen wijkt aanzienlijk af van de totale productiewaarde van de zorg in de nationale rekeningen. Zo bedragen de uitgaven aan zorg volgens de zorgrekeningen in 2002 ruim 52 miljard euro, terwijl de productiewaarde van de zorg in de nationale rekeningen in dat jaar 45 miljard euro bedraagt. In dit kader wordt dit verschil toegelicht.

De eerste en verreweg belangrijkste reden voor het verschil is gelegen in het feit dat het terrein dat wordt beschreven in de zorgrekeningen afwijkt van het terrein dat de nationale rekeningen beschrijft. In de zorgrekeningen staat de beschrijving van alle activiteiten op het zorgterrein centraal. Het gaat daarbij om de activiteiten gezondheidszorg en welzijnszorg (SBI 85.1 en 85.3) aangevuld met andere zorgactiviteiten (bijvoorbeeld apothekers, ziekenvervoer en arbo-zorg als nevenactiviteit) en met overige ondersteunende activiteiten (zoals op het gebied van beleid, administratie en beheer). De gegevens die deel uitmaken van een dergelijk systeem beschrijven derhalve het zorgterrein in functionele zin. De statistiek zorgrekeningen beschrijft op dit moment overigens nog niet het gehele welzijnsterrein. Delen van de welzijnszorg die nog buiten beschouwing blijven betreffen maatschappelijk werk gericht op specifieke groepen, ouderenwerk, maatschappelijk advies en informatie, buurt- en clubhuiswerk en samenlevingsopbouw, emancipatie- en integratiewerk, jeugd- en jongerenwerk en overige maatschappelijke begeleiding. De nationale rekeningen echter beschrijven het zorgterrein in termen van de activiteiten zoals verantwoord

binnen de SBI 85 (dus inclusief de 85.2: veterinaire diensten). Dat wil zeggen dat alleen de economische eenheden met als hoofdactiviteit gezondheids- en welzijnszorg worden beschreven (met andere woorden een beschrijving in institutionele zin).

Als tweede reden voor het verschil kan worden gemeld dat het begrip 'uitgaven aan zorg', zoals dat wordt gehanteerd in de zorgrekeningen, niet geheel overeenstemt met de inhoud van het begrip productiewaarde in de nationale rekeningen. Deze inhoudelijke verschillen tussen de 'uitgaven aan zorg' en de productiewaarde hebben betrekking op de behandeling van bijvoorbeeld baten en lasten, loonkostensubsidies, inkomen voor diensten geleverd aan derden, ontvangen rente en het exploitatiesaldo. In de zorgrekeningen zijn deze posten opgenomen in de uitgaven aan zorg. De nationale rekeningen nemen deze posten niet op in de productiewaarde van de zorg. Voor de niet voor de markt werkende producenten worden niet de totale opbrengsten, maar de totale kosten als productiewaarde aangemerkt.

Een derde reden voor verschil is gelegen in de waardering van de handelsactiviteiten van zorginstellingen. In het geval van handel in genees- en hulpmiddelen (door apothekhoudende huisartsen, gezondheidscentra en thuiszorgwinkels) worden de inkomsten in de zorgrekeningen berekend als de totale omzet, dat wil zeggen inclusief de aankoopwaarde, in de nationale rekeningen worden echter alleen de handelsmarges als productiewaarde geteld, omdat de inkoopwaarde reeds als productiewaarde wordt geregistreerd in de genees- en hulpmiddelen producerende bedrijfsklassen.

Als vierde reden voor het verschil kan worden genoemd dat voor de statistiek Zorgrekeningen gebruik is gemaakt van verbeterd en gedetailleerder cijfermateriaal dat recent beschikbaar is gekomen, alsmede van in de loop van de afgelopen jaren ontstane verbeterde inzichten in het bestaande cijfermateriaal. In de nationale rekeningen kunnen deze verbeteringen pas bij de eerstvolgende revisie van het niveau van de productiewaarde worden doorgevoerd.

Ten slotte kan er nog sprake zijn van een zogenaamd inpassingsverschil. De nationale rekeningen is een integratieve statistiek voor de gehele economie. Dit betekent dat in een integratieproces gegevens afkomstig uit verschillende bronnen met elkaar worden geconfronteerd, waarna zij uiteindelijk worden ingepast. Om deze gegevens goed op elkaar te kunnen laten aansluiten zijn soms (op hoog aggregatieniveau) aanpassingen van gegevens noodzakelijk. Het is niet altijd mogelijk deze aanpassingen terug te leiden naar het onderliggende basismateriaal.

Werkgelegenheid in de zorg sterk gestegen

De productie in de zorg is relatief arbeidsintensief. De grote productiegroei in de zorg in de periode 1995–2002 ging dan ook gepaard met een sterke groei van de werkgelegenheid in de zorg. In deze periode zijn er 256 duizend banen bijgekomen in de gezondheids- en welzijnszorg. Dat is een groei van bijna 29 procent. De werkgelegenheid in de zorg gemeten in arbeidsjaren nam in deze periode toe met 163,3 duizend (bijna 29 procent). Ook in 2002 lag de groei van de werkgelegenheid in de zorg relatief hoog. De banengroei in de zorg bedroeg 4,7 procent in 2002 ten opzichte van 2001. De werkgelegenheid in de zorg gemeten in arbeidsjaren groeide ook flink in 2002 met 4,2 procent. Hiermee ontwikkelde de werkgelegenheid in de zorg zich tegengesteld aan die in het bedrijfsleven in 2002. In het bedrijfsleven liep de vraag naar arbeid in 2002 terug als gevolg van de terugval van de economische groei.

Productieparameters in de zorg

In tabel 7.18 is een selectie opgenomen van productieparameters voor de belangrijkste voorzieningen in de zorg in de periode 1998–2001. Deze gegevens zijn in hoofdzaak ontleend aan het Vademecum gezondheidsstatistiek 2002 en moeten worden beschouwd als een illustratie van een aantal activiteiten op het terrein van de zorg. De productiegegevens voor de gezondheidszorg laten in de ziekenhuizen een afname van het aantal verpleegdagen zien tegenover een toename van de dagverpleging. Deze ontwikkeling deed zich ook voor in de geestelijke gezondheidszorg. Polikliniekbezoeken in ziekenhuizen en het aantal contacten met huisartsen, specialisten, tandartsen en fysiotherapeuten bleven relatief stabiel. In de welzijnszorg groeiden het aantal verpleegdagen en dagen dagbehandeling in zowel de verpleeghuizen als de instellingen voor verstandelijk gehandicapten. In de verzorgingshuizen liep het aantal bewoners echter terug. Ook valt de stijging van de productie in de thuiszorginstellingen op. Deze stijging hing samen met een toegenomen vraag naar thuiszorg en extra middelen die zijn ingezet om wachtlijsten weg te werken. In de kinderopvang nam het aantal deelnemende kinderen fors toe.

7.18 Enkele productiegegevens van instellingen voor gezondheidszorg en welzijnszorg, 1998–2001

	Eenheid	1998	1999	2000	2001
Gezondheidszorg					
Ziekenhuizen					
verpleegdagen	1 000	14 790	13 941	13 332	12 778
dagen dagverpleging	1 000	752	789	839	938
polikliniekbezoeken	1 000	22 705	22 723	22 694	.
Geestelijke gezondheidszorg					
psychiatrische ziekenhuizen					
verpleegdagen	1 000	8 029	7 636	7 478	7 460
dagen deeltijdbehandeling	1 000	1 151	1 210	1 208	1 229
polikliniekbezoeken	1 000	1 274	1 559	.	.
poliklinische verrichtingen	1 000			4 656	5 320
Huisartspraktijken					
aantal contacten per persoon in de bevolking	<i>absoluut</i>	4	4,1	4,1	4
Specialistenpraktijken					
aantal contacten per persoon in de bevolking	<i>absoluut</i>	1,7	1,7	1,8	1,8
Tandartspraktijken					
aantal contacten per persoon in de bevolking	<i>absoluut</i>	2,3	2,3	2,4	2,3
Fysiotherapiepraktijken					
aantal contacten per persoon in de bevolking	<i>absoluut</i>	2,7	2,7	2,9	2,8
Welzijnszorg					
Verpleeghuizen					
verpleegdagen	1 000	20 473	20 389	20 669	20 805
dagen dagbehandeling	1 000	1 189	1 224	1 366	1 445
Verzorgingshuizen					
aantal bewoners per 31 december	1 000	107,8	107,1	104,1	102,9
Thuiszorginstellingen					
uren verpleging en verzorging	1 000	59 939	60 868	64 758	67 649
Gehandicaptenzorg					
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten					
verpleegdagen	1 000	12 654	12 651	12 696	12 790
dagen dagbehandeling	1 000	267	229	286	307
Kinderopvang					
deelnemende kinderen	1 000	181,8	213,0	261,3	.
Instellingen voor Algemeen Maatschappelijk Werk					
cliëntsystemen	1 000	237	227	226	.

Bron: CBS, GGZ.

7.5 *Vergrijzing*

Financiering en kosten van pensioen

Het Nederlandse pensioenstelsel omvat drie onderdelen. Het eerste onderdeel is het staatspensioen (Algemene Ouderdomswet, AOW). De arbeidspensioenen vormen het tweede onderdeel. Dit zijn verplichte collectieve regelingen via de werkgever, waarbij werknemers hun pensioen sparen bij een pensioenfonds of verzekeraar. Het derde onderdeel bestaat uit privaat geregelde pensioenvoorzieningen, bijvoorbeeld door individuele levensverzekeringen afgesloten bij verzekeraars. Voor de financiering van pensioenen kan onderscheid worden gemaakt naar een omslagstelsel en een kapitaaldeckingsstelsel. De AOW is gebaseerd op het omslagstelsel. De uitkeringen worden daarbij gefinancierd uit de premiebetalingen in dezelfde periode. Voor de arbeidspensioenen geldt in Nederland het kapitaaldeckingsstelsel. Dit houdt in dat de betaalde premies worden belegd om hieruit de toekomstige uitkeringen te financieren. In andere landen zijn de arbeidspensioenen veelal ook gebaseerd op een omslagstelsel. De privaat geregelde pensioenvoorzieningen zijn per definitie kapitaalgedekt. De financiering en kosten van pensioenen staan momenteel sterk ter discussie. Hierbij spelen niet alleen structurele aspecten (de vergrijzing van de bevolking), maar ook conjuncturele aspecten (de recente koersval op de aandelenbeurzen) een rol.

De AOW

De AOW regelt een verplichte verzekering van ouderdomspensioen voor de gehele Nederlandse bevolking. De AOW verzekert een bodempensioen gebaseerd op het netto minimumloon waar vrijwel iedereen vanaf 65 jaar recht op heeft. Het volledige pensioenbedrag wordt bereikt door hen, die van hun 15e tot het 65ste jaar altijd in Nederland hebben gewoond. De AOW wordt gefinancierd door middel van het omslagstelsel. Naarmate de uitkeringen voor AOW stijgen door de steeds toenemende vergrijzing, stijgt jaarlijks de premie mee. Als dan ook nog het aantal premiebetalers steeds kleiner wordt in verhouding tot het aantal uitkeringsgerechtigden, neemt de premiedruk verder toe. De financiering van de AOW is door het omslagstelsel sterk afhankelijk van de demografische opbouw van de bevolking. De werkenden dragen de pensioenlasten voor de niet-werkenden. In het onderstaande wordt nader ingegaan op de leeftijdsopbouw en vergrijzing van de Nederlandse bevolking en de verhouding tussen werkenden en niet-werkenden. De AOW-uitgaven zijn in de periode 1995–2002 met bijna 41 procent gestegen tot een bedrag van 21,4 miljard euro. Als percentage van het BBP zijn de AOW-uitgaven echter gedaald van 5,0 procent in 1995 naar 4,8 procent in 2002.

Arbeidspensioenen

In de Pensioen- en spaarfondsenwet is vastgelegd dat een pensioenfonds of particuliere verzekeraar de pensioenaanspraken dient zeker te stellen door kapitaaldekking. Volgens het kapitaaldekkingstelsel worden fondsen gevormd waaruit de pensioenen van de deelnemers worden gefinancierd. Het vermogen van deze fondsen moet toereikend zijn om alle pensioenaanspraken te dekken. De fondsen worden beheerd door de verzekeraars en pensioenfondsen die voornamelijk beleggen in aandelen, vastrentende waarden en onroerend goed. Als het goed gaat blijven premies laag, gaat het slecht dan komt het pensioen in gevaar. De recente koersval op de aandelenmarkten heeft aangetoond dat ook het kapitaaldekkingstelsel kwetsbaar kan zijn. Uit het jaarverslag 2002 van de Pensioen- & Verzekeringkamer blijkt dat de gemiddelde dekkingsgraad van de pensioenfondsen daalde van 150 procent eind 1999 naar een kleine 110 procent eind 2002. De dekkingsgraad geeft aan in welke mate een pensioenfonds aan zijn toekomstige verplichtingen kan voldoen. Eind mei 2003 verkeerden 187 pensioenfondsen in onderdekking; hun dekkingsgraad lag beneden het wettelijk vereiste percentage dat wordt gevormd door volledige dekking van de toekomstige pensioenverplichtingen plus een risico-opslag. Bovendien hadden ruim 350 fondsen niet voldoende buffers om beleggings- en andere bedrijfsrisico's te kunnen opvangen. De Pensioen- & Verzekeringkamer (de toezichthouder) eist een herstelplan van de pensioenfondsen die niet voldoen aan de dekkingseis. De fondsen dienen in dit plan aan te geven welke maatregelen zij nemen om uiterlijk in 2010 wel aan de dekkingseis te voldoen. Uit de eind mei 2003 ontvangen 173 herstelpannen blijkt dat de meeste fondsen voor het eind van 2003 de situatie van onderdekking willen wegwerken. Enkele veel voorkomende maatregelen zijn stortingen door de werkgever, premieverhogingen en beperking van de indexatie van de pensioenen.

In tabel 7.19 zijn de totale uitgaven aan pensioenpremies en pensioenuitkeringen in Nederland opgenomen. De pensioenpremies bestaan uit de werkelijke pensioenpremies minus een vergoeding voor verzekeringsdiensten en een aanvulling uit het beleggingsinkomen. Vooral de in rekening gebrachte pensioenpremies zijn sterk gestegen de laatste jaren. In 2002 is er sprake van een verdubbeling van de premies ten opzichte van 1995. De in rekening gebrachte pensioenpremies worden betaald door werkgevers en werknemers op grond van collectieve pensioencontracten bij pensioenfondsen en levensverzekeraars. In aanvulling op de in rekening gebrachte pensioenpremies worden beleggingsinkomsten ontvangen uit het vermogen dat de pensioenfondsen en verzekeraars beleggen ten behoeve van de deelnemers. Na een stijging in de tweede helft van de jaren negentig lopen deze inkomsten al enkele jaren terug. Onder de pensioenuitkeringen vallen de particuliere sociale uitkeringen die betrekking hebben op ouderdomsverzekering, overlijdensverzekering of invaliditeitsverzekering, en die door werkgevers ten behoeve van hun werknemers zijn afgesloten bij pensioenfondsen of levensverzekeraars.

7.19 Pensioenuitgaven in Nederland

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*	2002*
<i>mld euro</i>								
Pensioenpremies	28,3	29,2	30,7	33,6	34,9	36,0	37,2	37,7
In rekening gebracht	8,8	9,0	9,8	10,7	11,7	12,7	15,4	17,9
Aanvulling uit beleggingsinkomen	19,6	20,3	20,9	22,9	23,2	23,3	21,7	19,8
Pensioenuitkeringen	12,9	14,0	14,8	15,7	17,5	19,3	20,6	22,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Overige pensioenvoorzieningen

Ten slotte zijn er nog de besparingen en bezittingen van de bevolking die gebruikt kunnen worden tijdens de oude dag. De omvang van deze privaat geregelde pensioenvoorzieningen is niet precies bekend. Deze pensioen-categorie is namelijk niet goed gespecificeerd naar aard, doel of houderschap (leeftijdscategorie). Om een goed beeld te geven van de toekomstige inkomenspositie van gepensioneerden en de druk die de vergrijzing op de financiële markten zal leggen, zullen de opgebouwde pensioenaanspraken en bezittingen berekend en gekoppeld moeten worden aan individuen of sociale groepen.

Leeftijdsopbouw en vergrijzing

De leeftijdsopbouw van de bevolking verandert langzaam. Belangrijkste oorzaak is de ontwikkeling van de geboorte- en sterftcijfers. Veel kleiner is de invloed van migratie. Het afgelopen decennium zijn de ontwikkelingen rond de leeftijdsopbouw relatief gering geweest. Dit geldt echter niet voor eerdere decennia, noch voor komende decennia. Tussen eind jaren zestig en begin jaren negentig is sprake geweest van een sterke ontgroening. In 1970 waren van elke honderd inwoners er nog zesendertig jonger dan twintig jaar. Dit aandeel maakte, vooral als gevolg van een sterk afnemend aantal geboorten in de jaren zeventig en tachtig, een snelle daling door die aanhield tot het begin van de jaren negentig. Momenteel is nog maar bijna een kwart van alle inwoners jonger dan twintig jaar.

Dit proces van ontgroening is, naar verwachting, vrijwel beëindigd. De langzame vergrijzing van de bevolking zal echter doorzetten, en nog versnellen na 2010, als de babyboomgeneratie de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Deze vergrijzing heeft een veel geleidelijker verloop dan de ontgroening, maar de invloed ervan op de leeftijdsopbouw is desondanks aanzienlijk.

Waar tien jaar geleden twintigers met 2,55 miljoen de grootste leeftijds-categorie vormden, zijn momenteel dertigers het talrijkst (2,62 miljoen in 2003). Daarna komen de veertigers met 2,44 miljoen. Eenderde van alle Nederlanders is nu dertiger of veertiger. Een relatief bescheiden effect van immigratie is zichtbaar in de toename van het aantal dertigers in 2003 (2,62 miljoen) ten opzichte van het aantal twintigers in 1993 (2,55 miljoen). Anders dan men wellicht zou veronderstellen heeft de immigratie maar weinig effect gehad op de verhouding tussen de aantallen mannen en vrouwen: in 2003 zijn er ruim 103 mannelijke dertigers voor elke 100 vrouwen van dezelfde leeftijd, tegen 104 tien jaar geleden.

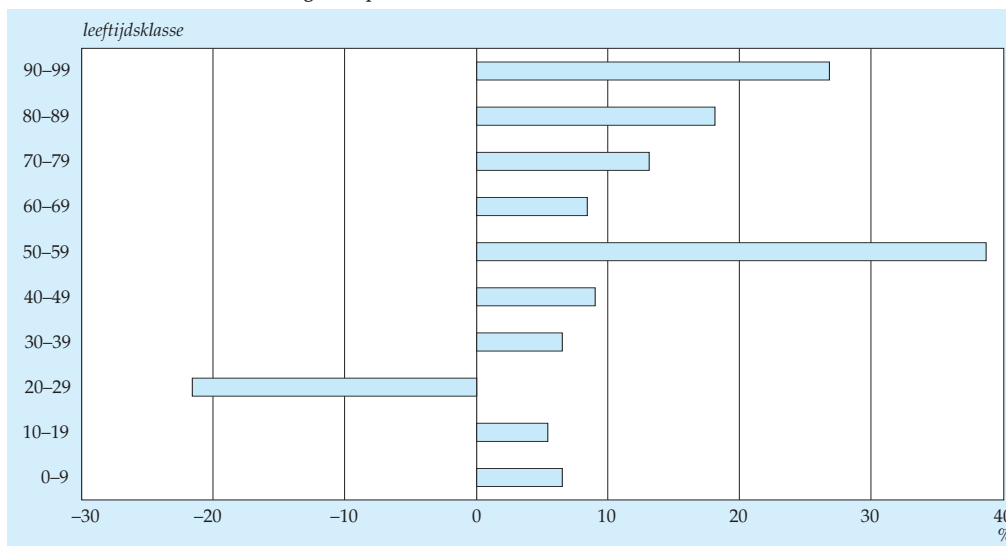
Ten opzichte van 1993 is alleen de groep twintigers in omvang afgenomen, van 2,55 naar 2,00 miljoen. Het aantal jonge kinderen en tieners is, na een afname in eerdere jaren, weer toegenomen. Immigratie heeft in deze toename wel een belangrijke rol gespeeld. Van de groep kinderen jonger dan tien jaar wordt bijna een kwart tot de allochtonen gerekend. Van hen maken zeven op de tien deel uit van een niet-westerse herkomstgroepering. Dit effect van immigratie is door de gemiddeld hogere vruchtbaarheid van sommige herkomstgroeperingen grotendeels indirect. Slechts één op de acht jonge allochtone kinderen is in het buitenland geboren, de overige zeven behoren tot de (in Nederland geboren) tweede generatie.

Babyboomers

Grafiek 7.20 laat zien dat de bevolkingstoename van 6,3 procent tussen 1993 en 2003 gepaard is gegaan met grote verschuivingen in de leeftijdsopbouw. Zo is de sterke afname van het aantal twintigers het gevolg van de dalende vruchtbaarheidscijfers in de jaren zeventig en weerspiegelt de forse toename van het aantal vijftigers de naoorlogse babyboom. De bovengemiddelde groei van het aantal 60-plussers is toe te schrijven aan het oplopende aantal geboorten begin jaren veertig. De hoogste leeftijdsgroepen zijn het sterkst in omvang toegenomen. Deze laatstgenoemde toename is niet alleen het gevolg van de ontwikkeling van het aantal geboorten in het verleden, maar ook van de toegenomen levensverwachting. Het aantal ouderen zal, met het vergrijzen van de babyboomgeneratie, voorlopig nog verder toenemen.

Eén op de dertig inwoners is momenteel 80-plusser, tegen slechts één op de honderd een halve eeuw geleden. Vrouwen maken, door hun hogere levensverwachting, ruim tweederde uit van deze leeftijdsgroep. Met het toenemen van de leeftijd neemt ook deze scheve verdeling tussen de seksen toe: acht op de tien 90-plussers zijn vrouwen.

7.20 Toe-/Afname van de bevolking in de periode 1993–2003

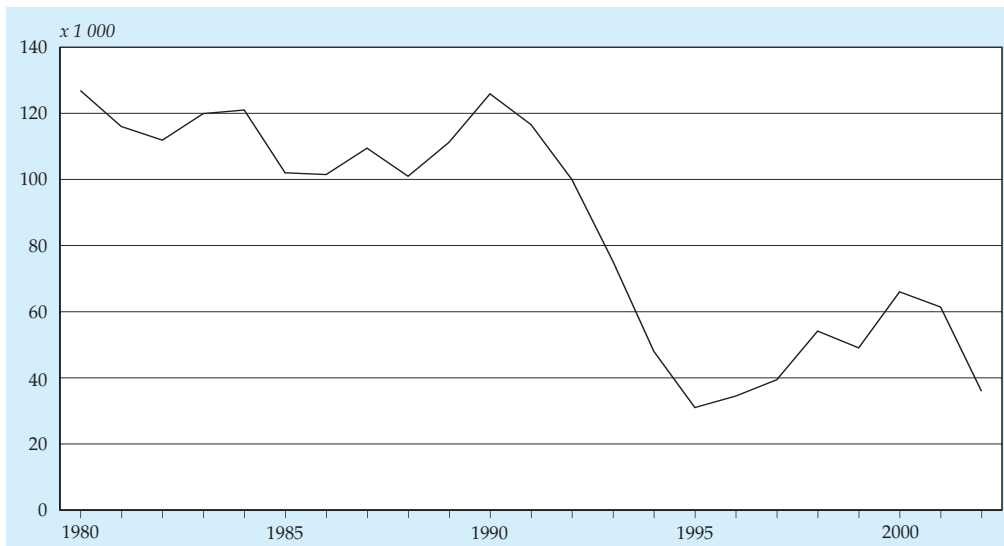

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

De potentiële beroepsbevolking

Het afgelopen decennium is het aandeel van de potentiële beroepsbevolking (hier gedefinieerd als de personen van 20 tot 65 jaar) maar weinig veranderd. Tot 1994 steeg dit, om vervolgens weer langzaam te dalen. Daarbij werd deze bevolkingsgroep geleidelijk ouder. Tien jaar geleden lag de gemiddelde leeftijd van de potentiële beroepsbevolking op 39,9 jaar, momenteel op 41,8 jaar. Met de veranderende leeftijdssamenstelling van de potentiële beroepsbevolking verandert ook het groeitempo van deze bevolkingsgroep. Tot 1992 was er nog sprake van een jaarlijkse groei met meer dan 100 duizend personen (zie ook grafiek 7.21). Dit daalde tot medio jaren negentig naar 31 duizend en steeg daarna weer tot 66 duizend in 2000. Recent is de groei van de potentiële beroepsbevolking weer afgenomen, tot 36 duizend in 2002. Desondanks heeft er een aanzienlijke groei plaatsgevonden van het aantal economisch actieven doordat in het afgelopen decennium de arbeidsparticipatie sterk is toegenomen.

7.21 Jaarlijkse toename van de potentiële beroepsbevolking, 1980-2002

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

Toekomstige bevolkingsontwikkelingen

Volgens de meest recente bevolkingsprognose van het CBS zal het inwonertal van Nederland verder toenemen van de huidige 16,2 miljoen naar 17,7 miljoen rond 2040. Het groeitempo zal echter wel afnemen. Al in de komende vijf jaar zal dit lager zijn dan in de afgelopen vijf jaar. De komende vijf jaar neemt het inwonertal met ongeveer 350 duizend toe, tegen ongeveer 550 duizend in de afgelopen vijf jaar. Dit afnemende groeitempo is het gevolg van minder immigratie en een toenemend aantal sterfgevallen. Laatstgenoemde ontwikkeling, die het gevolg is van vergrijzing, vindt plaats ondanks een verdere stijging van de levensverwachting. De naoorlogse geboortegolf zorgt in de komende decennia voor een sterke groei van het aantal ouderen. In het tweede en derde decennium van deze eeuw zal dit resulteren in een snelle toename van het aantal sterfgevallen. Rond het midden van deze eeuw zullen jaarlijks naar verwachting zo'n 230 duizend personen overlijden, 90 duizend meer dan nu het geval is.

Op de korte termijn daalt het aantal jonge kinderen. Afgezien van een mogelijke stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen mag dus worden verwacht dat door deze daling de groeiende vraag naar kinderopvang wordt afgeremd. Het aantal kinderen van 4 tot en met 12 jaar neemt de komende tien jaar daarentegen iets toe. Omdat het slechts een lichte toename betreft, zal het basisonderwijs niet met aanzienlijk grotere aantallen leerlingen worden geconfronteerd, zoals in de jaren negentig het geval was.

De sterke daling van het aantal jongeren van 15 tot 25 jaar in de jaren negentig gaat de komende jaren over in een lichte stijging. Deze stijging zal ongeveer twintig jaar aanhouden. Een sterke toename van de instroom op de arbeidsmarkt valt op basis van demografische ontwikkelingen echter niet te verwachten.

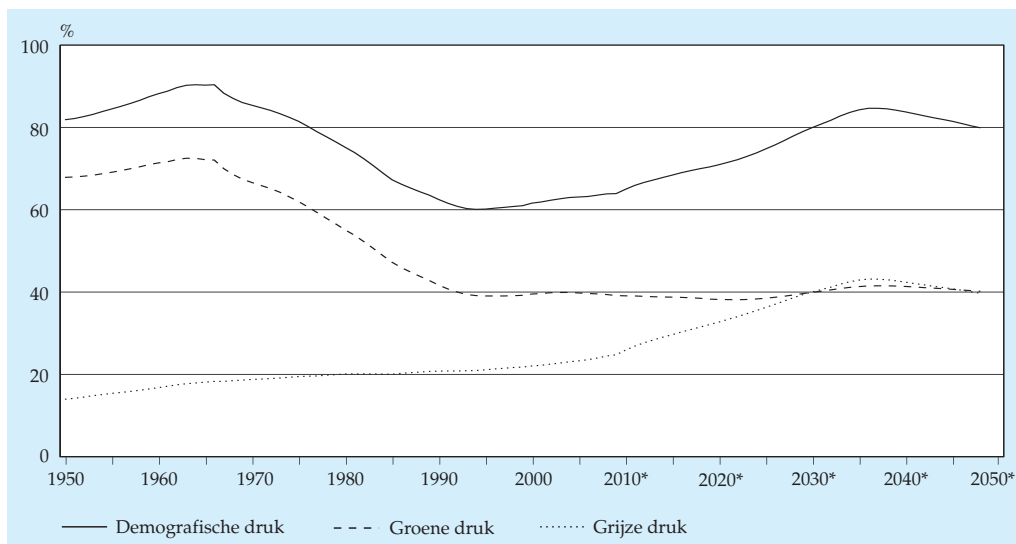
De stijging van het aantal 65-plussers, die al een aantal decennia plaatsvindt, zet de komende jaren door. Na 2010 treedt een versnelling op, als de naoorlogse geboortegolf de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt. Pas wanneer de geboortegolf de leeftijden bereikt waarop veel mensen overlijden, zal het aantal 65-plussers weer gaan dalen. Op dit moment is bijna 14 procent van de bevolking 65 jaar of ouder. Rond 2040 bereikt de vergrijzing haar hoogtepunt met 23 procent.

Actieven en inactieven

Onder meer bij de betaalbaarheid van het sociale verzekeringsstelsel en het onderwijs speelt de verhouding tussen werkenden en niet-werkenden een belangrijke rol. Grafiek 7.22 geeft een indruk van de ontwikkeling van de groene en grijze druk. Tussen 2010 en 2035 stijgt het percentage 65-plussers als aandeel van de 20–64-jarigen (de grijze druk) van rond 25 naar ruim 40. De (groene) druk van de 0–19-jarigen blijft met circa 40 procent in de toekomst vrijwel constant. De demografische druk (groen plus grijs) stijgt van rond 60 procent op dit moment naar bijna 85 procent in 2040.

Naast de financiële gevolgen voor de pensioenlasten heeft de vergrijzing ook gevolgen voor de kosten van de gezondheidszorg. Zo hangen de gestegen uitgaven op het terrein van de zorg deels samen met de vergrijzingsproblematiek. In dit kader is vooral de ontwikkeling van het aantal hoogbejaarden van belang. Het aantal 75-plussers neemt de komende decennia verder toe, en na 2020 zal zelfs een versnelling plaatsvinden. Medio deze eeuw wordt met bijna 2,2 miljoen het maximum aantal bereikt. Het aandeel van de 75-plussers in de bevolking zal van de huidige 6 procent verdubbelen tot 12 procent in 2050.

7.22 Groene, grijze en demografische druk, 1950-2050*

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

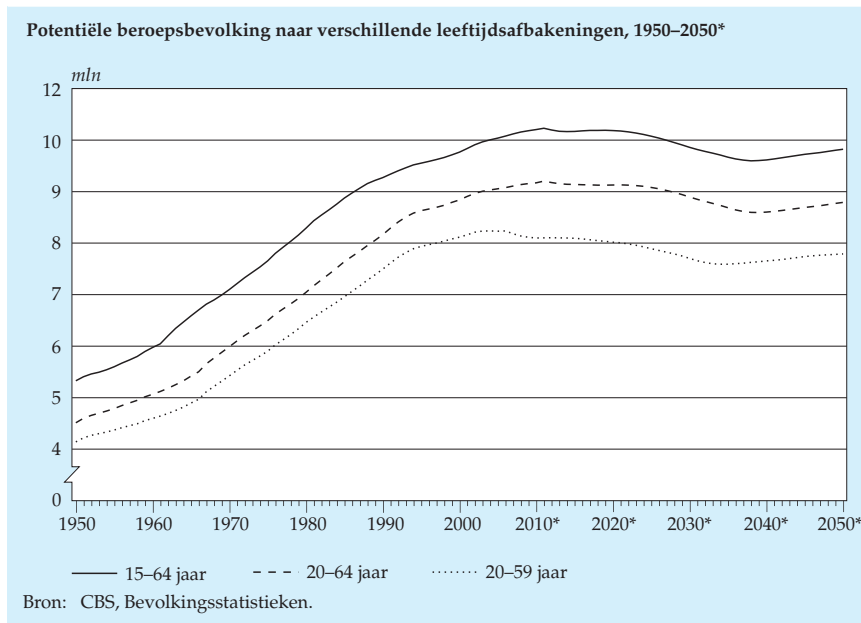
Kader 7.c

Tijdperk van groeiende beroepsbevolking bijna voorbij

Momenteel telt ons land 10,0 miljoen mensen die tussen de 20 en 65 jaar oud zijn en daarmee tot de potentiële beroepsbevolking worden gerekend. Worden ook de 15- tot 19-jarigen meegeteld, dan is de potentiële beroepsbevolking ongeveer 1 miljoen personen groter. De onderstaande grafiek laat zien dat de beroepsbevolking in de afgelopen halve eeuw bijna is verdubbeld, maar dat aan deze toename over enkele jaren een einde zal komen. Tot 2011, het jaar waarin de eerste babyboomers de 65-jarige leeftijd zullen bereiken, vindt nog een relatief bescheiden groei van het aantal 20-64-jarigen plaats, van ongeveer 200 duizend personen. Tot het begin van de jaren twintig zal de omvang van de potentiële beroepsbevolking vrijwel gelijk blijven, om vervolgens af te nemen tot 9,6 miljoen aan het eind van de jaren dertig. Daarna zal weer een lichte toename plaatsvinden.

Wordt de potentiële beroepsbevolking afgebakend als het aantal 20- tot 60-jarigen, dan is de maximale omvang van de beroepsbevolking, met 9,2 miljoen, inmiddels vrijwel bereikt. Na 2006 zal het aantal 20-59-jarigen langzaam slinken, tot 8,6 miljoen in 2034.

Duidelijk blijkt uit de grafiek dat doorwerken tot de 65-jarige leeftijd in de toekomst een veel groter effect op de omvang van de beroepsbevolking zal hebben dan in het verleden het geval was. Twintig jaar geleden telde Nederland 640 duizend inwoners die tussen de 60 en 65 jaar oud waren. Over twintig jaar zullen er ongeveer twee keer zoveel jonge zestigers zijn (bijna 1,2 miljoen).

7.6 Veiligheid

Kosten en financiering van rechtsbescherming en veiligheid door de rijksoverheid

Het thema openbare orde en veiligheid staat steeds meer in de maatschappelijke belangstelling. Dit heeft geleid tot hogere uitgaven en meer aandacht voor de output van de sector veiligheid. Bij uitgaven van de rijksoverheid op het gebied van rechtsbescherming en veiligheid gaat het om uitgaven van de Ministeries van Justitie, Binnenlandse Zaken, Defensie en Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Bij de uitgaven van Binnenlandse Zaken gaat het om het Directoraat-generaal Openbare Orde en Veiligheid en bij Defensie uitsluitend om het onderdeel Koninklijke Marechaussee. Van de Rijksgebouwendienst zijn alleen de uitgaven opgenomen die betrekking hebben op de huisvesting van justitiële diensten. De Dienst Justitiële Inrichtingen en de Immigratie- en Naturalisatiedienst, agentschappen van het Ministerie van Justitie, hebben sinds 1995 respectievelijk 1996 een eigen begroting en jaarrekening. Door de invoering van de nieuwe Politiewet in 1994 zijn de rijkspolitie en gemeentepolitie samengevoegd en opgegaan in 25 regiokorpsen en één landelijk korps. Vanaf dat moment komen de 25 regiokorpsen ten laste van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, terwijl het landelijk korps door het Ministerie van Justitie wordt bekostigd.

Uitgaven voor rechtsbescherming en veiligheid sterk gestegen

Op het terrein van de rechtsbescherming en veiligheid zijn vooral de uitgaven van het Ministerie van Justitie in de periode 1990–2001 sterk gestegen, van 1 712 miljoen euro in 1990 naar 4 642 miljoen in 2001. Dit komt onder andere door de explosief gestegen uitgaven voor 'Vreemdelingenzaken en asielzoekers' met zowel bijdragen aan de Immigratie- en Naturalisatiedienst als kosten die gemoeid zijn met de opvang van asielzoekers. Deze uitgaven stegen van 25 miljoen euro in 1990 naar 1 144 miljoen in 2001. Verder zijn de uitgaven voor 'Preventie, jeugdbescherming en reclassering', 'Wetgeving, rechtspleging en rechtsbijstand' en de 'Dienst Justitiële Inrichtingen' sterk opgelopen. De uitgaven voor 'Rechtshandhaving' zijn sinds 1990 gedaald door het wegvallen van de financiering van de rijkspolitie.

Ook de uitgaven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken zijn flink opgelopen. Het directoraat-generaal Openbare orde en veiligheid is actief op het terrein van politie, brandweer en rampenbestrijding. De politie neemt het merendeel van de uitgaven voor haar rekening. Deze uitgaven zijn in de periode 1990–2001 verdrievoudigd van 1,2 miljard euro naar 3,6 miljard. Daar staat tegenover dat de uitgaven van de gemeenten voor politie sterk zijn afgenomen van 1 070 miljoen euro in 1990 naar 51 miljoen in 2001, door de reorganisatie van de politiediensten. De huidige uitgaven van de gemeenten zijn voor 'brandweer en rampenbestrijding' en 'overige beschermende maatregelen'. Bij de uitgaven van het Ministerie van Defensie ten behoeve van de Koninklijke Marechaussee gaat het voornamelijk om personeelskosten en bij die van de Rijksgebouwendienst om de huisvesting van justitiële diensten.

7.23 Uitgaven voor rechtsbescherming en veiligheid door de overheid¹⁾

	1990	1995	1999	2000	2001*
<i>mln euro</i>					
Ministerie van Justitie					
Totaal	1 712	2 427	4 021	3 980	4 642
w.v.					
Ministerie algemeen	83	92	162	154	206
Rechtspraak	604	312	305	129	145
Vreemdelingenzaken en asielzoekers	25	498	1 099	1 031	1 144
Preventie, jeugdbescherming en reclassering	174	281	493	576	629
Dienst Justitiële Inrichtingen	388	574	953	931	1 144
Wetgeving, rechtspleging en rechtsbijstand	437	669	980	1 120	1 325
Centraal Justitieel Incasso Bureau	.	.	29	38	50
Ministerie van Defensie (KMAR)	122	166	233	250	291
Min. van Binn. Zaken (Politie & Brandweer)	1 193	2 136	2 980	3 296	3 618
Gemeenten	1 443	510	647	710	772
Politieregio's	.	1 973	2 411	2 607	2 689
Rijksgebouwendienst	172	266	267	310	265

¹⁾ De bedragen kunnen niet zonder meer bij elkaar worden opgeteld tot een totaalbedrag aan uitgaven: uitgaven van de ene instantie kunnen namelijk inkomsten van een andere instantie vormen.

Bron: Ministerie van Justitie, Ministerie van Defensie, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer, gemeenterekeningen en -begrotingen, Bedrijfsinformatiesysteem Politie.

Aantal werkzame personen op terrein veiligheid stijgt

Het grootste deel van de personen die werkzaam zijn op het terrein van de veiligheid werkt bij de politie. Het ging hierbij in 2001 om 56 345 personen. Hiervan hadden 35 554 personen opsporingsbevoegdheid. Bij de brandweer waren in 2002 26 619 personen werkzaam, waarvan 22 056 als vrijwilliger. Bij de rechterlijke instanties groeide het aantal werkzame personen tussen 1999 en 2001 met 15 procent. Het aantal ingeschreven advocaten steeg in deze periode met 13 procent. In het gevangeniswezen werkten in 2002 12 145 mensen. Dit aantal is net zo sterk gegroeid als het aantal gedetineerden. Bij het interpreteren van de laatstgenoemde aantallen is voorzichtigheid geboden, omdat sommige personeelsleden hun functie in meerdere inrichtingen vervullen.

In de particuliere sector van de beveiligings- en opsporingsdiensten werken naast beveiligingsbeambten en rechercheurs ook personen die werkzaam zijn bij geld- en waardetransportbedrijven en bij recherche- en beveiligingsadviesbureaus. In 2002 waren er 22,6 duizend personen werkzaam, waarvan het merendeel als beveiligingsbeambte. Slechts een klein deel, minder dan 2 procent, is werkzaam als rechercheur. Voor beide functies wordt door het Ministerie van Justitie een vergunning afgegeven.

7.24 Werkzame personen op het terrein veiligheid

	1995	1999	2000	2001*	2002*
Rechterlijke instanties w.v.	.	9 895	10 600	11 360	.
Hoge Raad	.	148	162	175	.
Gerechtshoven	.	840	887	902	.
Rechtbanken (inclusief parket)	.	5 629	6 083	6 691	.
Kantongerechten	.	834	870	901	.
DGO / Arrondissementale stafdiensten	.	1 375	1 465	1 481	.
Centrale Raad van Beroep	.	155	151	162	.
College van Beroep voor het Bedrijfsleven	.	34	33	36	.
Overige	.	880	949	1 012	.
Ingeschreven advocaten, 31 december	.	10 406	11 033	11 807	.
Politie	45 545	50 137	53 481	56 345	.
Executieve dienst	30 920	32 374	33 393	35 554	.
Brandweer	26 435	26 512	26 421	26 503	26 619
Beroeps	3 932	4 253	4 320	4 467	4 563
Vrijwillig	22 503	22 259	22 101	22 036	22 056
Penitentiaire inrichtingen	10 416	12 022	11 835	12 082	12 145
Executieve dienst	5 020	5 408	5 037	5 014	5 014
		<i>x 1 000</i>			
Beveiligings en opsporingsdiensten	14,9	22,5	22,6	.	.
Beveiligingsbeambten	13,1	20,9	20,2	.	.
Rechercheurs	0,3	0,1	0,3	.	.
Administratief en overig personeel	1,5	1	1,7	.	.

Bron: Ministerie van Justitie, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Gemeentelijke Brandweerkorpsen, Dienst Justitiële Inrichtingen, CBS Enquête: Beveiliging en Opsporing.

Kader 7.d

Geregisteerde criminaliteit: opsporing en opheldering

Door de politie geregisteerde criminaliteit heeft betrekking op de door de politie opgemaakte processen-verbaal van aangifte en eigen opsporing. De geregisteerde criminaliteit omvat veelal de ernstigere delicten waarmee personen, bedrijven en overheid worden geconfronteerd. Bij lichtere vormen van criminaliteit, zoals diefstallen en vernielingen, blijft een officiële aangifte nogal eens achterwege. Daarom blijven veel vormen van criminaliteit verborgen voor de politie: dit is het 'dark number'. Deze komen deels wel naar voren in slachtofferenquêtes. Daarin wordt onder meer gevraagd of zij die slachtoffer zijn geworden van een delict, dit hebben gemeld bij de politie, en of zij daarvan een document hebben ondertekend.

Een aanzienlijk deel van de door de politie opgemaakte processen-verbaal leidt om allerlei redenen niet tot inschrijving bij het Openbaar Ministerie en dus niet tot een strafzaak. Niet opgehelderde delicten bereiken het parket niet. Processen-verbaal voor bepaalde veelvoorkomende maar veelal onopgehelderde delicten als fietsdiefstal komen dan ook zelden bij het parket terecht.

Toename processen-verbaal en afname geregistreerde overvallen

De politie en de Koninklijke Marechaussee maakten in 2001 in totaal bijna 1,36 miljoen processen-verbaal op. In 1995 waren dat er 1,22 miljoen. Een ruime meerderheid van 90 procent van deze processen-verbaal heeft betrekking op het Wetboek van Strafrecht. Vooral het aantal geweldsmisdrijven en delicten op het vlak van vernieling en openbare orde stegen hierin bovengemiddeld. De overige processen-verbaal hebben voornamelijk betrekking op de Wegenverkeerswet. De categorie doorrijden na ongeval is daarin relatief sterk toegenomen. Onder de overige wetten is een verdrievoudiging te constateren van delicten die vallen onder de Opiumwet.

Het aantal geregistreerde overvallen is in 2001 afgenomen met 227 ten opzichte van het jaar ervoor. In 2000 deed zich juist een sterke stijging voor van 389 overvallen. De stijging in 2000 is wellicht te verklaren door de verruiming van de openingstijden in de detailhandel en horeca. Verder is er een daling te zien van het aantal overvallen op financiële instellingen. In de periode 1995–2001 zijn deze met de helft gedaald. Deze daling wordt vooral toegeschreven aan het sluiten van de kleinere bankfilialen. Overvallen op taxichauffeurs zijn in 2001 bijna verdrievoudigd ten opzichte van 1995. In Nederland wordt een op de drie overvallen opgelost en mislukt ongeveer een op de vijf overvallen. Vanaf 1999 zijn de meeste overvallen door twee of meer daders gepleegd. In de detailhandel wordt de overval meestal door één dader gepleegd. Een vuurwapen is het meest gebruikte wapen bij alle overvallen.

7.25 Overvallen

	1990	1995	1999	2000	2001
Detailhandel	.	.	922	1 151	1 020
Groothandel, industrie en dienstverlening	.	.	177	243	236
Horeca (incl. maaltijdbezorging)	.	.	516	582	501
Financiële instellingen	389	181	140	94	89
Transport	.	.	220	239	233
Medische zorg- en overheidsinstellingen	.	.	10	14	19
Woningen	183	409	420	471	469
Totaal	1 760	2 007	2 405	2 794	2 567
w.o. poging (mislukte overval)	434	421	471	505	466

Bron: Dienst Nationale Recherche Informatie (dNRI).

Aantal opgehelderde misdrijven stabiel

Het percentage opgehelderde misdrijven lag in de periode 1999–2001 gemiddeld op 15 procent. Het ophelderingspercentage loopt per delictsoort sterk uiteen. Rijden onder invloed wordt voor 100 procent opgehelderd omdat dit strafbare feit in principe alleen door heterdaad kan worden geconstateerd. Het wordt daarom per definitie altijd opgehelderd: er is altijd een verdachte bekend. Het zeer veel voorkomend delict als diefstal met braak heeft echter een laag ophelderingspercentage. Een op de tien geregistreerde inbraken wordt opgehelderd.

Ook het totale aantal verdachten van een misdrijf is relatief stabiel gebleven. In 2001 was het merendeel, ruim 85 procent, van de verdachte personen man. Mannen van rond de 20 jaar en vooral minderjarige inwoners van de grote steden zijn relatief het sterkst vertegenwoordigd. In 2001 bestond 17 procent van het totale aantal verdachten uit jongeren. Dit aantal lijkt daarmee terug te keren naar het niveau van 1995. In de tussenliggende periode trad er een daling op.

Kader 7.e

Vervolging en berechting: ingeschreven zaken en afdoeningen

In het traject van de strafrechtelijke afdoening van criminaliteit volgt na de fase van de opsporing en opheldering, die van de vervolging en de berechting. Daarbij gaat het om de instroom van strafzaken bij het Openbaar Ministerie (OM) en de afdoening van strafzaken in eerste aanleg door het OM en door de rechter. De rechtbank neemt in eerste instantie kennis van de strafzaken van misdrijven, met uitzondering van een aantal delicten uit bijzondere strafwetten en uitgezonderd bepaalde bijzondere omstandigheden. Deze rechtbankstrafzaken bestaan voor tweederde uit zaken waarbij een delict uit het Wetboek van Strafrecht is betrokken. Ook de misdrijven uit de Wegenverkeerswet, de Wet op de Economische Delicten en de Opiumwet maken deel uit van de zaken die in eerste aanleg door de rechtbank worden afgedaan. De officier van justitie beslist, afhankelijk van de omstandigheden en de aard van het strafbare feit, over de verdere afhandeling van de strafzaak. Hij kan seponeren, hij kan een transactieaanbod doen (in beperkte mate mogelijk bij misdrijven), of hij kan de zaak, eventueel na voeging, voorleggen aan de rechter.

Afdoening door het OM

Het OM kan een zaak afdoen door te seponeren. Een andere belangrijke wijze van afdoening die het OM ten dienste staat, is de transactie. In de meeste gevallen stelt het OM hierbij als voorwaarde het betalen van een bepaalde geldsom (een 'boete'). Bij de invoering van de Wet Vermogenssancties in 1983 werd deze transactiemogelijkheid voor misdrijven in het strafrecht geïntroduceerd. Het aantal en het type van strafbare feiten waarvoor het OM een transactievoorstel kan doen, is in de loop van de jaren steeds verder uitgebreid.

Afdoening door de rechter

Wanneer de rechter er niet van overtuigd is dat de verdachte het door het OM ten laste gelegde feit heeft gepleegd, volgt een vrijspraak. De rechter spreekt dan impliciet uit dat het OM hem niet genoeg bewijsmateriaal heeft geleverd om wettig en overtuigend bewezen te achten dat deze verdachte dit strafbare feit heeft gepleegd. Als de rechter er wel van overtuigd is ('bewezen acht') dat deze verdachte dit feit heeft gepleegd, kan er desondanks een omstandigheid zijn waardoor de verdachte toch niet strafbaar is. De rechter zal de verdachte dan ontslaan van alle rechtsvervolging.

Voor de reorganisatie in de rechterlijke macht (tot 1 januari 2002) kwamen kanton-gerechtstrafzaken in hoger beroep terecht bij de rechtbank, terwijl rechtbankstrafzaken in hoger beroep worden behandeld door het gerechtshof. In bepaalde omstandigheden is nog een toetsing mogelijk over de toepassing van het recht bij beslissingen van de (lagere) rechter via een beroep in cassatie bij de Hoge Raad.

Sancties

Bij een schuldigverklaring wordt de rechter geen minimumsanctie voorgeschreven. Als hij dat noodzakelijk vindt kan hij schuldig verklaren zonder strafoplegging. Anderzijds behoort bij elke strafbepaling een maximale strafbedreiging. In de delictsomschrijving of via een verwijzing in een ander artikel of in een verwante wet staan de hoogte van de boete of de duur van de vrijheidsbenemende straf of de maatregel die de rechter ten hoogste mag opleggen. Dat kan in voorwaardelijke dan wel onvoorwaardelijke vorm en ook in combinatie met andere sancties. De belangrijkste hoofdstraffen zijn: gevangenisstraf, geldboete en taakstraf.

Lichte daling ingeschreven rechtbankstrafzaken bij OM

In de tweede helft van de jaren negentig is het aantal ingeschreven kanton-gerechtstrafzaken sterk gedaald. Dit komt doordat sindsdien een grote hoeveelheid lichte verkeersdelicten niet meer strafrechtelijk maar bestuursrechtelijk wordt afgehandeld. De inwerkingtreding van de Wet Mulder en de fiscalisering van gemeentelijke parkeerboetes hebben geleid tot dalende aantallen ingeschreven zaken. Deze reductie betekende een aanzienlijke vermindering van het aantal zaken bij het parket. De afname van het aantal zaken heeft, met enige vertraging, een vermindering van het aanbod van strafzaken bij de diverse rechterlijke instanties tot gevolg.

Het aantal ingeschreven rechtbankstrafzaken is licht gedaald van 260 duizend in 1995 naar 240 duizend in 2001. De meeste zaken in de fase van de vervolging gaan over strafbare feiten uit het Wetboek van Strafrecht (139 duizend in 2001), globaal zes van elke tien zaken. De overige zaken hebben vooral betrekking op misdrijven uit de Wegenverkeerswet (48 duizend in 2001), zoals rijden onder invloed en doorrijden na ongeval, en strafbare feiten uit de Wet op de Economische delicten (25 duizend). De laatste categorie is de afgelopen jaren sterk in omvang teruggelopen. Verder zijn er de misdrijven uit de Opiumwet (12 duizend), de Wet Wapens en munitie (5 duizend) en de overige strafwetten (9 duizend).

Vermogensmisdrijven, veelal diefstal, vormen het grootste deel van de misdrijven uit het Wetboek van Strafrecht. In absolute aantallen, maar ook relatief, zijn echter de ingeschreven vermogensmisdrijven sinds 1995 teruggelopen. Werden er in 1995 nog iets meer dan 103 duizend geteld (66 procent van het totaal van misdrijven uit het Wetboek van Strafrecht), in 2001 zijn het er nog ruim 70 duizend (30 procent van het totale aantal). In absolute aantallen zijn vooral de delictsoorten bedreiging en mishandeling in de afgelopen periode gestegen.

7.26 Strafrechtsketen

	Opge- maakte pro- cessen- verbaal	Gehoorde ver- dachten	Ophel- dering	Inge- schreven straf- zaken recht- bank	Afdoe- ningen door OM	w.o.		Afdoe- ningen door rechter
						sepots	trans- acties	
	<i>x 1 000</i>		%	<i>x 1 000</i>		%		<i>x 1 000</i>
Totaal								
1995	1 222,9	247,0	17	257,8	147,5	36	39	110,1
1999	1 284,3	267,2	15	234,7	114,5	23	58	115,1
2000	1 305,6	268,2	15	233,3	118,4	27	52	111,3
2001*	1 357,6	276,6	15	238,5	116,3	24	57	111,9
2001*								
w.v.								
Wetboek van Strafrecht	1 219,7	210,1	13	139,1	60,2	32	43	69,0
w.v.								
geweldsmisdrijven	101,1	56,7	44	35,4	13,5	40	42	18,4
vermogensmisdrijven	919,3	109,4	9	70,5	28,9	29	40	36,3
vernieling en openbare orde	192,9	38,0	13	28,0	15,0	31	50	12,2
overige misdrijven								
Wetboek van Strafrecht	6,3	6,0	72	5,3	2,8	31	54	2,1
Wegenverkeerswet	120,3	45,6	34	48,0	20,3	16	71	23,6
Wet op de Economische delicten	3,6	3,0	68	25,2	22,6	13	77	4,0
Opiumwet	10,4	13,7	89	12,1	3,8	35	48	7,1
Wet Wapens en munitie	3,5	4,1	87	5,1	3,3	13	78	1,9
Overige wetten/onbekend	0,2	0,2	69	9,0	6,1	17	75	6,3

Bron: CBS-publicatie: Rechtspraak in Nederland.

Afdoeningen door OM gedaald

Het aantal afdoeningen door het OM is in de periode 1995–2001 gedaald van 148 duizend in 1995 naar 116 duizend in 2001. Het OM kan een zaak afdoen door te seponeren, een transactievoorstel te doen (geldboete) of deze voor te leggen aan de rechter. In 1995 werd 36 procent van de zaken geseponneerd. De laatste jaren is dit percentage teruggelopen naar 24 procent in 2001. Tegenover deze afname van het aantal seposts, staat een relatieve toename van het aantal transacties, van 60 duizend in 1995 tot 67 duizend in 2001. Bij een dalend aantal afdoeningen door het OM (van 148 naar 116 duizend) nam het aandeel transacties relatief sterk toe van 39 procent in 1995 tot 57 procent in 2001.

Afdoeningen door rechter stabiel

De strafkamers van de negentien rechtbanken hebben in 2001 bijna 112 duizend zaken afgedaan. Bij de strafkamers van de rechtbanken eindigde 95 procent van de zaken in een schuldigverklaring. Bijna tweederde van alle jaarlijkse strafzaken bij de rechter in de periode 1995–2001 heeft betrekking op een misdrijf uit het Wetboek van Strafrecht. Bij een vijfde van de strafzaken gaat het om misdrijven uit de Wegenverkeerswet. Het aandeel van misdrijven uit de Opiumwet, in absoluut aantal gering, lijkt te stabiliseren.

Binnen de categorie Wetboek van Strafrecht zijn in deze periode de vermogensmisdrijven in de meerderheid, hoewel het aandeel is gedaald van 67 naar 53 procent. Gewelddmisdrijven hadden in de rechterlijke afdoeningen van misdrijven uit het Wetboek van Strafrecht in dezelfde periode een groeiend aandeel, van 20 naar 27 procent.

Celcapaciteit en aantal gedetineerden toegenomen

In 2002 zaten er gemiddeld 13,1 duizend personen vast in de Nederlandse penitentiaire inrichtingen. In 1995 waren het er 10,3 duizend. Deze toename van het totale aantal gedetineerden met 27 procent is niet alleen te verklaren uit een toename van criminaliteit, maar is ook het gevolg van een combinatie van groeiende vraag naar celruimte (door meer korte vrijheidsstraffen voor eenvoudige diefstal en opiumdelicten) en het in snel tempo bijbouwen van celcapaciteit. Het verschijnsel heenzending (het wegens plaatsgebrek niet kunnen opnemen van in de regel potentiële preventief gehechten) is daardoor sterk gereduceerd, maar dreigt weer op te lopen. Midden jaren negentig was het opgelopen tot meer dan 5 duizend personen. De celcapaciteit nam toe van 10 208 in 1995 tot 13 175 in 2002.

In de gezamenlijke penitentiaire inrichtingen zitten op de peildatum 30 september 2002 ruim 5 600 gedetineerden vast, die zijn veroordeeld tot een onvoorwaardelijke vrijheidsstraf. De overigen zitten in de meeste gevallen in voorlopige hechtenis. Tussen 1995 en 2001 heeft het merendeel van de veroordeelde gedetineerden van de rechter een vrijheidsstraf opgelegd gekregen voor geweldsmisdrijven of, in iets mindere mate, voor vermogensmisdrijven. Delicten uit de Opiumwet nemen toe. In 1995 zat 15 procent van de veroordeelde gedetineerden hiervoor vast. In 2002 was dat 21 procent.

7.27 Gedetineerden naar strafbaar feit¹⁾ waarvan verdacht dan wel waarvoor veroordeeld, 30 september

	1995	1999	2000	2001*	2002*
	%				
Geweldsmisdrijven	34	30	29	29	38
Vermogensmisdrijven	30	28	25	26	18
Vernieling en openbare orde	5	7	6	6	4
Overige misdrijven Wetboek van Strafrecht	3	3	3	4	2
Wegenverkeerswet	1	1	1	1	0
Opiumwet	15	17	17	19	21
Overige wetten	1	2	2	2	2
Onbekend / niet van toepassing	11	14	18	13	15
	<i>absoluut</i>				
Totaal	10 329	11 872	11 759	12 410	13 060
w.o. veroordeeld	6 032	6 086	5 534	5 811	5 602

¹⁾ Door een aantal specifieke bewerkingen van het grondmateriaal is een trendbreuk ontstaan tussen verslagjaar 2001 en 2002.

Bron: CBS-publicatie: Rechtspraak in Nederland.

Statistische bijlage

Tabel 1
De opbouw van het bruto binnenlands product

	1971/ 1980	1981/ 1990	1991/ 2000	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	<i>waardemutaties in %</i>							<i>mln euro</i>
Vanuit de productiekant								
Productie (basisprijzen)	10,8	4,0	5,2	5,7	10,0	5,2	2,4	817 264
Intermediair verbruik (exclusief aftrekbare BTW) (-)	10,7	3,7	5,5	5,7	12,1	4,4	0,7	407 505
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)	11,0	4,2	4,9	5,6	7,9	6,0	4,1	409 759
Saldo van productgebonden belastingen en subsidies	10,1	4,5	8,8	10,4	7,3	11,7	1,0	49 983
Verschuif toegerekende en afgedragen BTW	283
Verbruik toegerekende bankdiensten (-)	17,8	3,0	8,3	15,6	15,0	9,7	10,2	15 376
Binnenlands product (bruto, marktprijzen)	10,7	4,2	5,1	5,6	7,5	6,7	3,6	444 649
Vanuit de bestedingenkant								
Consumptieve bestedingen	11,5	3,5	5,1	6,5	6,9	7,4	5,5	330 755
Investerings in vaste activa (bruto)	8,4	4,3	5,0	10,4	5,7	4,6	-0,9	92 155
Veranderingen in voorraden ¹⁾	-977
Uitvoer van goederen en diensten	12,5	4,8	7,4	4,4	20,4	3,3	-0,7	278 429
Invoer van goederen en diensten (-)	12,2	3,9	7,3	6,3	19,7	2,9	-0,8	255 713
Binnenlands product (bruto, marktprijzen)	10,7	4,2	5,1	5,6	7,5	6,7	3,6	444 649
Vanuit de inkomenskant								
Beloning van werknemers	11,5	3,0	5,1	6,9	6,9	7,1	5,2	231 856
Saldo van belastingen op productie en invoer en subsidies	10,3	4,5	8,2	10,3	7,8	11,7	0,6	50 702
Afschrijvingen	12,3	5,9	5,0	6,7	8,3	7,6	5,6	69 580
Exploitatieoverschot/gemengd inkomen (netto)	8,1	6,1	4,2	0,1	8,3	2,5	0,0	92 511
Binnenlands product (bruto, marktprijzen)	10,7	4,2	5,1	5,6	7,5	6,7	3,6	444 649

¹⁾ Inclusief saldo aan- en verkopen van kostbaarheden.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 2
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen) naar bedrijfstakken en -klassen

	1991/ 1995	1996/ 2000	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	<i>volumemutaties in %</i>						<i>mln euro</i>
Landbouw, bosbouw en visserij	2,9	1,9	6,4	1,5	-3,6	-1,6	10 126
Delfstoffenwinning	1,4	-0,5	-3,2	-2,3	5,9	1,2	10 555
Industrie	1,8	2,6	2,4	4,4	-0,9	-1,6	59 771
Voedings- en genotmiddelenindustrie	4,9	1,1	1,6	1,6	-0,7	1,1	12 936
Textiel en lederindustrie	-2,8	2,3	0,9	6,8	-7,3	-3,1	1 331
Papierindustrie	0,2	2,6	2,7	2,9	-1,6	1,1	1 818
Uitgeverijen en drukkerijen	1,9	3,2	0,9	1,7	-1,5	-4,5	5 743
Aardolie-industrie	3,5	-9,4	-3,5	-5,8	-2,7	-0,6	1 481
Chemische basisproductenindustrie	0,6	3,2	6,5	9,7	3,3	2,5	3 961
Chemische eindproductenindustrie	3,9	2,6	4,9	5,6	3,6	3,5	3 581
Rubber- en kunststoffenindustrie	1,5	4,1	3,2	0,6	-2,1	1,7	1 876
Basismetalaalindustrie	-0,8	1,9	0,3	1,8	-1,6	-2,0	1 485
Metaalproductenindustrie	1,3	2,6	1,0	4,3	0,2	-3,3	4 744
Machine-industrie	2,3	5,0	-0,4	12,1	-1,5	-2,8	4 822
Elektrotechnische industrie	0,3	3,3	3,6	11,3	-3,6	-9,6	5 050
Transportmiddelenindustrie	0,9	5,3	2,0	0,4	-2,3	-1,1	2 964
Overige industrie	0,9	2,6	4,5	1,9	-1,0	-2,5	7 979
Energie- en waterleidingbedrijven	0,7	-0,4	-1,9	1,9	6,4	1,2	7 202
Bouwnijverheid	-1,3	2,8	5,4	4,2	2,2	-3,2	24 332
Burgerlijke en utiliteitsbouw	-3,3	0,7	5,2	2,8	-2,1	-5,8	9 272
Grond-, water- en wegenbouw	0,9	5,0	8,4	4,3	9,2	-2,0	5 042
Overige bouwnijverheid	0,1	4,1	4,0	5,6	3,0	-1,3	10 018
Handel, horeca en reparatie	1,8	5,7	6,2	4,4	-0,8	0,0	61 004
Autohandel en -reparatie	0,8	3,4	4,6	-1,1	-0,8	0,3	6 964
Groothandel	1,6	8,0	8,0	6,4	-1,3	0,6	30 488
Detailhandel en reparatie	2,4	3,5	5,7	3,3	0,3	0,6	15 495
Horeca	2,4	3,4	1,8	3,5	-1,3	-4,0	8 057
Vervoer, opslag en communicatie	3,1	7,8	6,8	10,4	3,9	2,4	29 413
Vervoer over land	0,6	3,3	3,6	0,9	0,3	-2,5	9 235
Vervoer over water	1,3	4,4	-1,5	4,1	8,7	5,8	1 380
Vervoer door de lucht	10,3	5,8	3,1	5,4	-6,1	-0,2	2 421
Dienstverlening t.b.v. vervoer	4,4	4,0	3,2	3,9	4,8	0,9	5 632
Post en telecommunicatie	3,1	15,7	15,3	26,9	8,8	8,1	10 745

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 2 (slot)
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen) naar bedrijfstakken en -klassen

	1991/ 1995	1996/ 2000	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	volumemutaties in %						mln euro
Financiële en zakelijke dienstverlening	4,0	5,0	5,7	2,9	1,6	-0,4	108 409
Banken	3,6	5,0	9,6	2,6	2,6	-1,0	15 095
Verzekeringswezen en pensioenfondsen	2,6	0,4	3,2	-7,7	0,0	-2,9	6 995
Financiële hulpactiviteiten	2,7	7,5	3,6	0,2	-2,2	-3,0	4 189
Verhuur van en handel in onroerend goed	2,9	2,3	2,2	1,8	1,2	1,3	31 994
Verhuur van roerende goederen	6,7	8,5	18,0	9,4	7,5	1,6	4 424
Computerservicebureaus e.d.	6,1	18,0	14,0	7,8	5,0	-5,7	7 670
Speur- en ontwikkelingswerk	0,5	0,3	2,0	1,7	2,3	1,6	1 777
Juridische en economische dienstverlening	4,1	5,7	7,6	8,0	2,0	2,6	13 850
Architecten- en ingenieursbureaus	6,0	3,9	5,3	4,0	1,4	-3,6	4 350
Reclamebureaus	7,2	3,6	3,9	12,9	-0,4	0,2	2 010
Uitzendbureaus	8,2	10,4	3,2	0,0	-2,2	-2,1	9 666
Zakelijke dienstverlening n.e.g.	5,2	3,3	7,4	4,3	3,4	0,6	6 389
Overheid	0,1	1,7	1,0	1,3	1,8	1,8	47 893
Overheidsbestuur en sociale verzekering	0,0	2,3	1,7	2,2	3,0	2,5	27 334
Defensie	-3,0	-2,6	-1,6	-3,3	0,1	1,7	3 932
Gesubsidieerd onderwijs	1,3	1,9	0,6	0,9	0,4	0,8	16 627
Zorg en overige dienstverlening	1,7	2,1	2,1	1,9	3,8	3,7	51 054
Gezondheids- en welzijnszorg	1,6	1,7	1,7	1,6	4,1	5,1	34 185
Milieudienstverlening	3,0	5,8	5,3	7,8	3,4	3,4	2 748
Cultuur, sport, recreatie	2,9	2,5	2,8	1,4	5,6	1,8	6 359
Particuliere huishoudens met personeel	0,7	4,5	0,2	4,0	3,5	0,1	1 762
Overige dienstverlening n.e.g.	0,8	1,2	2,3	0,8	0,7	-0,9	6 000
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)	2,0	3,7	4,0	3,5	1,3	0,3	409 759

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 3
Finale bestedingen

	1971/ 1980	1981/ 1990	1991/ 2000	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	<i>volumemutaties in %</i>							<i>mln euro</i>
Bruto binnenlands product (bruto, marktprijzen)	2,9	2,2	2,9	4,0	3,5	1,2	0,2	444 649
Consumptieve bestedingen	3,3	1,7	2,6	4,0	3,1	2,3	1,8	330 755
Overheid	3,5	2,8	2,1	2,5	2,0	4,2	3,8	109 066
Huishoudens incl. IZWh	3,2	1,2	2,8	4,7	3,5	1,4	0,8	221 689
Investerings in vaste activa (bruto)	0,3	2,2	3,0	7,8	1,4	-0,1	-4,5	92 155
Vennootschappen, huishoudens en IZWh	0,7	2,6	2,9	8,2	0,6	-1,1	-5,7	46 469
Overheid	-1,9	-0,2	3,3	5,5	6,3	6,2	2,0	14 584
Veranderingen in voorraden ¹⁾	-977
Uitvoer	5,1	4,4	6,8	5,1	11,3	1,7	0,1	278 429
Invoer	4,1	3,5	6,5	5,8	10,5	2,4	-0,2	255 713
	<i>prijsmutaties in %</i>							
Bruto binnenlands product (bruto, marktprijzen)	7,6	2,0	2,2	1,6	3,9	5,4	3,4	
Consumptieve bestedingen	8,0	1,8	2,4	2,4	3,7	4,9	3,7	
Overheid	9,6	0,6	2,6	3,7	4,6	5,4	4,8	
Huishoudens incl. IZWh	7,3	2,4	2,4	1,8	3,3	4,7	3,1	
Investerings in vaste activa (bruto)	8,1	2,0	1,9	2,5	4,2	4,7	3,8	
Vennootschappen, huishoudens en IZWh	7,8	2,1	1,9	2,5	4,1	4,7	3,9	
Overheid	9,5	2,0	2,0	2,2	4,9	4,7	3,1	
Veranderingen in voorraden ¹⁾	
Uitvoer	7,0	0,4	0,6	-0,7	8,2	1,6	-0,8	
Invoer	7,7	0,4	0,8	0,5	8,3	0,5	-0,6	

¹⁾ Inclusief saldo aan- en verkopen van kostbaarheden.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 4
Consumptieve bestedingen

	1991/ 1995	1996/ 2000	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	volumemutaties in %						mln euro
Consumptieve bestedingen	1,7	3,4	4,0	3,1	2,3	1,8	330 755
Consumptieve bestedingen door de overheid	2,1	2,2	2,5	2,0	4,2	3,8	109 066
w.v.							
individuele consumptie	3,1	2,3	2,0	2,8	2,5	4,3	58 426
collectieve consumptie	1,0	2,0	3,0	1,2	6,2	3,1	50 640
Consumptieve bestedingen door huishoudens, incl. IZWh	1,6	4,0	4,7	3,5	1,4	0,8	221 689
w.v.							
Voeding en niet-alcoholische dranken	1,3	1,5	1,0	1,4	0,3	0,8	24 050
Alcoholische dranken en tabak	-0,4	0,9	1,4	1,1	0,4	0,8	6 902
Kleding en schoeisel	1,1	3,8	4,5	3,8	2,7	-0,4	13 080
Huisvesting, water en energie	3,1	1,5	1,5	1,6	1,6	0,6	44 615
Woninginrichting en huishouding	1,2	4,8	3,8	6,0	0,7	-1,5	15 490
Gezondheid	-3,5	5,6	6,6	1,2	2,2	3,7	9 215
Vervoer	1,1	4,2	7,1	0,9	-1,8	4,1	25 811
Communicatie	6,2	21,0	27,8	23,5	15,1	5,8	8 546
Recreatie en cultuur	2,6	6,4	8,7	6,2	2,4	1,6	25 236
Onderwijs	-5,2	-0,2	1,5	-3,1	1,3	0,2	1 170
Horeca	2,9	3,2	2,4	3,5	-0,5	-3,3	12 433
Sociale bescherming	-3,8	4,1	1,9	-1,6	6,3	2,4	4 315
Overige goederen en diensten	3,3	5,5	4,6	4,2	-0,8	-0,5	27 623
Niet-ingezetenen in Nederland (-)	5,5	5,7	3,0	4,3	-7,0	2,3	5 959
Ingezetenen in het buitenland	0,5	4,5	4,8	5,0	0,6	-0,1	9 162

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 5
Investerings in vaste activa (bruto) naar type van activa

	1971/ 1980	1981/ 1990	1991/ 2000	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	<i>volumemutaties in %</i>							<i>mln euro</i>
Woningen	1,3	0,1	2,6	4,2	-0,3	0,8	-3,7	26 427
Bedrijfsgebouwen	-0,8	1,1	1,0	8,9	9,3	2,2	-5,6	16 010
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	-2,4	-1,1	3,9	7,7	11,2	4,8	-0,8	11 472
Vervoermiddelen	2,2	3,8	3,4	10,5	4,2	-3,8	-8,8	9 200
Machines en installaties	-0,4	4,6	1,8	8,5	-7,7	-3,3	0,7	15 130
Overige vaste activa	3,1	6,3	6,1	9,8	0,7	0,9	-6,4	17 028
Investerings in vaste activa uit productie en invoer	0,2	2,0	3,0	7,9	1,3	-0,3	-4,7	95 267
Af: verkoop van gebruikte vaste activa	-0,1	6,1	3,7	6,7	12,2	16,8	11,7	3 112
Investerings in vaste activa (bruto)	0,3	2,2	3,0	7,8	1,4	-0,1	-4,5	92 155

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 6
Werkgelegenheid werknemers en zelfstandigen naar bedrijfstak

	Werkgelegenheid in arbeidsjaren							
	1971/ 1980	1981/ 1990	1991/ 2000	1999	2000	2001*	2002*	2002*
	<i>mutaties in %</i>							<i>1 000 arbeidsjaren</i>
Landbouw, bosbouw en visserij	-1,7	-0,6	-0,4	0,0	-0,8	-3,7	-1,8	223
Delfstoffenwinning	-7,7	1,0	-1,3	-6,6	-2,4	-3,6	0,0	8
Industrie	-2,2	-0,7	-0,7	0,0	0,0	-0,5	-2,2	946
Energie- en waterleidingbedrijven	0,9	0,0	-2,6	-3,5	-4,2	-2,9	-2,1	33
Bouwnijverheid	-1,0	-1,9	1,5	3,3	2,4	2,2	-0,7	485
Handel, horeca en reparatie	0,3	1,0	2,2	3,4	2,4	1,2	0,3	1 255
Vervoer, opslag en communicatie	0,7	0,8	1,7	3,6	4,4	2,2	-0,6	410
Financiële en zakelijke dienstverlening	.	.	5,1	4,5	2,6	0,8	-0,7	1 295
Overheid	2,2	0,5	-0,2	1,2	1,3	2,6	2,8	771
Zorg en overige dienstverlening	.	.	2,4	1,4	1,8	3,3	3,0	1 095
Totaal	0,2	0,6	1,7	2,3	1,8	1,3	0,2	6 521
Marktsector	0,0	-0,6	1,9	2,5	1,8	0,7	-0,7	4 954

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 7
Arbeidsproductiviteit werknemers en zelfstandigen naar bedrijfstak

	Arbeidsproductiviteit, per arbeidsjaar							
	1971/ 1980	1981/ 1990	1991/ 2000*	1999	2000	2001*	2002*	
	<i>mutaties in %</i>							<i>1 000 euro</i>
Landbouw, bosbouw en visserij	6,8	4,8	2,8	6,4	2,3	0,1	0,2	45
Delfstoffenwinning	25,9	-2,4	1,8	3,6	0,0	9,8	1,2	1 319
Industrie	.	3,3	2,9	2,4	4,4	-0,4	0,5	63
Energie- en waterleidingbedrijven	6,9	1,6	2,8	1,7	6,4	9,6	3,4	220
Bouwnijverheid	0,0	2,4	-0,7	2,0	1,8	0,0	-2,6	50
Handel, horeca en reparatie	2,6	1,7	1,5	2,7	2,0	-2,0	-0,3	49
Vervoer, opslag en communicatie	1,8	2,4	3,6	3,1	5,7	1,7	3,0	72
Financiële en zakelijke dienstverlening	.	.	-0,5	1,1	0,3	0,8	0,3	84
Overheid	.	1,8	1,1	-0,1	-0,1	-0,7	-0,9	62
Zorg en overige dienstverlening	.	.	-0,6	0,7	0,1	0,5	0,7	47
Arbeidsproductiviteit	2,9	1,6	1,1	1,7	1,7	0,1	0,0	63
Marktsector	.	.	1,5	2,6	2,6	0,2	0,2	58

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 8
Beloning van werknemers per arbeidsjaar naar bedrijfstak

	Beloning van werknemers per arbeidsjaar							
	1971/ 1980	1981/ 1990	1991/ 2000	1999	2000	2001*	2002*	
	<i>mutaties in %</i>							<i>1 000 euro</i>
Landbouw, bosbouw en visserij	9,7	3,0	2,4	2,8	4,8	5,2	4,3	29,6
Delfstoffenwinning	10,0	4,6	4,3	4,3	2,2	6,1	5,5	70,1
Industrie	10,8	3,7	3,8	3,2	4,7	5,1	5,1	41,6
Energie- en waterleidingbedrijven	9,5	2,3	2,0	4,3	4,3	5,5	6,5	53,2
Bouwnijverheid	11,7	3,2	3,1	4,2	4,2	6,3	4,6	39,2
Handel, horeca en reparatie	10,4	2,9	2,9	2,9	4,8	5,1	4,6	33,2
Vervoer, opslag en communicatie	10,3	2,5	3,6	2,7	3,9	4,9	5,1	42,8
Financiële en zakelijke dienstverlening	.	.	3,3	5,1	6,4	6,7	5,4	43,3
Overheid	10,9	1,0	3,9	4,4	4,1	5,5	4,3	49,3
Zorg en overige dienstverlening	.	.	2,9	3,7	4,1	4,3	4,9	34,8
Beloning van werknemers per arbeidsjaar	11,0	2,3	3,3	3,7	4,7	5,5	4,9	40,2
Marktsector	10,9	2,7	3,4	3,6	5,1	5,7	4,9	39,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 9
De belangrijkste macro-economische saldi van binnenlands product tot nationaal vorderingensaldo

	1980	1985	1990	1995	2000	2001*	2002*
	<i>mln euro</i>						
1 Binnenlands product (bruto, marktprijzen)	160 721	199 073	243 561	302 233	402 291	429 127	444 649
2 Saldo uit het buitenland ontvangen primaire inkomens	1 713	-210	-1 688	3 632	1 712	-3 881	-9 148
3 (1+2) Nationaal inkomen (bruto, marktprijzen)	162 434	198 863	241 873	305 865	404 003	425 246	435 501
4 Saldo uit het buitenland ontvangen inkomensoverdrachten	-760	-926	-666	-2 303	-3 251	-3 686	-4 275
5 (3+4) Beschikbaar nationaal inkomen (bruto)	161 674	197 937	241 207	303 562	400 752	421 560	431 226
w.v.							
afschrijvingen beschikbaar nationaal inkomen (netto)	21 022	27 467	37 413	45 687	61 216	65 886	69 580
Vennootschappen	140 652	170 470	203 794	257 875	339 536	355 674	361 646
Overheid	15 340	19 051	24 041	39 122	41 477	33 352	29 703
Huishoudens incl. IZWh	38 914	44 975	46 193	61 085	99 645	104 813	105 475
Huishoudens incl. IZWh	86 398	106 444	133 560	157 668	198 414	217 509	226 468
6 Consumptieve bestedingen	125 609	150 518	177 904	220 862	291 930	313 391	330 755
7 Correctie pensioenvoorziening (saldo buitenland)	55	97	151	70	167	175	195
8 (5-6+7) Nationale besparingen (bruto)	36 120	47 516	63 454	82 770	108 989	108 344	100 666
9 Investerings in vaste activa (bruto)	36 040	41 728	54 685	61 347	88 955	93 003	92 155
10 Veranderingen in voorraden ¹⁾	801	-924	1 950	2 072	389	226	-977
11 (8-9-10) Saldo lopende transacties met het buitenland	-721	6 712	6 819	19 351	19 645	15 115	9 488
12 Saldo uit het buitenland ontvangen kapitaaloverdrachten	-417	-268	-504	-1 110	-1 213	-819	-849
13 (11+12) Nationaal vorderingensaldo	-1 138	6 444	6 315	18 241	18 432	14 296	8 639
Vennootschappen	-1 562	1 786	1 289	31 922	13 551	12 364	13 634
Overheid	-6 389	-7 087	-12 947	-27 447	8 866	-187	-7 113
Huishoudens incl. IZWh	6 813	11 745	17 973	13 766	-3 985	2 119	2 118
w.v.							
verandering van vorderingen op het buitenland	.	.	30 724	39 865	165 575	215 548	147 333
verandering van schulden aan het buitenland (-)	.	.	24 098	21 799	149 611	204 013	140 564

¹⁾ Inclusief saldo aan- en verkopen van kostbaarheden.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 10
Financiële balansen en financiële transacties van de totale economie

	1990	1995	2000	2001*		2002*			
	Eind- balans	Eind- balans	Eind- balans	Finan- ciële trans- acties	Ove- rige muta- ties	Eind- balans	Finan- ciële trans- acties	Ove- rige muta- ties	Eind- balans
<i>mld euro</i>									
Vorderingen									
Niet-financiële vennootschappen	130	214	461	55	-20	495	46	-29	513
Financiële instellingen	771	1 095	2 084	227	-82	2 229	182	-115	2 296
Overheid	124	86	104	6	-1	109	3	-2	110
Huishoudens en IZWh	518	736	1 204	42	-72	1 174	50	-124	1 100
Totaal vorderingen	1 543	2 131	3 853	330	-175	4 007	281	-270	4 019
Schulden									
Niet-financiële vennootschappen	380	546	1 092	49	-93	1 049	40	-124	965
Financiële instellingen	780	1 109	2 200	224	-86	2 337	177	-161	2 353
Overheid	205	249	245	7	0	252	11	5	267
Huishoudens en IZWh	127	190	387	39	0	408	47	-1	454
Totaal schulden	1 492	2 094	3 924	319	-179	4 046	275	-281	4 039
Financieel vermogen (vorderingen minus schulden)									
Niet-financiële vennootschappen	-250	-331	-631	5	73	-554	6	95	-453
Financiële instellingen	-9	-14	-116	4	4	-108	5	46	-58
Overheid	-81	-163	-141	0	-1	-143	-7	-7	-157
Huishoudens en IZWh	391	546	835	3	-72	766	3	-123	646
Totaal = verandering in financieel vermogen met het buitenland	51	38	-53	12	4	-39	7	11	-22

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 11
Netto bijdragen van economische activiteiten aan milieuthema-indicatoren en toegevoegde waarde, 2002¹⁾

	Broeikas- effect	Ozonlaag- aan- tasting	Verzu- ring	Vermes- ting	Afval	Toegevoegde waarde basisprijzen
	2002*	2002*	2002*	2001*	2001*	2002*
	%					
Consumenten	15,4	32,9	7,3	14,8	41,0	
Producenten	81,2	54,7	92,6	79,6	59,0	
Overige herkomst	3,4	12,4	0,0	5,5	0,0	
Totale vervuiling door ingezetenen, netto	100	100	100	100	100	
Producenten	100	100	100	100	100	100
Landbouw	12,2	0,0	30,0	79,9	1,3	2,4
Visserij	1,9	0,0	11,5	2,4	0,0	0,1
Delfstoffenwinning	2,5	0,0	0,4	0,2	2,6	2,6
Industrie	28,2	8,0	9,5	11,3	47,2	14,6
Voedings- en genotmiddelenindustrie	2,3	0,0	0,6	4,0	11,2	3,2
Textiel- en lederindustrie	0,2	0,0	0,0	0,2	0,6	0,3
Papierindustrie	0,9	0,0	0,2	1,0	4,9	0,4
Uitgeverijen en drukkerijen	0,2	0,0	0,1	0,0	0,5	1,4
Aardolie-industrie	5,8	0,0	4,0	0,3	1,0	0,4
Chemische industrie	12,7	8,0	2,0	4,6	5,6	1,8
Rubber- en kunststoffenindustrie	0,1	0,0	0,1	0,0	0,7	0,5
Basismetalaalindustrie	3,3	0,0	1,3	0,3	2,4	0,4
Metaalproducten- en machine-industrie	0,6	0,0	0,2	0,2	1,9	2,3
Voorbereiding tot recycling	0,0	0,0	0,0	0,0	11,0	0,0
Overige industriële bedrijven	2,0	0,0	1,0	0,6	7,3	3,9
Energie- en waterleidingbedrijven	25,6	0,0	5,3	1,2	1,4	1,8
Energiebedrijven	25,6	0,0	5,3	1,2	1,4	1,5
Waterleidingbedrijven	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3
Bouwnijverheid	0,9	10,9	1,1	0,9	15,2	5,9
Handel, horeca en reparatie	3,2	0,0	1,7	0,7	13,4	14,9
Vervoer over land	4,2	0,0	7,5	2,8	1,7	2,3
Vervoer over water	4,6	0,0	21,1	4,4	0,8	0,3
Vervoer door de lucht	5,8	0,0	3,9	1,4	0,4	0,6
Dienstverlening t.b.v. vervoer	0,2	0,0	0,1	0,1	0,7	1,4
Zakelijke dienstverlening, verhuur en communicatie	2,4	0,0	1,8	0,7	4,8	29,1
Overheidsbestuur en sociale verzekering	1,9	0,0	4,4	0,9	1,8	7,6
Onderwijs	0,6	0,0	0,2	0,1	0,8	4,3
Gezondheids- en welzijnszorg	1,0	0,0	0,2	0,1	1,4	8,3
Milieudienstverlening ²⁾	4,3	81,0	0,6	-7,1	5,0	0,7
Overige diensten	0,7	0,0	0,3	0,1	1,4	3,2

¹⁾ Gegevens over vermesting en afval hebben betrekking op 2001.

²⁾ Negatieve netto uitstoot heeft betrekking op de netto absorptie door milieureinigingsbedrijven.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 12
Ontwikkeling van milieuthema-indicatoren, toegevoegde waarde en consumptieve bestedingen, 1995–2002*¹⁾

	Broeikas- effect	Ozon- laag- aan- tasting	Verzu- ring	Vermes- ting ^{2,3)}	Afval ^{2,3)}	Toege- voegde waarde basis- prijzen	Consump- tieve be- stedingen door huis- houdens
<i>mutaties in %</i>							
Totaal (door ingezetenen)	1,4	-75,4	-15,6	-23,0	-7,2		
Consumenten	0,2	-72,9	-33,0	0,1	10,1		24,3
Producenten	3,6	-79,5	-13,8	-26,4	-16,3	22,0	
Landbouw	-13,3	.	-26,1	-31,0	-74,8	5,2	
Visserij	-20,1	.	-19,4	-11,4	.	.	
Delfstoffenwinning	-7,3	.	.	.	4,3	4,6	
Industrie	-11,5	-97,7	-45,9	-35,7	-27,9	10,7	
Voedings- en genotmiddelenindustrie	-4,5	.	-34,3	-22,3	-14,7	6,0	
Textiel- en lederindustrie	-22,7	.	
Papierindustrie	-3,2	.	.	-46,4	-10,5	.	
Uitgeverijen en drukkerijen	-27,2	10,4	
Aardolie-industrie	4,4	.	-49,4	.	100,6	.	
Chemische industrie	-21,5	-96,9	-52,0	-42,6	-78,2	23,0	
Rubber- en kunststoffenindustrie	-3,4	.	
Basismetalaalindustrie	-8,0	.	-38,0	.	-46,3	.	
Metaalproducten- en machine-industrie	17,6	.	.	.	23,7	16,1	
Voorbereiding tot recycling	100,9	.	
Overige industriële bedrijven	-2,1	.	-35,7	-27,3	8,6	9,5	
Energie- en waterleidingbedrijven	15,2	.	-16,3	-27,2	-27,2	5,5	
Energiebedrijven	15,2	.	-16,1	-27,0	207,6	5,9	
Waterleidingbedrijven	
Bouwnijverheid	12,5	-35,3	-5,9	23,0	-5,0	13,8	
Handel, horeca en reparatie	9,0	.	-8,4	5,7	1,9	30,9	
Vervoer over land	15,5	.	-9,7	0,5	48,4	15,2	
Vervoer over water	47,2	.	43,7	34,7	424,1	.	
Vervoer door de lucht	23,1	.	23,9	42,2	.	24,5	
Dienstverlening t.b.v. vervoer	38,9	29,0	
Zakelijke dienstverlening, verhuur en communicatie	30,5	.	-18,9	-4,0	40,2	36,8	
Overheidsbestuur en sociale verzekering	26,1	.	48,5	25,4	-11,3	13,6	
Onderwijs	19,2	.	.	.	-35,9	10,1	
Gezondheids- en welzijnszorg	-3,5	.	.	.	-31,4	19,4	
Milieudienstverlening	72,5	9,5	-19,3	-22,9	20,7	41,8	
Overige diensten	27,1	.	.	.	27,8	18,0	

¹⁾ Voor milieu-indicatoren zijn uitsluitend mutaties weergegeven voor bedrijfstakken met een aandeel groter dan 0,5% van het totaal.

²⁾ Gegevens vermesting en afval hebben betrekking op de periode 1995–2001.

³⁾ Gegevens vermesting en afval hebben betrekking op de bruto uitstoot, dus inclusief het aandeel dat is geabsorbeerd door milieureinigingsbedrijven.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 13
Ontwikkeling bruto binnenlands product internationaal

	1971/1980	1981/1990	1991/2000	2000	2001*	2002*
<i>volumemutaties in %</i>						
Nederland	2,9	2,3	2,9	3,5	1,2	0,2
België	3,4	1,9	2,2	3,7	0,8	0,7
Denemarken	2,2	2,0	2,3	2,8	1,4	1,6
Duitsland	2,7	2,2	1,9	2,9	0,6	0,2
Finland	3,4	3,1	2,1	5,5	0,6	1,6
Frankrijk	3,2	2,2	1,9	4,2	1,8	1,2
Griekenland	4,7	1,6	2,4	4,2	4,1	4,0
Ierland	4,8	3,6	7,3	10,0	6,0	6,0
Italië	3,6	2,2	1,6	3,1	1,8	0,4
Luxemburg	2,6	4,5	5,4	8,9	1,0	0,5
Oostenrijk	3,6	2,3	2,4	3,5	0,7	1,0
Portugal	4,7	3,2	2,8	3,7	1,6	0,5
Spanje	3,6	2,9	2,7	4,2	2,7	2,0
Verenigd Koninkrijk	2,0	2,6	2,3	3,1	2,1	1,8
Zweden	2,0	2,0	2,0	4,4	1,1	1,9
Europese Unie (15)	3,0	2,3	2,2	3,5	1,6	1,0
Eurogebied	.	.	2,1	3,6	1,5	0,9
Verenigde Staten	2,8	2,6	3,2	3,8	0,3	2,4
Japan	4,5	4,0	1,5	2,8	0,4	0,3

Bron: OESO, Historical Statistics 1970–2000; OESO, Economic Outlook, No. 73, 2003; CBS, Nationale rekeningen 2002.

Tabel 14
R&D uitgevoerd met eigen personeel, uitgaven en arbeidsjaren

	Uitgaven aan R&D		R&D-personeel	
	2000	2001	2000	2001
	<i>mln euro</i>		<i>absoluut</i>	
Ondernemingen	4 457	4 712	47 509	48 368
Industrie	3 385	3 573	33 292	33 470
Voedings- en genotmiddelenindustrie	258	256	3 063	2 796
Textiel- en lederindustrie	14	16	197	242
Papierindustrie	12	11	221	183
Uitgeverijen en drukkerijen	8	9	163	176
Aardolie-industrie	30	17	184	159
Chemische basisproductenindustrie	268	305	2 041	2 265
Farmaceutische industrie	396	401	2 935	3 077
Overige chemische eindproductenindustrie	231	162	2 077	2 018
Rubber- en kunststoffenindustrie	30	32	531	526
Basismetalenindustrie	62	68	621	696
Metaalproductenindustrie	42	57	907	1 030
Machine-industrie	440	538	4 408	4 848
Elektrotechnische industrie	1 432	1 509	13 487	12 816
Transportmiddelenindustrie	118	147	1 595	1 742
Overige industrie	45	46	862	896
Dienstverlening	877	922	12 053	12 602
Groothandel	131	157	2 087	2 363
Detailhandel en reparatie	47	41	445	395
Vervoer en communicatie	109	99	1 312	1 158
Financiële instellingen	97	54	937	472
Computerservicebureaus	242	273	3 381	4 144
Research-ondernemingen	110	183	1 499	2 184
Jur. en econ. adviesdiensten	29	19	424	272
Architecten en ing.bureaus	87	68	1 585	1 306
Verhuur en rest ov. zakelijke dienstverlening	21	23	278	210
Milieudienstverlening	4	6	105	101
Overig	195	217	2 164	2 296
Landbouw, bosbouw en visserij	53	62	867	897
Delfstoffenwinning	86	88	453	518
Elektriciteit, gas en water	22	27	310	319
Bouwnijverheid	35	40	535	561
Universiteiten	2 278	2 244	26 722	25 153
Researchinstellingen	1 078	1 194	14 231	14 309
(Semi-)overheidsinstellingen	1 013	1 150	13 400	13 609
Particuliere Non-profit instellingen	65	44	831	700
Totaal	7 813	8 150	88 462	87 830

Bron: CBS, Kennis en economie, 2003.

Tabel 15
Volumeontwikkeling toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen) van de Nederlandse provincies, Corop-gebieden

	Gemiddelde jaarmutatie 1995-2001*	Mutatie 2002 t.o.v. 2001*
	%	
Nederland	3,3	0,2
Groningen	1,9	2,1
Friesland	2,8	-1,2
Drenthe	2,0	-0,8
Overijssel	3,0	0,1
Flevoland	6,0	2,4
Gelderland	2,8	0,1
Utrecht	4,4	0,5
Noord-Holland	3,5	0,2
Zuid-Holland	3,3	0,5
Zeeland	1,5	0,5
Noord-Brabant	3,5	-0,1
Limburg	3,3	-0,3
Oost-Groningen	2,2	-0,5
Delfzijl e.o.	2,4	1,2
Overig Groningen	1,8	2,7
Noord-Friesland	2,1	-1,9
Zuidwest-Friesland	3,3	-0,1
Zuidoost-Friesland	3,9	-0,5
Noord-Drenthe	3,3	0,0
Zuidoost-Drenthe	1,9	-2,3
Zuidwest-Drenthe	0,4	-0,1
Noord-Overijssel	3,6	0,5
Zuidwest-Overijssel	2,5	0,2
Twente	2,7	-0,2
Veluwe	3,2	0,1
Achterhoek	2,0	-0,4
Aggl. Arnhem/Nijmegen	2,5	0,5
Zuidwest-Gelderland	4,5	-0,3
Utrecht-West	4,8	-0,5
Stadsgewest Amersfoort	5,2	0,5
Stadsgewest Utrecht	4,2	0,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Tabel 15 (slot)

Volumewontwikkeling toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen) van de Nederlandse provincies, Corop-gebieden

	Gemiddelde jaarmutatie 1995-2001*	Mutatie 2002 t.o.v. 2001*
	%	
Zuidoost-Utrecht	3,9	-0,1
Kop van Noord-Holland	2,6	0,2
Alkmaar e.o.	3,1	0,0
IJmond	1,1	0,0
Agglomeratie Haarlem	1,5	0,3
Zaanstreek	2,9	1,6
Amsterdam	3,7	-0,2
Overige Agglomeratie Amsterdam	4,5	-0,3
Edam-Volendam	4,0	1,7
Haarlemmermeer	5,9	1,2
Het Gooi en Vechtstreek	3,5	-0,3
Agglomeratie Leiden	2,5	0,3
Agglomeratie 's-Gravenhage (exclusief Zoetermeer)	3,5	1,5
Zoetermeer	4,5	0,3
Delft en Westland	3,5	-0,2
Oost-Zuid-Holland	3,6	-0,5
Rijnmond	2,4	0,6
Overig Groot-Rijnmond	3,8	0,2
Drechtsteden	4,1	0,0
Overig Zuidoost-Zuid-Holland	4,6	-0,5
Zeeuwsch-Vlaanderen	2,1	0,5
Overig Zeeland	1,3	0,5
West-Noord-Brabant	3,5	0,6
Midden-Noord-Brabant	2,1	-0,1
Stadsgewest 's-Hertogenbosch	6,2	-0,1
Overig Noordoost-Noord-Brabant	2,8	0,0
Zuidoost-Noord-Brabant	3,9	-0,8
Noord-Limburg	2,9	-1,3
Midden-Limburg	2,6	-0,5
Zuid-Limburg	3,8	0,2
Almere	8,3	3,8
Flevoland-Midden	5,3	2,2
Noordoostpolder	2,3	-0,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2002, detailgegevens.

Lijst van gebruikte begrippen

Afschrijvingen

De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage en economische veroudering.

Arbeidsinkomensquote

Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (beloning van werknemers en toegerekend loon zelfstandigen) in de (bruto) *toegevoegde waarde* in een economie.

Arbeidsjaar

Het gemiddeld aantal uren dat een werknemer in voltijd werkt in een jaar.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling

De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar*.

Arbeidsvolume

De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het productieproces; wordt uitgedrukt in *arbeidsjaren*. Werknemers, die een deeltijdbaan hebben tellen slechts mee voor het gedeelte dat ze hebben gewerkt.

Balans

Een overzicht van de activa en de passiva van een *sector* of land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), vorderingen en aandelenbezit. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Basisprijzen

De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden subsidies. De *toegevoegde waarde* kan worden uitgedrukt in basisprijzen.

Zie ook: *Marktprijzen*.

Belastingen

Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een direct aanwijsbare tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen

Belastingen die worden geheven over het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven.

Belastingen op productie en invoer

Alle door bedrijven en de overheid afgedragen belastingen die niet worden geheven op hun winst of vermogen. Deze worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de BTW en accijnzen.

Beloning van werknemers

Zie *Loonsom*.

Beroepsbevolking

Alle personen van 15–64 jaar die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken.

Beschikbaar inkomen

Het inkomen na aftrek van *belastingen* plus uitkeringen dat besteed wordt aan consumptie en *besparingen*. Dit inkomen wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Besparingen

Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de *(nationale) consumptieve bestedingen*. De som van de besparingen en het saldo van ontvangen *kapitaaloverdrachten* is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa en/of het aflossen van de schulden.

Binnenlands product

Het totale inkomen dat door productie in Nederland is gevormd. Het is daarmee gelijk aan de som van de *toegevoegde waarden* van alle bedrijfstakken. Zie ook Nationaal product.

Bruto (binnenlands product etc.)

Inclusief *afschrijvingen*.

Buitenland (transacties met Nederland)

Alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met *niet-ingezetenen*. Dit omvat onder andere de *invoer* en *uitvoer* van goederen en diensten, de ontvangsten (betalingen) van rente en dividenden uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en obligaties door het buitenland.

Centrale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit het Rijk, de universiteiten, de Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties en een aantal tot de overheid behorende non-profit instellingen met een landelijk werkingsgebied. Voorbeelden van dit laatste zijn Railinfrabeheer, Open Universiteit, Informatiseringsbank en enkele researchinstellingen.

Conjunctuur

De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Doorgaans kunnen de volgende fases worden onderscheiden: opleving, hoogconjunctuur, *recessie* en *depressie*.

Consumptiequote (gemiddelde)

De *gezinsconsumptie* in verhouding tot het (*bruto*) *binnenlands product* tegen *marktprijzen*.

Consumentenprijsindex

Indexcijfer dat de gemiddelde prijsverandering weergeeft van een pakket consumptiegoederen en -diensten. Dit kan afwijken van de prijsindex van de gezinsconsumptie doordat het consumptiepakket waarover de prijsindex van de gezinsconsumptie gemeten worden een andere samenstelling heeft dan dat van de consumentenprijsindex.

Consumptieve bestedingen

De goederen en diensten die gebruikt worden voor rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. Kan worden onderscheiden in *overheidsconsumptie* en *gezinsconsumptie* en in *werkelijke individuele consumptie* en *werkelijke collectieve consumptie*.

Contractloonstijging

De stijging van het looninkomen per werknemer als direct gevolg van CAO-afspraken in het bedrijfsleven en bij de overheid.

Depressie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het BBP.

Diensten

Producten die niet tastbaar zijn, zoals horeca, handel, transport, zorg, overheid.

Doorvoer

De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling

Economische ontwikkeling die niet gepaard gaat met een afname van niet-verticvangbare productiefactoren (zoals minerale reserves) of met onherstelbare milieuschade.

Economische groei

De procentuele *volumegroei* van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Exploitatieoverschot

De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige belastingen en subsidies op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden.

Finale bestedingen

De waarde van de geproduceerde eindproducten. Dit wordt onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investeringen*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen die een bemiddelende rol hebben tussen vragers en aanbieders van geld.

Financiële transacties

De veranderingen in vorderingen op en schulden van een *sector* aan andere sectoren en het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar ze kunnen ook op zichzelf staan (bijvoorbeeld de aan- en verkoop van aandelen en obligaties).

Flexibele arbeidsrelatie

Arbeidscontract voor een periode korter dan één jaar en/of een contract waarin geen vaste arbeidsduur is opgenomen.

Geregistreerde werkloosheid

Alle mensen van 16–64 jaar zonder baan of met een baan van minder dan twaalf uur per week die bij een Centrum voor werk en inkomen (CWI) staan ingeschreven en direct beschikbaar zijn voor een baan van ten minste twaalf uur per week.

Gezinsconsumptie

Goederen en diensten die door huishoudens worden aangekocht voor consumptie. Wordt ook wel particuliere consumptie genoemd. Zie ook *werkelijke individuele consumptie*

Globalisering

De toenemende onderlinge verwevenheid van de nationale economieën.

Goederen

Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen, machines en dergelijke.

Huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens en de bedrijven van zelfstandige ondernemers.

I/a-ratio

De verhouding tussen inactieven en actieven. Deze wordt berekend door het aantal uitkeringsontvangers te delen door het aantal actieven (werknemers plus zelfstandigen) minus het aantal mensen in de Ziektewet. Het is een indicator voor het draagvlak van de sociale verzekeringen: hoe meer mensen er werken, hoe meer er aan sociale premies wordt betaald.

Ingezetenen

Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die gevestigd zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen in Nederland.

Inkomensherverdeling

Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten*. Dit wordt daarom wel secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (van sectoren)

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om lange-termijnuitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, premies, uitkeringen, afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling

De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over de onderscheiden binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit de verenigingen, stichtingen die diensten verrichten voor huishoudens en die merendeels worden gefinancierd door huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn vakbonden en amateursportverenigingen.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Het intermediair verbruik vormt samen met de *finale bestedingen* de totale bestedingen aan goederen en diensten. Voorbeelden van intermediair verbruik zijn grondstoffen, halffabrikaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven.

Investeringsquote (gemiddelde)

De *finale bestedingen* die ingezet worden in een Nederlands *productieproces*, maar die in de beschreven periode niet of slechts gedeeltelijk zijn opgebruikt. Investeringsquote kunnen worden onderscheiden in investeringen in *vaste activa* en in *voorraden*.

Investeringsquote (gemiddelde)

De (*bruto*) investeringen in *vaste activa* in verhouding tot het (*bruto*) binnenlands product of de totale *toegevoegde waarde*.

Invoer

De goederen en diensten die door het *buitenland* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

Kapitaalcoëfficiënt

De (*bruto*) *kapitaalgoederenvoorraad* in verhouding tot de (*bruto*) *toegevoegde waarde*.

Kapitaalgoederenvoorraad

De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investerings* in *vaste activa* of andere lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Koopkrachtpariteit

Wisselkoers die gecorrigeerd is voor het verschil in prijsniveau tussen landen. Op deze manier kan een betere internationale vergelijking van koopkracht en welvaart gemaakt worden.

Kredietinstellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met financiële bemiddeling. Deze bedrijven houden zich bezig met het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen. Kredietinstellingen zijn een subsector van *financiële instellingen*.

Lastenverlichting

Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* en *vennootschappen*.

Lokale overheid

De onderdelen van de *overheid* die niet bij de *centrale overheid* en de *wettelijke sociale verzekering* horen. Voorbeelden zijn provincies, gemeenten, waterschappen en verzelfstandigde overheidsdiensten.

Lonen

De *beloning van werknemers* voor geleverde arbeid inclusief de *belastingen* en premies ten laste van de werknemers, maar exclusief de *sociale premies ten laste van werkgevers*. Dit omvat ook de 'auto van de zaak' en andere vormen van beloning in natura.

Loonmatiging

Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van afname van de werkgelegenheid.

Loonquote

De *beloning van werknemers* in verhouding tot het (*bruto*) *binnenlands product*.

Loonsom

Het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*.

Marktprijzen

De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor de *toegevoegde waarde* en het *binnenlands product*.

Marktsector

Alle bedrijfstakken behalve overheid, gezondheids- en welzijnszorg, verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning.

Nationaal inkomen

Alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege hun vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en subsidies op productie en invoer. Het nationaal inkomen kan ook worden berekend als het *binnenlands product* plus de per saldo uit het *buitenland* ontvangen lonen, rente en dividenden.

Nationaal product

De totale *toegevoegde waarde* die in Nederland wordt voortgebracht, plus de per saldo uit het buitenland ontvangen *primaire inkomens*. Het nationaal product is in waarde gelijk aan het *nationaal inkomen*.

Nationale rekeningen

Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)

Exclusief *afschrijvingen*.

Niet-financiële vennootschappen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten.

Niet-ingezetenen

Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Zie ook *ingezetenen*.

Nijverheid

Alle bedrijven uit de bedrijfstakken delfstoffenwinning, industrie, energie- en waterleidingbedrijven en bouwnijverheid tezamen.

Overheid

De *sector* in de economie die zich vooral bezighoudt met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het herverdelen van inkomen en vermogen. De overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekering*.

Overheidsconsumptie

De *consumptieve bestedingen* door de *overheid*. Dit zijn de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat (zoals overheidsbestuur) en de *uitkeringen sociale verzekering in natura* en *uitkeringen sociale voorzieningen in natura* (zoals betalingen voor medicijnen in het kader van de Ziekenfondswet). In de *nationale rekeningen* wordt het verbruik ervan volledig toegerekend aan de overheid.

Participatiegraad

Het percentage van de personen van 15–65 jaar dat deelneemt aan het arbeidsproces.

Polishouders (Inkomen toegerekend aan)

De beleggingsopbrengsten die verzekeringsmaatschappijen behalen op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen van hun cliënten. Deze worden in de *nationale rekeningen* geboekt als inkomen uit vermogen dat de polishouders ontvangen van de verzekeringsmaatschappijen.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

Primair inkomen

Alle inkomens die een *sector* ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* en vanwege het vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, *rente*, *dividenden*, *belastingen* en subsidies op productie en invoer.

Productiefactoren

De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces

Het maken van *goederen* en *diensten*.

Productiewaarde

De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties

Openbare lichamen die delen van het bedrijfsleven organiseren. De belangrijkste zijn de bedrijfschappen en de productschappen. PBO's zijn ondermeer actief op het gebied van de vakopleiding, afzetbevordering en het uitvoeren van onderzoek. Voorbeelden zijn het Landbouwschap en het Productschap voor vee en vlees.

Quasi-vennootschappen

Bedrijven zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen*. Hiertoe behoren grote bedrijven zonder rechtspersoon en delen van de *overheid* (zoals een gemeentelijk vervoersbedrijf).

Recessie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door teruglopende groei van de economische activiteiten. Dit wordt afgemeten aan een kleiner wordende volumegroei van het bruto binnenlands product of een groei die beneden het langjarige gemiddelde ligt.

Reële ontwikkeling

De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen* of *diensten*.

Zie ook: *Volumemutatie*.

Rentemarge

Zie *Toegerekende bankdiensten*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)

Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* sneller stijgt is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland

Het geld dat een land per saldo ontvangt of moet betalen aan het *buitenland* in verband met goederen-, diensten- en inkomenstransacties. Dit bestaat uit het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen lonen, rente en dividenden en het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *uitkeringen sociale verzekering* en andere *inkomensoverdrachten*.

Sector

Een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (bijvoorbeeld *huishoudens*, *vennootschappen* en *overheid*).

Secundaire inkomens

Zie *Beschikbaar inkomen*.

Sociale premies ten laste van werkgevers

De premies geheven over de (bruto) *lonen* die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de betaalde sociale verzekeringspremies ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen.

Sociale verzekering (wettelijke)

Het onderdeel van de *overheid* dat zich bezighoudt met de administratie en uitvoering van de sociale verzekeringen (zoals de WAO en de AOW).

Stabiliteitspact

Overeenkomst tussen de landen die deelnemen aan de Economische en Monetaire Unie (EMU), waarin afspraken zijn gemaakt over het beperken van onderlinge verschillen in economische ontwikkeling.

Subsidies

Gelden die door de *overheid* of de Europese Unie aan bedrijven worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en huurprijsverlagende subsidies.

Toegerekende bankdiensten

Dit wordt ook wel rentemarge genoemd. De rentemarge is het verschil tussen de opbrengsten die banken ontvangen over uitgezette middelen van derden en de rente die ze betalen aan derden voor het gebruik van middelen. Dit wordt in de *nationale rekeningen* geboekt als een onderdeel van de productie van het bankwezen. Het wordt namelijk beschouwd als de vergoeding van banken voor hun activiteiten als tussenpersoon bij het aantrekken, omzetten en uitzetten van geld. Voor deze bankdiensten betalen de gebruikers normaal gesproken geen vergoeding.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair verbruik*. Het is het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren.

Uitkeringen sociale verzekering in geld

Inkomensoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van *wettelijke sociale verzekeringen*, die met premies worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* in verband met *wettelijke sociale verzekeringen*, die (grotendeels) met premies worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van het ziekenfonds of de AWBZ). Deze worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*.

Uitkeringen sociale voorziening in geld

Inkomensoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke premies worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Een voorbeeld hiervan is de kinderbijslag.

Uitkeringen sociale voorziening in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke premies worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Deze worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*. Een voorbeeld hiervan is de individuele huursubsidie.

Uitvoer

De *goederen* en *diensten* die door *ingezetenen* aan het *buitenland* zijn verkocht.

Uitvoerquote

De *uitvoer* in verhouding tot de *productiewaarde* (bij een bedrijfstak) of tot het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

Vaste activa

Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen

De *sector* in de economie die zich bezighoudt met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in *niet-financiële vennootschappen* en *financiële instellingen*.

Verzekeringsinstellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Hiertoe behoort niet de *wettelijke sociale verzekering*. Verzekeringsinstellingen is een subsector van *financiële instellingen*.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de *toegevoegde waarde*. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*.

Zie ook: *Reële ontwikkeling*.

Voorraden

De waarde van alle grondstoffen, halffabrikaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte, voltooide producten die op een bepaald moment in de bedrijven aanwezig zijn. Tot de voorraden wordt ook het onderhanden werk gerekend; dit is de productie van gedeeltelijk voltooide kapitaalgoederen (met uitzondering van woningen en andere gebouwen). De uiteindelijke verkoop van deze activa leidt tot een vermindering van de voorraden.

Vorderingenoverschot/-tekort

De lopende ontvangsten en kapitaalontvangsten van een *sector* of land verminderd met de lopende uitgaven en kapitaaluitgaven. Een overschot betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen aan andere sectoren of het *buitenland* verstrekt. Dit kan gebeuren in de vorm van kredietverlening, de aankoop van effecten of het doen van directe investeringen (zoals de overname van een buitenlandse onderneming). Een tekort betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen ontvangt. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van leningen of de uitgifte van aandelen.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)

De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Dit kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer

De goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een *ingezetene*, zonder dat hier een industriële bewerking plaatsvindt. Dit zijn onder andere goederen die door Nederlandse distributiecentra worden ingeklaard en uitgeleverd aan andere (Europese) landen. De wederuitvoer maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*.

Zie ook: *Doorvoer*.

Werkelijke individuele consumptie

De consumptie van huishoudens die bestaat uit de *gezinsconsumptie* en de consumptie van de *overheid* en de *instellingen zonder winstoogmerk* die kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie

De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid

Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen of kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Werkloosheid wordt in 'De Nederlandse economie', gemeten met behulp van de *werkloze beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking

Mensen zonder werk (of met werk voor minder dan twaalf uur per week), die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor zover deze mensen staan ingeschreven bij een Centrum voor Werk en Inkomen (CWI, voorheen arbeidsbureau) behoren ze tevens tot de geregistreerde werklozen. Daartoe behoren eveneens ingeschreven mensen die wel beschikbaar zijn maar niet naar werk zoeken. In deze publicatie worden alleen mensen van 15–64 jaar beschouwd.

Werkzame beroepsbevolking

Mensen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. In deze publicatie worden alleen mensen van 15–64 jaar beschouwd.

Winst

Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten. Winst kan worden gedefinieerd vóór en na aftrek van *belastingen*. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winstuitkeringen.

Winstquote

De *winst* in verhouding tot het (*bruto*) *binnenlands product*.

Trefwoordenregister

Aandelen	23, 25, 203-204, 211, 223, 228, 233, 235-239
Aandelenbezit	33, 223, 227-228, 235, 237
Aandelenschuld	203
Aardgas	47, 93-94, 107, 108
Aardolie	47, 75, 78, 107
Aardolie-industrie	95, 101
Accijnzen	87
Activiteit	236
Afschrijvingen	89, 98, 127, 219, 226
Afval	266, 270-271
AOW	307
Arbeidsinkomensquote	23, 178-179
Arbeidsmarkt	22, 28, 75, 109, 126, 136, 141, 143-144, 145, 149, 190, 193, 219
Arbeidsongeschiktheid	135, 136, 180-181, 184-189
Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen	181, 185, 188-189
Arbeidsparticipatie	143, 147, 184, 190-191, 259
Arbeidspotentieel	296
Arbeidsproductiviteit	21, 23, 28, 74, 76-77, 135, 143-144, 179, 193-194, 198
Arbeidsvolume	89, 95, 98, 100, 102, 106, 109, 128-129, 136, 138-139, 155, 156, 157, 162, 193, 198, 199
AWBZ	219
Azië	100
Banen	109, 123, 141, 143, 183
Banken	206, 211, 239
Bankwezen	120-121, 195, 207, 211, 236
Bedrijfsgebouwen	40-43, 111
Bedrijfstakken	43, 44, 78, 85-86, 99, 127, 139, 144, 160, 163, 170-172, 179-180, 187, 197, 199, 200, 271-272, 277
Belasting- en premiedruk	24, 202, 217
Belastingen	87
Belasting op inkomen en vermogen	216
Belasting op productie en invoer	216
België	36, 50, 60, 191, 247
Beloning van werknemers	74, 78, 178, 198-199, 219, 223, 224
Beroepsbevolking	21-22, 137, 145-147, 149, 184, 190, 192, 258-259
Beschikbaar inkomen	22, 32, 195, 223, 226
Besparingen	22-23, 195, 208-209, 223, 226
Bestedingen	223
Bevolking	18, 249-250, 254, 257-258, 260-261, 280
Bevolkingsgroei	249-250, 254, 259
Bezettingsgraad	18, 28
Binnenlands product	19, 87
Bouwnijverheid	102, 108-109, 112, 135, 155, 163, 187, 200, 203, 223
Broeikaseffect	266-268, 271
BSE	88
BTW	37, 74-75, 77-78, 87, 124, 216
Buitenland	195, 229, 232-233, 235, 237-238, 240
CAO-lonen	160
Chartaal geld	213
Chemische industrie	180
Commerciële dienstverlening	20-21
Communicatie	33, 36, 45
Computers	17, 18, 40-41, 49, 65-68, 82, 104, 114-115, 200

Consumentenprijsindex	36, 39
Consumptie	17, 29-35, 57, 59, 73, 75, 77
Consumptieprijs voor huishoudens	18
Consumptieve bestedingen	30-32, 56-57, 73, 195, 219, 226
Consumptieve bestedingen van huishoudens	17, 22
Defensie	30, 39, 127-128
Dekkingsgraad	25
Delfstoffenwinning	86, 92-94, 171-172, 179, 277
De Nederlandsche Bank	218
Denemarken	20, 192, 245
Detailhandel	30
Directe investeringen	233
Dividenden	201, 209, 229, 232
Duitsland	25, 36, 50, 52, 54-55, 58, 60-62, 83, 90, 100, 105, 131, 191, 246, 247
Dutch Treasury Certificates	220
Duurzame energie	27, 249, 273-274
Dynamische koopkrachtverandering	244
Economische groei	15-16, 20-21, 27-28, 85, 87, 112, 127, 135-136, 143-145, 166, 190, 194-195, 197, 203, 216, 229, 245, 248, 266, 271, 277-278
Effecten	211, 233
Effectenverkeer	233
Emigratie	27, 249, 253-254
Emissie activiteit	236
Emissies	236, 266-269, 273, 275
EMU-saldo	213
EMU-schuld	24, 221
Energie	108
Energie- en waterleidingbedrijven	86, 106, 170-172, 180
Euro	29, 32-33, 36, 38-39, 42, 46-47, 49, 51, 64-68, 77
Eurogebied	159
Europese Unie	15, 18, 20, 36, 50, 60, 63-64, 69, 190-193
Exploitatieoverschot	74-75, 77-78, 79, 89, 90, 92, 98, 100, 102-103, 107, 109, 111-112, 115, 117, 125, 199-200, 207
Export	16
Extern vermogenstekort	235
Faillissementen	23, 135, 165-168
Finale bestedingen	74, 78-79
Financieel vermogen	204, 221, 227
Financiële en zakelijke dienstverlening	119, 131-132, 139, 144, 160, 172
Financiële instellingen	195, 206-207, 211, 225, 233, 236, 240
Finland	36, 83, 176, 245
Frankrijk	25, 36, 60, 247
Gezondheids- en welzijnszorg	18, 20, 199
Gezondheidszorg	24, 129, 163, 208, 278, 296, 300-301, 303, 305, 313
Griekenland	20, 191-192, 247
Groepsgrootte	290, 291
Handel en horeca	112
Handel, horeca en reparatie	139, 144
Handelsoverschot	16, 231
Hongarije	132
Huishoudens	22-23, 25, 30-34, 41, 56, 59, 75, 99, 105, 110, 116, 157, 171, 195, 197, 209, 211, 213, 216, 223-229, 237, 239, 242, 249, 254, 266, 267, 269, 271, 273
ICT	48-49, 175, 200
Ierland	20, 36, 51, 83, 192
Immateriële activa	204
Immigratie	27, 249-252, 254
Import	105, 116

In- en uitvoer	231
Industrie	20, 85, 86, 95-96, 131-132, 139, 144, 155, 160, 174, 180
Inflatie	18, 22, 36-39, 69, 71, 75, 158
Inkomen uit zelfstandige bedrijfsuitoefening	223
Inkomensverdeling	19
Innovatie	283, 295
Innovatiekracht	283, 298
Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens	223
Institutionele beleggers	25, 233, 238, 239
Intermediair verbruik	59, 75, 79, 87, 107, 121, 123
Internet	33, 44-45, 101
Investeringen	18, 23, 29, 40-45, 49, 58, 59, 60, 72-73, 75, 77, 103, 105, 108, 125, 171-172, 174, 195, 200, 203, 208, 219, 226, 231, 233, 236, 238
Invoer	16, 18, 99, 104, 106
Italië	36, 55, 58, 60, 192, 194, 246, 247
Japan	25, 37, 53-58, 60-62, 79, 83, 91, 131, 190-193, 245, 248
Kapitaalcoëfficiënt	135, 170-171, 179
Kapitaaldekkingstelsel	307-308
Kapitaalgoederenvoorraad	135, 170-171
Kapitaaloverdrachten	232
Kennis	135, 170, 174
Kennismodulen	295
Koopkracht	22, 242
Kredieten	203, 211, 220-221, 229, 233
Kredietverlening	211
Kredietwaardigheid	197
Kyoto	26
Landbouw, bosbouw en visserij	88, 171
Levensverzekeraar	208, 209, 228
Liberalisering	108
Lonen	158, 160
Loon- en inkomstenbelasting	243
Loonkosten	22, 90, 98, 103, 129
Loonkostenstijging	18, 22-23
Loosom	100, 102, 105, 111, 117, 127, 178, 199
Loosomquote	199
Loonstijging	22
Luxemburg	20, 245
Machines en installaties	41, 43, 61
Marktsector	23, 111, 144, 170-171, 179
Metaalindustrie	180
Milieudruk	267, 269, 277
MKZ	88, 90-91, 116, 171
MPA	88, 91
NAMEA	266-268, 275, 277
Nationaal inkomen	195
Nederland	29, 36, 46-49, 51-58, 60-62, 64-65, 67-69, 71, 78, 80-83, 246
Nederlandse aandelschuld	236
Nederlandse obligatieschuld	236
Netto nationaal inkomen	24
Niet-financiële genootschappen	211, 236-238
Niet-financiële vennootschappen	197-199, 202-204, 225
Nijverheid	250, 277-278
Obligatiebezit	238
Obligaties	25, 211, 224, 228, 231, 233, 236-240

Omslagstelsel	307
Ondernemingen	49, 79-81, 83
Onderwijs	18, 21, 24, 30-31, 39-40, 127-128, 138, 163, 195, 203, 213, 219, 278, 283-285, 287-289, 291, 293, 295, 313
Onderzoek en ontwikkeling	176, 295
Onroerend goed	45, 77, 119, 170-171, 179, 199
Ontgroening	309
Ophelderingspercentage	320
Oprichtingen	163
Overheid	29-32, 41, 57, 59, 74, 85, 86, 98, 111, 127-128, 135, 137-138, 143-144, 155, 158, 160, 163, 170, 172, 179, 274, 278
Overheidsconsumptie	18, 195
Overheidsschuld	220-221, 233, 237, 247
Overheiddstekort	195
Ozonlaagaantasting	266
Participatiegraad	145-148
Pensioenfondsen	25, 195, 206-209, 211, 224, 228, 238, 240
Pensioenvoorziening	209
Polen	132
Portugal	36
Potentiële beroepsbevolking	27, 311
Prijsontwikkelingen	92, 96, 101
Primair inkomen	224
Primair onderwijs	287
Privatisering	108
Processen-verbaal	319
Productgebonden belastingen	37, 74-75, 85
Productie	87, 170
R&D	174-176
Regio	276, 278
Rekenrente	209
Rente	18, 207
Rentelast van de overheid	219
Rentemarge	207
Research en development	80, 135
Ruilvoet	47
Ruilvoetverandering	18
Schuldenlast	197
Schuldquote	247-248
Secundair onderwijs	288
Singapore	79, 82
Sociale lasten	74-75, 78
Sociale verzekeringen	31, 127, 216, 219-221
Sociale verzekeringsinstellingen	213, 221
Sociale verzekeringspremies	216-217, 243
Software	125, 171
Spaargelden	213, 228
Spaartegoeden	33
Spanje	36, 191-192, 247
Special Purpose Vehicles	211, 236
Staatsschuld	220, 248
Stabiliteitspact	25, 213, 246
Statische koopkracht	242
Subsidies	38, 74-75, 78, 85, 87, 89, 98-99
Telecommunicatie	116, 171
Tertiair onderwijs	287-288
Toegevoegde waarde	59, 86-92, 95-97, 99-103, 105-106, 109, 111-112, 116-117, 119, 121, 123-124, 126-128, 130, 143-144, 170-171, 178-180, 193, 271, 278-281

Transportmiddelen	171-172
Tsjechië	131-132
UMTS-licenties	197, 246
Uitvoer	16, 18, 103-104
Uitzendwerk	124
Vacatures	21, 109, 135, 137, 141, 144-145, 193, 219
Veiligheid	24, 283-284, 315-317
Vennootschappen	195, 199-200, 238
Vennootschapsbelasting	24, 195, 202, 216
Verenigd Koninkrijk	52, 55, 60, 83, 231, 246
Verenigde Staten	15, 25, 37, 53-55, 57-58, 62, 116, 131, 190, 192-193, 245, 248
Vergrijzing	27, 143, 184, 246, 283, 289, 302, 307, 309, 312-313
Verhuur van schoolgebouwen	218
Vermesting	266, 270
Vervoer en communicatie	116
Vervoer, opslag en communicatie	171-172
Vervoermiddelen	34-35
Verzekeraars	25
Verzekeringsinstellingen	206
Verzuring	266, 269-271, 273
Voedings- en genotmiddelen	97
Voorraden	115
Vorderingensaldo	24, 213, 226, 229
Vorderingentekort	213, 220, 245
WAO	157, 181, 184, 186, 188
Wederuitvoer	16-17, 49, 51
Welvaart	19-20
Welzijn	30-31, 39
Welzijnszorg	301-302, 304-305
Werkgelegenheid	19, 21-22, 24, 30, 80-81, 98, 124-125, 128, 135-139, 143-145, 155, 157, 165, 184, 190, 199, 219
Werkloosheid	21-22, 27-28, 69, 71, 110, 135-137, 149-152, 190-192, 251-252
Werknemers	21, 89, 100, 102, 109, 124, 143, 155, 157, 160, 163, 168, 178, 184, 187
Winst	203, 224
Winsten	195, 197, 200, 202, 207, 216
Winstgevendheid	23, 135, 163, 178-180, 195
Woningen	18, 36, 40-42, 77, 108-109, 111, 124, 170-171
Woninghypotheken	211, 229
Zakelijke dienstverlening	43, 45, 77
Zelfstandigen	21-22, 89, 112, 157, 163, 178-179, 223
Zelfstandige ondernemers	197, 226
Ziekenfondswet	31, 40, 219
Zorg	85, 283, 300, 303-305, 313
Zorg en overige dienstverlening	128, 138
Zweden	83, 176, 192

Enkele verwante publicaties

Nationale rekeningen P-2
National accounts of the Netherlands P-22
(Engelse editie van de Nationale rekeningen)
Nationale rekeningen revisiepublicatie P-33
De Nederlandse conjunctuur P-104
Sociaal-economische dynamiek V-8
Kennis en economie K-300
De digitale economie P-34
Statistisch Bulletin (inclusief het Conjunctuurbericht) A-1
Financiële maandstatistiek O-1
Maandstatistiek van de prijzen U-2
Industriemonitor K-2
Bevolkingstrends B-15
Sociaal-economische maandstatistiek V-4

De publicaties van het CBS kunnen besteld worden bij de bestelservice van het CBS te Heerlen, fax (045) 570 62 68, e-mail verkoop@cbs.nl of via de boekhandel. Alle publicaties zijn ter inzage of kunnen in bruikleen worden verkregen bij de bibliotheek van ons Bureau in beide vestigingen. Tevens is in beide vestigingen een 'boekwinkel' waar alle publicaties tegen contante betaling kunnen worden gekocht.

Aan deze publicatie werkten mee

Redactie

drs. Frederik Heinsius, drs. Hermanus Rietveld,
drs. Gert-Jan van Steeg, drs. Michiel Vergeer

Externe bijdragen

Paragraaf 2.7 over concurrentiepositie werd geschreven door:
dr. Robert Goedegebuure (Maastricht School of Management);
prof. dr. Rob van Tulder (Erasmus Universiteit/Rotterdam School
of Management)